

KEMÉNY ZSIGMOND

ÉLET ÉS IRODALOM

TANULMÁNYOK

Szerkesztette: Tóth Gyula

TARTALOM

A MOHÁCSI VESZEDELEM OKAIRÓL
VISSZATEKINTÉSEK ERDÉLY MÚLTJÁRA ÉS
GR. BETHLEN JÁNOS POLITIKAI PÁLYÁJÁRA

ÉLET ÉS IRODALOM

ESZMÉK A REGÉNY ÉS DRÁMA KÖRÜL
AZ ÚJABB NEMZETI KÖNYVTÁR IRÁNT

SZELLEMI TÉR

ESZMÉK SZALAYNAK „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE”
CÍMŰ MUNKÁJA FÖLÖTT

SZÍNМŰVÉSZETÜNK ÜGYÉBEN

ANGLIA TÖRTÉNETE
II. JAKAB TRÓNRALÉPTE UTÁN

MANLIUS SINISTER

ARANY TOLDI-JA

MÉG NÉHÁNY SZÓ A TOLDI-RÓL

KHELONISZ

KLASSZICIZMUS ÉS ROMANTICIZMUS

A MOHÁCSI VESZEDELEM OKAIRÓL

Nemzeti életünk közelebb lefolyt néhány százada nem volt a közjólét, öntudat, körülmények teljes ismeretéből származott józan számítás, polgári erény és dicsőség korszaka. Évkönyveink lapjain gyéren, elszórtan ami fényes és nagyszerű tűnik is fel, az az ember és honfi magasabb elhivattatásának inkább jogfenntartása, mint birtoklása. A nemzedékek hosszú sorain apáról fiúra véghagyomány gyanánt leszállott viszályok következtében elerőtlenedés, a pillanat csábjainak bűnös bókolás, a körülmények megnehezülő súlyának tehetetlen magaaladás jövőnek napirendre. A hazafi elszánás, mely csekélynek veszi a parányi életet a nemzeti becsület fenntartása nagy pillanati közt, s ha szükség az intéző Nemezis kezéből a bírói pálcát vagy bosszuló tört kiragadni ... csak kötelességnek tartja; s mint a hitnek hatványát felhasítja kebelét, kiomlott vérével táplálja erőssé meggyőződése gyermekeit, ritkán volt álma a szív felhevült érzéseinek; szinte soha éber akarata. Jelenkorunkban azonban a viharok egén fénylik itt-ott egy-egy szebb reménnyel biztató sugár; állított elé az oly sokkal adós sors néhány választottakat, kiknek éjjelök és nappalok a hon értelmi, erkölcsi és nemzeti újjászületése fáradságteli munkájára van felajánlva.

Ily nagyszerű vállalatoknál nehezek az eszközök; erőt próbálók a kivitel előfogásai. De Thészeusz is a honát pusztító szörnyetegek ellen kiírtó harcra készülve, sziklát emelt őse kardjáért, s e tett volt a küzdés feltétele, s vált egyszersmind a győzelem zálogává.

Ezt szem előtt kell tartani; a készülődés egy pillanatját is nyomtalanul elenyészni nem hagyva tűzni ki a magas célt; érte verítékezni és vérzeni: polgári kötelesség s jutalma egyaránt szép, mert tölgy, borostyán vagy töviskoszorú.

„Ismerd meg tenmagad”, mondotta a hajdan kor egyik bölcse. A felhozott arany szabály, mely akaratainkra s annak tettben nyilatkozása irányára kedvezőleg vagy ellenségesen ható, rajtunk kívüli körülmények teljes felfogására is kiterjed, a gyakorlati élet szerencséjének mindeneket egyszersmind befoglaló feltétele.

Nemzetet ez önmagávali tisztába jövetelre vezetni: a hű honfi magas, de bajos elhivattatása.

A jelen azonban - mint a régi szkíták titkos írása, a két testvér pálcadarab egybetétele által - csak a múlt hozzájáruló kiegészítései közt ad olvasható betűket.

Sohasem lehet hát becsebbre fordítva nekünk magyarokul figyelmünk, mint honunk történeteire.

Évkönyvünk oly dús, főleg a szerencsétlenség tanulságos eseményeivel, hogy midőn a nemzeti bűnhődés hosszú sorait s az azt sujtoló csapásokat számlálja elé, bő felvilágosítást nyújt, mit nem kell s következőleg arról is, mit kell tennünk; úgyannyira, hogy ha igaz a közmondás, hogy kárán csakugyan tanul a magyar, ez a második ó-véghagyomány (testamentum), mely midőn az üldözött nép siralmas történeteit tanítja, egyszersmind a cselekedettel hívőknek az ige eljövendő országát hirdeti.

Én midőn a mohácsi veszedelemnek, e következtései megrázó, nagyságánál fogva elsőbbszerű történetnek okairól kevésre terjedő lapokon s tehetségi képességemhez mérten töredékesen közlendem nézeteimet, csak az kívánok lenni honom lelkes fiaira nézve, mi volt az egyszerű munkás férfi kezében az ólomgolyóbis, mely azon pontban, midőn ő szendergett, földre koppanásával adott ébresztő jelt; minden célom tudniillik csak figyelemgerjesztés, s hozzátehetem, jutalmam erősebb kéz ily tárgyú dolgozatai nyomán mentől előbbi elfelejtetés.

A mohácsi veszedelem nálunk eddigelé, a tárgy bajosságán egy könnyű fordítással magát túltevési természetnél fogva, a nagyközönség által azon események sorába szokott belé szám-
láltatni, melyeknek mindenünnen egybefolyó okai felfogása közt eltévelyedvén az emberi
értelem, ingadozásaiban kisegítésül sors, történet, predesztináció sat. címekhez folyamodik.

Az oszmánok ereje s a magyarok gyengültsége volt ez örökre nevezetes nap előhozója; csak
ennyit mondhatunk általános megfejtési próbául. E mondat első tételének rövid említése s a
másodiknak részletesebb és kiterjedőbb vizsgálata lesz tárgya e lapoknak.

Konstantin roppant birodalma az oszmánok megtámadása korában elaggult, egybetartó erő
hagyott s feloszlásnak elért; népe puha és erkölcstelen, lelki éberséget s testi erőt nélkülözött,
s az ősi trófeumai közt öntudástalan fennjáró halottja a rég elsiratott görög és római szellem-
nek; uralkodója a bíbornak a méltóság szédítő magasságába helyezett apszisa, ki a tradíciók
hosszú sorain a szolga nép fogalmaiba plántált vallásos babona útján bírja csak még a rab
csoport rászoktatott bókolásait; igazgatása nöcselszövény, heréltek ármánya, udvari szolgák
hízélgése, testördüh s ezek zsoldjába szegődött proletárius csoportok mérget keverő vagy
gyilkot villogtató karja; kormányzási rendszere végre egyoldalú s egymást keresztülvágó
nézetek, tétovázó ingadozás vagy tett el nem bírtan a sorsnak gyáva maga-aláadás. Ily
körülmények közt önként következik, hogy egy fiatalságnak túlcsapongó erejétől pezsgő, harc
sanyarúságának nekidurvult s az Iszlám rajoskodásától vezérlett népek, mily volt az oszmán,
nem Cherson magas kapujára csak, hanem a birodalom minden pontjára felírtan állott: itt visz
az út Byzantiumhoz; s ha említjük még a római kúria egyoldalú számítását, mely pogány és
kelethitű közt különbséget tenni nem akarva, eldöntő befolyását a kereszténységet Ázsiából
fenyegető veszélyek gátlására, hatalmas ellensúly összesítésére tartóslag felhasználni sohasem
bírt elég elhatározottsággal, áldozati készséggel, átláthatólag kiviláglik, miképp a törökök
Európában megerősödése nagyrészt a magyar nemzetnek hatása s tehát csak honi történe-
teket nyomozó irományunk körén kívül eső. Ámbár e tekintetben is sok függött honunktól, ha
helyheztetését s az azáltal kitűzött törekedési irányt nem tévesztette volna szeme elől el. E
gondatlanságnak osztozó társai:

a) Az uralkodók; kik ahelyett hogy, mire a nemzet többek közt csak fekvésénél fogva is meg
vala híva, a *Duna* mentén terjesztenék birodalmok határait, s a hont veszéllyel fenyegető
törökök ellen fordították volna fegyvereik élet, családi egybeköttetéseknel fogva vagy pápák
ingerléséből Németország s egyes hercegségei szövvényes viszonyaiba magokat bevonatni
engedve, hasznót és dicsőséget egyaránt nem gyümölcsöző vállalatokra pazérolták országuk
kincsét és vérét s uralkodások éveit; a töröktől szomszédolt melléktartományokat, melyeken
inkább felsőségi címet, mint hatalmat gyakoroltak, a hon érdekéhez közelebb vonás elmulasz-
tásával a hódító kény harcdíjául tűzve ki.

b) Az oligarchák; kik engedelmeskedésen túl nőtt hatalommal, egymást felváltó sorral tudtak
Ausztria, Cseh- és Lengyelország uralkodóiban, a rajtok hatalmat éreztető koronás fők ellen
vetélytársat állítani elé; villongások és trónuskövetelések közt a török elleni nagyszerűbb
vállalat lehetőségét nehézzé, sikerét kétségessé tenni.

Általérek a *mohácsi* veszedelem második, sőt tulajdonképpen vetten egyetlenegy okára,
minthogy az elsőnek csak ehhez mérten lőn jelentése s nemzettipró ereje.

A magyar erő alásüllyedését eszközölte a *Mátyás* által lenyomott oligarcha pártnak a nagy
hőst követő árnyékuralkodók alatt azon kort kijelölő szellemmel s Európa történeteivel
ellenkező irányban korlátlan hatalomra jutása; s ebből következőleg a királyi tekintetnek,
anélkül hogy nemzet vagy öszvetartó népkijelöltek hatalma léphetett volna helyébe, tökéletes
megsemmisítése; az ország létszeres részei elválása és öszveroskadása; egyesek fejtelensége;
az egésznek aljasodása.

De mindezeknek felfejtő fonalát annak előrebecsátása, miként állott Európában s miként Magyarországon Mátyás haláláig az oligarchai hatalom szemben az uralkodóival, nyújthatja csak kezünkbe. Mindkettőre vetett pillanat nem fog tehát a tárgytól félrecsapongás lenni.

A római birodalom összeomlásával megnyílt középidőnek első fele a néphatalmi elemekkel korlátolt királyság korszaka, nem egy jelével csakugyan az oligarchiának.

A letelepedett germánoknál az uralkodó csak seregvezér, népgyűlési és ítélőszéki elnök, közhatározatok végrehajtója; jövedelme az elfoglalt földből részébe jutott magánbirtok terménye, büntetésdíj határozott része, önkéntes ajándék. A győzedelmes sereg szabad férfainak polgári joguk és köteleztetésök a harcra felkelés, a nagy nemzeti gyűlés tanácskozásaiban részvétel; birtokuk a meggyőzött néptől elvett, katonai érdem s egyéb körülmények következtetésében különböző nagyságú, de általánosan véve feltételeetlen sajátul (allodium) átadott, úgynevezett sors-rész.

Ezen intézmények azonban csak kevés ideig maradhatnak meg egyszerű tisztaságukban. Mert a meghódított tartományok nagy kiterjedése az igazgatás központjától távolabb eső szegényebb sorsú birtokosoknak felette terhessé tévé nemzeti gyűlésekre megjelenésöket; miből folyólag a személyes szózatjog gyakorlati alkalmaztatása a nemzet tehetetlenebb s tehát nagyobb részére nézve csaknem elháríthatatlan akadályoknak lőn kitétetve.

Továbbá a római provinciák régi lakosai rész szerint egyes birtokosok sclavjaivá tétetve, a zsarnokkény gyakorlatára csábítás s rabi szenvedések látására s eltűrésére megszoktatás útján, rész szerint pedig a hódító néppel egybeolvadva, a századok sorain végigviselt szolgaság fogalmainak germán vérbe áttöltése által a népszabadságra veszedelmes hatást gyakoroltak.

Végre azon esemény, mely szerint a győzelem első harcait némely szegényebb sorsú férfiak a gazdagabbak kíséretében és zsoldján tették, s következőleg a meghódított föld felosztásakor feltétlenül saját birtokot (allodium) nem kaptak, hanem a hatalmasoknak, kinek neve alatt és harc-sorában küzdöttek, részébe jutott terjedelmes allodiumából nyertek engedelmesség és hűség feltétele alatt hűbértartot (feudum), s ennek következtetésében mint nem önálladalmú emberek a nemzeti gyűlésekben személyes szózatadástól elrekesztettek, s csak pártfogóik által képviseltettek, roppant változásoknak csíráját rejté magában.

Nem is tölt sok év el, s máris a csak bizonytalan időre haszonvétel végett átengedett feudum, a hozzákapcsolt kötelezésekkel maradékról maradékra leszállóvá válik.

A királyok magokat nagyobb erővel környezendők, koronauradalmakat, polgári és katonai főbb hivatalokat adnak, mint fiúról fiúra leszálló hűbért a hatalmasabb allodium-birtokosoknak; ellenállhatatlan fegyverül, mint hitték, ön jogaik védelmére s mint a következtések bebizonyították, azok megtámadására.

Az ököljog, a birtok- és személyjog szentségét s a központi igazgatás erejét tiprólag s a később behozott *treuga dei* által is kevésbé korlátoztatva, a kisebb allodiumok birtokosait, az élet fenntartása ösztönénél fogva a hatalmasok szárnyai alá hajtván, azok tulajdonát ezek hűbérévé változtatja.

Szóval a független saját birtok rendszerét, mely a társadalmi szerződések fogalmából keletkezett erkölcsi hatalom törvényes megbízottjai által szaba kötelességeket, nyújta jogokat, s kívánt hűséget és engedelmességet, álláspontjaiból rendre-rendre kiszorítja a feudale systema.

Ez, midőn a népet számtalan kisebb és nagyobb s egymáshoz csak azon viszonynál fogva, hogy uraik együtt néhány hatalmasabb főnöknek alattvalói s ezek meg a fejedelemnek, egybekapcsolt szolgacsoportozatokra osztja, a túlzott függésnek és függetlenségnek anyagát rejti egyszersmind magában s fejt ki, ha a vazallusi láncot egybetartó, végszem elpattan, azaz gyenge és tehetetlen a király, az elsőt a néppel, a másodikat az igazgatással szemben.

A trónus körüli szolgálat címével szintúgy, mint a fejedelem akaratjának ellenszegüléssel büszkélkedő főnökök, ezen felülkerekedett újabb rendszer szellemében s védpajzsa alatt kezdenek kiváltságokat gyakorolni, melyek a nép polgári szabadságát, igazgatási jogokat, melyek az uralkodók hatalmát korlátozták; s midőn főleg az utolsók részéről a dolgok természetes rendje ellenhatást idézett elő, elkezdődött a nagy harc, mely az események árja s egyesek kitűnő ész- és szenvedélyereje által sokféle irányt vett, s változó szerencsével folyt ugyan, mindazonáltal, kivált mióta német *Lajos* Koblenzben 860-ban arra kötelezte magát, hogy minden fontos dolgokat az ország nagyjai megegyezéséből vészen teljesedésbe, s utóbb az egyházi rend igazgatása oligarchai elveken épült újjá a hierarchiában, általánosan véve néhány század alatt a főnökefelekezet győzedelmei, a királyi tekintély megalázásával, a nép elnyomtatásával volt kijelölt.

De végre a győzelem közti túlzás, a keresztes hadak következtében ébredni kezdett míveltség szelleme s kiváltképpen a nagy belátású uralkodóknak azon szerencsés kormány-
nézetök, melynél fogva vetélytársaik ellen az azok által lenyomott nemzet nagy tömegével egyesültenek, más fordulást adott a dolognak.

Minekutána az emberiséget tettekre mozgató kettős ösztön: saját függetlenség s mást akaratunktól függővé tétel, szabadság és hatalom elve, a harcolók állása különböző pontja szerint szembevetett eszközökkel, itt a nemzet egyesült tömegét a trónus körül gyűjtve, ott főnököket érdek-elszigeteltségben tartva, itt néperőt alakító, ott azt felosztató célokra hevítve, még egyszer hosszas és elszánt tusáját küzdötte; főleg második *Lajos* ravasz és aláásó politikája nyomán megbukott az oligarcha párt, s a karerőssúly és fejetlenség vaskorát a polgári társaság magas elhivatásához méltóbb időszak, a népnagyok befolyását a nagy népé váltá fel.

Európáról fordítsuk pillanatunkat Magyarországra.

Midőn őseink e földre telepedének, a hűbérrendszer már felemelte harclobogóját, s midőn viszonyaink Európával a keresztyén vallás bevétele által még szorosabbá válának, diadalmi között kifejlődésének tetőpontja felé sebes lépéseket kezdte tenni. Természetes tehát, hogy azon intézmények, melyek polgári szerkezetünkbe átplántáltattak, nem a felbomlásra jutott saját birtok, hanem a hűbér elveiből valának kiindulók. Minek következtében korán látjuk a főnök hatalmat az igazgatásra nevezetes befolyást gyakorolni. Még sz. *István* mondja, hogy a törvény a fejedelem akaratjából a nép hozzájáruló megegyezésével hozatik; a nép azonban a főnökök (principes).

Magában a hűbérrendszerben létező s feljebb említett okokon kívül főleg három körülmény segítette elő az oligarchiát: kettő az *Árpádok* korára eső, úm. a közelebbi rokon számára a birodalomból kiszakasztani szokott harmadrész, mely szinte mindig ki nem fáradható vetélytársat állított a koronás fővel szembe; s továbbá a királyság rendje határozatlansága, jelesen annak kérdés alatt maradása, hogy a király testvére vagy fia következék-e az uralkodásban, mely harc vagy tanácskozás mezején vitatva így is, úgy is a dolgok természeténél fogva, mindig főnökök bíráskodása alatt dőlt el; a harmadik elvképpen az *Árpád*-, veszedelmes következtetése tekintetében az *anjoui*-ház kihalásával napirendre kerülő: ti. a szabad választás, villongásaival s kapitulációival.

Már *Kálmán* alatt, hogy a királyi tekintet a nagyok szembeszegültsége által csökkenésnek indult, azt a törvényei elébe függesztett apológia, hogy általa azonban e zavart előidéző viszony változást szenvedett, azt magok a törvények s uralkodása tettekkel erős évei bizonyítják.

Következői alatt egész *Imréig*, egyes eseteket nem számítva, a királyi hatalom gyakorlatának az illő kör, a főnökökének a szükséges korlát átaljában meg volt adva.

Ezentúl az egyházi és tehetetlenebb nemesek megalázását, a koronauradalmak kirablását vagy elfoglalását, a főnökrend fejetlensége míveit látjuk napirenden, főleg jeruzsálemi *András* alatt;

mígnem végre az atyjával egyenetlenkedő *Béla* az alsóbb nemességből formál pártot magának, s bosszantva a királyt környező nagyoktól, az elrablott koronauradalmak visszaszolgáltatását követelte, s midőn kérései s egyezkedései célra teljességgel vagy legalább tartóslag nem vezetnének, fegyvert ragad. Ezerekkel tódulnak lobogója alá. Az apa és fiú tábor a egymás ellen már harc-sorban áll, midőn az egyházi rend közbeveti magát, s létrehozza azon békét, melynek rezultátumai az aranybullában foglaltatvák.

Ezen szerződő-levél az alsóbb nemesség lenyomott szabadságát, megcsönkített jogait, mentesítéseit helyreállítja ugyan, sőt e rend polgári viszonyait még határozottabban egyenlíti ki, mint volt azelőtt valaha gyakorlatban, de az egyetlen biztosítást az elnyomók ellen, a királyi tekintet felemelését az egyezmény körülményeiből kimagyarázható okokból mellőzván, sőt a resistendi facultas által minden hatalmast, ki ítéletének pártja erejével súlyt adni tudott, a koronás fő ephorusává tévén, önmaga rejtette erőtlenségét csíráját magában.

Kevés idő alatt a főnökök régi zabolátlankodásaikat üzik, s az ez okból támadott polgári zivatarok alatt látjuk az *Árpád*-ház uralkodását megszűnni s az *anjou*-ét fellépni.

Róbert Károly és *Nagy Lajos* kora belső igazgatási tekintetben is saját színű. Még az *Árpád*-ház alatt a főispáni hatalom megtört, s ennek omladékain már akkor felemelkedett a prelátusoké és báróké egy-, a kúriáé másfelől. Az *Anjouk* korlát közé szorították a kúria befolyását, de nem akarták megtörni a főnökökét; sőt belőlök rendszeresítették a kormánytanácsot. Oly erős uralkodóknak, mint ők, nem árthatott a főnökrend. Az országgyűlés egybehíva ritkán lőn, mert sok ember több zajt okoz. A király volt minden hatalom, s eszköz az országtanács. E nézeteknek rokon hibái voltak az aranybulláival; mint ott, ti. az önerejében bizakodó nemessegtől, úgy itt ez amattól nem vala felemeltetve s eszközül használtatva a közellenség ellen. Ennek következtében már *Zsigmond* alatt hadisorban látjuk az oligarchiát; az ő egész uralkodása véres harc, drágán fizetett győzelem.

Zsigmond után a választó gyűléseknek lármája s a kapitulációknak mindinkább királyi hatalmat korlátló iránya által és a választott király rövid uralkodása, fiatal vagy gyermek kora következtében az oligarcha egyenetlenkedés és dac tetőpontra hágott; midőn az alsóbb nemesség határozott hangú közbeszólása *Mátyást* emelte a trónusra, kinek merész, következetes, bár néha erőszakos politikája az egyesülés ugyanazon eszközével, melyet kortársa, *II. Lajos* használt fel, megalázta s hatalmából kivetkeztette a főnökrendet.

Eddig Magyarország sorsa Európáéval nagyjára véve egy irányt tart. Itt is, mint ott, hosszasan küszködik az oligarchia, s utóbb többnyire győz, míg végre ugyanazon kor fordulópontja alatt legyőzetik.

De *Mátyásnak* törvényes maradéka nem vala. A főnökrend körül néz egy árnyékkirály után, kinek, mert címet ad, bitorolhassa hatalmát. Az 1490-i diétán éles s legapróbb egybeköttetésig felfogott számítással gondolta s elszánttá edzett akarattal vitte ki megbukott ügye restaurációja terveit, s a nagy hős törvénytelen gyermekének, *Corvinnak* kijátszásával *Csehország* tehetetlen királya, *Ulászló* ül a trónusra.

Itt válik el honunk Európától történeteiben és sorsában, s vár rá a kormány és főnökrend küzdelmei közt eléidézett rengések után a polgári viszonyok felbomlása; elaljasulás és -*Mohács*.

Kísérjük kitűnőbb jelenetein végig nagy következtetésű harcát a két szembevetett elvnek.

Hogy előadásunk világosabb s egyszerűbb legyen, magokból a fennforgó történetekből kiviláglandó okok következtében három szakaszban adjuk elő: *Ulászló* uralkodásától a mohácsi veszedelemig, országgyűlés sorompóin belől és kívül, megküzdött, eldöntőbb hatású viadal-mait a kormány- és főnökpártnak.

Az első szak terjed az 1505-i *rákosi* gyűlésig; a második innen az 1525-ben tartott *hatvani*ig, a harmadik a *mohácsi* veszedelemig.

E három kort a kormány részéről egy végcélra hármasszoros törekedés-irány jelöli ki.

Mindenütt még Európában a polgári intézeteknek azon nemű sajátosága van, miszerint a király szinte csak annyival hatalmasabb az egyes főnököknél, mennyivel egyszersmind gazdagabb. Midőn tehát az *Ulászló* elébe szabott kapituláció pontjai *Mátyás*nak a kincstár jobb lábraállítását tárgyzó, de törvény által kiszabott cselekedetmód mellőzésével behozott újításait eltörlik, s a királyt jobbra zálogban s részint elpusztult állapotban létező régi koronajövedelmekre szorítják, nem kevesebbet akarnak, mint ezt az elvküzdelmek síkjára fegyvertelen állítani ki. Első tehát, mire a kormányt felvett tárgyunk évsorain végig, jogosan és jogtalanul törekedni látjuk: a kincstárt gyarapítani s jelesen a néptől mindenáron adót felszedni akarás, vagy más szókkal: a sikeres önvédelem eszközei után kapkodás.

Nagyobb erő ellen csak ármány győzhet, s emberi természet vagy gyengeség tulajdona a végelkeseredés közt az ehhez nyúlást saját személye iránti kötelességnek tartani. Itt is tehát a *pacta conventa* és vétők országa úgynevezett királyával, a családvér- és kinszenvedésben rokonnal, a hatalmas vazallusok megalázására kötött titkos kölcsönös szövetség útján korlátok között tartani s a cselszövények ezer más nemeivel a fő-fő hivatalokból kimozdítani, jövedelemben, befolyásban csökkenteni, s ha lehet, egyik a másik által buktatni meg az ellenszegülő egyes főnököket, volt a másik feladat.

Zápolya István Mátyás halálakor csecsemő fiát ölébe emelte, mondván: volnál csak nagyobb, most a trónusra tennélek le. Merész vala e szó, s jelentéséhez honunk történetének láncszeme lőn kapcsolva. Elvenni ezt a nemzet szabad választására számított reményt, mely a főnök gőg álmának annyi csábba mosolygott, s idegen nemzetűnek magvszakadás esetében következési jogot eszközölni, volt a harmadik kormánynézet; elmondhatjuk, hogy e cél kivételének változtatott alakban előkerülő próbái teszik azon középpontot, melyhez közelebbi vagy távolabbi viszonyban állanak csaknem minden tette az egyik s ellenhatásai a másik pártnak.

Még egy általános megjegyzésünk van, annak ti. felhozása, miképp az oligarchák a kormány szándékaival szemben önnön erejük és gazdagságokon kívül a féketlen szabadság szerzésére felzúdírt alsóbb nemesség minden kis megtámadásra le nem csillapulható ingerültségét s ily állapotban a legcélszerűbb királyi kívánságokat is megtagadó fejességét használták fel. De térjünk már az *első korszakra*.

A kormánypártnak itt egy Szabolcs vármegyei földművelő gyermeke, Bakacs a vezére. Ő főkorlátnok (kancellár), egeri püspök, utóbb esztergomi érsek és kardinál, s közel ahhoz, hogy a világforradalmak nagy szakasza előjelei közt, midőn már az emberiség egy része a konstanzi zsinattól a pisaiig, felülről várni javítást és csalódni megelégedvén, önerejére támaszkodva reformációt követelendő, ti. X. Leó választásakor az anyaszentegyház feje legyen. Elméje több mint közepszerű, rábeszélő tehetsége kitűnő. Elégge lelkiösmeretes óvni magát attól az aljasodástól, mely mint a csörgőkígyó minden mozdulatján hordozva elijesztőjét, a figyelmet gerjesztő párt helyett csak kevés bűn elvetemedettjei által űzheti cselszövényeit s kevésbé lelkiösmeretes célkitűzésben holmi erkölcsi szempontok által kétségeskedni s cél kivitelben, ha szükség úgy kívánja, legjobb eszközei s eszközölői feláldozásával is ingadozni. Vagyonszomjával csak egy szenvedélye vetélkedhetik, mindkettőt csak egy férfiú győzheti meg; s a szenvedély a hírszomj; a férfi *Zápolya István*, a főnök-felekezet jelszava, ki vitéz anélkül, hogy nagyszerű hős, népizgató (agitátor) anélkül, hogy népszerű, erős akaratú, határtalan gőgös, nemritkán erőszakos. De tekintsük a történeteket.

A pozsonyi béke, minekutána *Mátyás* halálával a királyságot követelő *Maximiliántól* az ostrommal megvett várak visszafoglaltattak, magyar fegyver győzelmei közt kötött meg;

mégis annak főpontja Ausztriának, *Ulászló* magtalan halálával, következési jogot ad a magyar koronára, oly meghatározással csakugyan, hogy a szerződés ezen ága a király hatáskörén túlesvén, országgyűlési határozat által erősíttessék meg.

1492-ben volt az első diéta, melynek ez főtárgya; az országtanács nagy része már azelőtt aláírta helybehagyását, de a nemesség, noha *Zápolya* is színleg az aláírók között volt, a legkeserűbb kitörések között az egyezkedést visszaveti, azt nem béke, de szolgasági szerződésnek címezve. *Bakacs* azon csele, hogy a tárgyat vitatás közepéből kiragadva csak akkor, midőn másnemű engedmények által meg lesz nyerve a többség, gördítse megint elé, teljesen megsemmisül. Pedig az ár, mi érte volt fizetve, nem mindennapi, s a még valósággal létező királyi hatalomnak végső fillérei közül való; mert hogy egyebet mellőzzek, *Zápolya* palatinussá neveztetik. A nemesség jónak látja nem várni, míg a pozsonyi béke megerősítésére viszont felszólítatik, a király minden tartóztatása mellett kapva azon híren, hogy a török az országban kószál, eloszlik; hazatértével azonban nem elégedvén meg, hogy a Habsburg-következés ellen nyilatkozott az országgyűlésen, fegyvert kezd fogni, fenyegetve pusztítással azok birtokait, kik aláírták, s most a közügyben nem segítik; csakugyan egy *Bakacs* által eszközölt, határozott hangú felszólítása a királynak lecsendesíti a háborgókat.

Igen nagy volt győzedelme a főnökrendnek, kettős munkássággal igyekezett tehát *Bakacs* azt közönsíteni (neutralizálni). Még 1492 végén *Ulászló* és lengyel király *Albert* között egy szövetséget eszközöl az engedetlen s koronajövedelmet eltulajdonító vazallusok megzabolázására. Már egyesek ellen fordítja figyelmét. Báthory szászok s főként székelyek elleni szilárd bánásmódjával méltó panaszokra ad okot. Megbuktatására azzal a fortéllyal él a korlátnok, hogy kiviszi, miszerint minden zászlósúr mellé rendeltessék egy hivatali társ. Báthorynak azonban tanácsul adja, ily kisebbítés alól vonja ki magát azáltal, hogy mondjon le, majd a király lesz kénytelen kérni őt hivatalának társ nélkül folytatására. Báthory nem sejtve ravaszságot, úgy teszen, s álmélkodva veszi észre, hogy a király tüstént Losonczyt és Drágffyt vajdának nevezi ki. Egyre-másra szidta a megsértett gögű úr a papokat és papminisztert, s fenyegetőzött, hogy kiviszi, miszerint prelátus udvari hivatalt ne viselhessen; de nemsókára szégyene közt és mérgében megholt.

Ily tettekkel *Bakacs* mindinkább közeledik céljához: megalázni a nagyokat, megrettenteni az országot s csak azután próbálni el a pozsonyi béke megerősítését. Azonban *Maximilian* sürgetése mindent megsemmisít. Országgyűlés hirdettetik 1493-ban szeptember 28-án, minekelőtte a nemzetet eléggé elkészíthette volna rá a korlátnok, kinek még azt a szerencsétlenséget is kellett a kinyitás előtt megérni, hogy az általa lemondásig elbosszantott *Corvin* helyébe tett egyik bánt, *Derecsényit*, Újhídnál 5700 magyar veszteséggel megverjék, elfogják a Croaiziában szerte pusztító törökök, *Zápolya* s *Újlaki*, kik hamar megsejtvén célzatait *Bakacs*nak, hogy annál erősebben álljanak, magtalan kihalás esetében birtokaik kölcsönös egymásra szállásáról egyezésre lépnek, ezen vesztett csata hírére az országban elterjedt köz-megrémülést a nemesség kormány ellen ingerlésére tudák felhasználni, s annyira vitték a dolgot, hogy az nagy kitörések közt a pozsonyi békét újra visszaveti, s elkeseredésének senkit sem kímélő kitételeivel az újhídi gyalázatot egyenesen a királynak tulajdonítja, ki arra nem alkalmas embereket emel vezérségre, maga restelli személyesen vinni hadba a sereget, veszedelmes tanácsadókat tart, s nyíltan kijelenti, hogy változtatását kívánja a hivatalbelieknek.

Hiába mondotta *Ulászló*, hogy egész uralkodása alatt 40 000 aranyat nem kapott Magyarországról, a bandériumok felszólításra nem állanak ki teljes számmal, a nagyok egymás közt egyenetlenkednek, s következőleg nem lehet semmi kitűnőt kezdeni a törökök ellen; a felzúdult indulatoknak áldozatot kellett odavetni. A csanádi püspököt tehát *Bakacs* kincs-orzás bűne címe alatt tárnoki hivatalából kitéteti. Helyébe pécsi püspök *Zsigmond Erneszt*, ki tulajdonképpen egyik pártnak sem bírta bizodalmát, de egyébiránt roppant gazdagságú vala, lőn tárnok.

Zápolya büszkén győzelmében, diéta-eloszlás után elfoglalja *Corvin* várát, Zombort, mint birtokához közel esőt; perbe idéztetvén megjelenni nem akar. Őt s hasonló fejes társait tehát megzabolázandó, ráveszi a király *Albertet*, hogy találkozzanak együtt a lázongó országnagyok megbuktatására módról gondolkodni, lengyel seregek által akarván megrettenteni *Zápolyát*. Azonban ez az adósságok közt alig lélegző királyt uradalmaiban fényesen fogadja, eleséget küld útjára s kölcsönben Lőcsére, a koronás fők egybetalálkozása kijelölt helyére jövetelre útilevelet kap, s a megtörténtek elfelejtéséről biztosítatik.

Ulászló különben is szegény kincstára a lőcsei úttal, melynek költségei egyikéül visszafordulással olvassuk a dúsgazdag *Bakacs* legényei számára vásárlott cselédposztót, nemcsak hogy tökéletesen kimerült, de a legszükségesebbek megszerzésére 100 aranyonként kellett a nagyuraktól kölcsön venni fel. Ily szorító körülmények közt visszatérő útjában Kassán országtanácsi gyűlést tart a király. A fő-fő urak azon okból, hogy aprónként nagyra nőtt hitelezéseiket megkaphassák, hatáskörökön túl terjeszkedve és az ország gyűlésébe vágva, minden pártraszakadás félretételével meghatározzák, hogy a kincstár jobb lábraállítása tekintetéből minden kapuszámtól egy arany adó vétessék fel, azzal a hozzátétellel, hogy saját birtokaik mentesítve legyenek ezen tehertől. Sőt soknál közülök a rablási szemtelenség többre terjed; néhány főnök jobbágyaitól önszámaára felszedte a nevezett adót, p. o. a két pártfő *Zápolya* és *Bakacs*. Volt nem egy, ki a király számára felgyűjtöttet elorozta, p. o. *Kinizsi*, ki tizenkét vármegyéből csak 5000 aranyat szolgáltatott be. Ezen törvénytelen adó nagy békétlenséget okozott az országban; több vármegyék összeszövetkeznek a nem fizetésre. Erdélyben az oláh jobbágyságok feltámadnak. A vajdák vélekedése szembeütköző: *Drágffy* kemény, *Losonczy* szelíd módot tartván elpróbálandónak. A király az utolsót udvarnokká teszi, az elsőt hagyja egyedül a vajdaságban; karó, keresztbefeszítés, hóhérpad és pallós, a kegyetlenség minden kigondolható nemei voltak azon eszközök, melyeknek segítségével *Drágffy* az adót kizsaratolta, s egyszersmind érdemessé tette magát arra, hogy *Bakacs* egyik legrégebben forralt megbuktató célja kivételére fő eszköznek választassák. *Ujlaki* rég kijelölt volt, hatalmas befolyása s *Zápolyával* családi szerződések útján szorossá tett egybeköttetése által; mihez járult még az is, hogy valamint az adót rendelő országtanács gyűlésében meg nem jelent, úgy a felszedést is, hol csak lehetett, gátolta; s közelebről vádoltatott, miképp jószágain ellenje birtokai kirablása okából török hadakat bocsátott keresztül, több püspöki várakat foglalt el, s a koronás főt személyt-sértő kitételekkel illette. Királyi parancs következtében tehát *Drágffy* őt véletlenül megrohanja, Németújvárra békeríti, s várait a palatinus heves előterjesztményei dacára elfoglalja. *Zápolya* fegyvert ragad, felkölti a felső-magyarországi vármegyéket. *Ulászló* azonkívül, hogy remeg e hatalmas alattvalójától, pénzből is kifogy. E két ok sürgető kényszerítései közt szelídebb bánásra hajlik, az esdeklő *Ujlakit* kegyelmébe fogadja, várait csakugyan kezei közt tartván meg.

A közelebbi országgyűlés *Ujlaki* birtokainak rögtön visszabocsátását sürgeti s ellene törvényszabta lépések megtételét; az egy forint kapuszámadó javallatát visszaveti, heves kitöréssel az önkényűleg felcsikart kassai adóztatásért, s határozatba hozza, hogy ezentúl ne követek által, hanem személyesen jelenjék a nemesség a diétára meg. S mégis a kormány elfoglalásaihoz ragaszkodik; országtanács által adót szedet fel, s az 1495-ben másodszor tartott diétára vármegyénként csak két-két képviselőket rendel megjelenendőknek. Ily körülmények közt nem tartja tanácsosnak a tárnok bévágni a rendek egybegyűlését; lemond. De későn. Az opposíciót az elkeserítések legelszántabb helyzetetésbe tették, az oligarcha párt ereje tetőpontja felé közelít. Végzés lön: új adót a nép nem ad, mert a rendes királyi jövedelem elég lenne, ha zsákmányoló tanácsosok, a kincsorzásnak köztök divatba jött rendszerével nem prédálnák azt fel. Ezeket kell számoltatni, büntetni. Mit az országgyűlés teremében és mezején követelt a nemesség, azt a birodalom egyik szélétől a másikig lázadás kitörésének minden jelenségeivel hangoztatta vissza a tehetségeiből kizsaratolt pórnép. *Bakacs* megint, hogy maga ne bukják, tár-

sát buktatja, a tárnoki hivataláról lemondott pécsi püspököt altárnokával fogságba vettetvén. Mindkettőt pénzorzás-bűnösnek ítéli a gyűlés. A második örökös fogságon, az első 400 000 aranyon marasztaltatik, s kénytetve van annak megvallására, hogy tetteihez mérve ekkora büntetés csupa kegyelmes bánásmód. Már van elég pénz, nincs szükség adóra, kiáltja *Zápolya*, utána a gyűlés eloszlik. Ily megverettetését azzal bosszulja *Bakacs*, hogy még azon évben a király által megkegyelmeztet *Ujlakinak*, minekutána az innepélyes elösmérő írását adta, hogy magtalan kihalása esetében családja minden birtokai a koronára szállandók.

Ezentúl az általunk felvett első szakasz egész folyamata alatt sebesebb kifejlődést kezdenek venni a dolgok.

Maximilian több egymást keresztülvágó európai kérdéseknek fegyverél általi eldöntésével foglalatos, s következőleg Magyarországról gondját le kezdi venni; tőle segedelmet várni tehát hiú remény, feltartóztatni az ellenvélemények rohanó árját erőtlen törekedés; e két megjegyzés szolgáljon felfejtő okául annak, hogy *Bakacs* a főnökpárt nézeteihez közelítés színlelése közt jóváhagyni volt kénytelen az 1498-ban öszvegyűlt rendeknek a pozsonyi békét közvetőleg megsemmisítő azon határozatát, hogy *Ulászló* örökös nélkül történendő halála esetében *szabad választás útján legyen a magyarok királya*.

Ennyi diadalom nevelte a főnökgöögöt; a rend az 1505-i diétán már tisztán és egyenesen fellép azon ajánlattal, hogy *Zápolya János*, az 1499-ben meghalt *István* fia *Annát*, a királynak még akkor egyetlenegy gyermekét vegye nőül. Megtagadja e kívánságot a beteg *Ulászló*, gondatlanul beszövéen beszédébe egyszersmind a *Maximiliannali* pozsonyi békét. A nemesség oly dühösségbe jön, hogy már zúgatja, miképp királyt, királynőt az országból ki kell űzni, s nagy felindulás s céljában megcsalatkozott bosszú közt eloszlik; hazaérkezéttével ezenfelül még azt is meghallván, hogy *Maximilian* magyarországi uralkodásra következősi joga innepélyes elösmertetésének kivívása tekintetéből négyezer főből álló serget kért és nyert a kölni birodalmi gyűlésből, fegyvert ragad, a prelátusok birtokit pusztítja, rabolja, a tized felvételét gátolja. *Bakacs*nak megint kibékülésről kellett gondolkodni; s minthogy a főnökpárt szándékától el nem vonhatólag sürgette, s közvetőleg csakugyan 1498-ban is ki volt mondva, az 1505. esztendőben másodszor tartott országgyűlésen oly feltétellel, hogy *Ulászló* s maradéka királysága minden esetre biztosíttassék, megegyezett *idegen nemzetűnek trónusra következése kirekesztésében*. Ezen határozat csakugyan nem királyi szankció mellett, hanem mint az országgyűlésen jelenlevő személyek által alakult konföderáció következménye lön kihirdetve.

Végigtekintve a mondottakon, látjuk, miként a kormány fellebb előrebocsátott harmadik törekedése célját a pozsonyi békének országgyűlés általi megerősítése útján akarta elérni, s minden, mit szándékolta és elpróbált, ezzel kapcsolatban állott; s egyszersmind mélyen alá-süllyedt hatalmát tanúbizonyította s azt, hogy a kérelhetetlen sorstól Danaidák fáradsága vala reá mérve. A főnökrend széltében és hosszában űzte zabolátlankodásait s békétlenségre hívó ingerléseit; tábor volt a haza, mely a forradalmak csatáira a jelt az országgyűléstől várta; egy volt még hátra: hogy a tanácskozás mezején, midőn szóharc foly, fegyver is villogjon; de ez a második korszak alatt került napirendre.

A múlt országgyűléseken annyit ért el a főnök, s annyit vesztett a kormánypárt, hogy mit remélni még annak s mitől félni már ennek kevés marada. A szenvedelmek hosszas csatáin elviselve valának, a szembetett erőlködéseket a versenytér díj- és szégyenpontján túl zsibbadtságra lankadása váltta fel. Komoly nyugalom lepte a felekezetek embereit; kevés munkássággal a jelenben, sok előjelekkel a jövőre, hasonlatos azon felhők borulataihoz, melyeken Caledonia látói (Seher) a távol tengerek ellenséges hajója közelgetését olvasták. Így tölt el kilenc év; ellenkezőleg, mint látni fogjuk, a többi. Célunkra vitetőleg csak két nevezetes esemény fordul elé e szakasz elsőbb felében.

Lajos az anyja élete árán nyer életet; *Ulászlóra* a növesztésen támadt mély szomorúság közt sötét melankólia nehezedik; közdolgok igazgatásától még inkább félrevonja magát; gyászruhát, nagy haját, szakállat, körmöt visel, az elszórtság minden jeleivel. Kívánsága még egy: látni csecsemő fiát megkoronázottan. Ezt 1508. évben nem kis harcok után elérte, minthogy 1505-ben biztosítva volt maradékának királyságra jutása, de oly feltétel alatt, hogy semmi esetben gyámatyja, *Maximilian*, vagy más idegen hatalmasság ne lehessen. Ez vala az első megjegyzendő; a második, miképp a még 1510-ben erdélyi vajdává lett *Zápolya* testvérét, *Borbálát*, *Zsigmond* lengyel király nőül vevén, a kormány a *Zápolya*-párt ezáltal nyerendő erejét azzal kívánta csökkenteni, hogy *Perényi*, *Drágffy* és *Báthory* közt egy triumvirátust alakít, esküvel kötelezöt, miképp egyesült akarattal mindent elkövetend, hogy fő-fő hivatalra csak az juthasson, kit hárman egyszersmind szemelnek arra ki.

Ragaszkodva eddig követett tárgyfelvételi rendünkhöz, nem mellőzhetjük említését annak, miképp *Bakacs* régóta aggódva tekinte körül, hogy találhasson olyant, kinek kormányzási nézeteit s politikája minden titkait híven megőrzendő hagyományul adhassa, s meg nem csatlakozott emberösmerettel *Szatmárin* nyugodott meg. Ez időtől fogva a férfit mind nagyobbra emelkedik, végre érsekké s még azelőtt pártvezérré lön; nála is a kitűzött főcél volt az, melyre félre nem vezethető következetességgel törekedett, míg az evégre felvett mellékcélokat és terveket idő, alkalmatosság és körülmények szerint módosította, hagyta el, áldozta fel, tagadta meg; de úgy alásüllyedt már a királyi hatalom, hogy e fényes elméjű ember szinte csak annyit tehetett, mint az őt méltóságában és elhivatásában szakaszunk vége felé felváltó, kétes lelkületű s kevés tehetségű *Szalkai*.

A főnőkpárt vezére, *Zápolya János* egy kellemes külső mellett, anélkül hogy mély, eleven elmét s nem kevés szónoklati ügyességet kitüntető ifjú, de egyébiránt szerfelett nagyravágyó s cselszövényes s mégis minden erőtelj, eldöntő politikai vállalatoktól a tett közepében visszarezenő, vitéz katona, közepszerű vezér, sem elég jó, sem elég rossz arra, hogy nagy lehessen.

Figyelmünket fordítsuk már *második korszakunknak* forradalmak sorával dús második felére. *Ulászló* élete hanyatlását érezvén, családja dolgait tisztába hozni törekedik. *Maximiliannal* 1515-ben következő tartalmú házassági egyezést alakít: „*Lajos* a császár unokáját, *Máriát* nőül veszi; *Annát Maximilian* két fiai közül valamelyik, *Károly* vagy *Ferdinánd*.” E szerződésnek volt két titkos cikkelye is: először kölcsönös következési jog, egyik vagy másik család kihalásával Magyarországon és Ausztriában. Másodszor, ha *Lajos* maradéktalan múlik ki, *Anna* férje lesz magyar király. A két utóbb említett pont hallgatásban tartása mellett az egész kötéslevél közhírré tétetik. *Perényi*, a palatinus, egyébiránt a *Zápolya*-párt esküdt ellensége, mindenki nagy csudálkozására köszvénye miatt lecticában vitetve magát Pozsony utcáin, kemény ellenmondást olvastatott a szerződésre fel, s Sáros vára ajándékba nyerése után is csak annyira engesztelődött meg, hogy mint *Perényi*, de nem mint palatinus írta alá azt. Kévéssel ezután meghal *Ulászló*, vég hagyományában *Maximilian* és lengyel király *Zsigmond* fő elintézése alatt gyámatyául *Bakacsot*, brandenburgi gróf *Györgyöt* és *Bornemisszát* nevezi ki.

A tótorság kérdése nem kis kitörésre adott okot, mert a főnőkpárt azt sürgette, hogy mivel törvény szerint, ha teljes kort nem ért a király, a nádor a gyámatya, azonban *Perényi* erre az elhivatásra öregsége miatt nem alkalmas, választassék, miként posztumusz alatt történt, kormánynok. *Maximilian*, *Zsigmond* és az országtanács erre ráállani teljességgel nem akartak. *Zápolya* az e tárgyban tartott rákosmezei 1516-i diéta alatt az országtanács gyűlésében, mert mint mondja, élete ellen törnek némelyek, nem jelenik meg, de a nemességet a külföldi felügyelet ellen s a kormányzóválasztás mindenáron kivívására vesztegetés útján is ingerli. *Lajos* ezt hallva, rendeltetést bocsát ki, a diétát Budára által tevőt, s felszólítja a nemeseket, hogy fegyvertelenül jelenjenek meg oda. Ezek, mert a király rájuk gyanakodik, dühösségbe jőnek, háromezerén a vár kapujára rohannak, *Tomori* ágyúkat szegeztet ki, a megtámadókat visszaveri. Honáruló *Zápolya*, kiáltja minden a várban; ez nem látja tanácsosnak többet mulatni

Rákosi mezején; azon okadással, mert sürgős dolgai Erdélybe hívják, hazamegy. Eltávozta után nagy bajjal rávéteti magát a nemesség, miképp különösebben gyámatya senki sem: udvarmester és társalkodó *brandenburgi György* legyen; igazgasson pedig a király országtanáccsal egyetemben.

A törökök mindinkább fenyegetik az országot, a kincstár üres; kénytetve van hát *Lajos* ismét egybehívni a rendeket. *Zápolya* nem akar megjelenni; ezt meghallva a nemesség s sejtve, hogy pénz-segedelem fog javaslatba hozatni, nyakra-főre hazaszalad. Új diétát határoz a király; *Zápolyának* kötelességévé tétetik a megjelenés, mégpedig kíséret nélkül. Ez, ha *Bornemisszát*, ki élete ellen tör, leteszik, ígéri többet nem, csak kétszáz főből álló kíséretet vive magával. Engednek kívánságának. Ő megérkezik. A nemesség ígér subsidiumot, de minthogy az országtanács rosszul gazdálkodik, a közjövödelmeket eltulajdonítja, a törvénynek teljesezésbe vételét nem eszközli, némely pontok megtartására kívánja azt, minekelőtte az adót megajánlaná, esküvéssel is kötelezni. *Bornemissza Maximiliannak* esdeklik, hogy küldjön Ausztria Magyarország felőli széleire katonai erőt, mert a jó ügy veszélyben forog *Zápolya* miatt; a nemesség ezt meghallja, s megint otthagyja a gyűlést, szavát adva egymásnak, miképp július 15-én (1518) egybegyűl Tolnára az országtanáctól különválva. Ez eléggé merész, az eloszlás után mint országgyűlési végzést küldeni szerte a vármegyékre, felkelést és adót tárgyazó saját rendelményeit. A tolnai gyűlés személyes felkelést és subsidiumot is határoz általánosan, hozzáfűggesztve, hogy sz. Mihály napján történjenek a bácsi táborban ezen tárgyak s a királyi jövedelmek elrendelése felett a részletesebb szabálymegállítások. A király megegyezését adja ezen végzésekre, nem méltatva elég figyelemre az utolsó pont veszedelmes tartalmát.

Bácson már szó sincs többé a nemesi fölkelésről, de annál több törvények hozatnak, melyek hogy - nem, mint az eddigiek - teljesezésbe is vétessenek; végeztetik: miképp tagja lehet ugyan az országtanácsnak minden prelátus és báró, de a végrehajtó hatalmat gyakorolja, a király nevelésére, udvara tartására, kincstárra, igazságkiszolgáltatásra ügyeljen egy, az országtanács tagjai s nemesség közül választandó bizottság. A választás meg is történt, a kormány és opposíció nevezetesebbjei közül, csakugyan a nagyobb szám az utolsó felekezetből telve ki. Az eszerint alakult bizottság csakhamar egybe vész elannyira, hogy van, ki *Bornemisszára* kardot ránt; ez megkettőztetett őrizetet von a várba, melyre a nemesi karból választott tagok, azt adva okul, hogy a vélekedés-szabadság korlátolva van, ki kezdenek maradni a gyűlésből. Míg forr efelett a vita, nagy rémülésére a minisztereknek, meghal *Maximilian* s kevéssel azután palatinus *Perényi*. Lengyel király *Zsigmondhoz* ragaszkodni, mennyire csak lehet, ez az első terv, megnyerni, míg elválnak a római császárságra a választás, *Zápolyát*, ez a második, mit kigondolt és kivitt *Szatmári*. Az utolsót a palatinusi hivatal üresen tartása s *Zápolyának* ígérese által eszközölte, oly mértékben, hogy ez is egy volt, ki aláírta nagy csodálkozására a nemzetnek, hogy a nemesi biztosok hazamehetnek, mert az országtanács nálok nélkül is eligazít minden dolgot. Csakhamar a csodálkozás sora azonban *Zápolyára* került, midőn hirtelen *Szatmáriék Báthoryt* tevék palatinusszá. Bosszankodva s a nemesség előtt hitelében csökkenve tért Erdélybe a vajda.

Ezen időtől fogva az 1525-i rákosi diétáig az egymással kibékélhetetlenül szemben álló főnökök minden eldöntő következés nélkül ezer alakban megújult harcaikat küzdik, melyek elősorolása ne tartóztasson el a végkibonyolódásra fordítani figyelmünket. A rákosi gyűlés megnyílt május elején s első, mit sz. Péter templomában Werbőczy előülése alatt határozott, hogy az egybegyűlt nemesség felfegyverkezve maradjon. *Lajos* országtanács kíséretében jelenjék meg a diétára, mindenekelőtt ez előleges cikkelyeket megerősítve: „Öt nap alatt minden királyi udvarhoz tartozó német onnan kitakarodjék; a császári követ, mert honi dolgokba elegyíti magát, a velencei, mert országa a törökkel frigyben áll, tüstént távoztassanak el. Az országtanács reformáltassék. *Szalkai*, mert a törvénycikkeket nem szokta teljesezésbe vétetni,

Szerencsés, a kincstárnok, mert cégéres életű s rossz pénzt hozott forgásba, büntetessenek meg.” Hiába vonakodott a király ezen pontoktól, hiába jelent meg, a nemesség kedvét megnyerendő, kíséret nélkül, s minekutána ezer felől tétetett a kérdés, miért tart rossz tanácsosokat, miért nem eszközli teljeseését a törvénynek, bosszankodása minden jelei közt hagyta ott a gyűlést; csakugyan engedni kellett a közingerültségnek, kivált mikor az utolsó rávevő eszközül még azt is határozattá vitta ki, miszerint a papoktól vétessék el a tized, s a következő hónapban gyűljön, minthogy most, mint látszik, nem fog eligazíttatni a dolog, fegyveres kézzel s még nagyobb számmal egybe a nemes. A király tehát az elébe terjesztett pontokat megerősíti, a két végsőt mellőzve; de már most ettől sem akart elállni a többség, s minden betiltás dacára becsületszavát adja, hogy Hatvanban megjelenik.

Az országgyűlés eloszlása után mindjárt az opposzíciónak engedni akarás céljából a tizennégy napig fogva tartott *Szerencsés* börtönéből kibocsáttatik, s a kormánypárt örömujjongatásai közt kísértetik házához. De míg tart a kiszabadulási innep lakomája, proletárius csoportja a Zápolya-pártnak felizgatva titkon, ráront a vigadókra. *Szerencsés* csak bujkálás s a vár falazatjáról kötéllel leereszkedés útján menekedhetik, háza fel van rabolva, s a kormánypárt több embere méltatlanságokkal illetve; s mégis az erő s életnélküli kormány három hosszú nap alatt, míg tartott ti. a forradalom, semmit, nem mondom a megbüntetésre, de még csak a megakadályoztatásra is tenni képes nem vala; s tűrni volt kénytelen a meggyaláztatások legnagyobbikát, hogy *Zápolya*, a titkon ingerlő légyen színleg kiküldött seregeivel a nyilván lecsendesítő. Csak egy volt még hátra: hogy a párt vezére váljék a szembetett felekezet megtértjévé, s ez is megtörtént. *Szalkai* a *Zápolya*-ügyhöz szegődött.

A hatvani gyűlés július 3-án nyílt meg. Az egybecsoportozottak száma tizenhétezeret haladott. A fő-fő tisztviselők a nép kurjongatásai közt lemondani kénytelenítettnek. *Werbőczy*, a legtúlzóbb gondolkozású izgató, palatinussá kiáltatik ki, meg is erősítették. Ez a *Zápolya* fő diadalma, mint szintén *Ujlaki* örökségének, ki ezelőtt kevés évvel halt meg, számára elítélése; végre az országtanács olylag rendezése, hogy eldöntő szózatot bírijanak benne nádor, korlátnok, országbíró, tárnok s nyolc, a nemesség közül választott személyek. Ennyi nyereség ára csak az, hogy a király magának tulajdonította és vitta ki a palatinusin kívül a több fő-fő hivatalokra kinevezési jogát.

E szakaszban, mint a történetek világosítják, a Habsburg-következés házassági szerződéshez csatolt titkos pontok útján lőn még inkább biztosítva; de noha a kormány törekedései belőle kiindulók, nyilvános vitatás-tárggyá többé kitétetve nincs, s legfeljebb egyes előkészítő próbák, mint a gyámatyaság kérdése, fordulnak elé; a főnökpárt ellenhatása egy részének más irányt ad tehát, s midőn királyi jövedelmek mily célra fordításába s a törvények teljesezésbe nem vételének oka vizsgálatába elegyedés színe alatt és következésében öntagjait emeli egybetett harcfegyvereken a végrehajtó hatalom eszközeivé fel, a forradalmat, melyet Hunnia térein gerjesztett. Rákos, Bács és Hatvan mezein fenntarta, az országtanács teremébe központosított.

Ez a *harmadik korszak* nem egyéb egy titkos összeesküvésnél, sikerrel az előfogásokban, kétes jelekkel utóbb s végre török tárogatók hangjai által szétrezzentve a tett pillanati közt; itt is azonban ne mellőzzük a részletes előadást.

Hatvani gyűlés után *Zápolyának* hatalma, kiáltotta a kormánypárt, határ- és korlátatlan; akaratja, minekutána *Báthory* megbukott, s nádorra *Werbőczy* lett, törvénytevő hatalommal eldöntő szózat; a végrehajtó hatalmat kezére játszotta országtanácsba rendelt nemes személyek által; a sereg népszerű nevéhez hajló s könnyen lekötelezendő; csak még egy lépés s ő a király. Az erőt rontsa csel; ez, amit ezen előzményekből következtetett a királypárt és nő. A kecskeméti híres Kalendae társaság egyesül tehát *kimondott okkal*, csak a hónap első napját lakomával megülendő, gyűjti fel a tagjaira kirótt segedelmi részvényt, színleg ez értelemben

van az aláírtak jegyzékében király s királynő neve is; *titkon* pedig célul tűzve ki *Zápolyát* hivatalából lecsapni, *Werbőczit* megöletni, *Szalkait* börtönbe vetni, *Brodaricsot* szolgálatjától fosztani meg. Mindezt *Zápolya* addigi főtámasza, az alsóbb nemesség pénzzeli megvesztegetése útján. Az oligarcha felekezetnek oly nagy volt erejében bizakodó gondatlansága, hogy igen hosszasan nemcsak hogy semmit sem gyanított az öszveesküvésből, sőt egykedvűleg nézte el, miként a király, hogy *Szalkai* befolyásától menekedhessék, s a szorosan udvarhoz tartozó egynéhánynak legyen közvetlen hatalma alatt, Budáról Visegrádra távolíttatik, *Werbőczy* a bányavárosokban kiűtött vallásos forradalmak lecsillapítására küldetik. Azonban megtörtént mégis a felébredés, csak hogy későn; mert már április 24-én 1526-ban elkezdődött a diéta. A kecskeméti nagy számmal egybegyűlt társaság az előleges konferenciákon kijelentette, miképp egyedül azért van alakulva, hogy a nemesség szabad szólási jogát a hatalmasok erőszakoskodási ellen védje. Harsogó éljen fogadta a nyilatkozókat. *Werbőczy* eszmél, s nyakára rohant veszedelmet kerülendő, kijelenti *Lajosnak*, miszerint ő csak erőtetve vállalta fel a hatvani gyűlésen a nádorságot, s hivatalát ezennel a király lábai elébe teszi. A felelet rövid és hideg: „Az udvar a lemondást elfogadja, s parancsolja, hogy menjen haza, ott várja el a további rendelkezéseket.” *Werbőczy* sejtve, mi függ felette, Jóbival alkonyodáskor Erdélybe illant, s jól is választotta a szaladás idejét, mert még aznap éjszaka katonai erő vette Báthory rendelkezéséből házáat körül, hogy őt minden tétovázás nélkül ölje meg. Másnap királyi küldöttség jelent meg a rendeknél, előterjesztendő, miképp *Werbőczy* és *Jóbi* egy veszedelmes párt fejei, kik a királyi bétiltás ellenére fegyveres gyűlést hirdettek s valósággal is tartattak Hatvanban, a királyt fenyegették, hogy ha önként nem akar, fegyver által fogják rávenni a megjelenésre, s midőn ily veszedelmek közt megjelenne, lázongó kitörésekkel kényszerítették a fő-fő hivatalokban létezőknek elmozdítására; vessék tehát a rendek ezen két embert notakereset alá. Nagy „helyes”-kiáltással fogadta a nemesség az előterjesztményt, s a két bevádoltak május 3-ára idéztettek s meg nem jelenvén, birtokaik elfoglaltattak. Báthory palatinusnak tétetett. Kevéssel ezután azonban a dolgok más fordulatot vesznek; *Zápolya*, ti. látván a többség nézeteit, jónak látta szórni a nemesség megvesztegetésére a pénzt, s magát a kecskeméti társaságot kezdette megvásárolni, s ez okból, midőn az ellenfél egybetett vagyonja is a pénzversenyt az övével ki nem állhatta, természetesen kivitte, miképp ellene s több célba vettek ellen, változván a gondolkozásmód, vád a gyűlésen egy hang sem fordult elé.

Minekutána végigvivők Mátyás halálától a mohácsi veszedelemig a kormány- és főnökpárt közti harcot, előadásunk sorában mindenütt egyszersmind a nemzet erőtlensége okait kitüntetni igyekezvén, hátra van még egy általános pillanat polgári intézetünkre s más főbb pontú tárgyakra, rövidbe szorított foglalatjául s egyszersmind kiegészítésül a mondottaknak.

Országgyűléseink a szenvedelmek küzdőhelyei valának. Értekezésünk utolsó éveiben személyesen kezdett azokban a nemesség megjelenni. E tett nem egy kis kiterjedésű birodalomban, hol e rend nagyobb része vagyontalan s a gyűlések helyétől távol lakó, legkevésbé lehetett az, mi lenni akart, ti. közügyek elhatározásában közvetlen részvétel; hanem egyfelől azok számára, kiknek minden érdemök egy történetes eset, hogy környékeliek, tehát megjelenhettek, gyakorlatilag kiváltsággá vált, személyes nézeteiknek az egész nevében és kötelezésül közhatározattá tehetésére; másfelől pedig, ami még veszedelmesebb volt s több visszaélések kútfeje, az oligarchák akaratjának, kiknek kíséretében s tehát nézeteik mellé szegődés árán lehetett csak szinte vagy legalább nagy áldozat nélkül a messzebb vidékieknek megjelenni, oly eldöntő súlyt adott; innen azon villanyerő, mely egyes főnök kedélye szerint csak azért rázkódtatta meg egyszerre az embereket, mert egy körbe fogózva álltak.

S mégis ily gyűlésekben törvények s azok közt nem kevesek a haza jóvát tárgyazók hozattak - gördítheti valaki ellenvetésül.

Mire a felelet: hol két párt aljasodott és aljasodásra vezető, kinél az erő egyszersmind visszaélés, egymással küzd, ott a sors változó hatalma akármelyiknél adja a győzedelmet, vetély-

társa befolyását csorbító határozata néha hasznos. Ha Szodoma és Gomorra fiai harcoltak volna egymás ellen, minden esetben oly város polgára hullott el, kitől az Isten elfordította képét. A hasonlítás itt nem a felekezetek embereit, csak törekedések elveit akarta érdekelni. Továbbá, midőn valaki szerencsétlen, legtöbb álmodozásai vannak a szerencséről. Ki gondolt valaha Eldorádóra, ha a jelenből ki nem kívánczozék? S mi természetesebb, mint hogyha egy nemzetet polgári intézetei nyomnak, leginkább elméjét azok lehető javítása foglalatostkodtatja. Azonban van kor, melyben a törvények szankciója s pontos megtartása közt véghetetlen a különbség, hol azok mint a halva született gyermekek, csak azért lettek, hogy eltemettessenek. Ez írott törvénydús időszakban is a jogokhoz szabott életmód vala az a társaságból kitagadott helóta, melynek üldözésére mindenkinek fegyvere van, s neki senki megtámadásai ellen sincs. Egyes az egyes romlására (igazolásául azonos tapasztalásnak: hol erős az oligarchia, ha gyenge a király, annyi független zsarnok támad, hány a hatalmas ember) meg nem szűnőleg kiírtó harcot folytatata, úgyannyira, hogy ez évsort kijelölő lelki középszerűségek végetlen pusztáin, ha valaki kitűnőbb is volt, hasonlatosan a kunhalmokhoz, csontokon emelkedett magassága; s közelíténk, erény és vétek fogalmait tévesztendő, ahhoz, hogy mint az elgyávult római provinciák decuriói sorában, ha az elvetemedettek közt Krisztust valló is foglalt helyet, az csak azért történjék, mert a közhit ezt is cégéres bűnnek nézte.

Törvényhozásunk másik kiegészítő része a király, tekintetétől, igazgatási jogaitól, polgári intézeteink által biztosított befolyásától fosztva számtalanszor tétetik ki a rendektől ráküldött választottságok a felség méltóságát feledő s személyisértésig vitt ellentmondásainak; nemegyszer (kivált *Lajos*) országgyűlés elébe megjelenni kényszerítve, ott indulatos kitörések közt fogadtatva, vagy vára a nemesség által ostrom alá vetve. Hogy mennyire felelhetett meg ily időben és körülmények közt s oly kevéssé a magas elhivattatással súlyegyenben létező személyes tulajdonok mellett az uralkodó másik fontos kötelességének, a végrehajtó hatalom gyakorlatának, azt legtisztább alakban tünteti elé egy-két pillanat e hatalom főeszközeire, úm.

a) *az országtanácsra*; ez előbb prelátusi eldöntő befolyás alatt bizodalmat nem érdemlő, azzal nem is bíró s tehát oly kevéssé képes a közhatározatnak teljesülést eszközteni, mily gyakran kitétetve a méltó vádnak, hogy azt nem is akarja; utóbb, mint mondani szokássá vált, reformáltatva, pártharcra és forradalmakra jelszó, s következésképpen abban a mértékben gúnyja a rend felett örködésnek, mint a rendek fegyvercsattogtatása, melynek teremtménye volt s fenntartója lett a törvényhozói hideg fontolgatásnak;

b) *a kincstárra*. A koronajövedelmek nagyobb része zálogba vetve vagy pusztult állapotban, mint fellebb is említők, s nemegyszer a főnököktől kiraboltatva. A nemesek, hogy adót, melynek egy részecskéje rendszerint a király kincstára jobb lábraállítására volt határozva, a többi országvédelmezési célokra megajánlani ne legyenek erkölcsileg kénytelenek, hazafutottak, vagy ha azt meg is rendelték, a hatalmasabb felszedők maguknak zsákmányolták el, mint p. o. 1521-ben, midőn a füstszámra határozott egy forint adóból csak 45 747 forint gyűlt be. A megmaradott kevés is szinte mindig kincsrörzök orzási közt még kevesebbre olvadt. Mindezek következtében *Ulászló* arra az állapotra jutott, hogy vagy országnagyaihoz rendre ebédre járni kénytelen, vagy azon frugális eledellel megelégedni, mit a piaci pecsenyeárulók, a magyar királytól a közmonda szerint nevet kapott Laci konyhájáról adhattak. *Lajosról*, hogy többet ne említsek, felhossa pápai nuncius báró *Pulleo di Burgio*, miképp „nincs már, mit egyék”, „kényszerítik a rendek, hogy menjen táborba, holott nemhogy serge, de csizmája sincs”. Az, hogy a kormány is önhatalma nevelésére kiáltólag törvénytelen módokra vetemedett, nemzet megegyezésén kívül kötött idegen hatalmassággal trónusra következtési szerződést, jogtalan adókat próbált felcsikorni, egyesek élete s befolyása ellen szötte cseleit, mentheti-e a visszahatások felhasznált nemeit? Megvitatást sem érdemlő fontosságú kérdés ott, hol mindenesetre egy másodikra, ti. hogy (a rege iker bajnokihoz hasonlatosan, kikre bölcsőjüknél a halál ugyanazon pillanatát mérte a sors, s ők harcolának a férfikor szenvedélyei közt egymás ellen,

ki-ki testvére vére csorgásán, önélete lankadását érezvén) nem magán ejtett-e, midőn uralkodójára irányzott nehéz sebet a nemzet? Oly világos a felelet.

Hát ez elvképpen ugyan nem, tettelesen mindazáltal ország sorsára befolyással lévő nagy néptömeggel, a parasztsággal értekezésünk éveitől mi történt? „Horum clamor ascendit jugiter ante conspectum dei, nihil enim praeter nudum corpus et illud quoque duris verberibus affectum, miserae plebi relinquitur”, válaszolja a törvénykönyv. Tudjuk, miként a pór nép több gyengédségteli címzetéhez, ez időben a „glebae adscriptus” is csatoltatott.

Hozzunk fel végtére egy-két szót országvédelmezési rendszerükről is.

Európa nevezetesebb országaiban a láncaiból mindinkább feloldozott középrend adóival megnövekedett közjövedelmek útján lehetségessé, a győzhetetlen török gyalogseregnek, a jancsároknak, fegyverei által terjesztett félelem következtetésében, szükségessé lőn az úgynevezett állandó katonaság alakítása. Tizenegyedik *Lajosé* az első kezdet érdeme. *Mátyás* is kevésbé utóbb, nagy áldozatok közt, a fekete seregben ily formát állított fel. *Ulászló* alatt azonban e vitéz sereg zsoldját követelni s ki nem kapni megúván, Szeged környékén rablani és pusztítani kezd. Segít a hős *Kinizsi* a dolgon; azon cím alatt ti., hogy törökök ellen viszi, egybegyűjtve, királyi parancsolatból megrohanja azt, számtalant felkoncol, s a megmaradtakat minden lehetséges követelésökről lemondó írás mellett az országból kiutasítja. Mekkora kár hárult ezáltal az egyébiránt is gyengülő kormányra és birodalomra, felszámítani bajos.

Csakugyan az ország bátorságos léte s hatalma, általánosan véve, e korban a nemzeti felkelésen nyugodott; erről is egy-két megjegyzés nem fog tárgyunkon kívül esni. *Zsigmond* királynak „super modo exercituandi” 1435-ben hozott dekrétuma, *Albertnek* több rendelménye s végre az 1458. évben Szegeden tartott országgyűlés második artikulusának egymással egybevetéséből hozott következtetések szerint tisztán kijön, hogy első országvédelmezési lépcső volt a királyi bandérium; ha ez azonban a fenyegető veszedelem gátolására elégséges nem lenne, másodiknak következett a prelátusoknak papi tizedök és az országbáróknak hivatalokkal járó salláriumaik következtetésében kiállítandó bandériumok; harmadiknak jött sorban végre a portalis insurrectio, melyben a) személyesen felkelt a nemesség; b) jobbágytelkei mennyiségéből keletkezett arány szerint bizonyos számú felkészült katonát állított ki; c) a prelátus és báró, noha bandériumot is tartott, magán- vagy papi birtoka szerint tartozott, mint bármely más birtokos, harcost készíteni fel.

Ezen a rendszeren azonban az 1492-i országgyűlés határozatai azon nevezetes változtatást tettek, miképp a második és harmadik lépcsőt egybeolvasztották olylag, hogy a prelátusok és bárók mentesítettek a portalis insurrectiókori katonaadástól; az 1498-i végzés pedig csak minekutána a jobbágytelki insurrectio sem lenne képes az ellenségnek megfelelni, parancsolja a nemességnek személyes felkelését.

Továbbá, igaz ugyan, hogy az alkotmány kifejlődése óta a hadrendszer nálunk védelmezési eszméken épült, s a rendelmények nagy része, a hont megtámadóknak onnan kihajtását tárgyalta, mindazonáltal a védelmezésnek bár néha veszedelmes, illő korlátok közt gyakran multhatatlan azon neme is, midőn egyik nemzet megtámadja a másikat, mert különben általa megtámadtatandó, nem volt minden figyelem nélkül hagyva; még 1222-beli törvény van arról, hogyha a király birodalma határain kívül akar menni hadba, a főispányok tartoznak sergeikkel zsoldért őt kíséreni. Ez a kötelezés is az 1492-i törvénycikkekben mellőzve van.

Szóval a prelátusok és bárók birtokaik tekintetében felmentetnek a felkeléstől; a nemesek papirosra leírt törvény következtetésében végveszedelem esetében, az azt módosító gyakorlat szerint akkor sem katonáskodnak; a királyi bandérium, világ tudtára, csak egyedül határon túl vihető had, azonban ez is szűk jövedelem miatt szűk számra szorított; s még hogy egyet említsünk, a végvárak egy része őrizet nélkül, mert a katonák zsoldot nem kapva, azt odahagyták, s

a várnagyok a kapu kulcsait a király kezébe visszaküldötték. Mégis ritkán vala nagyobb a túl-bizakodó kérkedékenység, mint a végveszedelem ez éveiben. A fiatal magyar főnökök, midőn Buda utcáin végig rivalló kürtszó a Szolimán közelgetésével is egymást felváltó nagy lakomákra hívta össze őket, csak ujjokon lévő gyűrűikkel is képesek lennének, mint volt szokásuk mondani, öszverontani a pogányok sergét.

Értekezésünk feltett azon második kiegészítő kérdésére, hogy ti. mi szülte a magyar nemzet elgyengülését, megtévén részletekre tán igen is kiereszkedő feleletünket, ezzel a mohácsi veszedelem okai vizsgálatát csak céljául tűzött töredékünket bé kellene fejeznünk; mert teszem azt, hogy a töröknek 200, a magyaroknak 80 ágyúja volt; ott roppant a sereg, itt a király elég katonát nem kapott a harcra, amit felgyűjthetett is, gyakorlatlan; erejét túlbecsülő, vezére rendelésének engedetlen stb., noha közvetlen eszköz a gyászos nap eléidőzésére, mindazonáltal csak azon tulajdonképpen értelemben ok, amennyiben ti. ha egy ember minekutána életerejét és pénzét elvesztegette, kétségbeesése közt a Dunába ugrik, s valaki azon kérdést tenné előnkbe: mi okozta néki halálát, helyes lenne ezen feleletünk: a víz. Mindazonáltal, minthogy az egész harcra készülés és megverettetés igen rövidbe foglalható s efelett felhozott állításaink igazsága mellett tanúbizonyít, azt nem említeni egy-két szóval, oly hiba lenne, mint egy egyébiránt a dolog valóságát magában foglaló törvényes irományt külső hitelesítés nélkül hagyni.

A török roppant táborra fenyegeti az országot, a Kalendae társaságtól vezérlett utolsó rákosi diéta következő felkelési szabályokat állít meg: a) a sereget hadba személyesen vezeti a király; b) segédül mellé egy vagy két főkapitány választassék; c) a bandériumok teljes számmal álljanak elé; d) portalis insurrectióba öt telektől egy katona menjen oly móddal, hogy ki ez említett arányban ötven katonát állíthat ki, azt tegye is meg, ki ennyire nem képes, a vármegyei tárba fizessen a kellető zsoldos megfogadására elegendő pénzt; e) találtassák meg a pápa, hogy légyen Európa nagyobb hatalmasságait segítségre felszólítandó; f) *a nemes személyesen nem tartozik felkelni.*

Szolimán Szt. Demetert ostrom alá fogja, s mégis a diéta eloszlása után meg nem szűnt az országtanács veszekedni afelől, hogy vegye-e vagy ne teljesedésbe a törvényeket, minthogy a király a szankciót ünnepélyesen csak megígérte, de nem tette egyszersmind szokott formalítások szerint meg. Az efelett vitatásokat ürügyül használva, rendre-rendre kihúzza magát a kormány elleni párt a gyűlésekből; csak *Báthory* s *Bornemisszára* marad a végrehajtó hatalom gyakorlása; ezek, hogy *Zápolyát*, kit kijelölt a közvélemény a főkapitányságra, a harc mezejétől távoltartsák, Oláhországba küldik az ottani vajdával a törökök ellen együtt munkálódásra.

Szolimán általuk a Dráván, már Péterváradnak tart. A király pénz nélkül s a szónak legszigorúbb értelmében koplalva vesztegel Budán. A köszvénye miatt vezérségre alkalmatlan *Báthory* (ki csak imént azon okból, mert katonái engedelmeskedni nem akarnak, hagyta Eszéket védelemtelen oda) felhívja Tolnára táborba a nemességet; de ez, a részekre szakadt, kevés kivétellel kimarad, okul adva, hogy a király nem akar személyesen állani a seregek elébe, és az országgyűlési határozatok nincsenek megtartva. Még segíthet a pápa azon rendelése, hogy a templomi kincsek egy része fordíttassák szükségparancsolta közcélokra, de ennek már a klérus szegül ellen. Ily körülmények közt tenni nem, csak rágalmazni tud *Bornemissza*, terjesztve azon álhírt, hogy *Zápolya* egyetért a törökkel.

Tehetetlenségéből eszmél végtére a király, s meggyőződván, hogy ily emberekkel boldogulni nem lehet, régi s már elfelejtett miniszterét, *Szalkait* szólítja fel tanácsadóul, s ez ráveszi őt, hogy személyesen legyen a hadak vezére.

Zápolya minekutána jelentette volna, hogy lehetetlen Oláhországon által s a vajdával egyesülten munkálódni, mert az már kezesül adta fiát Konstantinápolyba, parancsolatot kap, hogy vigye sergét Tolnára.

A török azonban *Tomori* sajkáseit visszaverve, Péterváradot megveszi, Futakot felégeti, Szalánkemént teszi fegyver-rakhelyül.

A király augusztus 6-án 4000 emberrel Tolnára érkezik, ott több nagyok csatolják magokat hozzá.

Szalkai kiviszi, hogy *Tomori* és *Zápolya János*, ki jól rendelt sergével közelget, neveztesse ki főkapitányokká, s míg az utolsó megérkeznék, helyettes testvére, *György* legyen. *Tomori* és *György* őszintén vallják, hogy csak apró csatázásban gyakorlottak, nagy ütközethez nem értenek. A sereg csak 20 ezeret haladó, az ágyúk száma nyolcvan, s mégis a haditanács eldöntő ütközetet s Mohácsra telepedést szaval, csak *Brodarics* nem s váradi püspök *Perényi* mondja a kasszandrai szót: „húszezer mártírját látja a hitnek.”

Mohácson ötezeren csatlakoznak még a táborhoz. *Zápolya* táborával Szeged alatt van már, s könnyű szekérrel ő előresiet. *Báthory* fél, hogy a vetélkedő társa megérkeztével kivívandó győzelem téríthetetlenül eljátszodja a hatalmat keze közül; *Tomorit* a hősi névre vágyás, a serget a számítás nélküli entuziazmus bántja. Végzés lön tehát: *Zápolyát* meg nem várva essék meg az eldöntő ütközet.

Augusztus 29-e volt ennek emlékezetes napja.

A jobbszárnyat *Batthyány* és *Tahy*, a balt *Perényi Péter* vezérlette, a centrumon állott *Tomori* s megette a király a legpróbáltabb vezérek és sergek környezetében. Délután meglepték a törökök a magyar tábor előtt levő s *Tomori* hadvezérségben járatlansága miatt foglalatlan hagyott dombokat, s azok lábai elébe szegezték fel ágyúikat. Egy török dandár a magyar táborn véletlenül körül akarja keríteni. *Ráskai*, *Kállai*, *Török* megrohanják azt, s míg tart e csata, elkezdődik a nagy ütközet, az elsősorbeli magyar ágyúk kilövésével. A törökök színleg hátra vonultak, nyílást csinálандók, melyen az egy csoportban létező török ágyúk teljes száma tüzet ad a jobbszárnyra és centrumra; az első kemény csorbát szenvedve hátrál, míg az utolsó tart egyenesen az ágyúknak, azokat elfoglalni; mikor tízlépésnyi közelben van, rája dörögnének azok, s teljesen visszaveretik. *Tomori* másodszor is összeszedi s az ágyúkra viszi a serget, másodszor is visszanyomatik, s másfél óra eldönti az ütközet s Magyarország sorsát. A gyalogság csaknem egészen, a lovasság nagy része a csatahelyen halva maradt. Az ifjú, jóra-rosszra tehetetlen király, játéka a sorsnak és felekezetnek, Csele patakába fullad. *Szolimán* a Balatonig pusztítván, Pécs felégetvén, Budát körülvévén, brandenburgi *György* alatt közelítő cseh sergek s ázsiai mozgalmak hírére, minekutána a *Dobozi* haláláról regényes emlékeztető Maróthon 25 ezer, a környékből egybe gyülekezett magyar nemest levágott, 200 000 fogollyal tér vissza Konstantinápolyba. Augusztus 29-én mily időszak kezdődött! De hallgassunk a mohácsi vérnapi ráborult századaink sanyarú koráról, melyben a félhold rémes világánál egy sírrá nyílt fel a hon; polgár vitte meggyilkolt polgártársát, hogy hamvadjon porrá, majd őt is betakarandó, s lön temetés nagy és hosszas.

S rekesszük bé máris hosszúra terjedt töredékünket egy megjegyzéssel.

A középkor leventéje elvándorolt azon helyre, hol előde hamvai nyugszanak, s míg a visszaemlékezések urnáin borongott, mindaz, ami szent vala keblében, erőt és elszánást merített a harcok és szenvedések azon hosszas útjára, mely a megváltó szent földre vezet. Mi is, midőn az ősök unokáinak Földvár dombsoraira, a nemzeti ravatalra mutatánk, nem azért tevők, hogy a koporsó kiáltsa az élet közé a tettet előlő szót: „memento quia pulvis es”, hanem hogy a halál tanítson meg az életre, a pártviszályra pazérolt és célt tévesztett évsor az egyesült erejű és számító munkásságra, a caudiumi szoros a thermopülaire.

1838

VISSZATEKINTÉSEK ERDÉLY MÚLTJÁRA ÉS GR. BETHLEN JÁNOS POLITIKAI PÁLYÁJÁRA

1

Erdély, ama kis ország, mely a forradalom alatt vadregényes sorsa és niobéi könnyei által magához bővölte a világ részvétét, ritkán vala oly szerencsés, hogy a forradalom előtti alkotmányos küzdelmei iránt megnyerhesse nagyobb testvérének, Magyarországnak rokonszenvét.

Pedig e küzdelmek, kivált 1831 óta, érdekességökre nézve a közfigyelmet méltán igényelhették volna.

Sőt az 1834-i kolozsvári hongyülés makacs szelleme, a bekövetkezett ostromállapot és az 1837-i szebeni diéta, melynek föladata volt az állami hatalmak közt folyt versengéseket lecsendesíteni, sokkal változatosabb és sokkal vonzóbb képcsarnokát tárták föl az eseményeknek, mint Magyarországon az 1836-i ingerlékeny hangulat, mint az azt követő politikai pörök, mint Pálffy gróf reakciója s mint az 1849-i pozsonyi diéta, melynek magasztos szerepét szintén a kedélyek kiengesztelése és a visszaállított bizadalom jellemzi.

S mégis a múlt évtizedek alatt volt-e Pesten az irodalom, Pozsonyban a törvényhozás bár annyira fölvilágosítva Erdély állapotairól, hogy az ott fölmerült életkérdések fontosságát és horderejét átérteni vagy legalább méltányolni tudhassa?

Beszéltünk Pomare királyné és Otohaiti sziget beföllegzett jövőjéről; beszéltünk az angol s francia követelések jogossága felől és az ausztráliai ügyeknek európai jelentékenységről majdnem annyi érdekléssel s nem sokkal csekélyebb avatottsággal, mint a Királyhágón túli viszonyok bonyodalmaról és azon alkotmányos kérdésekről, melyeknek védelmezése által egy *Kemény Dénes*, egy *Wesselényi* pályája szokatlan fénnnyel volt körül sugározva.

És ily előzmény mellett nem természetes-e, miként az 1848-i országgyűlésen azok, kik tizenhat évi fáradalmas és áldozatdús küzdelmek után 1110 □ mértfölddel gyarapították Magyarország földirati területét, szerény ülhelyeiket úgy foglalák el, hogy egy barátságos pillantás sem fordult feléjük, s a képviselők nevezetes része bennök újoncokat vélt látni, kik még ezen túl akarnak „szűzsónoklataik” ingó naszádján a vitatkozások szélvésztes tengerére kievezni?

Könnyen megfogható, hogy e hangulat nem kedvezett a férfibüszkeségnek, s hogy egy *Kemény Dénes* is, ki mint szónok aligha állott valakinél hátrább, teljesen visszatartózkodott a parlamenti tusáktól. Neve a törvényhozás termében csak két alkalomkor fordult elő, ti. a *második miniszteri lajstromon és a halotti jelentésen*.

Kellemetlen e tények felhordása.

De a részvétlenség - melyet egyébiránt nem szándékom menteni - történeti okokból fejlődött ki, mint szintén azon éber és nyugtalan figyelem, mely a XVI. és XVII. században minden erdélyi esemény nyomdokait aggódva vagy remélve kísérte.

Mert volt idő, midőn Magyarhon legdrágább érdekei Erdély által képviseltetének, s a krónikaíró a pozsonyi törvények szülemelését és magyarázatát a Királyhágón túli vidékek szelleméből fejté meg. Volt idő, midőn maga *Pázmány Péter* esdekelve kérte Erdély fejedelmét egy kevés nyakasságra, mert különben Pozsonyban elnémul minden vélemény.

S alig van több ingerrel bíró tárgy, mint a két testvérország egymás iránti részvétét emelkedési- és aláeséseiben nyomozni.

Ily nehéz szerep nem lehet ugyan sem e cikkíróé, sem e lapé; de szabad legyen Erdély közelebből kihunyt nagy tekintélyű pártfőnökének életét és hatáskörét, ezen tündérszép, de bánatos ország történeteinek előrebocsátott rövid körrajzai által kiszínezni és fölvilágosítani.

Néhány sorba egész korszakok irányait fogom összeszorítani.

Körrajzaimnak főcélja leendő ujjal mutatni az időkre, melyek közt magasbult vagy csökkent Magyarország részvéte Erdély iránt.

Mert e részvét a politikai szabadság légkörének hőmérője is, és csodálatos pontossággal jelöli ki az Erdély alkotmányában történt nagy változásokat.

2

Midőn Izabella a budai királylaktól Gyulafehérvárra költözött, vagy ha akarjátok, a váradi béke megkötése után a kettészakadt Magyarországnak éjszakkeleti fele, ti. „Erdély” és a szélesebb értelemben vett „Partium” lőn a magyar nemzetiség és alkotmányosság súlypontjává.

Mert a szultánok ezen földet nem tekinték sajátjuknak, hanem a vazalli hűség föltételei mellett független közjoggal és szabad kormányzással bíró országnak.

Ha Erdély a mérsékelt védelmi adót megfizette, és a portának a német császár elleni hadviseletében részt vett, akkor minden megtörtént, mit Sztambulban követelhetek.

Ha pedig az adó kimaradt, és a nagyvezér táborához Erdélyből ismételt fölszólítások után sem érkezett semmi segédcsoport, ez esetben Temesvárról egy basa vagy a havasalföldi határszélek megöl egy oláh vajda, sőt néha maga a nagyságos tatár kán bevonult a hanyag országba, felprédálta és kizsákmányolta a kézügyben fekvő falukat, szétverte - ha lehetett - az erdélyi haderőt, s ilyenkor a fejedelmet vagy dúsásan megfizetteté vagy lecsapá, és helyébe az országgyűlés által mást választatott.

Ezen rajz elég hűn tükrözi vissza Erdélynek a török birodalomhozi viszonyát.

Csak két körülményt kell még említenünk: azt ti., hogy a rendek által választott fejedelem megerősítése a török császár jogához tartozék, továbbá, sem a fejedelem, sem a hatalmasabb státusférfiak nem valának a Konstantinápolyban font cselszövényektől biztosítva, ha kémeikkel és pénzsákaikkal mindig készen nem állottak a basáknak és a hárem kegyenceinek ellenőrzésére vagy lekenyerezésére.

Iszonyú helyzet, sóhajthatnák az érzékeny emberbarátok, kiknek kedélye kínpadra vonatik minden egyes szenvedések által.

Barbár viszonyok, mondhatnák az állami formák gyárnokai és ítészei, kik csak akkor helyezlik a zsarnokságot, ha az tanszerűleg van rendezve.

És kétségtelen, miként a török *védelem*, mely Erdély sorsa fölött jól és rosszul másfél századig őrködött, nem vala sem a nemes gerjedelmek szempontjából tekintve atyáskodó, sem az állami elméletek szerint bírálva, a bölcsesség tribunálja előtt sikerrel oltalmazható.

De az országnak alkotmányos és nemzeti fejlődését tüzetesen soha nem gátolta, sőt a külviszonyokra s az európai államokkai közvetlen érintkezésekre nézve is hagyott a fejedelem és a rendek számára, ha nem is széles, azonban csakugyan figyelmet érdemlő mozgáskört.

Erdély rendkívüli képviselői és ügynökei most a szultán jóváhagyásával, majd elnézése mellett, sőt néha nehezteléseinek dacára a szomszéd országok kormányánál vagy a távolabbi lakó, de reformált hitű királyok udvarában szabadon megjelenhettek, s többnyire nemcsak

nyilvánosan elfogadtatának, de élénk munkásságot fejthettek ki, és hazájok érdekeinek nyomatékot szerezhettek.

A porta által eltűrt békekötések, sőt a külhatalmakkali szövetségek is gyakran kerülnek az „Erdőntúli részek” krónikáiban elő.

S csoda-e, ha már maga ezen fél-független állapot s ha az önálló belkormányzás, melyet Erdély folytonosan megoltalmazni tudott, magára vonta Magyarország figyelmét, azon Magyarországét, mely kiterjedésére nézve karcsú és szaggatott volt, alkotmányos életét tekintve pedig inkább árnyék-jogokkal és papír-törvényekkel, mint valóságos szabadsággal bírt?

E figyelem, e részvét még magasabban fokoztaték több körülmények miatt, melyeknek nevezetesebbjei Erdély belerejéről és politikai életének ébersége felől tesznek tanúbizonyságot.

A legkitűnbbeket említendem.

Erdély gyakran volt a magyarhoni politikai menekültek védhelye, hol vagy letelepülének, és az állam szolgálatába léptek, vagy alkalmat találtak Lengyelországba s keletre vonulni. A német császárok az európai keresztény hatalmasságok viszályai miatt ritkán levén oly állapotban, hogy mint Magyarország királyai egész eréllyel léphessenek föl a török ellen; természetes volt, miként e menekültek ügyeért Erdély megtorlására komoly szabályokhoz nem nyúlhattak, miután minden hadvisélet, mely az erdélyi fejedelmekkel viszályból támadt, rendesen az oszmánokkali háborúvá változott volna át.

Továbbá Erdély még a mohácsi vénapok előtt határozottabban hajlott a protestantizmusra, mint Magyarország. Ott a római hit utolsó türelmetlen és lángeszű harcosa Martinuzzi, a nagy státusférő, de túlbuzgó főpap vala. Az ő meggyilkoltatása és a papi javak szekularizációja eldöntő túlsúlyt adott a reformációnak, mely a bevett vallások törvény előtti egyenlősége mellett is a társadalom minden rétegeiben szünetleni s néhol majdnem erőszakos foglalásokat tett, és kivált a Báthoryaknak - e fényes és tragikai emlékü családnak - meghiúsult reakciója után minden magasabb állami és társadalmi polcot magának tulajdonított.

Egészen ellenkező jelenetekkel találkozunk Magyarországon, hol a nép protestáns többségével szemben a trón által határozottan pártolt, s a magas arisztokrácia többségének védelmére támaszkodó római, egy gazdag és zelosus főpapság zászlója alatt örökké merészebb és követelőbb állásokat foglalt el, míg nem a jezsuiták segítségével még a protestáns házi élet küszöbére, még a családi viszonyok szentélyeibe is gyakran lépett követelő és jogtalanul.

Szóval: Erdély a nemzeti fejedelmek korszaka alatt a hitesszmék irányában olyforma szerepet játszott, mint éjszaki Németország; Magyarhon pedig: mint déli Németország.

Ebből következett, hogy miként a politikai üldözésekkor a magyar főurak bizodalommal tekintettek Erdélyre, azon földre, mely ha minden tervök összeroskadtt, legalább a börtön és rabbilincs elől számukra menhelyet nyit, szintőgy a magyar nép többsége onnan várta a protestantizmusnak győzedelmét; onnan remélt vigaszt, midőn templomai bezárattak, imakönyvei és vallásos iratai elfoglaltatának, prédikátorai száműzetésbe küldettek.

Aztán már a *Zápolyák* korának végéveiben a latin nem vala Erdély kormánytanácsának és törvényhozó termének nyelve. A közigazgatás és közkezelés többnyire magyarul folyt. A nemzeti szellem s hang lőn általános jelleme a műveltebb társadalmi életnek és a fejedelmek udvarában kizárólag uralkodott. Csak a tudományok köztársasága, csak a magasabb irodalom nem tudott még a latintól megválni. A hittani röpiratok és polémiák az anyai nyelv által igyekeztek ugyan a szegényebb sorsúak körében a buzgóság szent lámpáját, mely a család küszöbén belől kedélyesen világít, vagy a rajongás lobogó kanócat, melyet a szenvedély gyakran a tömegek félrevezetéseért ragad kezébe, meggyújtani; de az irodalmi munkásság ezen eléggé széles nemén kívül a többiekben inkább a latin művelteté, és kivált a XVII.

század közepéig történészeink Erdélyben is nem örömet használtak közegül a magyar nyelvet. S ha a kor, melyről most szoltam, egyedül irodalmi tekintetben méretik össze, kétségkívül Erdély nem fog határozottabb nemzeti irányt fölmutatni, mint Magyarország. Azonban mihelyt a társadalom és közélet mezején minden fölmerülő jelenetekre hasonló gonddal terjesztjük ki figyelmünket, látni fogjuk, hogy a nemzetiség vezérzászlóját Erdély lobogtatta, és Gyulafehérvár, nem pedig Pozsony volt fajunk erejének súlypontja. Érezték ezt pártkülönbség nélkül minden művelt és melegkeblű hazánkfiai, s nem csoda, ha midőn Pozsonyban latin törvény, Bécsben német központosítási irány uralkodott, a részvét szünetlen új táplálékot nyert Erdély iránt, hol a nemzetiség utolsó védbástyái lerontva vagy elgyengítve még nem valának.

Utoljára hozom föl a legnagyobb különbséget, mely Ferdinánd és Zápolya trónvitályai miatt elszakadt erdélyi fejedelemséget a magyar királysággal szemben jellemzi, és a legerősebb rokonszenvek apadhatlan kútforrásává lőn - értem, a semmi státus-csin, semmi udvari csel-szövények vagy abszolutisztikus törekvések által soha meg nem gátolt alkotmányos életet.

Gyulafehérvárt gyorsan következtek egymás után langeszű és gyöngé, ravasz és könnyelmű, önző és nemes kedélyű, szelíd és zsarnok fejedelmek. De sem egy *Báthory István* vagy *Bethlen Gábor* nagy talentuma nem hitte hatáskörét az állami formák miatt annyira lebilincselve, hogy ezen korlátok ellen föltámadjon; sem a ledér *Báthory Gábor*, a mindent kockáztató *II. Rákóczi György* és a tompa elméjű *Apafi* nem hagyák magokat gyöngeségeik és az udvaroncok ármányai által addig ragadtatni, hogy Erdély alkotmányos rendszerét elvileg merészeli megtagadni. *Báthory Zsigmond* volt a legkegyetlenebb és legállokabb egyén mindazok közt, kiket a szultánok *athnaméja* fejedelmi süveggel, vezérbottal és paláttal díszített föl; de ő is - bár a krónikáírók másodík *Neró*-nak nevezik, és hó vágya vala rosszabbnak látszani, mint aminő volt - nem bátorkodék az országgyűlés teremét hosszasan zárva tartani, s noha a kedélyeket terrorizálta, az alkotmány egyes pontjait megsérté, és a törvényeket kijátszotta, sohasem vallá magát a konstitucionális élet nyílt ellenségének, és az abszolutizmust úgy, mint akkor Európában divatozott, nem kívánta Erdélybe átplántálni.

Szakadatlan sorral tartatának tehát országgyűlések, minden évben, sőt többnyire évenként kétszer. S alig hiszem, hogy létezzék régiségbúvár, ki a fejedelmek alatt hozott törvényeket, ki 160 évnek parlamenti eredményeit teljesen bírná. Igaz, miként az anyagok halmazottságán kívül, ez onnan is eredhet, mert *I. Rákóczi György* nagy szenvedélyt mutatott az elszórt diétai artikulások összegyűjtésére, kiszemelésére, rövidbe vonására és külön kódexek általi közzétételére, melyek elfogadtatván, azon korszaknak, amelyre kiterjesztettek, minden más törvényeit érvénytelenné tették. S így nem vala csoda, ha a bekövetkezett zivataros időkbén a csak történeti jelentőséggel bíró egyes törvénycikkek rendkívüli gondnal sem a köz-, sem a magánlevéltárakban nem őriztettek.

A Rákóczi által szerkesztett *Approbata Constitutio*, mely az 1540-től 1653-ig hozott törvényeket szemelte ki, és a később megjelent *Compilata Constitutio*, mely 1653-tól 1669-ig terjed, alkotják a nemzeti fejedelmek általi *Corpus juris*át Erdélynek.

Ha e rendetlen gyűjteményre tekintünk, megosztott bámulással fogjuk látni csekélységét és nagyságát a XVI. és XVII. század alkotmányos életének.

Az akkori erdélyi diéták - mint kiviláglik - nem sokat törődtek sem az állami hatalmak jogkörének, sem a törvény és rendeletek közti határvonalaknak szigorú megkülönböztetésével. Figyelmüket ma oly tárgyra szoríták, melyet a kormány intézmények útján vagy a hatóságok státutumok által teljesíthettek volna, *holnap* pedig azon magas régiókba emelkedtek, hol a lelkiismeret szabadságának örök érdekei mérlegeltetnek, és az egélynék az államhozi viszonyai

nyernek alakot és szabályt; *ma* egy rendőri hirdetménnyel, egy mezőgazdasági határozattal bíbelődtek, *holnap* az igazgatási formák lényeges részeit állíták össze vagy dönték meg.

De e tarkaság, e fogalomzavar és a tárgyaknak e szeszélyes rendetlensége mellett is, ha igazságosak akarunk lenni, be kell vallani, hogy a fejedelmek korából fennmaradt erdélyi törvénykönyvek mind a hitvallások szellemi igényeit, mind az alkotmányos élet lényegét határozottabban látszanak fölfogni és visszatükrözni, mint az európai államok nagy részének azon időszakban hozott közjogi s vallásos törvényei.

Mert Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. Ami nála életbe lépteték, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikálizmusa volt, s azon túl a politikában a lengyel anarchia, az egyházi életben az ábrándos szekták kísérletei voltak hátra.

Az ő alkotmánya - ha szigorúan csak akkori forrásokat, ti. az *Approbatá*-t és *Compilatá*-t tekintjük - inkább demokratiko-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.

Lássuk.

Az igazgatás a fejedelem kezében volt, ki a diéta által élethosszára választaték; de legitimitását azon egyezkedési szerződéstől nyerte, mely „*fejedelmi conditióknak*” neveztetett, s melyben az ország közjogának elvei kimondattak, a törvények megtartása ünnepélyesen elvállaltaték, és az egyének vagy testületek szabadságai biztosítottának.

A fejedelem tanácsosai, kiknek véleményét minden fontos kérdésben meghallgatni tartozott, a törvényhozás előtt felelősek valának - de csak *egyénileg* - a nézetekért, melyet a szenátusban képviseltek. A rossz tanácsadó honárulási porbe fogaték. A szenátus, melyről itt szólok, kollegiális szerkezettel bírt, s leginkább a mostani státustanácsához hasonlíta. Az egész közkezelés élén pedig a korlátnok állott.

Az országgyűlés a fejedelem irányában annyira magas helyzetet foglalt el, hogy kivált a későbbi „*conditiók*” szerint inkább fölötté, mint mellette látszott lenni. Mert azonkívül, hogy az adó- és katonaaajánlás alkotmányos jogait sértetlenül bírta, a végrehajtó hatalom több kérdéseit tetteg munkakörébe sodrá, s a veszélyes percekben - bár az alkotmány szellemének ellenére - kezébe ragadta a kormányt, sőt a fejedelmet hivatalából elmozdította, föloldván az országot a hűségi eskü alól. A diéta irányában felruházva vala ugyan a fejedelem az összehívási és elosztási joggal, de e jog a későbbi törvények által, melyek az évenként kétszer tartandó országgyűlések kinyitási idejéről és hat héti rendes folyamáról emlékeznek, sok tekintetben meg lőn rövidítve. A törvénycikkeket és diétái határozatokat, az utolsó időkben, már a fejedelem kénytelen volt megerősíteni; mert azok irányában oly keskeny, oly korlátozott *vetőval* bírt, mely igénybevételt nem érdemelt, miután csak a kedélyek fölingerlését eszközölhetett anélkül, hogy a szándékok megváltoztatására hathasson.

A diéta szerkezete rendezve nem volt, s a tanácskozásokba befolyó elemek aránya előttem, s úgy hiszem, mások előtt is ismeretlen. A főbb birtokosok és magasállású egyének személyesen vettek részt; a többiek választás útján. Választási joggal pedig ellátva volt a magyar nemesember, a tekintélyesebb városok polgársága, továbbá a székely és szász nemzet, a keblében létező statútárius és szokásos megszorítások mellett.

Erdély közjogának legáltalánosabb körvonalaiból sem maradhat ki még annak megemlézése, hogy a fejedelmek korában már Erdély kifejlett megyei étellel bírt, s a megyék élén rendszeren két főispán s azok alatt az összes nemesség által rövid időre választott tisztviselők állottak.

Mennyivel halványabb, mennyivel borongóbb e rajznál Magyarország közéletének képe!

Ott az alkotmányos jogok gyakorlata naponkint keskenyebb körre szorult.

Az önálló kormányzat eltiprása a kényuralom rendezhetéseért, a régi szokások és intézmények fölláldoztatása a germán szellem terjedése végett, továbbá a vallásos villongások és erőszakosságok által a jogon s meggyőződésen ejtett törszúrások, úgyszintén a nádori hivatal fölfüggesztése, az idegen őrizetek zsarolásai és a bécsi kormány felolvasztási tervei a *diétákon* a sérelmeket állandó cikké avatták; a *diétákon kívül* pedig a „malecontentusok” mozgalmában, az erdélyi fejedelmekkel és török udvarrali titkos szövetségekben, egy *Bocskai* és *Bethlen Gábor* győzelmében, az általuk kivívott „nikolsburgi,” „linzi” és „bécsi” békekötésekben, a *Thököly* hadjárataiban s a *Rákóczi* által gerjesztett forradalom mezején lelték ellensúlyaikat. S ami a magyarországi *Corpus juris* lapjain a XVI. század közepétől kezdve a XVII. végéig a politikai jog és lelkiismeret-szabadság nagy kérdéseire vonatkozik, ami az alkotmányos élet és a vallásos türelem gyarapítását tárgyalta, az többnyire Erdély segítségével vagy legalább erkölcsi befolyása közt nyert lételt.

3

Említés nélkül hagyom a táborozásokat, melyek midőn a török hatalomnak a Közép-Duna völgyén történt végső megsemmisítése által Európának és a kereszténységnek érdekeit előmozdították, ugyanakkor az abszolutizmust, mely II. Ferdinánd uralkodása óta az örökös tartományokban minden szabadabb intézményeket fölforgatott, a magyar korona birtokaiban is kimeríthetetlen segédeszközökkel és makacs leigázási szomjjal ruházták fel.

Elég mondanom, hogy Buda bevétele után nem sok idő múlva, Lotharingi Károly sergének nagy részét Erdélybe hozta; mint Apafinak jelenté, csak téli szállás végett s korántsem ellenségeskedésből.

Ekkor megérkezett egy dominikánus pap, s tudtul adta a rendeknek, hogy „*volentes nolentes proteget vos sua Majestas*”.

Az erdélyi kormány és diéta szörnyű aggodalmak közt vala.

Egyaránt félt a töröktől elpártolni és a német császár védelmét visszautasítani.

Alkudozások szövettek, majd komolyan, majd időnyerés végett.

Azalatt a szultán ismét veszteségeket szenvedett; *Teleki*, az erdélyi hadak vezére a bécsi érdekeket erélyesen mozdította elő; *Bethlen Miklós*, ki a német és török protekció közt határozatlanul ingadozott, kezde az új viszonyok felé vonzódni; az időjelek a félhold erejének végmegfogyatkozását hirdetek; a késedelem az egyezkedés föltételei helyett a legyőzetés föltétlen bekövetkezését idézte volna elő; Erdély tehát többé nem habozott, s miután a török kimaradhatlan megtámadásai ellen védelmi módokról intézkedek, gyorsan vonult Leopoldnak mint magyar királynak protekciója alá.

E tény Erdélynek alkotmányos életében új korszakot nyit meg, melynek számos kellemetlenségei azáltal támadtak, mert valamint az ausztriai ház alá menetel helyes és magasztos eszme volt, szintúgy minden lépés, mely ezen eszmének létesítésére vonatkozott, hibásan történt.

A Leopolddali kötlevél alapgondolatja már magában sem árult el igen nagy státusbölcsességet.

Megengedem, hogy a helyzetek parancsoló szüksége előre leírta a kört, melyben e kötlevél kívánatai mozoghattak, de *Bethlen Miklós*-nak, kire a szerkezet bízott, későbbi tervei és az okok, melyek *Veterani* tábornok által történt elfogatását magyarázzák, eléggé föltárták, miként ő is a megváltozott körülmények számára csak a menthetlenül összeromlott múlt állapotjainak lemásolásához értett, és nem bírt egy nagy eszmével sem, mely az új viszonyokat megtermékenyíteni tudta volna.

Fussunk néhány szemponton át.

Tekintsünk a Leopolddali kötlevel politikai irányára, államjogi értékére és szerencsétlen sorsára.

Az erdélyi nagyurak azon alapszerződést, mely a hazájok jövője fölött határozott, nem tekinték másnak, mint a *fejdelmi conditiók* legújabb, de a viszonyok miatt kisimított, megcsiszolt és meggyöngített kiadásának. Ha a szultánról a protekció joga Leopoldra megy át, ha a választott magyar fejdelem helyett, majdnem a régi föltételek alatt, ő leend örökösödésileg Erdély szuverénje, miért ne lehetne e módosítások miatt megtartani az alkotmányos önállóságot? Miért ne bírhaszon Erdély annyira kikerekített és független önkormányzással, mint eddig? Miért volna szüksége külön történetét, mely egyes, oly ragyogó lapokat mutathat föl, mintha magától a szabadság és honszeretet nemtőjétől sugalltaték, most egyszerre be-rekeszteni s a mohácsi napok előtti szorosabb kapcsolatot újrakezdeni azon Magyarországgal, melynek krónikája a megaláztatás és szenvedés? Vagy tán nincs minden képzeten alól rossz közjoga és közigazgatása Magyarországnak? S nehéz-e Erdélynek, mely az alkotmányosság gyakorlatában volt, ezentúl már a német császár ellen fordítani azon eljárást, melyet a török császár kijátszására sikerrel vett igénybe? Avagy hatalmasabb-e Leopold, mint a nagy Szulejmán és közvetlen utódai voltak? S nem szerencsés-e Erdély, midőn az új viszonyok közt egy hagyományos, egy másfél század óta megpróbált politika szabályait követheti, melyeknek csak alkalmaztatniuk kell, hogy ismét hasonló eredményt idézzenek elő?

Hihetőleg ily eszmék uralkodtak a gyulafehérvári kormánytanácsban, midőn a Leopolddali kötlevel alapjai készültek. Minden a kicsiny Erdély önkormányzásának megvédhetőségéről álmodozott. Sőt némelyek azon közmondásnál fogva, hogy „távol van a macska, cincognak az egerek”, tán még remélték, miként nem lakván már a fejdelem többé az országban, a magános ambícióknak szélesebb pályatér s az igazgatás körüli cselszövényeknek biztosabb mező nyílik.

Senki sem gondolta meg, miként.

Ha igaz is, hogy a német császár nem hatalmasabb, mint a szultánok az oszmán birodalom fénykorában valának; de másfelől a magyar földről majd egészen kivert törökök már sokkal gyöngébbekké lettek, mint *keletnek nyugattal* harca alatt valaha voltak a németek.

Következőleg többé kilátás nincs a független belkormányzásnak azon ingadozó, azon súlyegyenítő politika általi megóvására, mely Bécs ellen Konstantinápolyra, a szultán zsarolásai ellen a magyar királlyal kötött titkos szövetségre és kölcsönös védelmi ígéretekre sikerrel támaszkodnék. Pedig éppen az ily ravasz diplomáciában, melyhez még a középszerű Zápolya Zsigmond is jól értett, feküdt Erdély önkormányzásának titka.

Senki sem gondolta meg, miként.

A török díván nem akarta a birodalomba olvasztani magyar hódítmányait s különösen a védelme alá vett Erdélyt, mert az ázsiai országlástan a szigorú adminisztratív egységről nem sokat tudott; nem akarta az iszlám hitre átvonni Erdély népét, mert az oszmánoknál a fegyverrel hiteztetés dühét, mely már kihalt, nem váltta fel a tanítások általi térítgetés buzgósa; végre, nem akarta az alkotmányos élet és szabad eszmék gyökereit megsemmisíteni, mert sokkal kevesebbre becsülte a közjogi intézmények erejét és az eszmék táborozásait, hogysen rettegje.

Ellenben a bécsi kabinetnek kedvenc terve volt a birodalmi egységet az igazgatásban és közkezelésben foganatosítani; továbbá Bécsben még nem hagytak föl a reménnyel, hogy a Jézus-rend kezébe tett térítgetési misszió által a protestantizmus befolyását, ha megtörni nem is, legalább aláásni lehet; végre, egész Európában, a fölforgatott vagy divatból kiment rendi

alkotmányok romjain, már tetőpontra emelkedett az abszolutizmus, s alig vala képzelhető, miként éppen a kicsiny Erdélynek *Approbata* és *Compilata Constitutio*-ja bírand ama csodálatos bűverővel, mely a korlátlan uralkodás szellemét visszarezzenteni fogná.

Senki a Leopolddali kötleveél ügynökei közöl nem gondolta meg, miként.

A törököktől szerzett visszafoglalások után már Erdélynél majdnem háromszor nagyobbá vált Magyarország.

Következőleg, legalább a nemzetiség és alkotmányosság kérdéseiben, többet lehet Erdély számára a testvérhonnali régi viszonyok fölfrissítése által megóvni, mint a papíron kicirkalmazott, de nem érvényesíthető független belkormányzással; mert egy állam önállósága, ha a szükséges erkölcsi és anyagi erővel nem támogatatik, azon mértékben válik képzelművé, melyben gyakorlativá akart lenni.

Ezt minden idők tapasztalása bizonyítja.

De az elmélkedésekről ismét a történetek előadására megyek át.

Bethlen Miklós és a kormány többi tagjai a *protekció s nem visszacsatlás* nézponjtájából indulván ki, a Leopolddali kötleveél szövegében négy eszmét törekedtek keresztülvinni:

1. hogy Leopold s utódai, mint magyar királyok, a *védelemért* a hűségi eskün és a kölcsönös oltalmi tartozáson kívül, évenkinti protekcionális adóul egy határozott pénzösszeget nyerjenek;¹
2. az ország belkormányzásába mentől kevesebbet vegyülhessenek idegen befolyások, akár Magyarhon részéről, akár a Bécsben lakó fejdelem közvetlen környezetéből;
3. a különszakadás óta keletkezett törvények épségben tartása iránt tett *affidatio* által biztosítva legyen Erdélyben az alkotmányos élet, a vallások egyenlősége és a három nemzet közti unió;
4. miután a fejdelem tanácsosai állandólag az országban maradnak, ő meg távol s idegen befolyások alatt leend, ezen helyzet szükséges, de kellemetlen következményei akként háríttassanak el, hogy az erdélyi magasabb kormányzat minden tagjai az országgyűlésen választassanak, szintűgy mint a megyei hivatalnokok a megyegyűlésen, azon különbséggel, miként míg ezek évenkint változnak, amazok választása élethosszára terjedjen. Természetes volt, hogy a kormány tanácsosait megerősítés végett fölterjeszteni kelljen, de hogy a megyei tekintélyesebb hivatalnokok is hasonló sorsban részeltessenek, ez az erdélyi alkotmányos fogalmakkal ellenkező nézet vala, de amely, mint látszik, a Leopolddali kötleveél első tervéből sem maradtott volt ki.

Íme, az erdélyi *Magna Charta* irányeszméi.

Leopold küldöttjei még betetették, hogy a főhadvezér csak német lehessen.

S a 18 pontból álló szerződmény nem sok idő múlva minden változtatás nélkül elfogadtatott; de midőn később aláírással ellátva leérkezék, megütközéssel tapasztalták a kormánynagyok és az országgyűlés tagjai, miként az egyes kifejezésekbe alig észrevehető másítások csúsztak be, melyeknek célja volt a lényegesebb pontok értelmét valamivel homályosabbá tenni, mint az eredeti szöveg.

E botrány nem tartóztatható többé föl a rohanó eseményeket, nem vethetett gátot a viszonyok kényszerúsége elébe, s a Leopolddali kötleveél úgy, mint aláíraték, lön alaptörvénné.

¹ Béke alatt 50 000 tallért, a háború kiütésétől bevégzéseig pedig évenkint 400 000 forintot. (K. Zs.)

Leopold, ki a magyar királyok koronájánál fogva vette Erdélyt védelme alá, nem hitte szükségesnek alkudozásai eredményeit a pozsonyi országgyűlés elébe terjeszteni; nem kérte ki a magyar rendek utólagos jóváhagyását oly bevégzett tényekre, melyek mind fontosságukat, mind a megoldás módszerét és későbbi eredményeit tekintve, szokatlanul érdekesek valának.

Magyarország *Corpus juris*-ába a bécsi és linzi békekötések, a vallásos és politikai nagyobb szerződések s mindazon lépések, melyek által a hon régi területétől elszakadt részek a koronára fegyver vagy alku által visszaszállottak, megemlítve vannak; de a *Leopolddali kötlevé*l a törvények közé be nem iktatott, s így magyarországi szempontból méltán lehetett volna Erdély alapszerződésének, melyen mint kapcspon függött a közjog egész láncolata, törvényszerűsége és érvényessége felől kételyeket támasztani.

Egyébiránt Leopold ezen eljárásával az erdélyi státusférfiak nézetét egészítette ki, kik valamint Zápolya János megkoronáztatása óta Erdély múltját *törvényesen* függetlennek, önállónak tekintették, úgy az ausztriai ház alá térés után is nem hitték Magyarországot följosítva megemlékezni az együtt leélt századokra oly követelések kedvéért, melyek a megszokott autonómia tartósságáról szép álmokat háborgatnák.

4

Mihelyt a hódolati hit letételék, kettős erővel éledtek föl az Erdélyben lakó magyar és germán elem közti súrlódások.

A vitály tárgya többnyire az adó kivetése és fölajtása volt, s minthogy a szászok a belkormány által magokat terheltetve hitték, szünetlenül Bécsbe folyamodtak, hol az erdélyi közigazgatásnak semmi törvényes orgánuma nem lévén, természetes vala, miként okvetlenül idegen tanácsosak befolyása közt kellett az udvarnak a nemzetek egyenetlenségei s más előmerülő sérelmek fölött bíraskodni.

Hogy e helyzet kellemetlensége kikerültessék, Keresztesi ügynöknek küldetett Bécsbe, ki a szükséges felvilágosításokat vala megteendő.

Reá bízatték az udvar és az erdélyi kormány közötti levelezések kezelése is.

Néhány alárendelt egyént vett maga mellé, mint régen szokták volt a szultán és díván értesítése végett Sztambulban mulató megbízottak.

E csekély számú s hatáskörű személyzet hivatalszobákba vonult. Munkálkodni kezdett.

S megalakult az erdélyi udvari kancellária.

A szerény és igénytelen *agenciából* rövid idő alatt tekintélyes hatóság lőn, mely a birodalmi minisztériumtól föltétlenül függve, de a kormány széket rendre maga alá hajtva, gyorsan kezdé Erdélynek önálló igazgatását, mely iránt Bethlen Miklós és társai oly szép csalálmakat gyártottak, a bécsi központosítási törekvések számára elkobzani.

Általában a szatmári és passzarovici békekötések után nem vala többé a kabinet férfiainál komoly szándék a magyarhoni és erdélyi alkotmány külszínét s üres formáit is megtartani.

Ezen cél még tökéletesebben sikerült a Királyhágón túl, mint a Duna mellett.

Ott az abszolutizmus semmit régi helyen nem hagyott.

A magasabb kormányzás Bécsbe tételét át.

A Gyulafehérvárról Szebenbe költöztetett kormányshéken az elnökletet, teljhatalmú cs. királyi biztos címe alatt, a katonai főhadparancsnok vitte, ki a Leopolddali kötlefél 17. pontja szerint magyar semmi esetre nem lehetett. S bármily alárendelt szerepe volt a kormányshéknek közigazgatási tekintetben, arra mégis följogosítottnak tartaték, hogy a törvényhozás hatáskörét legázolja, és az alkotmányos élet halk érveréseit hideg kezének érintései által megállítsa. E testület jegyzőkönyveinek számai közt föltalálhatók néhány árnyékországgyűlésnek határozatai, melyek még a magyarhoni „palatinalis congregatiók” szellemével sem mérkőzhetnek.

A XVIII. század közepe felé hirdettetett ugyan három vagy négy oly országgyűlés is, melyből egész formasággal megerősített törvénycikkék keletkezének, de a tárgyak, mikre azok vonatkoztak, nem vágtak az országlat organizmusába, nem folytak be az eddig követett rendszer megváltoztatására, és néhány bányászati cikken kívül igen alárendelt beccsel bírnak.

A diadalmaskodó abszolutizmus védszárnyai alatt az arisztokrácia naponkint kizárólagosabb és büszkébb lőn.

Az adómegajánlási jog a kormányrendelet útján behozott új adórendszer által az országgyűlés kezéből elvetetett; a határszéli katonáskodás terhe a szabad székelre erőszakos módon vetteték; a Leopolddali kötlefél 17. pontján kívül egyik sem tartatott meg, és a nemzetszabadság összes biztosítékai, mint füst és pára enyésztek el; de e változások között, e szívrendítő romok fölött az arisztokráciának, mely a „populus Werbőczianustól” egészen különválasztotta magát, maradt ideje és léleknyugalma tanácskozni afelől, hogy az egyenetlen, a rangon alóli házasságok kötése miként gátoltassék legsikeresebben meg.

Kétségkívűl amely mértékben adá az erdélyi arisztokrácia a közelebbi évtizedek folyamában magas hazafiságának tanújeleit, majdnem oly mértékben volt VI. Károly s Mária Terézia korában lanyha és hivatásáról megfeledkező.

Aztán érdekei akkor annyira összetalálkoztak az alkotmány elleni reakció törekvéseivel, hogy szokatlan öntagadás lett volna a kényelmes kaszt-viszonyok mellett a haza szenvedéseire gondolni.

A nagyobb hivatalok néhány család közt valának fölosztva, mint ivadékról ivadékra szálló örökség; s most is emlékezetben él a másként igen tiszteletre méltó b. Bruckenthal erdélyi kormányzónak ezen megjegyzése, minthogy a meghalálozott tanácsos úr a gróf Teleki családból való volt, már helyébe egynek a gróf Bethlen családból kell következn.

A kevés számra szorított felső arisztokrácia kényelmével és előjogaival szemben groteszk ellentétet formált a jobbgatok sorsa, kiknek tartozásaik és szolgálataik semmi úrbér által nem valának megszabva; mert a Mária Terézia által kiadott „bizonyos punctumok” keletkezésőkre nézve törvényeseknek nem valának tekinthetők, teljesedésbe szigorúan soha nem vetettek, és gyakorlati hasznót alig is eredményezhettek, minthogy egészen semleges körben forogtak, és még az úrbéri állomány mennyiségét sem határozták meg.

Miután a fölbomlás szelleme az alkotmány és társadalom körében démonikus erejét kifejtette, lehetetlen volt, hogy egészen érintetlenül hagyja a nemzetiséget is. A magyar nyelv lassankint kezdett a magasabb társalgási körökből kiküszöböltetni, és helyét a német foglalgatá el. Már Bánffy György kormányzó fényes termeiben ritkán hangzott az anyai nyelv édes zengése, s voltak tősgyökeres magyar házak, hol illedelem elleninek tartaték a zsendűlni kezdő honi irodalom műveit megemlíteni. Azonban ámbár e vétkek Erdély értelmes és vagyonos osztályait terhelik, mégis kétséget nem szenved, hogy sokkal kisebb mértékben, mint Magyarországt. A nemzetiség soha úgy meg nem tagadtaték Erdélyben az arisztokrácia által, mint nálunk. Azok ivadécai, kik a nemzeti fejedelmek udvarában csak magyarul társalogtak, nem hihettek könnyen el, hogy anyai nyelvünk által lehetetlen eszméket és érzelmeket hűn tolmácsolni.

A nemzetiségnél is aggasztóbb hanyatlásnak indult, sőt kivált a XVIII. század második felének kezdetén egészen tönkrejutott Erdély legféltettebb, leginkább kedvelt szerzeménye: a *lelkiismeret szabadsága*, vagy miután ez szigorú értelemben a fejdelmek korában sem létezett, azon állapot, melyet az erdélyiek mindig e fogalommal cseréltek föl. Értem: a *bevett vallások jogegyenlőségét*, s különösen a protestantizmus szabad fejlődését.

Hogy a *Leopolddali kötlevél* aláírásával ki van mondva, miként a római hitűeknek mérsékelt jövedelmű *vikáriusából* gazdag püspök lesz, ez természetes volt.

Továbbá az igazság hozta magával, hogy azon apró előnyek, melyek a reformált vallásra vonatkoztak, megszüntessenek, és azon korlátok, melyek a katolikusok szertartásait a processziók tilalmazása által sérték, rögtön elháríttassanak.

Szükséges volt, hogy *új szerzetesrendeknek* az országba hozatala megengedtesse; és a vallási jogegyenlőségből látszott folyni a politikai okok miatt kihajtott jezsuitáknak restaurációja.

De ami ezen változtatásokon túl történt, az mélyen sebzé *egyfelől* az alkotmányt - mely különben is több nyílvezzővel volt átszúrva, mint a szent Sebestyén teste -, *másfelől* pedig az erdélyi társadalom közérzetét, mely a politikai zsibbadtság mellett is nem veszté el a vallásos kérdések körüli érzékenységet.

Csak három fő ténnyt említek.

A görög hitűek közül számosan erőszakkal uniáltatának. S van felső rendelet, mely a nem egyesültek kicsiny gyermekeinek a családbéli kiszakasztását megengedi azért, hogy a római hitben neveltethessenek.

Továbbá míg a térítés szelleme naponkint erősült, a protestáns vallásra átmenetel szigorú szabályok által gátolták, és a vegyes házasságból született gyermekeknek mindenesetre a katolikus hitben kellett növeltetniök.

Végre aposztázia neve alatt terhes bűnvád alá vettetének azok, kik a római vallásra áttérén, utóbb ismét régi eretnekségeikbe visszaestek.

Szóval az események hatalma bebizonyítá, miként hívságos volt Apafi tanácsosainak gondolata, kik a Leopolddal kezdett egyenkedések alatt a mohácsi vértapok előtti viszonyát Erdélynek azért sem akarták megújítani, mert féltek, hogy a magyarhoni gazdag és hatalmas főpapság befolyása által a protestantizmus erős szenvedéseknek lehet kitétetve.

Ez hasonló mértékben történt meg a tervezett, de papíron maradt önkormányzás mellett is.

A lángeszű és nemesszívű József császár „tolerantiale edictuma” oltá ki a vallásos gyűlölet és hitüldözés égő kanócat.

József császárnak lehet köszönni, hogy Erdélyben a XVIII. század végén a hitdüh csillapodni kezdett, és az egély körüli eszmék többé nem vitték be szenvedélyes harcaikat a család tűzhelyeihez.

A Magyarországtól független erdélyi önkormányzás miatt e kellemetlen emlékü kérdések akárhová fejlődhetek volna.

Rövid körvonalakban lefestem az alkotmányos hanyatlás korszakát, mely a Leopolddali kötlevél keletkezésétől fogva a közvélemény minden erélyes tiltakozása, a társadalmi élet minden hatályos ellenszegülése nélkül egészen Mária Terézia halálaig terjed.

Jelleme a szakadatlan, a naponkinti sivárodás volt.

Erdély még kevésbé védelmezhetette magát, mint Magyarország, az abszolutizmus ellen.

Alig 90 év alatt gazdag közéleté tarlóvá lön.

S Magyarország, a mindenben sokkal hátrább levő testvér, bár szintén nem járt rózsás ösvényeken, lassankint megelőzte, sőt hátrahagyá őt, a szabadság és anyagi jólét tekintetében.

A távolság nem vala nagy, de már észrevehető.

Ténnyé lőn, miként Erdély intézményeiben, úgy, mint gyakorlatilag állanak, sem eltanulni, sem követni való nincs.

Csökkent tehát az Erdély iránti érdek; mi egyébiránt éber azért sem lehetett, mert e kicsiny ország a Leopolddali kötlevel által tiltakozott összevegyíteni jövődjét Magyarhon sorsával.

A nemzeti fejdelmek alatt önállósága által magas missziót teljesített Erdély; a Leopold uralkodása után pedig önállóságának, a magyar nemzet kettészakításán kívül, más fontossága alig volt.

Ha tehát e második korszak alatt küzdelmei és szenvedései a Duna mellől kevés részvéttel jutalmaztatának, az a magyarországi közvélemény tunyaságát mutathatja ugyan, de még sokkal inkább bizonyítja azon államjogi helyzet fonákságait, mely híres alaptörvényéből, a Leopolddali kötlevelel folyt.

5

József császárnak kellett, a gondviselés különös szeszélyéből, valamint Magyarországon, úgy Erdélyben is az alkotmányos élet és nemzeti szellem első fölviányozójává lenni.

Ő az állami intézmények tengerén hasonlított ama híres világhajóshoz, ki mindig *kelet* felé vitorlázott, s minthogy következetesen haladott kitűzött pályáján, elvégre megérkezék *nyugatra*, nem gyanított tévedései által a föld alakja iránt egy nagy igazságot bizonyítván be, mely addig is ösmertetek ugyan a gondolkodó fejek által, de mégsem annyira, hogy új megmutatásokra ne szoruljon.

József - a filozófiai iskola növendéke és II. Fridrik utánzója - egyöntetűvé törekedett tenni birodalmát; tagadta a történelmi jogok szentségét és erejét; nem hívé sem szükségesnek, sem nagy érdekek által védettnek a magyar korona országainak ősi alkotmányát, s mint bátor kezdeményező ment a felfogott ösvényen mindig tovább, vállalkozva, merészen, ernyedetlenül; de összeolvasztási eszméi minél messzebb nyomultak, annál kitartóbb ellenszenvvel küzdének; a központosítás fölébreszté a régi autonómia védelmét; a nemzetiséget sértő új követelések figyelmét, részvétet, hő bálványzást gyújtottak Erdélyben és Magyarországon az eddig parlagban heverő, a legázolt alkotmány és közélet iránt. Minden, mit a rögtönzött rendszer kívánt, fölakadott; minden, mi a múltra emlékeztetett, vallásos kegyelettel karoltaték át. József tervei meg nem fogantak, vagy hamar elhervadának; de a ledöntött régi közjog és a népéletben gyökeret nem vert új szervezetek üres helyein buján nőtt ki az ingerültség, a gyanú, a bizadalmatlanság, elfoglalt minden tért, s még a trón zsámolya előtt is fölzendült.

Ily állapot tarthatatlan volt.

S végre fölládoztaték.

A küzdelmekben kifáradt és beteg császár két rendeletén, ti. *a tolerantiale edictumon* és az *örökös jobbagyság eltörlésén* kívül többi intézkedéseit megsemmisíté.

S midőn kórágából tíz év romjaira tekintve, vigasztalás nélkül hunyta szemeit be, utódja II. Leopold 1791-ben oly diétát hirdetett Kolozsvárra, melynek hangulata - mint előrelátható volt - már lényegesen különbözött azon árnytörvényhozásokétól, melyek Mária Terézia lovagias,

de enervált és eszmeszegény korában egy-egy alkotmányos biztosíték vagy vallási jog ünnepestélyes ledöntegetése végett gyűjtettek néha össze.

Az 1791-i év korszakot kezdett.

S hogy szellemét és törekvéseit megbírálhassuk, figyelmünk elébe kell idézni a hatásokat, melyek a kedélyeket mozgásba és az eszméket fermentációba hozták.

Amily kornyadt vala Mária Terézia halálakor a közélet, semmi kétség, miként József császár, ha anyja nyomdokait követi, azon tíz év alatt, mely számára a Danaidák történeteit újítja meg, minden lényeges ellenszegülés nélkül véget vethetett volna a magyar korona országaiban, s különösen Erdélyben, az önálló kormányzás még fennlevő maradványainak.

A hosszas és atyáskodó kényuralom miatt a kedély úgy elveszté emelkedettségét, a jellem szívósságát, a hazaszeretetet a kötelességekről fogalmat, továbbá az arisztokrácia már annyira összeszotte saját érdekeit a kabinet irányaival, hogy könnyű föladat lett volna a birodalmi összpontosítást a magyar karok és rendek elnézése mellett, sőt hozzájárulásával is létesíteni; mert az egész kérdés titka már csak az idő lassú munkásságának meg nem zavarásában, a rombolások közt a nagy zaj kikerülésében és a nemzet előítéleteinek, különösen pedig az arisztokrácia hiúságainak tömjenzésében állott.

Ha József erőszakos lépésekhez nem nyúl, ha a régi fölolvasztási terven halad, ha minden jogbontást magyar kezek által és az olcsó becsszomjak lekenyerezésével hagy teljesíteni, ekkor matematikai biztossággal számíthatott volna céljának elérésére.

De ő nemcsak centralizálni, hanem a XVIII. század bölcseleti eszméi szerint alakítani is akart.

E két törekvés a politikai modor megválasztására nézve teljesen ellenkezett.

Az lassan, ez merészen kívánt tenni; az ámitással, ez nyíltan vágyott szólani; az a mély előítéletek kíméletét, ez megdöntését sürgette.

Az első irány történeti szövetségese a felső osztály nagy töredéke volt; a második iránynak még ezentúl kellett rokonszenveket keresni.

József császár, minthogy nem csupán dinasztikus érdekből, hanem az eszmék kedvéért is szerette volna az összpontosítást, a nyílt és destruktív modor mellé állott, és midőn a magyar nemzetet erőszakkal germanizálni, a magyar önállóságot nyíltan megszüntetni akarta, ugyanakkor egyszersmind a hűbéri és arisztokratikus előjogok ellen az enciklopédisták hevével lépett föl, s messzerezzenté magától a birodalmi központosítás régi barátait anélkül, hogy újakat szerezhett volna oly *illuminatizmus* zászlója alá, mely a szabadság első zsengeiért a nemzetéletet látszott áldozatul kívánni.

A helyzet szerint, melyet a szabadelvű József a magyar alkotmány és magyar nyelv irányában elfoglalt, az ellenhatásnak okvetlenül nemzetinek és illiberálisnak kellett lenni.

Visszaköveteltettek a jogok, ha kártékonyak valának is, azért, mert veszélyesebb volt az önkény, mely azokat eltörölte. S ezen alpnézet, valamint a magasabb alkotmányosságnak zamatját tévé, úgy másfelől számtalan önző vagy szűkeszű törekvésre vetett népszerűséget. A magyar az erőszakolás által makacssá tetetvén, nem akart többé a legártatlanabb és leghasznosabb reformban mást látni, mint ámitást, ha kecsegtetőnek tűnt föl, vagy veszélyes célzatot, mely később fog lelepleztetni. S mert minden viszonyok összedúlva és egymáson heverték, nem vala csoda, hogy a kéz, mely annyit rontott még az építés foglalatosságai közt is, el lön kárhoztatva a tömeg és segéd nélkül hagyatva az intelligencia nemesebb része által.

Innen van, hogy kivált Erdélyben, ha vizsgálat alá vesszük a kérdéseket, melyek a közhangulatot leginkább ingerlék, kétségkívül úgy találándjuk, hogy József reformjai örökké akkor gyűjtötták a szenvedélyeket lángra, mikor a nemesi rend előjogait vagy előítéleteit fenye-

gették; a szabadság elméleti érdekein és az alkotmányosság nagy garanciáin ejtett sérelmek pedig rendszerint hidegebb vérmérsékletű és gyéresebb számú ítésezre találtak.

Halálakor is nem a közigazgatás szervezetére vonatkozó rendeletei égettettek meg a megye-terekben és a várospiakon, de a kataszter előkészületei, a népösszeírás, a földmérés adatok.

Bizonyára kik József intézkedései ellen szívós és átkodott visszahatást folytattak, többnyire inkább szerették a sarkaiból kivetett alkotmány középkori kasztrendszerét, mint a ruganyos-ságot, mellyel az bírt, mint az éber s magát mindig megújító és fokozó közéletet, melyet védelme alatt kifejteni lehetett volna.

Nagy része az elégületleneknek más nem volt, mint oly reakcionárius, ki ha József reformjai magyar érdekekben és alkotmányos úton létesítették vala, akkor is hasonló keserűséggel lép az újítások ellen föl.

S mégis a maradéknak hálával kell e férfiakra emlékezni, mert mozgásba hozták az elszibadt nemzettest vérereit; fölélesztették az önzés és az önfenntartás érdekei által az ország jogainak megoltalmazásai törekvést, s majdnem annyit tettek a haza szabadságára, mintha a szabadság helyett magát a szabadságot szerették volna.

De igen csalatkozánk, midőn hinnők, hogy II. Leopold megkoronáztatásakor csak ezen elem várta a két testvérhaza régóta zárva tartott országtermeinek megnyílását.

Találtakoztak a József kormányzási rendszerével elégületlenkedők között oly egyének is, bár aránylag nem nagy számmal, kik a magyar nyelv és alkotmány elleni sérelmeket mélyen érezték, és buzgón óhajták orvoslani; kik hazájok történetzeti autonómiáját az egyöntetűség kétséges kísérleteiért szintén nem bírták fölládozni, s kik mindenekelőtt magyarok és csak mint azok akartak alkotmányosak lenni, de hazafiúi jellemők mellett is méltányolni tudták József császár számos reformjainak alapeszméit; sejdíték a szabadsajtó által tolmácsolt irányok egész jelentékenységét, és a század doktrínáinak hatásai alól magukat kivonni nem szerették.

Ezekre felötlő hatást kellett a francia forradalom szellemének gyakorolni, és azon fényes eszméknek, melyek a genevai bölcs irataiból hihetetlen gyorsasággal vitettek az életbe át.

De - kivált Erdélyben - három nemzedék alatt nemcsak a közélet, hanem az országlatra vonatkozó irodalom is parlagon hevervén, természetes volt, miként a Párizsban megkezdett nagy események és az azokat előidéző tanok, a reformok meleg barátainál is, inkább valának a szív és képzelem által felfogva, mint az ítésez szigorú vizsgálatával kísértetve.

Ha már azon ellenzéket, mely a szabadalmak megóvásáért védte az alkotmányt, a másik töredékkal, mely azt a szabadság eszméinek kifejthetéseért követelte, összehasonlító szám- és népszersőség tekintetéből, akkor látni fognók, miként óriás többségben voltak a *restauráció* határozott színű emberei az *illuminatizmus* tanítványai fölött; mert az első irányhoz tartozott a megyei kis- és középbirtokú nemesség majdnem kivétel nélkül, míg a másodiknak képviselőit többnyire csak a társadalom legfelső rétegeiben és a tudományok fáklyavivői közt lehetett - bár ott is gyéren - föltalálni.

Azonban az ó-alkotmányosok osztályában is a Szajna melletti események óriás nesze már az 1791-i országgyűlés kihirdetése előtt figyelmet gerjesztett, és sokan, kik József uralkodása derekán még a legidvesebb reformjait is nemcsak a megsértett formaságok, de az elv tekintetéből is kárhoztatták, komolyakká és fontolókká váltak, midőn hallák, hogy az eszmék, melyek *Bécsben* a trónról hirdettettek, *Párizsban* a tribünről szavaltatnak el.

Az örökös kormánypárton kívül ily elemek foglaltak az 1791-i országgyűlésen helyet.

S elkezdődtek a tanácskozmányok oly emberek összege által, kik közül egyiknek sem volt parlamenti tapasztalása, sőt sejtelve is a pártok vezetése és a szőnyegre vont kérdések tapintatos kezelése iránt.

De hamar tanultak, s az 1791-i diéta Erdély évlapjain feltűnő helyet foglalt a megfontolás, a szónoklat és hazafiság tekintetéből, ámbár tévedései, melyek a viszonyok nehézségei miatt menthetők valának, és az organizáció körüli botlásai, melyek néha a körülmények kényszerűségén kívül a státusférfiúi belátás hiányára is mutattak, igen könnyen kimutathatók.

II. Leopold kabinetje, midőn a magyar korona országaiban a rendek összehívására rászánta magát, a régi viszonyok helyreállítását csak lényeges módosítások mellett akarta.

1791 tehát alkotásra bízott meg a romok közt.

1791-nek kellett a visszaélésekből *azokat* eltörölni, melyek komoly akadályokat nem gördíthetnek a bécsi kormány elébe.

1791-nek kellett magát alkotmányos évnak színlenni, hogy a törvényesség felügyelete alatt tábláztassanak be a kényuralom követeléseit.

Ez vala a felső akarat és a még erősebb viszonyok akarata.

6

A diéta előtt két út állott, mindenik akadályokkal, sőt veszélyekkel.

Az *egyik* a teljes visszahelyezés követelése, a *másik* a régi közjognak új törvények általi fölvilágosítása és módosítása.

Száz sanyarú év után maga a Leopolddali kötlevel, ámbár a nemzeti fejdelmek mindenik *conditióinál* az alkotmányos szabadság biztosítására nézve sokkal hátrább állott, oly kedvezőnek, oly kielégítőnek látszék, hogy életbe léptetése a legmerészebb vágyakat is túlszárnyalta volna.

Az országgyűlés tehát, ha kezet nem nyújt a régi alkotmány vizsgálat alá vételére, s csupán az eskü által szentesített törvények foganatosítását sürgeti, többet kívánt volna, mint amennyit a legszerencsésebb csillagzatok közt is indítványozni és keresztülvinni remélhetett; mert Erdély már annyira csekély jelentékenységgű tartomány volt, hogy egy birodalmi abszolutisztikus kormány mellett az alkotmányos belélet továbbfejlesztése és új törvényekkel támogatása költői ábrándnál több alig lehetett.

E tény a honatyák kötelességévé teszi vala, miként a sérelmi sáncokból és a jogvédelem rayonjából ki nem lépve, szigorúan és következetesen sürgessék a szentesített, de soha meg nem tartott törvények végrehajtását, mielőtt újak kezdeményezéséről lenne szó.

„Et si fractus illabatur orbis” - mondhatták volna - ők a sérelmi téren maradnak, míg a Leopolddali alapszerződés írott malasztja igazsággá nem válik.

Azonban meg kell vallani, hogy ezen catói szigor akkor még több nehézségekbe ütközött, mint később 1834-ben.

Mert végtére is voltak a Leopolddali kötlevelnek szándékos homályba burkolt kitételei; voltak csak elvileg odavetett intézkedései, s míg azok fölvilágosítást, ezek részletesebb rendelkezést igényelhettek. Továbbá a hosszas reakció és József törvénytelen reformjai alatt oly sok állami viszony nyert pátensek s normatívumok útján alakot és tömörödést, hogy mindent a régire szorosan visszavinni alig lehetett, és némely kérdés fölött okvetlenül kellett a nemzetakarataknak haladék nélkül nyilvánulni.

Végre, ha e tekintetek elég súllyal nem is bírtak, hihető volt-e, hogy a megcsökönösödés esetében nem oszlattatik eredmény nélkül el az országgyűlés? S midőn a múltból semmi sem maradt éppen, a létezőből semmi sem kedveltetik, és a jövőre szabály és kezesség nincs, helyeselhető-e, ha a törvényhozás jogos makacssága a feloszlítás esetében egy jogtalan provizóriumon kívül az ország igazgatására nézve más lehetőséget fönn nem hagy?

Ily okok pártolták a törvényalkotás útjára térést.

S a nagy többség vágyott kilépni a tízévi sikertelen kísérletek által hátrahagyott zavarból, mint a csolnaktól az, ki egy széles tenger minden zivatarait a csodák kegyelméből átélte, és az emberi természetnél fogva megutálta.

A kocka el lőn vetve.

Az 1791-i országgyűlés rövid idő alatt a megyéket, a törvényhozást és a kormányzékot újra rendezte a Leopolddali kötlevél alapján; de a legerősebb ékkövek kivétele s az egész épület térszínének megkeskenyítése mellett.

Ezen alábbszállítása az írott szabadságnak, ezen egyezkedés a kényszerűséggel nem történt fájdalom és küzdelmek nélkül.

S midőn ily lényeges kérdések oldatának meg, vagy metszettek ketté, természetes volt, hogy a pártoknak kiformalódnia, magokat eszmék és modor által jellemezni, sőt egymással hevesen csatázni is kellett.

Az engedékenységet rendesen a kormányhatalmi összeütközések előzték meg.

A szónoklat védte a jogokat. Megdönté. Eltemette. Sajnálta, midőn azok szőnyegre jöttek, sejtván, hogy áldozatoltárra vitetnek; később a tarka kötelet kezébe ragadta, s az áldozatot virágokkal hinté be, míg bárd alá vonszolá.

Mit tehetett?!...

De vád helyett, melyet különben is a későbbi országgyűlések inkább érdemelnek meg, lássuk az 1791-i diétának az alkotmány körüli főbb intézkedéseit.

József császár központosítási kímleletei okozván az ingerültséget, szükségesnek tarták Erdély karai és rendei szintoly határozottan, mint a magyarországiak kimondani, hogy Erdély csak mint saját alkotmánnyal és közigazgatással bíró állam, nem pedig mint a birodalomban fölolvadt tartomány s nem „ad normam aliarum provinciarum” kormányoztathatik. E törvény a *pragmatica sanction*nak az ország területi épségét és független beligazgatását biztosító általános kifejezéseit oly határozottan magyarázza meg, minél világosabban a régi törvényeknek szintén erőben levő intézkedései sem szólottak.

Továbbá mellőzhetlen vala a haldokló császár által visszavont szervezetek közül a törvényszékekre és az ügyfolyamra vonatkozókat iránt részletesen intézkedni; mert több megkezdett pör vala eldöntetlen, s a személy és vagyon érdekében feküdt szabályt állítani föl, mely meghatározza a „kompetenciát” és „eljárást” a még függőben levő keresetekre nézve. A diétának e tárgyat kimerítő intézkedései inkább arról tesznek bizonyosságot, hogy a többség a régi állapotot cafrangjaival és bonyodalmaival együtt kedvellette, mint pedig arról, hogy elég ismerettel és akarattal bírt a törvényszékek és a pörfolyam reformjában rejlő állami és társadalmi nagy kérdéseket méltánylani.

József császár „*tolerantiale edictuma*” által a hit-dühnek és a térítgetési erőszakolásnak árját föltartóztatván, természetes volt, hogy a *három* háttérbe szorított és üldözött vallás a beállott nyugalom alatt új erélyt s bátorságot merített *törvényes jogegyenlőségét oltalmazni és a jövő számára biztosítani*. Erre céloztak a vegyes házasságot, a reverzálisok érvényte-

lenítését és az áttérést érdeklő törvények, melyek kétségtelen hiányaik mellett is a lelkiismeret szabadságát magasabb fokra emelték, mint aminőről a Leopolddali kötlevél aláírása óta valaha *tettleg* szó lehetett.

Vége, József az örökös jobbágyságot eltörölve, e reformot a kedélyek megnyugtatójaért a felső rendeletek közül a törvények hasábjaira is átláttatni kellett. És az 1791-i honatyák megelégtettek ily kötelesség teljesítésével, s néhány potom intézkedésen kívül fölöslegesnek tarták az úrbéri viszonyok szabályozásáról többé gondoskodni, mert mint hívek, a fontos kérdés tüzetes és hosszú vizsgálatot érdemel.

Az elősorolt törvények által leszámoltak a rendek József császárral.

Hátra van még látnunk, hogy miként szerződtek a Leopolddali kötlevelet folytonos sarc alá vető abszolutizmussal, melynek 1691 óta József trónra lépéseig sikerült volt azt egészen kifosztogatni és a közéletre befolyás nélkülivé tenni.

Itt tekintetet két tárgy érdemel, ti.

Először, a kormányzék tagjainak,

Másodszor a megyei tisztviselőknek választását és megerősítését illető újabb szabályok, melyeknek föladata volt: *a Leopolddali kötlevélből feláldozni a fenntarthatatlanokat és fogatatosítani a megvédhetőket.*

Mi a *kormányzék*ket illeti: az 1791-i többség hosszas alkudozások közt abban állapodott meg, hogy a kormányzék megüresült helyeit ezután is az országgyűlés tölti be *választás* útján, de oly megszorítással, miszerint a Leopolddali kötlevéiben is világosan említett felső megerősítésre a négy bevett vallás közül mindenikből felküldi a három legtöbb szavazatot nyert tagot. Tehát az ürességbe jött tanácsnoki hivatalra összesen 12 egyén terjesztetik föl, s ezek közül öfelsége a *vallások egyenlőségére ügyelve* teendő megerősítését.

Csak ennyi fordul elő magában a törvénycikkben a *sarkalatos* hivataloknak - hová a kormányzék elnökségen és tanácsosokon kívül az udvari kancellár, a nemzeti fölkelés vezére és a királyi tábla elnöke is tartoztak - betöltése iránt. De jegyzőkönyvben még az is említettik, hogy öfelsége minden választási lajstromból a vallások egyenlőségének tekintetbe vételével *örökké a legtöbb szavazatot nyertet* erősíteni meg.

Nincs miért mondjam, mert minden tiszta értelmű ember magától átlátandja, hogy e törvénycikkben legalább *egy eszme* világosan és félremagyarázhatlanul van kifejezve: az ti., miszerint kormányzék tanácsos és általában *sarkalatos* hivatalnok sem az nem lehet, kit az országgyűlés meg nem választott, sem az, kit a fejdelem meg nem erősített.

A többi megállapodáshoz, a választottak számán kívül, férhet kommentár, s az 1848-i országgyűlésig tudtommal egy diéta sem tartaték, melyben vitatkozás- vagy sérelemként nem fordult volna elő, hogy öfelsége elvileg vagy gyakorlatban más értelmezést ad a sarkalatos helyek betöltését illető törvénynek, mint aminővel az valósággal bír.

Még sokkal gyarlóbb, sőt majdnem szándékosan homályba burkolt szerkezetű azon törvénycikk, mely a *megyei hivatalok választási módszerét* rendezé.

Mint olvasóim emlékezhetnek, a Leopolddali kötlevél szerint a megyei tekintélyesebb hivatalhelyeknek betöltése is felső megerősítéstől függött.

Erdély többé nem vala oly nyomatékú, hogy egy jogot, melyet *tettleg* a birodalmi igazgatásnak adott át - mert ilyesekben az udvari kancellár contrasignatúrája csak bábjáték volt -, valaha új vitatás és eldöntés alá vonni merjen.

Az 1791-i országgyűlés is tehát alkotmányozásában csupán azon kérdésre terjeszkedett ki, *minő hatásköre legyen a megyéknek a felség által megerősítendő hivatalok választása körül.*

A kijelölési jog a főispáné volt, kinek mindenik bevett vallásból külön az egyes állomásokra hármat kellett kandidálni.

A megerősítési jog - viszont a vallások egyenjogúságairai figyelem mellett - a felségé.

E két igen jelentékeny befolyás közt volt szükség a megyék választási joga számára a hatáskört kimutatni.

Az 1791-i többség ezen komoly föladatot úgy oldá meg, mint a jövő idők talányait szokták a Pythiák.

Terjesztessenek megerősítés végett föl - így szól a XII. törvénycikk - „tria e receptis religionibus idonea individua pluralitate votorum electa”.

Mit jelentett e szó: *tria* - három - a négy bevett vallás egyenjogúságával és a főispánok fennebb említett kijelölési jogával egyeztetve? Adott-e valami hatalmat a megyei választók kezébe, vagy pedig pusztá szójáték vala, mely alatt valóság nem feküdt? Oly kérdések, miknek megfejtése országgyűlési jegyzőkönyvek és megyei szónoklatok által, az évek változó folyama alatt, mindig nehezebbé tétetett; oly kérdések, melyek a legnemesebb erők munkásságát emészték föl, és kétszer helyezék az országot ostromállapotba.

Ekként végzett a Leopolddali körlevéllel az 1791-i diéta.

Így egyenlítő ki a haza alaptörvénye és az abszolutizmus közt folyt kilencvenéves pört.

Melyik nyert e tranzakció által többet, az alkotmány vagy az alkotmányt feleslegessé tévő önkény - később fogjuk meglátni.

Annyi bizonyos, hogy a 1791-i rendek többnyire jóhiszemmel teljesíték szerepüket, s ha munkálkodásaikon ritkán volt áldás, ezért a vád igen kevés része erejük gyengeségére, a sokkal nagyobb rész pedig a viszonyok erejére hárul.

Miután a kormányzék és a megyék körüli intézkedéseket lefejtém, mellőzöm a XI. törvénycikknek az *országgyűlés rendezésére* vonatkozó határozatait, mert azok fölött a későbbi időkben nem folyt sem a parlamentben, sem a nyilvánosság ítélőszéke előtt élénk és az események alakulására ható vita.

Csak annyit jegyzek meg, miként a XI. cikk, midőn szorosán meghatározta a megyei és városi *képviselők* számát, ugyanakkor a felség által a kormánytanács ajánlatára kinevezendő *királyi hivatalosok* mennyiségéről semmi intézkedést nem tett. Továbbá a királyi hivatalosok *qualificatióját* két föltételhez kötö, ti., hogy a királyi hivatalos „*potior nobilis*” és „*sufficiens possessoriummal*” ellátott egyén legyen; de miután 1791-ben a mágnási rend eltöröltették, és azt, hogy mennyiből kell az „*elégészes birtoknak*” állani, maga Ödipusz sem tudta volna megfejtetni, természetes vala, hogy az igazgatás valamint tetszése szerinti számmal, szintűgy egészen tőle függő elemekből alkothatta a királyi hivatalosok testületét, azon testületet, mely a követekkel egy teremben tanácskozott, s melynek mindenik tagja annyi szavazattal bírt, mint egy követ.

Ennél elméletileg nem lehetett nevetségesebb organizációt kigondolni.

De az 1791-i rendek mentségéül föl kell hoznom, miként ők a XI. cikkben nem kodifikáltak, hanem csak a létező, a hagyományos vagy szokás által becsúszott tényeket regesztráltak. S ami keveset e történeti állapotokból eltöröltek, többnyire oly helyesen történt, mint amily gyarlók valának azon csekély mennyiségű új indítványok, melyek a XI. törvénybe csúsztak.

Bevégeztem a korszakot alkotó 1791-i diétának - mint alkotmányozó gyűlésnek - rajzát.

Azonban az idő szellemének ismertetésére még fölhozom a Magyarországgali egyesülés kérdését, mely először 1791-ben pendített meg, s onnan nyerte pártolót, hol később gyanakodással fogadtaték.

A magas hivatalnokok köre és a kormánypárt zászlóvivői voltak az uniónak első barátai.

Ebből magyarázható, hogy a Magyarországgali egyesülés ügyében kezdeményezővé II. Leopold lón, ki a királyi előterjesztményekben fölszólítja a rendeket, az unió mikénti létesíthetése iránt tervet készíteni és a trón elébe terjeszteni. II. Ferenc követte elődének nyomdokát, amennyiben szintén hajlandónak nyilatkozott a Magyarországgali egyesülés eszméjét *különös figyelemre* méltatni; azonban, mint látszott, a felső régiókban e kérdés iránti rokonszenv naponkint apadt. De nem tagadhatni, hogy magában a törvényhozás teremében sem vala az uniónak népszerűsége, sőt a testvérhonnali szorosabb kapcsolatra vonatkozó előleges javaslatok, ha súly nélküliek valának, hideg pártolásra, ha fontosak, elnapolásra vagy visszautasításra számíthattak. Csak két kérdés volt, mely a többenél általánosabb helyeslésre talált, az ti. hogy az erdélyi udvari kancellária egyesíttessék a magyarországgal, s hogy a kormányzó a pozsonyi országgyűlésen a felsőház tagja legyen, és a magyarhoni hivatalnokok hierarchiájában azon rangot foglalja el az országbíró és a croatian bán közt, mely a mohácsi veszedelem előtt az erdélyi *vajdáké* vala.

Gróf Bánffy György rendkívül vágyott a vajdák régi rangjára, ellenben gróf Teleki Sámuel nem vágyott az egyesítendő udvari kancelláriák alkorkláttnoka lenni; a két legfőbb hivatalnok ezen szemben álló érdekeiből folyt, hogy Bánffy az említett indítványokat a diétán elfogadtatá, Teleki pedig Bécsben megbuktatta.

E vala az unió sorsa az 1791-i országgyűlés alatt.

Az alkotmányozó 1791-i diéta sejté, miként transigálván a múltra nézve a kormánnyal, fontos teendői vannak a jövőendő számára, mégpedig nemcsak a sérelmek és közjog, de a reformok s kivált az anyagi érdekek mezején is.

Tagjai közül többen kísérték rokonszenveikkel a francia pártok mozgalmait, s minthogy a Szajna mellett divattá vált a kor nagy igényeit a múlt minden hagyományaitól megtisztított és „tabula rasává” tett államban kodifikáció útján ültetni át, az erdélyi törvényhozás tagjai, legalább a tárgyalási módszerben, hódolni akartak az európai divatnak, mely II. Katalin udvarában is már egypár évvel régebben nagy pártolókra talált; ennél fogva az úrbéri viszonyoktól kezdve a törvényszékek rendezéséig, minden fontos ágára nézve a reformoknak, *országos és rendszeres bizottmányokat* neveztek ki, s azoknak kötelességökké tétetett alapos, kimerítő és részletes törvényjavaslatokat készíteni a szakmájokba eső tárgyak felől.

Így jöttek az erdélyi parlamenti életbe az *országgyűlés bezárása után és a következő törvényhozás számára munkáló választmányok*, melyek alakulásoknál fogva csak a *szétoszlott diéta többségét* tükrözhatték vissza, s éppen ezért gyakran kellett volna az *új diéta többségét* kielégítetlen hagyniok, ha valósággá válhat vala szerepök.

Mi Erdélyben még kevesbé történt meg, mint Magyarhonban.

Az 1791-i diéta pályájának végével megint nagy csökkenésnek indult a közélet.

A rendek eleinte többször hívtak tanácskozásra össze, de a szellem naponkint szolgálbbá vált. S Erdély tízévi alkotmányos lét alatt, míg országgyűlései gyorsan következtek egymásra, annyit hullatott el a különben is árnyékalkotmányból, hogy ha még tíz évig rendesen lett volna országgyűlése, a végsőnek alig maradhat vala egyéb teendője, mint egy határozat által

bezárni a terem ajtaját, s miután többé tanácskozássra szükség nincs, mint a római színésznek, midőn a komédia bevégeztetett, a közönség előtt elkiáltani magát: „plaudite!”

1811-től egy századnegyed alatt nem gyűltek össze a hon atyái.

Ezen hosszú korszak jelleme volt az 1791 óta hozott törvényeknek erejét venni ki szokások, felső rendeletek s jegyzőkönyvi magyarázatok által.

Végtére a kétféle, ti. a diétai és a diétán kívüli eljárás eredménye lőn, hogy a bürokráción kívül más állami hatalom nem létezett Erdélyben.

Az évenként tartatni rendelt országgyűléseknek megszűnéséből pedig önként folyt a kormány-szék legalitásának elenyészése; mert a halál által koronként apadt azon tanácsnokok száma, kik a diétán választatván meg, törvényesen ültek helyeiken.

Továbbá a megyegyűlésekből az idők nyomasztó befolyása közt kifogyván minden erély, utoljára a tisztújítások divatból kikoptak, s a kormány által nevezett vagy helyettesített hivatalnokok folytatták állandólag és bürokráciai függésben a felsőségtől a közlekedést és a megye kormányzását.

Tettleg tehát a választási elem szétpárolgott.

Az alkotmányos élet a tradíciók közé tartozott, melyben senki sem akart hinni mindaddig, míg a vagyonosabb és tekintélyesebb családok magokat, miután a közügyekre hatást elvesztették, a hivatali állásokból is csaknem egészen kiszorítva látták.

Ily hátrátétel többeknél párosulva a hazaszeretettel, némelyeknél a hatalom polcán levők iránti gyűlölettel nagymértékben segítette elő az ellenzék alakulását s oly gyors terjedését, hogy igen rövid idő alatt a kormány, bár rendkívüli eszközökkel s majdnem mindent tevősséggel bírt, teljesen népszerűtlenné lőn.

A békétlenkedés a nyilvános életre viszont szint és jelentékenységet ruházott.

Erdély befolyásosabb egyénei a közügyek iránt érdeklélve viseltetni s a megyei gyűlésekben részt venni kezdetek.

Többen a felsőbbrendű és vagyonos osztályból megyéről megyére járván, mindenütt meglátogatták a tanácskozmányokat, s folytonosan ostromlák az igazgatás és a törvényhatóságok élén álló férfiakat.

Kétségtelen, hogy az 1791 óta bekövetkezett demoralizáció és jogtapodás a viszonyok természetén kívül mellékesen az egyéneknek is vala tulajdonítható.

De a pártszenvédek mindent csak az egyének hanyagságaira vagy bűneire hárítottak, mi egyébiránt más országok történeteiben is hasonló körülmények közt elő szokott kerülni, s a harc, mely később a szabadelvűeknek a konzervatívok elleni küzdelmévé változott, egyes személyek népszerűtlenné tételével kezdődék, de már 1830 körül politikai szint vett magára, s bár tárgyainál fogva kizárólag a sérelmi téren folyt, eszméi által az újabb kor pártmozgalmaival naponkint szorosabb rokonságba jött.

Azonban mielőtt előadásom fonalán tovább haladnék, legyen szabad fölhoznom, hogy noha csak 40 rövid év választja el az 1791-i országgyűlésektől azon pillanatok, midőn az újra fölébredt nemzeti és alkotmányos szellem, egy Wesselényi, egy Kemény Dénes és Bethlen János vezérlete alatt diadalmas táborozásokhoz kezdett, mégis e csekély időköz oly nagy arányban hatott a közélet megsemmisítésére, hogy 1830-ban magok az 1791-i törvények már elérhetlenebb malasztoknak látszottak, mint 1791 előtt a Leopolddali kötlevél szerinti alkotmányos jogok összege.

Miként volt ily süllyedés lehetséges, vagy ha az abszolutizmus ereje az európai körülményekben rejlék, mi módon történhetett, hogy az 1791-i nyers hangulatot azon gyors meghunyászkodás, azon szolgai szellem válthatta föl, mely a szenvedett igazságtalanságokra fölsivalkodni sem mer, és az alkotmányos formák töredékei közül restelli vagy nem bátorodik még azokat is használni, melyeket a hatalom keze elvenni nem akart?

E kérdések önként vetik magokat a figyelem elébe.

S bár az ember alig akarja elhinni, hogy egy élénk és zajos közéletet, mely majdnem forradalmi jeleneteken kezdődék, és az alkotmány visszaállítására vezetett, minden erőszak nélkül, néhány év alatt semmivé lehessen tenni, mégis meg kell vallanunk, miként könnyebben feltalálhatjuk e változás kulcsát, mint első tekintetre látszik.

Okai, nézetem szerint, következők:

A lármás ellenzék, mely nyílt helyeken égette meg József rendeleteit, s mely az 1791-i diétán is a kialakváshoz inkább sodortatok, mint önként sietett, főként oly elemekből állott, kik nem az alkotmányosság, de a szabadalmak és nemesi előjogok összeromlását fájlalták, s kik József törvénytelen reformjai ellen a *hamilcari* gyűlöletet nem azon forrásból merítették, honnan a szabadságérti lelkesedés árjai ömlenek. Mihelyt tehát II. Leopold és különösen II. Ferenc igazgatási rendszere által aggodalmuk a IX. *titulus* erőszakos fölforgattatására nézve elenyészett, legott megszűntek az alkotmány őrzői és a kormány politikájának bírálói lenni. Falusi csendes birtokaikon - mert többnyire a közép és kisebb vagyonú nemességhez tartoztak - gazdasággal foglalák idejüket el, s nem sokat törődtek többé a világ forgásán. Azok pedig, kik közülök a mozgalom vezérei voltak, meg nem sértek elveiket, s nem valának múltjokhoz következtelenek, ha a régi rendszer visszaállítása után a kormányt pártolták és hivatalokat vállaltak.

Így mállott el egy része a tényező és mozgalmas erőknek, melyek József császár politikája ellen tömör falankszot alkottak volt, s még 1791-ben is hangoztaták az alkotmány sértések miatt támadt indignációjokat.

Az ellenzék *másik* töredéke - mint fönnebb kimutattam - a bölcseleti század tanainak újoncainból állott, kik örömmel olvasták az *illuminatizmus* könyveit, fölvetették magokat a szabadkőművesek páholyába, s elragadtatva valának, midőn a francia forradalom kezdé életbeléptetni az eszméket, melyek miatt annyi bölcs és sarlatán ült a *Bastille*-ban, s melyek a legnemesebb érzelmekre hivatkozva, magának az arisztokráciának vezérlete alatt folytatták irtóháborúikat az előjogok ellen.

Nem szükség fejtegetnem, miként az 1791-i diétának szabadelvű töredéke a legnagyobb mértékben elrémülve volt, midőn az eszmék háttérében meglátta a *guillotine*-t, s midőn a filantrópok helyébe a septembriseurek léptek - és Condorset után Danton alakja tűnt föl.

A francia rémuralkodás elnémítja s a szabadság iránt kétségbeejté vagy egészen kiábrándította az 1791-i ellenzék alkotmányos kisebb számát.

Így mállott el a tényező és mozgalmas erők másik része is.

Innen magyarázható, hogy 1791 óta mindig engedékenyebb szellemű országgyűlések következtek.

Vegyük még fontolóra, miként éppen ezen időktől kezdve több éven át kitűnő talentumú férfiakkal szaporodott a magasabb hivatalnokok kara. A Bánffy György és Teleki Sámuel megállapított híré neve mellett is gróf Kemény Sámuelről kezdve Kosztáig és Kenderesiig egész sora tűnt föl a talentumaik s becsületességök által elismert híru hivatalnokoknak. Ezek népszerűségök szétpazérolt kincsével megaranyozták a bürokrácia igáját; ezek nevökkel

fedték az abszolutisztikus kormányzás gyűlöletességét, s visszariasztottak minden komolyabb irányú ellenzést, mely csak a politikai láthatárróli letűnésök után néhány évvel kezdett tekintélyre kapni.

Tegyük még ehhez: miként a valmy-i győzelem óta az európai háborúk hosszú ciklusa magára vont minden figyelmet, s az ország belkérdései a nemesi fölkelések, a rendkívüli subsidiumok és katonaállítások sürgetős kérdései miatt okvetlenül háttérbe nyomattak, az európai béke megkötése után pedig a Szent Szövetségre támaszkodó nézetek sokkal erősebbek valának, hogysen az alkotmányos ellenzés ellankadt, szétszórt, lefegyverzett táborát hamar lehetett volna új toborzások által organizálni.

Miután kifejtettem az 1791-i szellem megsemmisülésének okait, megint fölfogom elbeszélésem fonalát, s Erdély alkotmányos küzdelmeinek utolsó korszakát terjesztem olvasóim szeme elébe.

7

1831-től kezdve, kivált a Széchenyi gróf *Hitel*-ének elterjedése és a júliusi forradalom után, melyet a belgiumi s lengyel gyorsan követett, az erdélyi közvélemény szemlátomást éberebbé és a kormány visszaélései irányában szigorúbbá lön.

Az úgynevezett „vándorló patrióták”, kik az ország minden részeiben tartott megyegyűlésekre nagy csoportokban jelentek meg, organizálni kezdék az ellenzékot azáltal, hogy az általános rekriminációk és az egyes főispánok vagy adminisztrátorok elleni kikelések teréről néhány nagy alkotmányos sérelem körébe vontak minden figyelmet és tevékenységet.

Különösen a megyei tisztviselők jogtalan állása, kik, tisztújítások nem tartatván, helyettesítés útján bírták hivatalaikat, vala a legalkalmasabb kérdés a szétszórt s még nem diszciplinált ellenzéki elemek összpontosítására.

Mi gyorsan is haladott előre; mert a megyei élet teljes ájultságát s a közbizodalommal - mint felesleges vagy gyanús tulajdonnal - nem gondoló tisztviselők apró zsarnokságait rég érezte, és megunta a tömeg. Ki-ki tudta, hogy a választási jog tettleges elzárólása s azon bürokráciai rendszer, mely a helyettesítés ürügye alatt a megyei hivatalokat állandólag adta a hatalom kreatúráinak kezébe, az ország törvényeivel ellenkezik.

Könnyű volt tehát a municipális jogok védelmezésének zászlaja alá erős rokonszenveket gyűjteni.

A megyei hivatalnokok egyes kihágásai ellen megkezdett szenvedélyes csatározások csakhamar mindenütt elvküzdelmekké változtak, melyek az *Approbata*, a *Compilata*, a *Leopolddali kötlevel* és főként az 1791-i törvénycikkek szavaiból vett fegyverekkel vívattak ki, s majd mindenütt az ellenzék teljes győzedelmével végződtek.

A választási jog - melyet az 1791-i XII. cikk szabályozott - visszakövetelteték, s kik helyettesítés útján bitorolták állásukat vagy kiléptek, vagy engedelmességre nem találtak, és a közvélemény ostorozása miatt erélyöket megtörve érezték.

A kormányzék, látván e szellem terjedését s összemérhetlen túlsúlyát, a követelések igazságát elvileg elismerte ugyan, de tagadá, miképp a választás modoráról - akár a megerősítés végett az egyes állomásokra felküldendő egyének számát, akár magát az állomásokat tekintve - az írott törvények szavai világosak volnának; ennélfogva, míg az országgyűlés - melyet egyedül illet a törvénymagyarázati jog - kinyitathatnék, a létező hatalom és hatósági orgánumok iránt teljes engedelmességet kívánt.

Rendeletei félretették.

Midőn a megyei választásjog miatti keserűség tetőpontra ért, midőn főként Alsófehér megyében *Kemény Dénes* kitűnő szónoki tehetsége és alapos törvényismerete kijelölte s diadal- emlékekkel ékesíté föl a terrénomot, melyet az ellenzék a municipális életen ejtett, jogtiprások kérdéseiben elfoglalandó vala, ugyanakkor egy másik és még érzékenyebben sújtó vitatárgy emelkedett fel a sérelmek tengeréből, s Kolozs megye tanácskozó termeiben azon férfiú kezdé meg politikai pályáját, kinek én itt nem életírását akarom adni - mert ezt más alkalommal teendém -, hanem néhány biográfiai adat elsorolása mellett közmunkásságának főbb momentumait, melyek Erdély fejleményeire határozottan folytak be, s jelentékenységüknél fogva a történezzet provinciájába esnek.

Bethlen János gróf - a két nagy tekintélyű státusférfiúnak és történetírónak, *Bethlen János*nak és *Bethlen Miklósnak* ivadéka - 1791-ben született. Tanulását Marosvásárhelyen a ref. tanodában végezte.

Európa viszonyai akkor az arisztokráciának legfényesebb kilátást a katonai pályán ígértek. *Bethlen* is ezen pályára lépett, s csakhamar kitüntetvén magát, két év alatt már kapitánnyá lett a Colloredo Mansfeld ezredben; de miután a szövetséges hatalmak Párizsba vonultak, s Napóleon megbukása és a restauráció által a világbéke helyreállott, *Bethlen* katonai állását polgárral cserélte föl, s az erdélyi udvari kancelláriánál tiszteletbeli titkárrá neveztetett ki.

A birodalmi fővárosban *Bethlen*, a szép külsejű, fényes talentumú, magas születésű és rendkívül kellemes társalgási modorú fiatalember azon könyelmű szerepet játszotta el, melynek vége sok tapasztalás és nagy csalódások, életbölcesség és zavart pénzviszony.

Szerencsájére éppen midőn minden vagyonából kifogyott, nagybátyjától szép kiterjedésű birtokot öröklött.

Bethlen azon erélyes jellemek közé tartozék, kik tévedéseik következményein okulva, magokat egy szilárd eltökélés által újrateremteni tudják. Ő Erdélybe visszavonulván, takarékoszá lón, s jószágainak rendezésére fordítá figyelmét. Sokáig nem vett semmi részt a közdolgookban, s nőjének betegeskedése miatt többnyire Besztercén, egy igénytelen szász városban lakott.

Midőn az oppozíció naponkint növekedék, midőn *Kendeffy Ádám* gróf, „a vándorló patrióták” feje az abszolutisztikus irányú kormányzási rendszer szembeszökőbb visszaélései ellen az ország minden vidékein kezdett izgatni, midőn az általános elégtelenséget *Kemény Dénes* és elvbarátai határozott kérdések körébe vonták, és a megyék tisztújítási jogának visszaszerzését tűzték főirányul ki, az eszmék élénk mozgalma *Bethlen Jánost* is, ki évek óta visszavonultságban élt, a család szentélyéből a haza küzdhomokára szólította.

Megjelent Kolozsváron, s a megye közgyűlésén az eddigi sérelmi tárgyakról elvonatkozván, maga a főkormánysszék ellen kezdett ostromot, és miután évek óta követett politikáját szigorú bírálat alá vette, nemcsak eljárásaiban, de mint *testületet* is e *kormánysszéket törvénytelennek nyilatkoztatá* ki, mert tagjai nem az országgyűlés által választattak, s mindenik tanácsnoknak - egyen kívül, ki az 1809-i diétának köszöni helyzetét - hivataloskodása gúny a Leopolddali kötlével és az 1791-i törvénycikk ellen. Ily szempontból *Bethlen János* fölírást javaslott öfelségéhez az országgyűlés rögtöni összehívása iránt, s elhatároztatá, hogy a megye a kormánysszéknek tagadja meg az engedelmességet, és csak azon kérdésekben tűrje rendeleteit el, melyek nélkül az adminisztráció teljesleg megakadna.

E fölszólalás híre villámgyorsan terjedett a vidékeken szét.

Az ország majd mindenütt a Kolozs megyei gyűlés irányait fogadta el. A kormánysszék rendeletei föl sem olvastattak. Megszakadott csaknem minden kapocs azon igazgatással, melynek csak a hetvenéves Straussenburg vala törvényes állású tagja, de ez is már beadta nyugalmaztatási kérelmét.

Bethlen pedig szilárd vagy talán merész föllépése által rögtön az oppozíció vezérévé lett; kik régibb befolyásúak valának, elismerék szelleme felsőségét. A kormánysszék maga érzé, hogy helyzete az ország sark-törvényeibe ütközik, s e büntudalom miatt érélytelenné vált. Meggyőződén, hogy nincs igaza, nem mert parancsolni. Az anarchia kikerülhetlennek látszott, ha a nagy többséggel bíró ellenzék követeléseit túlfeszíti, s véleményeiben elágazik. De szerencsére a pártfegyelem ez időben az oppozíciónál igen szoros volt. Nem támadtak veszélyes nagyravágások. *Bethlen* határozó tekintélynek tartaték. S Erdélyben a terület csekélyisége miatt nem vala nehéz a magyar és székely megyék minden mozgalmait, az alkotmányos törekvések minden sugárát egy gyűlpontba vonni. A *Bethlen* János házából - ki Kolozsvárra költözött - igazgatták, kevés kivétellel, az ellenzék. A megyei föllépések határai ki voltak mérve. A kérdések tárgyalási modora előre megszabva. A rögtönzés és portyázatok esetei sokkal gyérebek valának, s az összetartás szilárdabb alapon és szigorúbb fegyelmen nyugvék, mint Magyarországon. S minthogy tudva volt, hogy a párttanácskozmányok örökké *Bethlennél* folynak, oly esetekben, midőn nem vala megállított zsinórmérték, Erdély különböző vidékeiből eljöttek a megyei befolyások töle utasítást venni.

Szóval: az ellenzéki mozgalmak centralizálva voltak, s minden hatás fonalszárait *Bethlen* tartotta kezében, ki amily határozottan szabadelvű, oly óvatos, mérséklő, sőt ha kellett, ravasz is tudott lenni, mind oly tulajdonok, melyek pártvezérben szükségesek.

Csakhamar a megyegyűléseken kívül még egy küzdhomoka nyílt a pártoknak, ti. a reformátusok egyházi főigazgató tanácsának nagygyűlése.

Némi ismétlés nélkül lehetetlen képzetet nyújtani olvasóimnak azon széles hatásköréről, melyet az ellenzék az egyházi kérdések által a kormány ellen mozgásba hozhatott. Kénytelen vagyok hát egypár sort ismét az erdélyi közjog jellemzésére szentelni.

Az alkotmány három nemzet és négy bevett vallás teljes jogegyenlőségén nyugvék. Ingatagabb alapot alig lehetett ennél képzelni. A hivatalok papiroson egyenlőleg osztának el, minden befolyás szorosan kiméreték és meglatoltatott, hogy se nehezebbnek, se könnyebbnek ne találtassék. A szembetett érdekek Cerberusként ellenőrzötték egymást, s úgy kimarták minden pozícióból, hogy végtére a befolyás - mint tudjuk - egészen a hivatalszobákba vonult, s Erdély a sokféle garanciák dacára - sőt tán éppen azok miatt - könnyen süllyedt a korlátlan abszolutizmusba. S minthogy a katolika vallás az osztrák birodalomban más vallásoknál több kedvezményekben részesült, tehát Erdély a jogegyenlőségi szép teóriák mellett is 1791 óta viszont tapasztalni volt kénytelen, hogy valamint közigazgatása abszolutisztikus vala, szintűgy hivatalnokai majdnem kivétel nélkül katolikusok voltak. Ebből következék, hogy az ellenzék, kivált az első időkben többnyire protestánsokból, a kormánypárt pedig alig valami kivétellel mind római hitűekből állván, a politikai küzdelmekbe vallásos színezet, érdek és irány vegyült. Ez elevenebbé, de eredménytelenebbé is tette a tusát.

Különösen a reformátusok egyházi főigazgató tanácsa igen gyakran volt az ellenzék legnevezetesebb kérdésében, az erdélyi főkormánysszék törvénytelen helyzetének megtámadásában, még fényesebb szónoklatok s még érélyesebb határozatok színhelye, mint a megyei gyűlések.

A törvény szerint ti. a püspökön kívül az egyházi főigazgató-tanács többi elnökeinek az erdélyi főkormánysszék református tanácsnokaiból kellett volna választatni. Legalább ez látszik két ellenkező törvény leglojálisabb magyarázatának. De azon egyetlen tanácsnok, ki az erdélyi

főkormányshéknél reformált hitű volt, *hivatalánál fogva* követelte az egyházi főigazgató tanácsnál az elnökséget.

Az ellenzék tiltakozott ily jogbitorlás ellen, mert a guberniumot nem ösmerhette el törvényesnek, s ha szintén azt törvényesnek tekinthette volna is, csak oly elnök alatt kívánt egyházi főigazgató-gyűlést tartani, ki szózat-többség által választatik e méltóságra. Szándékát keresztülvitte. A kormányshék itt is megaláztatva és tekintélyéből kivetkeztetve lön. Bethlen János, ki a főegyházi tanácsnál is vezére volt az ellenzéknek, szózat-többséggel egyik elnökké megválasztatott.

Alig lön e diadal megnyerve, midőn az ország figyelmét még inkább igénybe vette az egyházi főigazgató tanács organizációjának kérdése, mely úgy került szőnyegre, hogy az arisztokratikus érdekek egész visszahatását felköltötte, s több aggodalmakat gerjesztett a kormánypártnál, mint a szabadelvűek minden más tettei és nyilatkozatai. Mert a régi törvények kiszabták azon kategóriákat, melyekből az egyházi főigazgató tanácsnak alakulni kell; de oly homályosak valának e kategóriák körvonalai, hogy a törvénymagyarázat útján egyaránt lehetett volna az egyházi főigazgató tanácsot bürokratai, arisztokratai vagy demokratai alapra fektetni, nem is említve azon mennyiségét a befolyásnak, mely a papság számára vala fenn-tartandó, s mely viszont a törvénymagyarázónak hajlama szerint igen különböző nagyságúnak üthetett volna ki.

Csak egy példát hozok fel, minthogy sajátlag azon fordult meg az egész organizáció kérdése minden pártszakadásokkal és ingerültségekkel együtt, melyeket magával vont.

A törvény szerint némely papi és világi hivatalnokon kívül az egyházi főigazgató tanács tagjai közé tartoztak minden *patrónusok*. De a kérdés ez volt: kiket lehet patrónusoknak tekinteni? Erre semmi fölvilágosítást nem nyújtottak a régi adatok, a régi gyakorlat; mert a vallásügyben is az ellenzék erélyes föllépése előtt a hatalom a szokott visszaéléseknél fogva kizárólag a hivatalnokok kezében vala.

Bethlen János és az általa vezetett párt a képviseleti rendszer útján vélték a kérdést megoldandónak.

Ha emlékezetem nem csal, 96-ra határoztaték a bizonyos évekre megválasztandó patrónusok száma, s minden protestáns családfő választási joggal ruháztatott fel. De a választás kétfokú vala, minthogy akkor az erdélyiek az éjszak-amerikai alkotmányra fordítván legtöbb figyelmet, a kétfokú választás által hitték egyeztetethetőnek az általános szavazatjogot a rend eszméjével.

Mihelyt az egyházi főigazgató tanács organizációja elkészült, a választások megrendeltettek, s a nép, mely századok óta soha semmi iránt meg nem kérdeztetett, élénken vett részt ezen szokatlan működésben.

Az eredmény annyiban kedvező vala, hogy majd mind ellenzékiekre estek a szavazatok; de viszont aggodalmat gerjeszthetett azért, mert néhányan, kik magokat születésüknel és vagyoni viszonyaiknál fogva az egyház oszlopainak tekintették, egészen mellőztetének. Aztán megtörtént, hogy a nép egypár oly patrónust is választott, kik az alsóbb osztályba tartoztak.

A kormánypárt és az előjogok barátai rendkívül fölingerültek valának ezen organizáció miatt, s kétséget nem szenved, hogy a széles alapú képviseleti rendszer az egyházi ügyek igazgatásánál legkevesebb összhangzásban sem volt azon abszolutisztikus és arisztokratikus formákkal, melyek Erdély közjogának minden gyűrűzetén átvonultak.

Az egyházi főigazgató tanács mintaiskolája akart lenni a demokráciának, és az ellenzék megmutatni kívánta, hogy mi módon szándékozik Erdély közjogát átalakítani; ezen gondolat foglalkoztatta a kormány- és arisztokrata párt egyéneit.

Több fölterjesztések küldettek az udvarhoz, s Bécsből rövid idő múlva egy feddő rendelet érkezett le, mely az organizációt megsemmisíti, s mindent a régi lábra állít vissza.

A kormányzék, minthogy törvénytelen helyzete miatt sokszor támadtatott meg az egyházi főigazgató tanács által, örömmel ragadta meg az alkalmat a kölcsön visszafizetésére, s egy katolikus biztost nevezett ki kebléből, ki a consistorium nagygyűlésében megjelenván, a pirongatást és az organizáció megsemmisítését fölolvassa.

Ezen eljárás méltó bosszankodással fogadtatott; de magára a felső rendeletre nézve az engedelmeségnél egyéb választás nem maradt fenn.

A szenvedély, az indulatos polémia, mely a megyei és egyházi tanácskozmányokon átzúgott, és a higgadtabb kedélyt is magával sodorta, a társadalomban sem szűnt meg növelni azon külöszakadást és kölcsönös gyűlöletet, mely főként a felső arisztokráciát a politikai mozgalmak kezdete óta a családéletben is két ellenséges táborra osztotta.

Minden körülmény arra mutatott, hogy a pártok közt már oly nagy hézag támadt, melyet egyes engedményekkel többé betölteni nem lehet. Vagy a rendszernek s az azt képviselő egyéniségeknek kellett megbukni, vagy a kormánypártnak az erőhatalom segítségére vala szüksége, hogy a rend, oly értelmezésben, mint általa vétetett, helyreállhasson. Bécsben az utolsó fogadtatott el.

Wlassics báró, altábornagy és horvát bán teljes polgári és katonai hatalommal küldték Erdélybe. Az alkotmány felfüggesztetett. Megyei gyűlések csak engedelem mellett és egyszerre hirdettetének, akkor is kizárólag a választások kérdésében tett határozatok visszavonása végett; de e cél nem sikerült, vagy gyér kivétellel és a körülményeket elősoroló óvások mellett.

Már a bán Kolozsvárra érkezésekor az ellenzéknek szüksége volt arról tisztába jönni, minő politikát kell a kivételes viszonyok közt követnie?

Mert összhangzás a legtávolabbi vidékek eljárásában a központ törekvéseivel és szoros egyetértés az ellenzék soraiban: ezen nyugvék a siker lehetősége. De minden összejövetel, minden értekezlet gyanús levén, most a szakadás kikerülése, a közönségesnél nagyobb státusférfiúi bölcsességbe került.

Bethlen mindent elkövetett erre nézve; azonban látszék, hogy az akadályok szaporodnak, és a párt kezd a kitűzendő terv iránt előleges s makacsul védett irányeszmék körül nagyobb vagy kisebb tömbekbe gyűlni.

Bethlen terve volt: a horvát bánt nem azonosítani az erdélyi kormánypártnal, s arra törekedni, hogy Wlassics bírónak tetetvén a viszonyok fölött, az ellenzéknek adjon igazat.

Ily nézpontról kettő következett volna: *először*, a bán alkotmányellenes megbízatását nem támadni meg, vagy legalább csak formából; *másodszor*, az erdélyi kormánypárt törvénytelségeit az eddigi őszinteséggel ostromolni.

De *Wesselényi Miklós*, ki Magyarországból babérokkal és nagy szónoki hírnévvel érkezett meg, hibáztatta e politikát. „Ha - így szólott - Wlassics tányéron hozná és nyújtaná nekem át lelki üdvösségemet, azt sem fogadnám el tőle.”

Az ellenzéknek a két irány közül választani kellett, s az némi ingadozások után a *Bethlenét* tette magáévá, ki leigéző társalgási modora, élcei és világismerete által már az öreg altábornagynál rendkívüli tekintélyt szerzett.

A bán szívesen hallgatta ki a szabadelvűeket, rokonszenvet kezdett érezni irántuk, megvallá, hogy Erdély ily alkotmánytalan helyzetben soká nem maradhat, és sürgeté öfelségénél az országgyűlés kihirdetését, mi a kormányzók főhivatalnokainak megbukásával egy vala, miután már elvileg nem hozaték kétségbe, hogy törvény szerint a diétának kell választani a kormánytanácsot.

Eközben Wlassics báró, midőn legkevésbé gondolta volna, Bécsbe fölhívatott, s többet soha le sem jött. Erdélyben gyaníták, hogy a kormányelnök és pártja buktatta meg, az ellenzékkeli cimborálás miatt. Ezért nagy harag volt és nagy méltatlankodás, noha belátni alig lehet, hogy mi bűne van egy pártnak abban, hogy magát oltalmazza.

Wlassics távozása után kitűnő idegenkedés kezdett a polgárok és katonaság közt fejlődni. Mi volt oka, senki sem tudá. Némelyek a *Kendeffy Ádám* gróf temetésekor támadt neheztelésekből magyarázták; mások hinni akarták, miként a katonaság lázadási szellemet lát mindenütt. A gyúanyagok közé egy fiatalember gondatlansága szikrát vetett. Az 1834-i farsang utolsó napján ti. az ő letartóztatott valami rendetlenségért a főörhely előtt egy tanulót. Emiatt többnyire diákokból álló csoportozat alakult, s az ifjú kiszabadításáért küzdés kezdődött. A zavar hírére támadó doboltatván, sortűz adaték, s a különben is futó nép szuronnal üzetett mindig tovább.

Bethlen több társaival a nagypiacra sietett, hol a csoportozat és a katonaság közt a kravál már elkezdődék. Ők csendesíteni akarták a kedélyeket és személyes tekintélyökkel befolyjni a rend helyreállítására. De *Bethlent* egy szurony arban sértette meg, és a sortűz alkalmával az ellenzék néhány tekintélyes tagja szintén sebet kapott.

Nagy zaj támad egész Erdélyben a kolozsvári szerencsétlen esemény miatt. Az ellenzék a kormányelnökre hárítá, noha alaptalanul, a kravált, minden felelősségével együtt. A megyegyűlések a diétának, mely a sok rendetlenségnek véget vessen, összehívásáért folyamodtak a legkomolyabb hangon, s küldöttségeket neveztek ki az udvarhoz, kik fáradhatlanul és ismételten kérjék az ország alkotmányos jogainak visszaadatását.

De még mielőtt ezen deputációk fölrkeztek volna, már az országgyűlés kihirdettetett május 2-ra.

8

Az 1834-i diéta a legfényesebbek egyike volt minden erdélyiek közt, ha a szónoklatokat tekintjük, de a legkevésbé gyakorlott és a leghibásabb, ha a kínálkozó alkalmak észélyes fölhasználásáról s az eredményről ítélünk egy törvényhozás fölött.

Pedig alig vala országgyűlés, melynek teendője iránt oly világos, oly határozott program lett volna nemcsak a pártszónokok fejében, de magának a közönségnek meggyőződésében is.

Ki-ki hitte, hogy 1834-nek föladata a kormányzók tagjainak megválasztása által Erdélynek törvényes és népszerű igazgatást adni, melynek védszárnyai alatt gyorsan egyenlítettessenek ki a sérelmek, és az ország alkotmányos szabadsága helyreálltassék.

Ezenfelül sokan a törvénytelen tanácsosokat vagy közölők legalább azokat, kikkel élesebb súrlódásba jött a közvélemény, az országgyűlés bírószéke elébe állítani s az *Approbata* szerint hűtlenségi pörbe vonatni akarták; de a nagyobb rész megelégt, ha a nemzet a *választások-*

bóli kihagyatásuk által nyilvánítandja, hogy e férfiak törvénytelen állást foglalván el, és az alkotmány megsemmisítésére munkálván, a haza bizodalmát elvesztették.

Ennyi vala, mit a megyei többségek 1834-től vártak.

Ők a tisztújítás körüli sérelmeket a kormánytagok helyes választása által önként megszűnteknek képzelték.

S a közvélemény annyira fel volt ingerelve a kormányszékre, hogy bosszankodásai miatt eszébe sem jutott, miként e hatóság tetteleg a birodalmi gépezetnek csak egy alárendelt része, mely nem határoz azon mozgalom fölött, melyért a gép alkotva lön, hanem vagy teljesíti hivatását, vagy ha az erők útjába áll, mielőtt sokat árthatna a gépnek, szét fog törtetni.

A tanácsosok tehát egyenkint és együtt vádoltattak hibákért is, miket valósággal elkövettek; de csakugyan sokszor valának oly bűnök szemökre vetve, melyek a helyzet természetéből eredtek, s később szintén ismételtetének a többség választottjai által.

Azonban ezen ingerültség mellett is - noha Wesselényi, ki a heves megrohanásokat kedvellette, szünetlenül verte a hadi tárokat - győzött Bethlen János szelídebb modora, s Kolozsvárról oly követutasítási tervek mentek a megyékre ki, s fogadtatának többnyire pontról pontra el, melyekből a tanácsnokok hűtlenségi pörbe idéztetése kimaradt, s minden súly a választási jog visszaszerzésére és helyes módszerrel gyakorlására vetteték.

S bár majd minden törvényhatóságokban az ellenzék követjelöltjei nyertek többséget, a diétán erőyes, de nem túlcsapongó szellemre vala kilátás.

Ily előjelek közt jött nyilvánosságra a királyi hivatalosok névlajstroma.

Az ország megütközéssel látta, hogy a követi kart majdnem háromszor felülhaladja azok száma, kiket az igazgatás nevezett ki a nemzet képviselőivel *egy teremben* szavazni és tanácskozni.

Soha a hatalom a királyi hivatalosok kreálását oly nagyban nem üzte. Még a legmostohább korszakban is figyelem volt, miszerint a képviseleti elem a kabinet választottjai által túl ne szárnyaltassék. De most, midőn évek óta elég gyűlékony anyag vala a szenvedélyek közé vetve, a kormány legkevésbé látszott a gyöngédség és mérséklet korlátait ismerni, s törekvését nem a nemzet véleményének kitudására, hanem megsemmisítésére irányzá.

Ide mutatott az is, hogy a roppant mennyiségű királyi hivatalosok sorában aránylag kevés volt, ki vagyona, talentuma vagy függetlensége által a haza előtt magának nevet és elismeretést vívott volna ki.

E lépése a felső igazgatásnak, mely az erdélyi kormányszék fonák értesítései és cselszövényei miatt történtnek állítaték, a gyanakodó kedélyeket szokatlan ingerültségbe hozta, a mérséklett vélemények kelendőségét csökkenté.

Növekedő sűrlődások közt érkezett tehát el a rég várt országgyűlés kezdetének ideje.

A tagok megjelentek.

Az előleges tanácskozásokhoz hozzá kellett fogni. Annál is inkább, mert azon főhivatalnok, kit a kormány a ház elnökének tekintett, a törvények szigorú értelmében nem vala elnök; az pedig, kit ideiglenesen vagy kora miatt a rendek az elnöki székbe ültettek volna, a kormány által nem ismerteté el.

Hogy ily tömkelegből a pártok kibontakozhassanak, egyezkedésre volt szükség, mert a huszonhárom év óta várt országgyűlést senki sem óhajtotta mindjárt a megnyitáskor szétoszlatni.

Természetes vala tehát összegyűlni és a kiegyenlítés módjáról gondoskodni.

De ez is lehetetlen volt pártcsata nélkül.

Mert Erdély három nemzetből állott, mely egyenetlenül vala az országgyűlésen képviselve. A szászok a követek számára nézve alig tették a magyarok negyedrésztét, a székelyek alig felét. Továbbá a szászok közül csak három vagy négy nemessé emelt család tagjaiból lehetett királyi hivatalosokat teremteni, és a székelyek is a magyarokkal e részben a versenyt szintén ki nem állhatták.

Kérdés vala tehát: minő gyűlésen történjék az elnöki ügy fölött az előleges vitatkozás.

Volt ti. minden nemzetnek *nemzeti gyűlése*, és volt egy *közös nemzeti gyűlés*.

Az egyik az előleges tanácskozmányokban a *curiatum votum* eszméjét, a másik a szám szerinti többségét foglalta magában.

A nemzetek külön tartandó gyűlései - miután az országos ülésben a szavazás a százados gyakorlat és az 1791. évi XI. törvénycikk szerint személyi és nem curiai volt - nevetségesek valának, s legfellebb arra vezethettek, hogy az előleges tanácskozmányokban örökké egyéb állapotás hozassék, mint ami az országos ülésben elfogadtatik.

Az ellenzék tehát összes nemzeti gyűlést akart.

A kormánypártnak sem látszott ez ellenére lenni.

Csak a szászok voltak elégületlenek.

A kitűzött órára a követek s többen a királyi hivatalosak közül a kormányszék udvarába siettek, hol a háttéren az első emeletben volt az országos terem, melynek lépcsőzeteihez egy nagy ajtó vezetett.

Néhány perc alatt az udvar néppel és törvényhozókkal telve volt.

Ekkor a tömeg az ajtó felé nyomul.

Az zárva vala.

A kirekedt karok és rendek eleinte ezt a kormányszolgák részéről elkövetett hanyagságnak gondolták.

Küldözének a fölnyittatás végett.

De az ablakokból és ajtókból egy arc sem mutatkozott.

Kihaltnak látszék az udvar.

Wesselényi öklével döngetni kezdé az ajtót. Minden ütésre visszafordult a tömeghez, s vagy egy élet mondott a kormány ellen, vagy egy törvényt olvasott föl az álnok tanácsosokról és azok feleletre vonása iránt.

A kormányszék udvara népgyűléssé vált, melyben a tömeget az ajtók erőszakos széttörésétől alig lehetett visszatartóztatni.

A botrány növekedvén, végre a tartományi korlátnok egy küldött által tudtul adta az összegyűlteknak, hogy az országos terem a nemzeti gyűlés számára, melyet diplomatikus gyűlésnek tekinteni nem lehet, felsőbb intézkedések következtében nem fog kinyitattatni.

Ily céltalan megaláztatás rossz előjel volt.

Wesselényi az udvaron a korlátnok tettét éles bírálat alá vetette.

A hangulat ingerültté vált.

Ezalatt a közel fekvő református templom a lelkész szivességéből a nemzeti gyűlés tartására megnyitott, s ki-ki oly sejtelemmel távozék oda, hogy az iménti jelenet miatt a mérsékelt ellenzék sokat veszített a terrénumból, Wesselényi sokat nyert, és ha még a kormányszék által több botlás követtetik el, akkor nem Bethlen János, de Wesselényi fog az országgyűlési nagy többség vezetője lenni.

Általában a kormánynak a *nemzeti gyűlések* iránt követett későbbi politikája is mindinkább a szélsőségek felé ragadta a kedélyeket.

Eleinte ti. e tanácskozmányok, melyek a magyarországi egyesült kerületi gyűlésekhez hasonló befolyást gyakoroltak a megállapodásokra, a gróf Bethlen Gergely-féle lovardában tartatának, s a kormánypárt több tekintélyes tagja által is látogatva valának.

De midőn az ellenzéki eszmék növekedő ereje észrevétetett, meg lőn ugyan engedve a nemzeti gyűléseknek az országos terembeni összehívása; azonban a kormány arra törekvék, hogy oly intézkedések lépjenek életbe, melyek e gyűlések tanácskozatait fölslegessé vagy sikertelenné tegyék.

A királyi hivatalosok kezdetek tehát kimaradni.

A három nemzet külön gyűléseinek fölélesztése a kormánypárt által elhatároztaték.

De e terv a kitűzött célra a közhangulat miatt legkevésbé sem vezetett.

Mert a magyar nemzet külön gyűlésére senki nem jelent meg; a székely gyűlés az udvarhelyszéki főtiszt elnöklete alatt legföllebb hét vagy nyolc egyénből állott. A szászok pedig régóta annyira elkülönöztek magokat az uralkodó eszméktől, és oly éles súrlódásban voltak a nagyobb érdekekkel szemben, hogy megállapodásaik által semmi erkölcsi súlyt már többé nem vethettek a politikai pártok mérlegébe.

Míg tehát a külön nemzeti gyűlések iránti kísérletek történtek, a köz nemzeti gyűlés rendszerint ugyanazon órákon, az ellene intézett tényeket teljesen ignorálva, tanácskozott. S mert a kormányhoz szító királyi hivatalosok többsége a külön nemzeti gyűlésre a közvéleménytől félelemből, a köz nemzeti gyűlésre pedig a kormányszék neheztelése miatt nem mert megjelenni, e kettős rettegésből önként következett, hogy politikai befolyását gyorsan pazérolta el, s a kisebbségben levő követi kar vezette a köz nemzeti gyűléseken hozott megállapodások által a diétát.

Különben is a dolgok természete csakhamar megmutatá, hogy ahol egy házban ülnek a képviselők azokkal, kik senkit nem képviselnek, ott ha nagy minoritásban vannak is a nemzet megbízottjai, mégis - mihielyt a közvélemény élénkké válik - uralkodniuk kell. Mert a nagybirtok érdekei csak addig képviseltetnek a törvényhozásban, míg a *páirek* különteremben tanácskoznak; de mihielyt a főrend leszáll mint testület az alsóházi padokra, ne reméljen ott a mozgékony időkben hatást, sőt kihallgattatást is. Szerepe a föltétlen alárendeltség. A határozatokat ilyenkor a néptribún fogja hozni, s az arisztokrata szerényen elfogadja. Az állami erők rossz alkalmazásából s nem a pártok programjai által készülnek a nagy változások, melyek a fönn tartás embereit is, a határozó percekben, örökké a fölforgatás eszközeivé teszik.

Ezt Európa közelebbi évei eléggé megmutatták.

Bethlen János mint az ellenzék feje a követválasztáskor a központi megyének bizodalma által tisztelteték meg; de követségéről lemondott, mert királyi hivatalossá neveztetvén ki, barátjai a párt érdekében célszerűbbnek találták, ha a követségtől visszavonulás által alkalmat nyújt egy taggal szaporítani az országgyűlési ellenzék számát.

Ez - a fönnebb említett fejlemények szerint ítélve - kétségtelen ballépés volt, mert a párt legesélyesebb egyéniségét, helyzetének természeténél fogva, a nyilvános tanácskozmányokban mellékszerepre kényszerítette.

Bethlennek nem lévén semmi ambíciója, örvendett az alkalmon, mely föloldja őt a cselekvényességtől, azon folytonos munkásságtól, melyre különben sem vala elég hajlama.

Három ragyogó szónok, ti. Wesselényi Miklós, Kemény Dénes és Szász Károly közt oszlott meg az ellenzék vezénylete. Eleinte Szász és a mérséklett irány, utóbb Wesselényi és a radikál párt került felül, s kísérteték a tömeg *ovációi* által.

Ily népszerű férfiak ellenében egyedül báró *Jósika Sámuelnek*, a kormánypárt nagy talentumú vezetőjének kellett az eredmények kivívásában versenyezni.

Mert a lefolyt évek küzdelmei alatt a közélet, a vagyon és erély emberei rendre mindinkább az ellenzék sorába vonattak, s egypár összekopott 1811-i tekintélyen kívül az 1834-i országgyűlésen már többnyire oly férfiak ültek a jobboldalon, kikről a világ azelőtt igen keveset vagy nem kedvezőt tudott.

E pártnak a parlamentben csak vezére volt kitűnő; katonasága keveset ért.

S az nem sokat használt, hogy Jósika mint szónok senkinél hátrább nem állott, mint politikus az ellenfélnél tekintéllyel bírt, és mint lovagias jellem, még az ingerült szenvedélyek közt is, közbecsülést vívott ki; mert követői gyakran kompromittálták, s neki mindenekelőtt arra kellett törekedni, hogy párthívei ne vitatkozzanak, és őt szónoklataikkal ne oltalmazzák.

Így győzni alig volt lehetséges. S csupán a tisztességes visszavonulásokról lehetett szó.

De a bécsi minisztérium kevéssé vala engedékenységre hajló, a kolozsvári kormányszék pedig, megszokván uralkodni, nem óhajtott oly kiegyenlítést, mely a hivatalban levő személyek nagy részének fölláldozásába került volna.

Minden részről tehát növekedett az ingerültség, mi viszont a Wesselényi zászlóját emelé; mert a mérséklett közép nem fejthet ott hatást ki, hol az izgatottság nagy, a jobboldal pedig gyöngé, és nem érti a pártfegyver forgatását.

Az ügyes jobboldal teremti az erős közepet; az erős közép egyedül gátolhatja meg a baloldal győzedelmét.

Erdélyben ezen tengely körül mozgott az 1834-i országgyűlés sorsa.

Havak folytak le oly tusában, melyben a szónoklatok, mint az árvíz, elbontották az egész láthatárt, anélkül hogy a siker reményének legkisebb zöldje, anélkül hogy az özönből egy magasabb eredmény emelkedett volna föl, melyen az elmék megnyugodni, a kedélyek kipihenni, a kívánságok horgonyt vetni tudtak volna.

A királyi hivatalosok lajstromának és a követek megbízó leveleinek átvizsgálása, szóval a *verificatio* kérdése meddő küzdelmek után végtére átnapoltaték azon időre, midőn a ház elnöke - ki törvény szerint a kormányszék bírói osztályának elnöke volt - s a ház tollvivői - kik a szintén választás alá tartozó ítélőmesterek valának - szózat-többség által megválasztatván és a felség által megerősítettven, hivatalra lépésök következtében mintegy *legálissá* teszik az országgyűlést.

Ekkor csakhamar a választás elvei kerültek szőnyegre, viszont nagy zajjal és kölcsönös ingerültséggel fejtegettetve.

Hogy minden kérdésben levő állomásra a négy vallásból külön három, tehát összesen 12 egyén küldessék fel, csak eziránt voltak a pártok öszhangzók, mert a törvény szavai világosak valának.

Ellenben száz apró nehézség és solutio vált Erisz almájává.

A kormánypárt csekélységekben sem engedett; az ellenzék lényegtelen dolgokban sem hátrált. Bámulatos mikrológiával kerestetett ki minden akadály, s a csatázó felek felváltva vádolák egymást szándékos halogatással.

Csak egy kérdés gördült elő, mely valósággal kitűnő fontossággal bírt, s Európa minden országában oly általános elismerésben részesült, hogy sehol kétség alá nem hozatott volna.

De Erdélyben ez járt legszerencsétlenebbül.

Szász ti. indítványba hozta, hogy csak az tekintessék megválasztottnak, ki a szavazatot adók felénél legalább eggyel több szavazatot nyert, azaz ki *általános többséggel bír*.

A híres vízaknai követ e tárgyban tarta az egész országgyűlés folyama alatt kétségkívül a legragyogóbb szónoklatot, melyben a költői előadás szépségei az érvek levíthatlan erejével versenyeztek.

De azon tapintatlanságot követé el, hogy indítványát a nemzeti gyűlésen be nem jelenté, s meg nem vitatá.

Következőleg, midőn megtámadták a baloldal szónokai által, egyszersmind Wesselényitől is hideg dicsérek között visszautasított, és az ellenzék hatékony pártolását a formásságokérti neheztelés miatt nem nyerheté meg.

Az indítvány tehát mellőztetett, s azzal eldöntve volt a választások sorsa.

Mert végtére vád és ellenvád közt kifáradván a szenvedélyek, előhozatának a szavazat-ládák; a korteskedések folyamba indultak; a pártok sürgének az ingatag tagok rábeszélésében; a vótumok a házelnök és ítélőmesterek állomásaira beszédettek; a szekrény lepecsételtetvén, a következő gyűléseken fölnyitattott; az eredmény megmutatá, hogy mindenik hivatal és mindenik vallás jelöltjeire nézve az ellenzék nagy többségben volt ugyan, de midőn e párt emberei majdnem 200 szózáttal az első és második helyeket elfoglalták, ugyanakkor a kormánypárt jelöltjei is 90 vagy 100 szózáttal minden vallásnál a harmadik helyre becsúsztak.

Ezen váratlan kimenetel nagy nyugtalanságot okozott a teremben. Ékes szónoklatok közt a felküldendő névlajstrom mellé kísérő fölirat készítették, melyben a gyűlés többsége a trón elébe terjeszté azon reményét, hogy őfelsége a vallások egyenlőségét szem előtt tartva a leg-több szavazatot nyertet erősítendi meg.

A bécsi kormány azonban nem hajlott e kérésre, s azok neveztettek ki, kik a kormánypárton valának, mi az erdélyi rendek előtt nem látszék természetesnek, noha a legnagyobb mértékben megfogható volt. A hiba, mely elkövetették, a későbbi idők számára is cynosurává vált ügyetlen választási módszerre esik; de a rendek hajlandók valának inkább a kormányt, mint magokat kárhozatni, s Nopcsának, a ház új elnökének kelle legelőbb a szerencsétlenül végződött választások eredménye miatt az ürömpoharat kiüríteni.

Mert midőn székét elfoglalá, kérdésbe hozatott; vajon törvényes elnök-e ő, ki a szavazatoknak alig bírván harmadát, tulajdonképp egy csekély minoritás által iktattaték fényes hivatalába?

Ekkor a többség Cato censorrá vált, s nemcsak az igazgatás régi és nem régi bűnei soroltattak elő, de különös szemle tartaték Nopcsa fölött is, s megmutatva lőn, hogy ő sem előbbeni tettei, sem mostani helyzete által nincs jogosítva elhinni, hogy közpályáján a rendek bizodalma, mely nem erőszakolható, kitámogatandja.

Ily gyöngédtelen és tapintat nélküli jelenetek közt mind zordonabbá vált a szellem, követelőbbé a közvélemény, mélyebbé a pártviszály.

Az első választások eredményéig inkább a kormányzók barátai gátolták a diéta folyamatát, félvén, hogy a siker a hivatalnokok nagy részének fölládoztatásába kerülend; azontúl már a baloldal tagjaiból váltak többen a gyors fejlemények ellenségévé, attól tartván, miként minden 12 egyén közé vegyülhet valaki a törvénytelen kormányzók tanácsnokaiból, és felső megerősítés által a régi emberek fognak a hatalom polcán maradni.

Ezen irány, melynek képviselője leginkább Wesselényi volt, bár gondosan eltakartaték, még dagályosabbá tette a szenvedélyek áráját, melyet a kormánypártnak is egymásra következő ballépései növeltek.

Most a napirend fölötti háborgó viták, majd a házelnöki jogok túlterjesztése miatt gerjedt neheztelések voltak szőnyegen; ha e csekély kérdésekben az ellenzék győzött, a jobboldal, ha a kormánypárt győzött, akkor a baloldal iktatá a jegyzőkönyvbe ünnepélyes tiltakozását.

A törvényhozás hajó volt, mely iránytűjét elvesztette, s hanyaték a tengeren, fölötte borús láthatár, körüle tajtékzó hullámok.

Végre már halaszthatlan vala megint elővenni a választási ládákat.

Az ellenzék, mielőtt a rendek szavazathoz fognának, sürgeté a verificatio kérdését, minthogy az csak a házelnök és ítélőmesterek megerősítéséig vala elhalasztva.

- Most a kormánypárt nézete szerint is kiegészítve vagyunk - mondák a baloldalon -, ideje tehát megtudni, kiknek van kétségtelen joguk szavazni, s kik foglalták el jogtalanul vagy az alkotmány szellemének megsértése mellett a törvényhozási padokat?

E követelés - mely bár meddő vitatkozásokra nyitott tért, eléggé igazságos vala - többséget nyert.

A verificatio alatt természetesen azon sérelem rejlett, miszerint a felső kormány az eddigi gyakorlat és az alkotmányos fogalmak dacára annyi királyi hivatalost nevezett ki, amennyi, ha nem sodortaték vala az idő szelleme és a követi kar erélye által, kétségkívül semmivé tehetne volna a képviseleti elemek minden hatását.

Ez ugyan nem történt meg, sőt az ellenkezője vala látható, azonban elméletileg lehetséges volt, s a jövőre tekintve, az aggodalmaknak a politikai történhetőségek iránt tág kaput nyitott.

Elővételtek tehát a királyi hivatalosok, hogy megmérteessenek, és a juhoktól a kecskék különválasztása végrehajtasék.

De midőn a legerősebb szónoklatok zsilipjei már fölemeltettek, valaki észreveszi, hogy a királyi hivatalosok autentikus lajstroma azon borítékba, melyben leérkezettnek mondaték, be nem fér.

És lőn nagy láрма.

Némelyek e tényt valami titkos cselszövény jelének tarták.

Mások hinni akarták, hogy az egész lajstrom Kolozsvárt készült, és még Bécsben dezavuíroz-tathatik.

Nem mutatott nagy státusférfiúi bölcsességre ily reményeket komolyan táplálni; de talán az ellenzék tekintélyei közül egyik sem ringatta magát éppen ekkora csaláomban, a fölmerült kérdés utilitásáról vala inkább nálok szó, mint valódi jelentékenysége felől.

Elhatároztaték tehát, hogy a rendek a felségtől óhajtják megtudni a királyi hivatalosok ki-neveztetésének körülményeit, midőn egyszersmind az ország panaszát a kormányzók régiebb és újabb eljárásai iránt a trón elébe terjesztendők.

E célra egy bizottmány neveztetett ki, minden speciális utasítás nélkül, s csak az tetetvén kötelességévé, hogy miután Pozsonyban országgyűlés tartatik, terjessze ott is elő Erdély számos sérelmeit, és a testvérhon rokonszenvét hívja föl a törvénytelen állapot megszüntetése iránti közremunkálásra.

Hogy ily információ hivatalos úton nem történheték, s hogy az egész pozsonyi eljárás inkább díszelgés, mint siker végett mellékeltetett a bizottmány teendőjéhez - nincs miért említsem.

Több héti szünidő állott be.

A felküldött tagok Bécsbe s onnan a fővárostól távollevő felséghez mentek. Közülök néhányan, különösen *Bethlen János* és *Szász Károly* magánelfogadtatást nyervén, az ország állapotjáról részint Bécsben Metternich hercegnek, részint Brünmben magának Ferenc császárnak elmondák véleményeiket.

Egyébiránt a követség, mint előre lehetett tudni, fő céljára, ti. a királyi hivatalosok lajstromára nézve, eredmény nélkül járt; de valának, kik hitték, miként a kormányshék elnökének néhány hét múlva történt lemondása kapcsolatban állott volna a követség működéseivel.

Ez több körülmények összevetése szerint nem látszik ugyan valószínűnek, de a szállongó hírek majdnem annyira szokták a pártok közti hézagokat tágítani, mint a kétségbehozhatlan tények.

A diéta szünidejének lepörgése után is az ülések folytak, mint addig - szenvedélyességgel és eredmény nélkül.

Sőt még egy új tárggyal szaporodott a viszály halmaza.

Mert a nemzeti gyűléseken tartott szónoklatok kiadását a rendek elhatározták, a kormány pedig akadályoztatá. S midőn a diéta ily önkény ellen szabadkozték, Wesselényi a *naplót* mint magánvállalatot kezdé saját könyomdáján adni ki, állítván, hogy jogilag nincs cenzúra, s állítván - de ez már szofizmának is különös volt -, hogy ha a *nyomdákról* volna is rendelet, a *könyomda* felől semmi tilalom elő nem mutatható.

Alig készült a beszédek tárából néhány ív el, midőn hivatalnokok jelentek meg Wesselényi műhelyében, és a könyomdát zár alá vetették.

A közönségben nagy ingerültség támadt.

A szenvedélyek óránként emelkedének.

Az elnöktől Wesselényi követelte, hogy e sérelem tárgyalása és a szükséges intézkedések megtétele végett tüstént országos ülés hirdettessék.

De az elnök vonakodott.

Az ülés megtartása különböző színek alatt hátráltatva lőn.

A keserűség semmi kiömlést nem nyerhetett, hogy csillapulhasson.

Kétségtelen ezen eljárás megalázó modora.

De ha igazságosak akarunk lenni, szintén tekintetbe kell vennünk, hogy magok az országgyűlés tagjai is nagy zavarba hozattak Wesselényi Miklós által, mert a sajtószabadság és a könyomdának tetszés szerinti használata mind oly kérdések valának, melyek a *napló* ügyével mesterségesen összebonyolítottak, s alig voltak többé különválaszthatók.

A mérsékelt véleményűek jól látták, miként a sajtószabadságot lehetetlen egy sérelmi kérdés által dekretálni. Ábrándnak tárták az osztrák birodalom egyik zugocskájában a régi törvényekhez ragaszkodva megbuktatni a cenzúrát, és úgy buktatni meg, hogy a korlátlanság fékezése még sajtótörvények se létezzenek.

Nagy zavarban voltak tehát.

Választaniuk kellett vagy Wesselényi pártolása által az országgyűlést bezáratni, vagy Wesselényi fölhagyásával az ellenzéket két pártra szakítani, s magokat a hőbb vérűek előtt, kik mindent, mi igaznak látszik, rögtön létesíthetőnek hisznek, népszerűtlenné, sőt gyanússá tenni.

Az utolsóra határozták el magokat.

Szász konferenciát tartott a módokról, melyek által ily visszavonulás dacára is a törvényhozó test tekintélye megóvassék.

Wesselényinél a szélső baloldal szintén összegyűlt.

A meghasonlás kikerülhetlen vala.

A mérsékelt ellenzék többségre számított, de a kormánypárttal - melytől a régi torzsalkodások szintén távol tartották - a napló kérdésére nézve sem hozta magát érintkezésbe.

Három párt tanácskozáék külön, alig sejtve egymás taktikáját.

Bábéli zavar volt a célok és eljárás iránt.

Az ingatagság és a végletek közti hullámvás e pillanataiban szokatlan mozgás támad az utcán.

A főherceg, *Ferdinánd* palotája előtt, bár korán reggel van, hintók állanak.

A szárnysegédek és a melléje rendelt polgári tanácsadók titokteljes gyorsasággal járnak föl és le.

Néha katonacsapatok vonulnak a főterén és a nagyobb utcákon el.

A nép beszéli, hogy egész töltés-ösztet ki a legénység közt.

A célt nem gyaníták.

Csak az látszott, hogy e nap különbözni fog a többiektől.

Nyolc óra körül az utcaszögletekre fölragasztva volt, hogy tíz órakor országos ülés fog tartatni.

Tömegben gyűlt a nép a kormányház udvarára, s elfoglala a terem tornácát, lépcsőit, bejáratait.

A királyi hivatalosoknak és képviselőknek alig lehetett ülhelyeikhez érkezni.

Egy harsány „éljen” Wesselényi jövetelét jelentette, ki az előlegesen tartott nemzeti gyűlés alatt szállására távozott volt.

Kevéssel utána megérkezett az elnök is, s látható zavarral arcán a gyűlést megnyitotta.

Ekkor kezdtek különböző és csodálatos hírek terjedni egy Bécsből jött leirat felől.

Wesselényi szót kért.

A könyomda elzárólását, a nemzet ebből támadt sérelmét, az országgyűlés megaláztatását rajzoló.

Beszéde, a személye iránt nyilvánult nagy rokonszenv mellett is, figyelmet nem gerjesztett.

Minden elme a közelgő eseményekkel vala foglaltos.

A kedélyizgalom közt jelentették a főhercegnek, *Estei Ferdinánd* országgyűlési cs. k. biztosnak érkezése.

Wesselényi félbe lőn szakítva.

Katonaság állíttatott föl az országgyűléshez közel eső utcákra.

A nép sora megnyílt.

A tanácskozóterem szárnyajtói föltáratlak.

A főherceg, kísértetve a kormányzék, a melléje rendelt hivatalnokok és katonai segédek által, megjelenik, s a trónra lépén, elolvassa őfelsége leiratát, melyben az országgyűlés szelleme szigorúan kárhoztatva van, az alkotmány felfüggesztetik, minden polgári és katonai hatalom a főherceg kezébe összpontosíttatik, és az országgyűlés fölosztatottnak nyilváníttván, a törvényhozás tagjai komolyan intetnek, hogy tüstént hazatávozva, minden rendzavarástól óvakodjanak.

Így végződék az 1834-i diéta.

Wesselényi, kinek elfogatásáról volt szó, délután az utcákon végiment, hogy a közönség láthassa, miként az események által nincs megzavarva; de estve néhány barátaitól elbúcsúzott, és lóra ülén Magyarországra sietett, Pozsonyban mint felsőházi tag a *salvus conductus* védelme alá szándékozván magát helyezni.

Bethlen János, ki estvére egy párttanácskozmányt hirdetett volt, ismerősei intéseinek ellenére azt a kitűzött időben megtartá, s a jelenlévők a rendkívüli körülményekben követendő politika felől értekeztek.

A pártfegyelemre vonatkozó viszonyok lassankint megint régi medreikbe mentek vissza.

Ismét *Bethlen János* körül gyűltek össze az ellenzék tekintélyesebb egyénei. Az ő eszélyétől és tiszta kombinációitól vártak a bonyodalmak közt irányfonalat.

Megint *Bethlennek* lőn egyedül központi hatása.

9

Ferdinánd főherceg átvevén a diéta elosztatásakor az ideiglenes, de teljhatalmú kormányzást, mindazon nagyobb hivatalnokok, kik e tényben az alkotmány alapjainak fölforgatását látták, állomásaikról lemondottak.

A főkormányzék tanácsnokai közül b. *Kemény Ferenc* és *Zeyk Dániel* kezdték meg a magányéletbeli visszavonulást.

Példájukat követék több megyei főispánok és adminisztrátorok: jelesen gróf *Degenfeld Ottó*, báró *Bánffy László*, gróf *Haller* és *Ugron István*.

Általában a hivatalnokoknál szembetűnő ellenhatást okozott a dolgok véletlen fordulata.

De a főherceg, bár ideiglenes kormányzása alatt az ország politikai irányainak megváltoztatására befolyjni igyekezett, a megyei gyűlések és az egyházi főigazgató tanács nagygyűléseinek tartását nem tiltván be, a közélet régi orgánumai továbbfolytatták működéseiket.

Azonban e működés többnyire csak jegyzőkönyvi tiltakozásokból, a „vis inertiae” gyakorlatba vételéből, vagy amikor az alkotmányos tétlenség erejének fölhasználása veszéllyel járt, azon nyilatkozatból állott, hogy amit a kivételes kormány követel, a többség teljesítendő ugyan, de nem meggyőződésből, hanem azért, mert az erőnek engedni kénytelen.

A főherceg kormánya *nagyobb* politikai pört csupán Wesselényi ellen indított.

Ő az erdélyi királyi tábla elébe a könyomdáiért idéztették; de mellékesen oly csomag botrány hozatott szőnyegre, melyről egy politikai keresetben nem kellett volna említést tenni.

Mivel pedig Wesselényi szintén akkor a magyarországi királyi táblán is, a szatmári közgyűlésen az örökváltság fölött tartott beszéde miatt, notapörbe fogatott, természetes volt, hogy Vásárhelyre személyesen, amint idézve vala, meg nem jelenheték. Itt tehát a királyi tábla által „in contumaciam” elmarasztaltott. De miután a főügyvéd ellene „példás testi büntetést” kért, senki sem tudta, hogy az ítélet ödipuszi talánya mi módon fog megoldatni.

A kivételes kormány nem annyira a személyek, mint az elvek ellen intézte szabályait.

Fő törekvése volt: a megyei tisztválasztás kérdését oly mederbe vezetni vissza, hol az a birodalmi központosítás érdekei szerint oldathatik meg.

Ez leginkább a tetteleg becsúszott, de soha nem törvényesített *régi állapot* alapján történhetett.

A *régi állapot*on értették pedig az országgyűlések megszűnése után az ellenzék erősödéséig, tehát 1811 óta 1830-ig némely megyékben divatba jött *szokást*, melynek támasza és kifejtője kétséges magyarázatú országgyűlési jegyzőkönyveken kívül a főispányi önkény és a közvélemény ájultsága volt.

Nagy érdeklődéssel bír a történetre nézve, mely az eszmék mozgalmait kíséri, a megyei tisztújítás körüli pártviták áttekintése.

Minthogy céлом: mentől kevesebb szóval, tisztán és határozottan kifejezni magamat, röviden szembe fogom állítani a kormány és ellenzék érveit.

Az 1791-i XII. törvénycikk rendeli, hogy a megyei hivatalokra állomásonként megerősítés végett küldessenek Bécsbe „tria e receptis religionibus idonea individua votorum pluralitate electa”.

Íme a törzskérdés, mely a vitások sarka volt.

Felöle ekként vélekedtek a pártok:

Kormánypárt: Az 1791-i törvénycikk értelmé, hogy mindenik megyei hivatalra mindenik vallásból *külön* három egyén küldessék föl, tehát miután lutheránus nincs a megyéken, összesen kilenc egyén.

Ellenzék: Az lehetetlen, mert a törvény világosan csak *hármat*, tehát minden vallásból *egy*et, rendel fölküldetni. Továbbá azért is lehetetlen, mert a főispán *jelöl ki* minden vallásból *külön* hármat; tehát az önk módszere szerint a megyének semmi joga nem maradna, és a választás üres játéknál egyéb nem volna.

Kormánypárt: Mellettünk szól a későbbi országgyűlések jegyzőkönyve, melyben állomásonként *kilenc* egyén említetik.

Ellenzék: Jegyzőkönyv által egy írott törvényt nem lehet mellellegesen megsemmisíteni. Aztán szintén az országgyűlés jegyzőkönyvében van, hogyha kilenc küldetik föl, abból okvetlenül a legtöbb szavazatot nyert erősíttessék meg. De erre önk nem állanak rá; mert általa a megerősítési jogot tekintenék üres játéknak.

Kormánypárt: Igaz, mi rá nem állanánk; mert a megyei folytonos *úzus* szerint *kilenc* küldetett föl anélkül, hogy a megerősítési jog valaha ily megszorítást szenvedett volna.

Ellenzék: Tagadhatlan, miként valának megyék, melyek így tettek. De egy országos *írott törvényt az úzus*, a szokás, megyénként meg nem dönthet. Ekkora autonómiája a törvényhatóságoknak anarchia volna, melytől önök méltán rettegnek. Mi még a megyei *statutárius jognak* sem tulajdoníthatunk annyi erőt, hogy kénye szerint szakíthasson egész leveleket ki a törvénykönyvből, annál kevesebbé pedig az egyes municípiumok eljárásába átcsúszott *szokásoknak*. Azonban a *kilenc* fölküldése még *szokásnak* sem nevezhető; mert csak *néhol* és *néha* volt gyakorlatban; s mert az önök által pártolt kormány nem tartott országgyűlést, melynek elnézése mellett alakulhasson ily szokás, a kormány elzárta a nyilvánosságot és a vélemény-szabadságot, szétoszlatá a megyegyűléseket, hol nem a főispáni önkény szerint folytak a dolgok, s midőn minden alkotmányos életet semmivé tett, a *visszaéléseket* szokásnak keresztelni annyi volna, mint az önkényt a jog kútforrásának hirdetni ki.

Elmondám a pártok eszméit a megyei választás *törzskérdésére* nézve.

Lássuk a mellékágakat is.

A *Leopolddali kötlevel* elősorolja a hivatalokat, melyek felső megerősítés alá tartoznak. Köztök nem említik a *főjegyzőt* és a *pénztárnokot*.

E két állomásra nézve így vélekedtek a pártok:

Kormánypárt: A főjegyzőt a megye elnöke *állandólag* nevezi ki, vagy legalább a többség hosszabb időre választja, és megerősítés végett felküldi.

Ellenzék: A főispáni kinevezésre ürügyet sem lehet találni; a *hosszabb időre választás* jogtalan, miután a tisztújításnak a törvény félremagyarázhatlan szavai szerint évenként kell történni; a *megerősítés végetti fölterjesztés* pedig a főjegyzőre nézve azért lehetetlen, mert midőn aényt a Leopolddali kötlevel és semmi későbbi törvény nem kívánja, ezen állomás, mint p. o. a szolgabírói, azok közé soroztatott, melyekre nézve a nemzet régi választási szabadsága épen meghagyaték.

Térjünk a pénztárnokra.

Kormánypárt: A megyei *pénztárnokot* felső helyen kell kinevezni.

Ellenzék: Sőt inkább az *Approbata* szerint a megyének kell a pénztárnokot választani, s azt, mert a Leopolddali kötlevel nem kívánja, még megerősítés végett sem szükség fölküldeni.

Kormánypárt: Az *Approbata* rendeletének ezen esetre nézve nincs semmi értelme; mert az 1752-ben kiadott adózási rendszer egészen más finánc-viszonyokat idézett elő. Most a megyék tetteleg a házi pénztárról nem intézkednek. Egy hidat sem igazíthatnak meg a kormányzék engedelme és utalványa nélkül. Miként képzelhető tehát, hogy ne az tegye a pénztárnokot, kinek megörzeni való pénze van, hanem az, kinek csak *eszményileg* volna megörzendő pénze, de a valóságban egy garasa sincs?

Ellenzék: Igaz, hogy a megye most függetlenül egy fillér sorsa felől sem határoz. Miért? Egy *pátens* által életbe léptetett *adózási rendszer miatt*, melyet a törvényhozás még soha határozottan magáévá nem tőn, és artikulusokba nem foglalt. A kérdés tehát itt az, hogy a jogtalan felső rendeletek összhangzásba hozataláért az egyes törvények áldoztassanak-e föl, vagy a különböző törvényeknek összhangzásaért a közjök tolakodó felső rendelet? A megyei pénztárnok választása nem leendő nevetséges, mihelyt az önök által pártolt kormány a törvény útjára visszatér.

Még egy tárgy vala, mely a megyéken nagy súrlódást okozott.

Ez a *helyettesítés*.

Az *ellenzék* kárhoztatta azon jogbitorlást, minél fogva a főispánok a *helyettesítés* ürügye alatt hivatalnokokat kreálnak, kik néha tíz évig is elfoglalva tartják a választás alá eső állomásokat.

A *kormánypárt* szintén abnormisnak hitte az ily helyzetet, de a viszonyok kényszerűsége által menté; mert az *ellenzék* elvviták miatt lehetlenné teszi a tisztújítás végrehajtását.

Miután fölhoztam a pártok érveit a törvény és a tényleges állapot egyes részleteire nézve, még zárkövíül egy szempontot kell említenem.

Amint a szenvedély első tüze ellobogott, belátni kezdék az eszélyesebb kormánypártiak, hogy a *oppozíció*t a részletekre nézve alig lehet sikerrel ostromolni.

Megvallák tehát, miként a megyei életnek tágabb körben szükség mozogni.

Megvallák a választások körül szokásba jött módszer gyöngeségeit.

De állíták, hogy az 1791-i törvény összevetve az országgyűlési jegyzőkönyvek szavaival, legalább úgy szól mellettök, mint ellenök.

Tehát homályos és magyarázatot igényel.

Fölszólíták ennél fogva az *oppozíció*t, miként szűnjék meg egyedül magának követelni a törvény-fejtegető szerepet, mely semmi pártnak nem vált kizáró szabadítékává, de ahelyett lépjen az országgyűlésen törvényjavaslattal fel, mely üdültebb életet adjon a megye autonómiájának, s megszüntesse a fennforgó egyenetlenségeket.

Az *ellenzék* világosnak látta az 1791-i törvényt, s nem akart a sérelmi mezőről lelépni; mert állhatatosan hitte, hogy midőn onnan eltávozik, a birodalmi központosítás számára földta az egész tisztújítás kérdését, s a viszonyok kényszerűsége miatt még sokkal szerencsétlenebbül fog kodifikálni, mint az 1791-i diéta tagjai, kik a hívogató szó után indulva, posvány és lápok közé jutottak, hol alig volt tér biztos és tiszta.

Visszavezetem olvasóim figyelmét a kivételes kormány politikájára.

A főherceg a megye-elnökök kötelességévé tette a gyűléseket rendesen összehívni ugyan, de viszont rögtön eloszlatni, mihelyt a többség akár a helyettesített hivatalnokok hatáskörét megtámadja, akár pedig a tisztújítást nem a kormánypárt értelmében szándékozik végrehajtani.

Ily korlát közt rendszerint az összejöveteleknek, a szónoklatokon és kölcsönös tiltakozásokon kívűl, más eredménye nem volt.

Az *ellenzék* nem vesztett tért, a kormány nem nyert.

De az adminisztráció egészen megbomlott.

A tisztviselő tarthatlannak hitte a létezőt.

Igyekezék legalább magánkörben kikelni a rendszer ellen, mert ezen az úton reméllette magát még el nem viseltnék.

Divatba jött bevallani, hogy csak a szegénység, csak a szorító családviszonyok miatt szolgálják a hatalmat, melynek irányait szívökből kárhoztatják.

A kivételes kormány második célja volt addig tartani a damoklészi kardot a tömeg fölött, míg a követválasztásokra nézve kezessége van a szélsőbb elem háttérbe nyomására, s míg a lecsillapult hangulat miatt lehetségessé válik a kormánytanács tagjainak népszerűtlen részét, a diétai többség szavazata által, a múlt években rájuk halmozott bizadalmatlansági nyilatkozatokért kármentesíteni.

De a cél valósítása mindig csak a távoli láthatárban derengett.

A pártok továbbra is bizodalmatlanok valának egymás iránt, s a kormányzók tettei az egész országban az ellenzék régi szemüvegén át bíráltattak.

Azonban a közhangulat mindinkább higgadt volt, mit lanyhultnak tekintettek; a szónoklatok egyes kifejezésekben naponként óvatosabbá váltak, mit kifáradásnak kezdetek hinni; s midőn az ellenzék régi tekintélyei közül egypár visszavonult, vagy politikai térről leszorították, elérkezettnek látszék az idő a kivételes állapot törekvéseinek diétai többség általi szentesítésére.

Kihirdettetett az országgyűlés, mellyel azért is kellett sietni, hogy a magyarhonival egyszerre ne tartassék.

Helye Kolozsvárról Szebenbe tétetett át, nem akarván a kormány a hallgatóság befolyása alatt látni a tanácskozmányokat.

A követválasztások eredménye tisztán ellenzéki volt.

Nem jelentek meg ugyan a törvényhozás termében az 1834-i legtekintélyesebb szónokok, Wesselényi és Szász, de Bethlen János inkább előtérre lépett, Kemény Dénes a lefolyt három év alatt a párt leginapeltebb egyéniségévé lőn, s a hivatalaikról lemondott főispánok és kormánytanácsosok, kik mind követekké választattak, a réginél gyakorlatibb elemmel szaporították az ellenzék sorait.

Midőn már a tanácskozások elkezdődtek, szétterjed a hír, hogy a királyi biztos, *Estei Ferdinánd főherceg* a három év óta követett politika helyeseltetését kívánja azáltal, hogy szavazattöbbséggel erdélyi kormányzóvá szándékozik magát tétetni.

Eleinte senki sem adott hitelt a kósza hírnek.

Később valósága iránt kezdetek aggódni.

Végre pedig félhivatalosan tudtul adaték, miként *Estei Ferdinánd főherceg* hajlandó a kormányzói hivatalt a rendek kezéből elfogadni.

Ezen értesítés határozott a pártok állása iránt...

Ha az 5 országgyűlésnek, mely 1834 óta a forradalom kiütéseig tartott, szellemét összehasonlítjuk, eszély és számítás tekintetében az 1837-nek fogjuk a pálmát átnyújtani.

Folyama alatt egyik párt sem győzedelmeskedett föltétlenül a másik fölött; egyik sem tulajdonította az eredményeket kizárólag magának, de bevégezésekor mindenik kényelmesebben érezte magát, kevesebb ingerültséget táplált keblében a múlt miatt, több reményt a jövőre iránt.

A szebeni diétának hatásköre nem vala oly kaotikus, oly sivár, oly beláthatlan, mint az előbbenié, mely hogy meggyógyíthasson, minden régi sebet fölszaggatni akart, s melyben a pártok többnyire fék és cél nélkül ragadtattak a szenvedélyek tusáira, és rögtönzött kérdésekkel emeltek korlátokat szándékaik és a siker közé.

A szebeni diéta kevés tárgy körül mozgott, s egy fő törekvésért fölálldozta a mellékesebbeket.

Az ellenzék nemcsak párt-tekintetekből, de leginkább a haza iránti aggodalomból kívánta eltávolítani azon kedvetlen helyzetet, midőn évek óta többnyire őszintén és igaz hittel táplált reményei egy bizodalmi nyilatkozatnak kiadható korteskedési vagy megfélemlítési tény által füstté és párává oszlanak.

Az ellenzék irtózott látni a pillanatot, melyben a mérleg azon serpenyőjét, hol a törvénykönyvek, az alkotmányos biztosítékok és a hon minden érdekei együtt vannak, fölbillenteni fogja a másik serpenyő, hová a rettegés vagy haszonvágy egy szavazati ládát fektetett.

E hangulatot nagy ügyességgel használá *Bethlen János* a pártok közelítésére.

Ő a kormánypártnál viszont többféle nyugtalanság elemeire talált.

A Ferdinánd öfenségének kormányzósága, bár titkolák, náluk is visszatetszést okozott.

Mert a főherceg mindenestre a legmagasabb hivatalt, melynek megnyerhetését néhányan már régóta becsszomjaik közé szőtték, magához ragadván, ez nem szíveltethetik.

Mások a múlt években mellőzést tapasztaltak.

Többen valának, kik belátták, miként a kivételes igazgatás alatt a hatalom inkább volt egy kotéria, mint egy párt kezében.

Sokan, noha haragudtak az ellenzékre, nem voltak az abszolutizmus barátai.

Bethlen látván a más oldalon is az elégtelenséget, rendre közelebb vonta a pártok főnökeit egymáshoz, alkudozni kezdett a hivatalhelyek iránt, és a herceg kormányzósága ellen szövetkezék azokkal, kik e magas polc iránt reményt formáltak volt, még mielőtt a pártok közti gyűlölet lángjai kitörtek.

A királyi biztos személye körül levők ily közelítésnél mindent lehetségesebbnek tartottak; gyanú és aggodalom nélkül várták tehát a dolgok kimenetelét.

S aki az erdélyi volt törvényhozás alkreszeit ismeri, aki tudja, hogy a tagoknak legalább kétharmada vagy mint hivatalnok, vagy mint a kormány által kinevezett regalista foglalt ottan helyet, aki hallá, miként a szavazati papírok a „biztos” egyének közt már kiosztva voltak, és a többség, ha a kétségesek vagy lágymelegek mind az ellenzékhez állottak volna is, az előleges lajstromok szerint nagynak mutatkozott - szóval, aki a körülmények iránt tisztában volt, természetesnek fogja találni e túlbizakodást, mely egy jól kiszámított terv megghiúsulását képzelni sem akarja.

Kinek juthatott volna eszébe, hogy a pártok, melyek hosszú évek sora alatt egymás ellen törtek, ledobhassák fegyvereiket, hogy a pihenés óráiban időt nyerjenek közös céljaik létesítésére?

Az ellenzék ráállott, hogy a legmagasabb hivatalra éppen azon egyének nevét vigye, kiknek megbuktatását *kilenc* év óta szeme előtt tartá; a kormánypárt pedig magáévá tenni ígérte az ellenzék szavazati céduláit. Hihető vala-e ily együttműködés, eszközölve az utolsó momentumokban, a választás előestvéjén, sőt, a szavazati ládák előtt?

A főherceg nemcsak legtöbb szavazatot nem nyert, de a kijelöltek sorában utolsónak sem esett be.

Az ország határozottan nyilatkozott a rendszer ellen, mely a herceg egyéniségével azonosítva volt, s midőn később a meglepő eredmény indító okai világosságra kezdenek derülni, s a magas egyéniség füléhez hatottak, ő ezen értesítést, mint mondják, következő szavakkal fogadá: inkább szeretnék Wesselényivel egy szobában, mint *Bethlen Jánossal* egy országban lakni.

A kormányszék többi állomásai is a két párt közti egyezkedések útján töltettek be. A konzervatívok szavaztak a *kivételes* állapot miatt lelépett tanácsnokokra és főispánokra, kik a mérséklett ellenzék sorába tartozának; az ellenzékiek szavaztak a kormánypárt kijelöltjeire, hacsak magokat túlzó irányai miatt rendkívül népszerűtlenné nem tették.

Így alakult meg a kormányshék, *először vétetvén* teljesen igénybe azon választási jog, amelynek erélyes visszakövetelése miatt kétszer vetteték ostromállapot alá az ország, kétszer függesztettek föl az alkotmány garanciái, a személy bátorsága és a nyilvánosság törvényes eszközeinek működése.

A szebeni diétának második teendője volt a megyei tisztújítás kérdésének végeldöntése.

Ha e részben is akkora eredményt mutathat vala az országgyűlés, mint a kormányshék törvényesítése körül, akkor a Leopolddali kötlefél lényegesebb pontjai nagyobb mértékben foganatosítottak volna, mint az 1791-i törvények keletkezése óta.

De a tisztújításnál már a pártokat személyes érdekek nem intek szövetkezésekre, együtt-hatásra, áldozati készségre.

Mindenik fél az elvek sorompói mellett maradt; mindenik vezérszónok a párt történetzeti hadpontjairól védelmezte vagy ostromlá a nézeteket.

Az ellenzék hosszas küzdelem után győzött, mert elhatározatá, miként a megyei tisztválasztásról szóló törvénycikknek oly világos értelme van, hogy új törvényalkotásra nincs szükség, és a réginék hű foganatosítása, mit eddig a kormány elmulasztott, nem a kétséges kifejezések, de a mesterkelt félremagyarázások következtében lön hátráltatva.

Ily diadal a kérdést nem annyira megoldá, mint hátrább napolta.

1837-ben az általános sérelmek összeszedésére fordított fáradságon kívül még a „Részek” körüli eljárás igényelt legtöbb figyelmet.

Ennek rövid története következő.

1836-ban szentesítve lön négy törvényhatóságnak Erdélytöli elvétele.

De a pozsonyi országgyűlés, midőn a „Részeket” visszacsatolá, az erdélyi közvélemény szerint oly kérdésben rendelkezett, mely iránt nem volt joga semmit egyoldalúlag határozni.

A XXI. cikk által a reincorporatio foganatosítása a végrehajtó hatalom kötelességévé tétetvén, a legsajátszerűbb bonyodalmak támadtak. Mert a magyarországi kormány a hozott törvényt teljesezésbe akarta venni; az erdélyi kormány ellentállott. Mind a két államban az ellenzék e kérdés iránt egyetértett a kormánypárttal. A birodalmi központonban pedig ugyanazon időben adtak igazat mindenik versenyző félnek, s Bécsből a magyarországi helytartótanács-hoz utasítások mentek a reincorporatio végrehajtására, míg szintén Bécsből az erdélyi főkormányshék a végrehajtás meggátlására buzdított. Több évig folyt e különös eljárás, melyet még az is tetőzött, hogy magok a partiumi megyék a legváltakozatosabb szeszélyt követve, majd Magyarhonhoz csatlakozni, majd Erdélynél maradni akartak. Ezen ingadozás alatt az anarchia köztők mindinkább lábra kapott; a megyék jogai majd a magyarországi, majd az erdélyi fogalmak szerint definiáltattak, s a függés mentől kevesebb vala.

S valóban a XXI. törvénycikk miatt előidézett állásból a világ legbölcsebb igazgatása sem tudott volna nagy kompromisszió nélkül menekülni.

1837-ben azonban a kapkodásnak és az egymást átvágó intézkedéseknek még csak kezdete indult meg.

Kraszna megye ti. követet küldött a szebeni országgyűlésre, de oly utasítás mellett, hogy a „Részek” visszacsatlásán kívül más ügghöz ne szóljon; ellenben Záránd megengedte képviselőinek a fölmerülő tárgyak vitatásába vegyülni, s így tettleg Erdélyhez tartozónak képzelte magát; végre Közép-Szolnok a XXI. cikket kötelező erővel bírónak nem tekinté, sőt - ha jól emlékszem - Magyarországhoz csatoltatni ezentúlra sem kívánt.

A „Részek” ügyének ily stádiumában az erdélyi diéta közmegegyezésből nyilatkoztató jogtalanak és érvénytelennek a XXI. cikket. S a trónhoz intézett felterjesztésben alaposan kifejtették, miként az adatok, melyek a magyarországi törvényhozást vezették, egyoldalúak, hiányosok és csonkák valának; a következtetések, melyeket azokból a karok és rendek vontak, a diplomáciai elveket és az igazság érzetét megtámadják; kifejtették, miként Magyarországnak nincs több joga egyoldalú határozat útján a „*Részeket*”, mint magát Erdélyt visszacsatolni, és a felség az alkotmányra tett „affidatiójánál” fogva kéretett meg Erdély területi épségének oltalmazására.

Ezen vita, mely most kevés érdekességgel bír, de akkor nagy tűzzel folytatott, sokat szelődött azon nyilatkozat által, hogy Erdély, noha a *négy megyét* kezei közül ki nem bocsátja, kész *egészben* a testvérhonnal egyesülni.

Ily alakban mondaték ki a törvényhozás termében először az unió iránti rokonszenv. Hogy az még akkor általános óhajná nem vált, és csak a nemesebb kedélyek sóvárgása vala, melyet a tömeg a „Részek” kérdésének háttérbenyomásáért tett magáévá - ez, gondolom, kétséget sem szenved.

II. Leopold első indítványától fogva 57, az erdélyi rendek első rokonszenvi nyilatkozatától számítva 11 év kelle, míg a Magyarországgal egyesülés életbe léphetett, hogy egy rövid év alatt megint semmivé tétessék.

De ami belső szükség által lőn indokolva, és történeti emlékeken nyugvók, gyakran szövi keresztül magát az idők s viszonyok rétegein; mint a régi néphit szerint, Arethusa - a nagy gondolatokra lelkesítő folyam - Görögországban merül a föld alá, hogy a széles tenger ágya alatt végigvonulva, Szicília virágos völgyében emelje hullámain ismét napfény elébe.

1851

ÉLET ÉS IRODALOM

ELSŐ RÉSZ

1

Rövid időn meg fog jelenni az *Újabb Nemzeti Könyvtár* első évi folyamának második kiadása, ámbar az első 1500 példányból állott.

E tény azért emlitem, hogy reá néhány eszmét és lélektani következtetést fűzhessek, mely által aztán könnyebben tájékozhatjuk magunkat irodalmi s részint társadalmi viszonyainkra nézve is.

Mik tételnek közzé az *Újabb Nemzeti Könyvtár* hasábjain?

Régi költői művek, régi emlékiratok, krónikák.

Mind oly tárgyak, mikhez ama kornak, mely törekvései- és csalódásaival már hátunk megett fekszik, mikhez főleg a múlt évtizednek, minden irodalmi élénksége mellett, legkevesebb vonzódása sem volt.

S miért?

Sok ok közül csak két főbbet hozok fel, olyat, melyet egyébiránt más alkalommal bővebben fejtettem volt ki.

A neologizmus diadala még új levén, önként folyt, hogy a győztes iskola tekintélyei ellenszenvvel vagy lenézéssel viseltettek ama szűk, ama pongyola és idegen szavakkal tarkított nyelv iránt, melyet ellenfeleik több érddel, mint elmeéllel, több makacssággal, mint tudománnyal védelmezték.

Ezen hangulatból némi elfogultság, némi előítélet támadt a XVII. század írói iránt is, kiknek művei tartalmasság és még nyelv tekintetéből is többnyire felülmúlták a későbbi kor terményeit.

Aztán - bármint becsüljük a részrehajlatlanság erényét - legkevésbé lehetett éppen a neológoktól kívánni, hogy míg egyfelől az új szavak és a régítől lényegesen különböző helyesírás népszerűsítéseért küzdenek, ugyanakkor oly elmeművek buzgó terjesztőit ajánlkozzanak, melyek amily arányban forogtak volna közkezen, azon mértékig hátráltaták vala a tömegnek a nyelvújítással megbarátkozását.

Minden helyzet magával hoz bizonyos önzést, mely sejtelmileg munkál a többségnél s határozott eszmék szerint a gondolkozóknál, és éppen ezen önzés - mi nélkül a felekezetek és pártok hamar felbomlanának -, midőn már a nyelvreform ügyét visszaesésektől féltetni nem lehetett, akkor a politikai átalakulások sürgetőinél gerjesztett közönyt, sőt ellenszenvet az iránt, mit ők avasnak, korhadtnak s a társadalmi viszonyok térszínítésére törekvő eszmékkal egybeférhetlennek hittek.

És a tapasztalás bizonyítja, hogy mihelyt a közvéleményben ily szellem nyer túlsúlyt, mihelyt a történelmi jog - mely a múltból ezer gyökeret bocsátva öleli át a jelent - fitymálás vagy megtámadások alá esik; mihelyt a többség új formák és szervezetek után sóvárog: ezen forrongási állapot befolyása közt a régi irodalom is legott elveszti érdekét, hideg közönnyel találkozik, s rendre feledékenységbe süllyed.

Nincs eszköz, nincs mód, mely ilyenkor gátot vethessen a terjedő részvételésnek, s még azon esetben sincs, ha a száműzött régi irodalom valóságos lángeszeket mutathat föl.

Cromwell korának kezdetével Shakespeare több figyelmet nem víhatott ki, míg viszont a restauráció után Milton igazságtalanul feledteték.

S nálunk a XVII. századnak irodalmában ekkora lángelmék nem is voltak.

Tehát eleinte a nyelvújítás, később a politikai reformvágy, íme e két főök, mely több más körülményekkel együtt, régi irodalmunk mellőzésére fél századnál tovább hatott.

Legfőllebb nyelvemlékek tekintetéből kutattaték egy-egy ó-könyv és kézirat.

Az olvasóközönség s ki a literatúra történeteivel különösebben nem foglalkozék, csak Mária Terézia uralkodásának utolsó éveinél vélte látni irodalmunk első csillámain, s a Kazinczy pályáját előkészítő törekvéseken túl csupa ürességet és homályt képzelt.

Pedig bár újabb irodalmunk a XVII. századit több irányban felülmúlta, vannak szakok, melyeket mi parlagon hagyánk, de őseink dicséretet érdemlő sikerrel műveltek.

Mert - hogy mást ne említsek - mutathatunk-e az előadó történezetből ama hatvan év alatt, mely a nyelvújítástól a forradalomig terjed, egyebet silány vagy közepes kézikönyveknél?

Önérzettel tekinthetnénk múltunkra, s nyugodtan bízhatnók a cselekedeteink és tévedéseink feletti bíraskodást a jövőre, ha korunkról csak annyi emlékiróink s krónistáink is volnának, amennyivel bír a XVII. század, *Mikó Ferenc* és *Illésházytól* kezdve *Csereiig* vagy *Bethlen Miklósig*. De van-e, ki a József császár alatt támadt szellemmozgalmakat gondosan kísérve hagyta volna a maradéknak hátra? S ha Széchenyi István gróf jegyzetei halála után a családlevéltár homályában maradnak, akkor az 1825-től 48-ig terjedő korszak - noha irodalmával nem egészen méltatlanul vagyunk büszkéek - nem fog-e azon mostoha sorsúak közé tartozni, melyeknek nem lévén a maga idejében emlékirói, nem támadhat később valódi hű története is.

Amely okok makacs következetességgel olták ki a forradalom előtt a régi elmeművek iránti fogékonyságot, ugyanazoknak ellenkezői most figyelő, ápoló részvétet költenek mindenütt.

Mert kell-e napjainkban többé féltetni a neologizmus által nyert eredményeket?

A nyelvújítás úgy diadalmaskodott, hogy az ellenkező mozgalomnak zászlói és követői nem lehetnek.

Uralkodik a tudományos irodalomban; átment a kormányrendeletek s törvényszéki okmányoktól kezdve a falragaszokig mindenüvé, hol az állam honunk nyelvét használja akaratának és intézkedéseinek közlönyeül; belépett az elemi iskolákba; él a népköltészet- és egyházi szónoklatokban, s még az írástudatlan tömeg is az új szavak egy részéhez már annyira hozzászokott, mintha sohasem nélkülözte volna.

Ami pedig a második irányt, ti. a régivel keserű harcot küzdő reformtörekvéseket illeti, ezeknek sikerült nagyobb mértékben, mint akarták, s más eredményekkel, mint hitték, alapjaikból kiásni, darabonként széttörni és porba dönteni a történeti jogokat. Nincs tehát többé ok gyanakodóan vagy betanult fitymálással tekinteni az eltűnt idők maradványaira, melyek már úgyszemint semmi eszmének és semmi nagyra vágyásnak útjába nem állanak; de egy szersmind nincs ok fölfuvalkodva lenni azon politikai bölcsességünkért, mellyel egy század óta házi és közügyeinket vezérlők.

Hisz az eredmény nemigen tesz mellettünk tanúbizonyságot.

S éppen ezért természetesnek tartom, ha most kevesebb önteltséggel levén magunk felől, több részrehajlatlansággal vagyunk őseink iránt, s ha saját korlátoltságainkat sejtve, készebbeknek

mutatkozunk néhol gondolatokat, szépségeket, tudományt, gyakorlati világnézeteket s még státusbölcsességet is lelmi azon régi költői művek, vallásos röpiratok, pártpolémiák és főként történeti könyvek lapjain, melyekben eddig csak száraz prózai szellemet, élehetetlen fecsegést, copfos eszméket, rossz stílt s temérdek *volnákat* és *valákat* találunk.

Közönségünknek ily részvéte kétségkívül visszahatni fog mostani irodalmunkra, mégpedig minden hozzávetések szerint, igen kedvezőleg.

2

Az alaposág kedvéért sem akarnék hosszas lenni, mert a hírlapoknak nem szerepök részletek által fölvilágosítani; elég, ha gondolkozásra ébresztenek a tárgyakról, melyek napi ügyeinkkel összekapcsolvák.

A régi irodalom terményeinek közkézen forgásából minő hatás várható újabb irodalmunkra nézve: ez volt a kérdés, mit megfejtésül tűztünk.

S itt első tekintetre maga a nyelv ötlük szemünk elé.

A neologizmus Kazinczytól Petőfiig s általában a népies iskola támadásáig nyelvünket főleg következő módon gyarapította:

Létező szavainkat megrövidíté, lemetiszvén rólok a felesleges ragokat.

Ahol két tökéletesen egyértékű szavunk vala, ott közējök néha finom megkülönböztetést vont.

Az idegenek helyébe pedig újakat teremtett, vagy lefordítás által azok etimológiai értelmét adván vissza, vagy - szerencsésebb esetekben - azoknak, a fogalomhatározások útján meglelt, igazi jelentését fejezvé ki.

Ezek mellett aránylag csekély szerepet játszott akár a helyi s népies szavak kikutatása, akár az emlékezetből kihaltaknak föllesztése, noha maga a háztűzhely körül a *némber*, az *ara* és *család* mind a rég eltűnt világból visszahívott szavak voltak, és a Kazinczy által bemutatott *rény* is, bár kétséges joggal, ősi eredetet követelt.

Továbbá a legmélyebbre ható változások közt sem bontathatnak szét a nyelvszerkezet *alapjai*, azon magas törvények, melyeknek történelmi kútfeje soha a tudomány vissza nem mehet, mert származásukat inkább isteni sugallásnak, mint emberi műnek köszönhetik; de a nyelv-újításoknál mégis igen gyakran majdnem annyi rendület érheti a szófüzést, a mondatant, az eszmék felöltöztetésének és a kifejezések művészetének mesterségét, mint magokat a szavakat.

S nálunk e részben is a Kazinczy iskolája kétségkívül sokat tisztított, tágított és szabályzott.

Azonban változtatásaiban néha igen merev és feszes volt, a rendet s következetességet inkább szeretvén a jólhangzásnál és gördülékenységénél, mi viszonyai közt alig is lehetett másként.

Mert a politika s irodalom mezején minden reformnak ama hibák ellenkezőjéből, melyeket ostromolt, valamit okvetlenül át kell venni, s ha küzdöttél a rend ellen, leghiggadtabb elveid dacára, bizonyos határokig életbe léptetted az anarchiát, és ha fejtelenség levívására fogtál fegyvert, túl szigorúan vonandod összebb a szabadság korlátait. Ez az eszmék ügyfolyamának oly általános jelleme, hogy említeni is felesleges volna, ha az emberek majd mindig el nem felednék az elfogadott igazságot az előkerülő tényekre szabni.

Még egy megjegyzendőm van.

A Kazinczy-oskola valamint széptani elveit, világnézeteit, sőt költői ihletéseit is igen gyakran a szomszéd német irodalomból merítette, szintúgy a magyar stílt, nyelvünk szellemének ellenére, olykor idegen kaptára vonta.

Ez tagadhatlan, ez viszont a létező körülmények okszerű eredménye.

Mert nyelvújítóink szigorú ellenzésben állván az ortológokkal, a szenvedélyek természeténél fogva nem bírhattak elég nyugalommal és elég szeretettel a múlt századok irodalmi halmazát azért kutatni át, hogy a szó- és formaszegénységen kívül ráakadhassanak a nyelv legbensőbb törvényeire is, melyek temérdek fejlesztő erőt rejtjenek ugyan magokban, de az idegen kifejezéseket még kevésbé tűrik, mint az idegen szavakat, és ha éppen választaniuk kell, a „honestia paupertas”-t jobban szeretik, mint a minden tekintet nélküli gazdagodást.

Aztán mihelyt országgyűléseink a *latint* a közigazgatásból kiszorítani kezdték, és a magyar nyelv divatosbá lőn, irodalmunk láthatárára több jeles s nagy befolyású talentumok tűntek fel, kik a neologizmus hű bajnokai voltak, de nyelvünk ismeretét csak későbbi éveikben szerezvén meg, midőn magyarul írnak vala, tulajdonképp németül gondolkodának, s annyira idegen színt öntöttek minden műveikre, hogy azok néhol inkább fordítmánynak, mint eredetinek tekinthetők.

Ide járult, hogy literatúránk még akkor nőink kezébe kevés mulattató olvasmányt adhata.

E hiányt ki-ki érezé, s mert rajta rögtön kellett segíteni, egymás után magyarosítottak meg a nagyhírű német írók. Maga Kazinczy Ferenc is fáradhatlan volt idillektől kezdve hőskölteményekig, meséktől regényekig, epigrammáktól színdarabokig a remek vagy zajt ütött művek lefordításában. S ennél a létező viszonyok közt alig lehetett volna helyesbet tenni.

De - mint fönnebb mondtam - akkori íróink széptani eszméiket is kizárólag a német kritikák-ból gyűjtegetvén, természetes vala, hogy a műfordításokra nézve Goethe nézeteit fogadták el, s így a szigorú hűség révén hozzánk temérdek idegen kifejezés csúszott át. Tehát a mi deli, bár még szűk nyelvünk az úgynevezett műfordítások útján formákban s kifejezésekben gyorsan gazdagodék, de korcsult is.

3

Előadtam, miként bánt nyelvünkkel a neologizmus azon időpontig, míg a politika terén a gyökeres reformok sürgetése túlsúlyra nem kezdett kapni.

Ekkor a nép sorsa, a nép érdeke, a nép jogainak és terheinek méregetése jött napirendre.

Még az arisztokrácia is sietett mentől népiesebb *turnúr*-t szerezni magaviseletének és gondolatainak.

Ily szellem nem maradhatott nyom nélkül az irodalomban, melyet az élet minden hullámvázai érinteni, az eszmeirányok minden nagy változásai megtermékenyíteni szoktak.

Csakhamar tehát a népköltészet hangjait pengette a magasabb líra is.

Megszűnt a korlát, mely kétfelé választotta, mely két tömbbe állítá a ponyva és a szalon-asztal számára készített dalokat. Eddig a költő, ha fölpipezett s kicsiszolt verseivel eléggé bebizonyítá, hogy érdemes a mívelt s magas körök pártfogására, vőn magának bátorságot neglizsége öltözködni és a hortobágyi közönség szájízére egy új népdalt komponálni; de most már megfordult a kocka, s versíróink alanyi érzéseiket is minél népiesebb mezbe öltöztették, s ha keblökben a költői tűz magasra feltört, ha a merész képek és mély érzelmek szabályos és hibátlan formákban indultak is meg, legott betolonga egy pórias kifejezés, s az író szilajon

elkurjantaná magát, vagy pedig egy rím és cezúra nélküli sort faragott, félvén, nehogy szalonköltőnek tartassék.

Petőfi és *Arany* lángesze sokkal kétségtelenebb fényben ragyog, mintsem megjegyzéseim által, melyek részint rájuk is vonatkoznak, érdemeiket csorbítani akarnám; de én *Kazinczy* és *Vörösmarty* rendkívüli szellemének is bámulója vagyok, noha nem feledém említeni a *Kazinczy*-oskola által gyakorolt nagyszerű hatásnak árnyoldalait.

Petőfi és köre nyelvünket magyarabbá, népiesebbé tévé.

És csakhamar az ország különböző vidékeiből oly szavak s kifejezések, melyeket eddig csupán bizonyos táj értett, vagy egyedül a nép használt, rohanták meg finnyás, szenvedő, begyes és minden *aljastól* tartózkodó irodalmunkat. Majdnem annyian érkeztek a faluról s a puszták csárdáiból könyvsajtóinkba, mint ahány németből lefordított új szó és idegen szellemű kifejezés csempésztetett egykor a weimari dalokból át, vagy a hamburgi drámaírástokból és a svejci pásztorkölteményekből.

Ezen irány, bár nyelvünket eredetibbé, sajátosabbá s itt-ott szebbé is tette, gyakran fajult valódi szélsőségekre.

Néha a nyersséget erőnek, az udvariasság hiányát lángész mozzanatainak, a hetykeséget függetlenségnek, az illedelmetlen hangot gyermeteg modornak tünteté fel, s a művészet tetőpontjának hitte a néphez leszállani, nem pedig azt magához emelni.

Általa a műgond háttérbe szorították, s nyelvünk pongyolábbá lőn; azonban az idegen kifejezések bilincseiből és több élehetetlen szónak uralma alól menekült.

A neologizmus apró kríziseit napjainkig vittem le azért, hogy megmutathassam a helyet, melyet régi irodalmunknak fölélesztése, melyet különösen a XVII. század szellemműveinek közkézbe juttatása - ha csakugyan megtörténendik - nyelvünkre gyakorolni fog.

E hatás - nem forrásaira nézve, melyekből kiömlik, de eredményei tekintetéből - hasonló leend a népies oskola reakciójához, bár alakító képességére nézve sokkal kisebb körben mozoghat.

Általa jelenleg nem használt szavak fognak irodalmunkba lépni, kiküszöbölve néhány avatatlan kéz gyártmányait.

Aztán az idegen zamatú kifejezések helyett tősgyökeresek állíttatnak be, melyekkel inkább bővelkedünk, mint egyelőre gondoltuk.

Továbbá népies, de rég feledett szólásformák és közmondások élesztetnek föl.

Végre egész stílusunkon bizonyos gyermeteg, azonban őserős színezet vonulhat át, mely ha mesterileg kezeltetik, anélkül hogy pongyolaságot idézne elő, leírhatlan ingert, új kecseket ruházhat nyelvünkre.

Ezek fényoldalai.

De ellenkezőleg van okunk attól is tartani, hogy ügyetlen vagy felesleges *archaizmusok* csempésztetnek hozzánk; hogy a változékony divat jó szavaink helyébe kétségesebb régieket iktathat be, s még valakinek eszébe jut *enyettet* írni *miatt* helyett; hogy gyökeink és ragaink körül néhol ok nélküli változások történendének, s mi p. o. a *delit dalival*, az *állíttatnit állattatni*-val cseréljük fel; s hogy, végtére, rés nyílik olykor kötetlenebbé, pongyolábbá tenni stílusunkat.

Mitől a nemes ízlés génusza őrizzen meg!

A XVII. század irodalmi terményei közül eddigien legtöbb részvétellel a hon viszontagságait ábrázoló művek találkoznak, és Cserei népszerű regényeinkkel is az olvastatási versenyt kiállhatja.

Nem érdektelen tehát megvizsgálni: minő hatást gyakorolhat mind a tudományos, mind pedig szépirodalmunkra a közönség ízlésének ezen öröndetes változása?

A külső korlátok, az eszmék és irányok elleni vámsorompók s veszteglőintézetek, ha bizonyos elveknek és bizonyos törekvéseknek a könyvsajtó általi terjesztését gátolhatják is, sem higgadt belátást, sem komolyabb világnézetet nem plántálhatnak az irodalomba, mihelyt ez még suhanc éveiben van, vagy pedig a politikai gyors változások miatt, melyek véletlenül következtek egymás után, elvesztette biztos szemmértékét a vágyak és a kivihetőség megítélésében. Ily sajátságos, ily átmeneti helyzetek alatt a természettudományokon kívül leginkább a történezt van hivatva egészséges vért és nedvet terjeszteni az irodalom létegebe. Őt illeti: visszahozni a kedélyekbe a nyugalmat apátia nélkül; elvenni az ábrándokat, de megóvni a hitet; lejjebb szállítani az önbizakodást, de szétozlatni a csüggedezést; gondolkodóba ejteni a hiú vakmerőséget, de nem lelohasztani a józan erélyt; kételyt támasztani a nagy szavak és csillogó eszmék iránt, de nem száműzni a reményt az emberiség és közmívelődés érdekeinek terjedése felől. A történezt szerepe: mérséklettséget tanítani pöffedezés helyett, és szétozlatván a légvárakat, melyeket a beteg képzelődés oly örömet épít, kijelelni a szerény tért, hol a hű munkásságnak eredménye és jutalma lehet.

Én mindig azt tapasztaltam, hogy ahol az irodalom kezd felhagyni a hazai történezzettel, ott már bizonyos nyugtalanság, szakadozottság és rajongás kapott lábra, mely elébb-utóbb minden más irányban és hatáskörben is fog jelentkezni; ahol pedig az elmék hosszas hanykódás után megint a hazai történezzethez fordulnak, ott a közvélemény higgadtabb, nemesebb és gyakorlatibb lendületet nyert, mely aztán leginkább a művészet és szépirodalom mezejét termékenyíti és tisztítja.

Ezen észrevételt csak általánosan hoztam föl, anélkül hogy kifejtését most magamra vállalnám.

De a XVII. század emlékiróira térvén ismét vissza: úgy hiszem, miként éppen e - különben fogyatkozásokkal teljes - munkáknak terjedése fogja nálunk lehetségessé tenni a magasabb történezzetet. Addig, míg világ elibe nem jutnak, míg a közkönyvtárak ritkaságai helyett a mindennapi élet olcsó kellékei közé nem tartoznak, bármennyire sóvárogjuk is, újabb irodalmunk igen kevés jó történezzeti műveket hozand elő.

Nem akarom azt mondani, hogy akik nálunk eddig hazánk múltjával foglalkoztak, a többi kútforrások között magyar nyelven írt krónikáinkat mellőzték volna, s hogy rájuk nézve a most először sajtó alá került emlékirók nem is sejtett kincsaknák lennének.

Ez nincs egészen így.

Ezer meg ezer okmányok és számos latin kútők mellett kétségkívvül volt valami tekintet az egykorú magyar histórikusokra is; noha alig hiszem, miként a Jászayhoz hasonló szorgalmú történetbúvárainkon kívvül Magyarországon mások ismernék az erdélyi emlékirók sorából akár Mikót, akár Bethlen Miklóst, pedig mindkettő igen érdekes korszak szemtanúja és megírója vala.

De a fő ok, miért állhatatosan meggyőződve vagyok, hogy csak magyar krónistáink kiadatása vezethet maradandó becsú történezzeti munkákhoz, leginkább olvasóközönségünkre vonatkozik.

Mai időnkben kitűnőbb felvirágzást az irodalomnak csupán azon ágai nyernek, melyek a reáfordított fáradságot megjutalmazni is tudják.

Egy szerelmi dalt s a pártok élénk küzdelme közt egy politikai röpiratot könnyen fog készíteni, kit költői géniusza vagy a szőnyegre hozott kérdések iránti részvéte izgat; igen könnyen, még akkor is, ha a nyomtatott példányokat ingyen kellene kiosztani, s ha a rövid órák terményiért a dicsőségnél vagy csak ismerősei méltánylásánál is egyéb díj nem jutalmazná.

Azonban nem ezen eset kerül elő, midőn rendkívüli talentumnak és sokévi munkásságnak kell egyesülni egy írói mű előállítására.

Itt anyagi érdekeknek is szükség a hivatás érzetét sarkallni, mihelyt az, ki kitűnőt adhatna, nem bír egyszersmind kitűnő vagyonnal; mi oly ritka eset, hogy napjainkban sehol a tudományos irodalom valamelyik szakát még az elhanyagoltatás- és pangásból fénypolcra nem emelte.

Mindenek közt pedig a történetészet az, melyben a megírt ívek száma majdnem legkiáltóbb aránytalanságban áll a reáfordított munka és kutatások mennyiségével.

S kivált csupán öt millióból álló nemzetnél rendkívül sok rokonszenznek kell a hon múltja iránt a kedélyekben lángolni, hogy a történetészeti jeles művek illőleg díjaztathassanak.

E hő rokonszenv nélkül azok mindig gyéren fognak tudományosságunk láthatárán jelentkezni.

S így merül föl a XVII. század emlékiróinak fontossága.

Mert ha van, mi a történetészetnek a kevésbé olvasni szeretők közt is közönséget teremtsen, emlékiróink bizonyosan olyak.

Bennök annyi ősmagyar szellem, annyi gyermeteg fölfogás, annyi jámbor egyszerűség, annyi kellemes részlet, annyi táblabírói világnézet van, hogy a kisebb műveltségűeket szintén érdekelni s magokhoz vonni fogják.

Stíljok az ó színezet és zamat mellett is könnyen érthető, könnyen élvezhető.

Szellemök az irodalommal folytonos érintkezésben nem levő közönségnél honosabb, mint első tekintetre gondolnók; mert a nép lassan cseréli föl világnézetét, s az eszmék, melyek a társadalom tetőzetét érintik, ritkán hatnak alapjaig le.

5

Nemcsak nálunk, de a világon mindenütt a *nagy olvasóközönség* alatt azon kört értik, hová a szépirodalom behat, s hová legalább a versek és regények olykor elérkeznek földéríteni egy unalmas téli estét, élvezhetővé tenni egy esős és munkátlan napot.

Minden más elmeterménynek keskenyebb köre van, még akkor is, ha több vásárlója akad; mert, mint tudatik, a szépirodalmi műveket szokták leggyakrabban átkölcsönzeni, s közülök egy példány néha száz kezen is fordul meg.

Vannak ugyan rendkívüli idők, melyekben az olvasóvilágnak az irodalomhozi ezen viszonya felbomlik, de csak átmenetileg, csak rövid közök alatt, midőn ti. vallási és politikai eszmék hozzák a kedélyeket fermentációba, s midőn a felszított szenvedélyek miatt a tömeg egy társadalmi vagy kormányzati nagy kérdésre nézve, minden közvetítési kísérletet magától visszautasítván, az úgynevezett *egész igazságot* követeli, azaz a létező tények és az eszmék közt eldöntő csatát kíván.

Ilyenkor a *nagy olvasóközönség* egyszerre odahagyja a szépirodalmat, érzéketlenné válik a művészet tiszta kezei iránt, a formák egyszerűségét képzelem-hiánynak hiszi, minden költeményt, mely az uralkodó eszme uszályvivőjévé nem aljasult, üres hivalkodásnak tekint, s még a nők sem tudják érteni: mily varázs lehet egy szerelmi dalban, s mi szüksége van a költőnek egy kobozra, holott a haditárogatót is kezébe veheti?

De ezen kivételes és tartósság nélküli korszakon kívül a műveltségökről ismeretes nemzeteknél is legnagyobb forgalommal a szépirodalom dicsekedhetik.

S virágzó literatúrának tulajdonképp csak azt lehet nevezni, melyben folytonosan annyi szépirodalmi mű jelenik meg, hogy az új termények egy olvasáshoz szokott nőnek üres idejét egészen elfoglalhatják.

Ezen bőség nélkül, legalább Nyugot- és Közép-Európában, hol a népek egymással élénk érintkezésben vannak, örökké valamelyik idegen irodalom fog a szükséges extenzivitással nem bíró honi helyett divatba jönni, és zsibbasztó hatását leginkább abban tüntetendi ki, hogy a szépirodalmi munkák, bár tengve, fönntarthatják ugyan magokat, de a tudományosoknak alig akad közönsége. Mert a szakismeretekkel bíró egyének mennyiségén kívül még bizonyos mértéke a közszellemnek is szükséges arra, miszerint egy csak szerény igényű nemzet tudományos könyvei, melyek a világirodalmiakkal a párhuzamot ritkán állhatják ki, kellő figyelemmel fogadtassanak. E közszellemet pedig azon sok száz terjesztheti, mely a legkönnyebb olvasmányok - tehát a szépirodalom - közönségeé.

Ily értelemben nekünk még a forradalom előtti korban sem volt virágzó literatúránk. Halhatatlan műveink támadtak, ti. oly auxesissal ruházva e címet nevezetes íróink legjobb szerzeményeire, mint a franciák és németek szokták a magokéira - ismétlem, kitűnő becsű műveink voltak, de azok mellett nem jelent meg elég mennyiségű érdekes olvasmány, mely a nagyközönséget szünetlen foglalatostkodtatta volna.

De amit eddig nélkülöztünk, nem következik, hogy örökre elvesztettük legyen.

Még remélhetünk virágzó irodalmat.

Hiszen a három közelebbi évben az európai pangás dacára is nálunk a tudományos irodalom némely ágai nincsenek csökkenésben, mások meg emelkedést mutatnak; a szépirodalom pedig régi helyét foglalgatja vissza, s kivált a regényeknek - mint látszik - aránylag bőségében leendünk.

Ha azonban forradalom előtti regényirodalmunkra tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi és irányregények alig képviseltettek, míg a históriai regény mezején szép mennyiségű csinos és érdekes olvasmányt találunk.

De az utóbbi szaknak e bősége mellett is feltűnő, miként egyetlen történeti regényünk sincs, mely oly értelemben, minőben a jeles külföldiek, históriainak mondathatnék. Bennök többé-kevésbé hiányzik a kor szelleme s a lángész, mely egy eltűnt idő eszmevilágát művésziileg tudná visszaadni. A mese alapja a régi évekből van véve; minden egyéb többnyire a csapongó képzelődése. S még az is feltűnő, hogy ha Lessing egyoldalú tana szerint bírálnók is históriai regényeink fő jellemeit, ha azt kérdeni sem akarnók: egyezik-e a regényben élő jellem a történetben élttel, ha felkiáltanánk: mi gondunk a história Julius Caesarjára, hiszen elég nekünk, ha azon egyén, mely a költeményben Julius Caesar nevét hordja, magában következetes és művésziileg szép jellem - ha, ismétlem, ily engedékenyek volnánk is forradalom előtti regényeink iránt, mindemellett a szigorúbb vizsgálat arról győzne meg, hogy egyetlen históriai regényünk sincs, melyben a jellemek csak oly jól tartva, oly pontosan előállítva lennének is, mint p. o. Eötvös *Falu jegyzője*-ben.

Miért tapad, kétségtelen szépségeik dacára, ennyi fogyatkozás históriai regényeinkre? Miért van, hogy a régi történetekből vett rajzaink egyénei aránylag kevés lélektani mélységgel foglalmaztatnak? Miért van, hogy a regényhősöket, melyeket íróink hozzánk vezettek, többnyire, ha tetszenék, egypár századdal előbbre vagy utóbbra dobhatnók anélkül, hogy helyüket rosszabbul töltenék be? Miért nincs bennök azon elem, mely bizonyos történelmi légkörhöz, bizonyos évekhez, bizonyos erkölcsökhöz és világnézetekhez annyira organice kötne, hogy e kapcsolatok közül kiszakítva megsemmisülnének? S miért van, hogy íróink, ha régi tárgyakat kezelnek, oly levíthatlan erővel sodortatnak a ködképek, a csudálatosan össze nem függő lélekmozzanatok, a fantasztikus alakok és bensőleg valótlan mesék felé?

Nem is szólok azokról, kik mély béke idején török- és tatárjárásokat látnak, s kiknek hősei a mese végén meg sem halhatnának, ha valaki a kritikusok közül a kronológiát kezében tartaná.

Én most a históriávali foglalkozás mellett készült regényekre céloztam.

S miért van imezeknek is, bár ragyogó talentumot tanúsítanak, ennyi gyarlósága?

Kísértsük kinyomozni.

6

Bár haladásunknak itt-ott örvendetes jelei mutatkoznak, nemzetünk műveltségébeni gyarapodására nézve mégsem nyomhatunk el egy aggodalmat.

Féltjük éppen azon osztályt, mely eddig túlsúllyal bírt, ti. a középbirtokú nemességet, s féltjük különösen ezek közül az ért korban levőket.

Első tekintetre tán gyöngédtelennek látszó állításunk elveszti, ha kimagyarázzuk, minden fullánkját.

Hazánkban szétnézvén, a pallérozódás és tudományos fejlődés forrásait illetőleg a következő eredményekkel találkozunk:

A gyermekek most többet és célszerűbben tanulhatnak, mint a forradalom előtt, mert - Erdélyt ide nem számítva - köz- s magános tanintézetek szaporodtak, mert továbbá a szakrendszer, mely behozaték, kétségtelen előnnyel bír a régibb oktatási mód fölött, mert végre tanintézetekben kiválóbb figyelemmel és terjedelemmel adatnak elő azon tudományok, melyeknek gyakorlati hasznuk van.

Az ifjak, kiket a forradalom a felsőbb iskolákból ragadott ki, s kik e nagy mozgalom nélkül most patvaristák, jurátusok s kortesvezetők lennének, többfelé oszlottak szét. Vannak, kik katonai pályán fáradnak; mások az érettségi vizsgálatokat állják ki; mások megint, be nem végzett növeléssel, ősi tűzhelyeik mellé vonultak, s inkább fognak parlagiasodni, mint rendes körülmények közt történt volna; de a nagyobb rész gazdasági intézetekbe, bányászati akadémiákba, ipartanodákba, az ipar műhelyeibe, a kereskedelem irodáiba és boltjaiba ment.

Macaulay mondja: sem közönséges szerencsétlenség, sem az alapjaikból kiforgatott állami viszonyok nem hatnak úgy valamely nemzet romlására, mint a természeti tudományok folytonos előhaladása s az egyes emberek folytonos önjavítási törekvése tesz valamely nemzet jólétére.

Nem csúszott-e ezen állításba egy kevés túlzás, felesleges volna most vizsgálni, de annyi az én nézetem szerint is kétségtelen, hogy minden jó és rossz oldalt együvé véve, nincs okunk azon ifjak sorsát és művelődését általában sajnálnunk, kik a patvariai és jurátusi világ letűnésével egészen más természetű pályaterek felé gyűlögének. Közölök kétségkívül több fog

vagyonos, belátó és választott szaka szerint kiképzett lenni, mint lett volna régebbi viszonyaink közt.

A serdülő korról menjünk át az élemedetre s itt azon néposztályokra, melyeknél a pallérozódással dicsekvő országokban az ismeretek, erkölcsi fogalmak és világnézetek bizonyos összegét szoktuk keresni, mit aztán e két fontos szóval: *míveltség* és *polgárisodás* fejezünk ki.

Egész Európában a nemzetek szellemi emelkedettségét két néposztály pallérozódásának foka dönti el.

Értem a nagypolgárságot - bourgeoisie - és a falusi nemességet s általában a közép és kisebb földbirtokos osztályt.

Kérdem: hogyan állanak ezek, a forradalom után, míveltségek eszközeire nézve?

A nagypolgárság, a körülmények javát, rosszát összevetve, nyert.

Mert a közép-vámsorompók eltörlése, a kormánynak az idegen államokkal kötött kereskedelmi és postaszereződései, az óriás közlekedési vonalok, a vámrendszer reformjai, néhány reánk nézve eddig bezárt világpiacok megnyílása, s nyugotnak Kelet-Európa felé mindinkább terjedő figyelme, oly eredmények, melyek legközvetlenebbül a Sieyès által úgynevezett *harmadik rendnek* gyümölcsöznek.

Most a nagypolgár *comptoirja*, áruakhelye, üzlete és szélesebb körű összeköttetése, több oldalú ismeretek, érintkezések és tapasztalatok által emeli őt, mint a forradalom előtt. S ez évenként kétségtelenebb leend. Vagyonaival, melyet nem a helyi apró körülmények és apró akadályok közül merít ki, hanem a kereskedelmi és iparérdekeknek általánosabb versenyéből, ezen sok számításba kerülő vagyonaival együtt fog járni egy csoport eszme, egy csoport finom élvezeti vágy s egy csoport erély mélyebben tekinteni azon nemzetek közti és állami viszonyokba, melyekkel gazdagodásának vagy bukásának momentumai összefüggnek.

Szóval: a mostani nagypolgárság míveltségét a nálunk bekövetkezett változások nem akadályoztatták meg, de sőt emelték.

Ezt ki-ki kénytelen belátni, ha az előbbkelő városiakkal gyakori érintkezésben áll.

A pesti gyártulajdonos, iparos és erőműves most bizonyosan több kérdés által érdekeltetik, és több dologról bír józan ítélettel, mint régente.

De milyen jelenleg a vidéki nemesség helyzete a folytonos mívelődés irányában?

Nyertek-e ők vagy veszítettek e tekintetben?

Lássuk.

A múlt korszak alatt birtokos ifjaink, kik oskoláikat befejezték, és a *Corpus juris* kedvéért pár évig a megyei hivatalnokok oldala mellett s a királyi táblán tartózkodtak, egyszerre a közélet hullámaiba veték magokat.

Valamint a görögöknél, nálunk is az élet kevésbé volt házi, mint nyilvános.

Táblabíráink ismereteiket élénk eszmecserék útján és a közhelyekről gyűjték.

Ők ritkán olvastak, de sokat hallának; s bár rendszeres tudományuk aránylag kevés vala, bírtak gyakorlati tapintattal és részletekkel.

Ez tagadhatlan.

Azonban nem is volt csoda.

Mert a táblabíró a közgyűléseken politikai kérdések felett vitatkozott; a bizottmányi ülésekben a nevelési ügyektől kezdve az erőműtaniakig és a gazdaságiaktól a vallásiakig terveket

készített; a *sedriákon*, saját udvarában és szomszéd tisztársainak házában, különböző alkalmak szerint, csekély és fontos ügyekben bíraskodott; azon gyakran ellenkező funkciókat, melyeket más országokban a rendőrök, nyomozó és instruáló bírák, útbiztosok, szegénységi s közintézeti felügyelők, notairek, békebírák, közírnokok stb. vittek, saját személyében egyesíté; az adminisztrációban és közkormányzásban, sőt az országlatban is - minthogy a megyei hivatalnokok gyorsan változtak, s rendre majd mindenik táblabíró viselhetett valami hivatalt - nevezetes részt vőn.

Midőn pedig idejét az állam már többé magának nem igénylé, midőn a közdolgoktól maradtak fenn szabad órái, akkor a vidéki nemes mindig talált valami egyesületi ülést, hol véleményeket hallhatott és fejezhetett ki.

Aztán a pártok torzsalkodásai miatt örökké résen kellett lenni, s akadálytalanul volt mód aggódni, tanácsolni, izgatni, a szenvedélyeket kémleni, az apró gyengeségeket felhasználni, a mocskosabb bűnökből is nyereséget vonni, szóval embereket ismerni, erőket és érdekeket kezelni, magát művelni, másokat felültetni, uralkodni és korteskedni.

Ezen sokoldalú tevékenységből következett, hogy a vidéki nemesség, ha nem is olvasott, az ismeretek széles köréből tudott valamit, s amihez bármi kevéssé értett, arról aránylag szabatosan, összefüggőleg és csillogón rögtönözhetett.

Ő - mint a normannokról állítaték - szónok volt már bölcsőjében; aztán az emberi szenvedélyeket hamar tanulta hasznosítani, és az állami élet körül többféle gyakorlati ismereteket szerzett.

Így fölületes tulajdonai mellett is a műveltség s polgárisodás mázával bírt; sőt ha egy kissé megfeszítette szellemerejét, ha közben olvasmányokra is szentelt, hamar léphetett be a valódi civilizált férfiak sorába.

Most már az események egyszerre kisodorták kezéből művelődésének régi eszközeit.

A szónoklatok szezonja lejárt.

A mindenbe vegyülés útján nem szaporíthatja tapasztalatait.

És más eszmészerzési módokról kell gondoskodnia, ha a parlagiasodástól magát védni akarja.

Különben midőn elvadult, midőn az eszmék színvonalán többé nem tarthatja magát, nemcsak saját egyéniségét devalválta, nemcsak családját süllyeszti, de az egész földbirtokosi rendnek, mely egy ország felvirágzásának legfőbb tényezője, tekintélyét, politikai súlyát és a közhaladásrai befolyását megingadoztatja.

Mire kell tehát önképzése végett, a létező viszonyok közt, figyelmét fordítani?

7

Franciaországban közelebbről szokásba jött, hogy ha nem is egész pártok, legalább azok töredékei vonakodnak bizonyos politikai jogok gyakorlatától, melyek a létező törvények szerint őket megilletik. Több legitimista mondja: ne adjunk szavazatot a választási urnába, sem mikor egy község tagjáról, sem mikor az állam fejének helyzetéről és az igazgatási formákról van szó. Miért folynánk be oly tényekre, melyek alapjait kárhozzatjuk? S miért gyakorolnánk oly potom jogokat, melyek csak árnyékai ama hatásnak, melyet mi szeretünk és szükségesnek tartunk? Hasonló tanácsokat hirdetnek a régi baloldal s hegy némely tekintélyei is. Ebből következik számos egyénnek passzivitása.

Helyes-e ily nézet, vagy helytelen, nem célozom elhatározni.

Csak azt jegyzem meg, hogy ettől lényegileg különbözik egy másik divatos nézet, melynek körvonalait szintén lerajzolom.

Vannak érett korú férfiak is, kik ekképp okoskodnak:

Nekem nem tetszenek a most uralkodó eszmék s az azokból fejlődő törekvések és tények. Én elégtelen vagyok éveink szellemével. Kedélyemet bántják némely dolgok, miken nem segíthetek. Én többet kívánnék abból, mit szabadságnak neveznek, vagy abból, mit rendnek, s ha szintén a szabadság és rend mennyiségével tán elégtelt volnék is, nem tetszik ezen elemek vegyítése s kezelési módja, és kifogásaim vannak a mechanizmus egyes részei ellen. Szóval: én *brouillirozva* vagyok a mostani korszellemmel, s egymással kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom. Számomra jó példát mutattak az epheszoszi alvók, kik egy barlangban lefeküvén, hét évig fel sem ébredtek. Hát aztán mily szép olvasmány Washington Irving bizonyos regénye, melyben egy amerikai polgár III. György uralkodása alatt el talált szenderülni, s az első prezidens alatt dörzsölte az álmát szeméből ki.

Vannak, ismétlem, érett korú férfiak is, kik így okoskodnak, kedélyök által - mely a praktikus ügyeknek nem a legbölcsebb tanárja - vezetve eszközöket.

Megvallom, nekem más kiindulási pontom van.

Példával világosítom fel.

Én Napóleon Lajost hidegvérű, merész s mégis megfontoló, önző, de érdekeit a körülményekkel kiegyenlíteni alkalmas egyéniségnek tartom. Azonban nagy neve és nem csekély ügyessége mellett is, alig hiszem, hogy teljesíthesse mindazt, mit az európai társadalom és rend tőle vár. Nem lehetetlen, miként utóbbról a történész sokkal kedvezőlenebb ítéletet mond, mint most a zszurnaliszta. De azért mert így vélekedem, s mert teszem, az orléans-i birtokok elfoglalását nem dicsérhetem, következik-e, hogy ne kísérjem figyelemmel Napóleon státusz-szabályait, s hogy tudatlanságban tartsam magamat egy csoport oly viszály iránt, mely az eseményeknek szint és alakot ad?

Felelet: nem.

Ismertem egy asszonyt, ki gyakran foglalkozott a történelemmel, de igen sajátos módon. Ő ti. csak a - hite szerint - szép és regényes tetteket szerette, s ha könyveiben ellenkezőkre talált, az illető helyeket mellőzte. Az egyik lapot elolvasta, a másikat, ha gyanús volt, beletekintés nélkül forgatá át. Így ment végig a világ eseményein. Gyönyörködék a paradicsomban, hol Ádám és nője laktak; de a tiltott gyümölcs történetét tán maig sem ismeri, s bizonyosan fel nem tudja fogni, miért kellett rögtön az embereknek véres verítéssel szerezni meg kenyerüket. Kezéből, szeszélye miatt, kihullott az események fonala. Értetlen tényeket látott; értelmes irányokat nem. S jól telhetett ideje a históriaolvasásban, de semmi históriát nem tudott, s egy történet felől sem mondhatott józan ítéletet.

Az ő modorát kövessem-e a politikában?

Bizony nem követem.

Miért?

Mert a gyakorlati politikának azon sajátosága van, hogy aki egy darab ideig az eseményeket ignorálja, nemcsak nem halad, nemcsak régi helyén marad - mi még nem volna oly nagy dolog -, de ítélőtehetségét, mellyel a közdolgokra nézve bírt, tökéletesen elveszti, és álmadozóvá válik - kit szánnak vagy kinevetnek -, ha különben óvatos s fontolgató természetű is volt.

Egészen másként van a többi tudományoknál.

Ott a megállapodás nem rontja el a régibb ismeretek érvényét.

Aki p. o. akkor szűnt meg a természettanban haladni, mikor a berzeny tulajdonait nem kémlelték, másra bízta a telegráf felállítását, de azért jól megmagyarázhatja a *planum inclinatumot* és csavar elméletét. Aki a gőz erejének alkalmazásáról semmit sem hallott, azért még csinálhat igen tökéletes vizimalmot. Ellenben aki egy korban, melyet mostohának tart, nem akarja ismerni a tényeket, s nem kíséri az események logikáját, az annyiszor iktatja képzelgéseit a létező adatok, sóvárgásait a lehetőségek helyébe, hogy ha különben gyakorlati ésszel is bírt, haszonvehetlen ideológgá válik, lelki tehetségei elsatnyulnak, s midőn később józan akarna is lenni, mámor- és krapulánál egyebet nem fog fejében találni.

Annak mondhatják aztán a tények: íme, mi beszélünk nyelvünkön, melyet a bölcsek értenek, az eszéyesek hasznukra fordítanak - mert az mégsem fog bölccsé vagy eszélyessé lenni, és számára egy ismeretlen dialektus leend a *jelen* történeteivel és tanulságaival együtt.

Az megszűn jótékony hatású politikus lenni, mert silány költő lett.

S ha ez általában igaz még az alapos ismeretekkel bírt egyénekre nézve is, sokkal inkább igaz azoknál, kik politikai műveltségüket jobbra csak az élethezi súrlódásból, szónoklatokból és pipaszó melletti eszmecegerékből gyűjtötték.

És - megbántási cél nélkül mondva - ezen osztályba tartoznak honfitársaink közül legtöbben.

Az első eszköz tehát, mellyel a parlagiasodástól megóthalmazhatják magokat vidéki nemesseink, abból áll, hogy szűnjenek meg bizonyos fásult és henye modorban ignorálni a világot. Továbbá hagyjanak föl az úgynevezett *sorok közti olvasással*, mely az öncsalásnak legotrombább neme és a *rébusz* fejtegetésénél hitványabb mulatság.

Olvastam valahol, hogy II. Károly király udvarában valamelyik szép palotahölgy iránt szerelemre gyulladt egy francia lovag, s miután viszonyuk szétbomlott, eltökélte tíz évig fél szemét behunyva tartani, mit pontosan teljesített is. A szegény lovag csodálatos eszű egyén lehetett. De milyen lett volna még akkor, ha mindkét szemét behunyta volna?!

8

A közép- és kisebb birtokú osztálynak, ha jelentékenységet, melytől a haza jövődjéje nagymértékben függ, nem akarja kockáztatni, s ha a műveltség- és polgárisodásban magát szándékosan túlszárnyaltatni nem törekszik, folytonos önképzésére még két hatalmas eszköz van kezei között.

Rendre említendem.

Az *egyik*, hogy a mezőgazdaságot, melyet eddig többnyire csak szuttyongatott, ezentúl intenzíve, lehetőleg tudományosan s okos számítással űzze.

Ezáltal megrongált vagyoni viszonyait rendbe hozhatja, sőt tetemesen javítani is képes leend. A vagyonosodás pedig a mai világban ész, míg a naponkénti elszegényedés - mely erkölcsi és szellemi tekintetben rosszabb a szegénységnél - igen gyakran az ész keskenyítése s az erény elkopása.

A szegény ember nélkülözésekhez szokva elégyt, józan, keresztényileg szent akaratú, hittel, reménnyel és szeretettel tölt szívű lehet.

A kunyhó csakoly tiszteletet érdemel, mint a palota, és éppen annyi kezességet nyújt az államnak, ha nem is a belátás, de a hazafi hűség tekintetében.

De a palotából készült kunyhó sokszor kétséges természetű. S bár néha egy tragikai sors dics-fénye lebeg fölötté, s benne a szokatlan szenvedések tenyésztek az erényt; mindazáltal igen gyakran az új nélkülözések csoportja sivár szándékokat nemz, s fanyar indulatok által meg-sötétítvén a belátást, az erélyt tévutakra, az észet tömkelegbe vezeti.

Egy államban legaggasztóbb jelenség nem az, ha sok szegénye van, hanem ha sok válik hirtelen szegénnyé.

Erről többet nem szólva, más oldalát tekintem a kérdésnek.

Az okos mezei gazdaság majdnem oly tanodája a politikának, mint a magasabb ipar és kereskedelem. Általa észrevehetlenül avattatik be az ember a haza valóságos érdekeinek, szükség-geinek és kívánatainak ismeretébe. Természetévé válik fokenkénti javításhoz szokni tündér-várak építése helyett. S midőn körölte minden lassan tenyészik, s a szerencse érett meg-fontolás műve, nem fogja egykönnyen hinni, hogy más törvények és logika szerint lehessen azon nagy gazdaságot, melyet közügynek nevezünk, invesztálni, jövedelmezővé tenni és virágzásban tartani.

A gyakorlati foglalkozás nélküli egyén könnyen válik ideológgá, de a gyakorlati foglalkozók közül senki kevésbé, mint a mezőgazda, mihelyt a gazdaságnak más értelmet adunk, mint az őseink által nyert jószág gondatlan kezeltetését és az évi jövedelemnek - néha többnek is - henye elköltését.

A nagypolgár, ha szakának szenteli idejét, és a falusi nemes, ha gazdaságának áldozza magát - mindkettő már foglalkozásai által bizonyos mértékig politikai talentumot nyer.

Csakhogya első a nemzetek közti és külviszonyokban fejthet ki több tapintatot, a második pedig a belügyek sarkkérdései körül.

Az első mozgékonyabb érdekei miatt azon irányra, melyet reformnak nevezünk, lehet fogéko-nyabbá, a második állandóbb érdekei által óvatosabb, konzerválóbb szokott lenni.

Mindkettő az önzés szempontjából nézendő a viszonyokat, de a nagypolgár önzésének gyak-ran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg.

A két rend ellensúlyozása tartja az állam gépét oly középírányban, melyet a francia nem ismer, az angol mindig bírt, s az európai nemzetek közül sokan - kiknél ti. a földbirtokosi osztály alásüllyedt, és az ipar gyors fejlődésben van - többé meg nem szerezhetnek.

Nálunk még e részben reményleni lehet.

Áttérek a második eszközre, mely vidéki nemességünk önmívelésére nézve még fönnmaradt.

S mi ez?

Az irodalom hő pártolása.

Az olvasás: komoly célból és időtöltésre.

Régen egész vidékeket beutazhattunk, anélkül hogy újabb könyvre találnánk, s a *tekintetes úr* vele született büszkeséggel beszélt az „ironcokról”.

Most is többnyire így van.

Pedig a két időszak közt óriás a különbség.

Akkor még naponkint szükségetek volt a *Corpus juris*-ra, s belőle keresgéltek a viszonyainkat szabályzó cikkeket. Ezen történelmi jog történetünknek egyes részeit kutattatá veletek ki. A közélet, mely mint a lég, körülvelt, eszméket és ismereteket hintett reátok. S ti, ha gőgösen mellőztétek is az irodalmat, értelemben és belátásban előbb állhattatok, sőt több doktrinális mázzal is bírhattatok, mint a nem-alkotmányos vagy az alkotmányos, de centralizált országokban az olvasástól hasonlóan rettegő egyének.

De most, ha sokáig részvétlenek maradtatok a literatura iránt, szellemetek naponkint fogna tompulni, s végre ti csak romjai lestek a réginek.

Mózes egy egész generáció elenyészését tartotta céljaira szükségesnek.

Hazánk nemtője, mely haladásunk fölött virraszt, tán nem fog minket ezen átokkal sújtani. S különben is ti gyarlóságaitok mellett is annyi nemes, annyi lélekemelő, annyi vigasztaló tulajdonnal bírtok, és szerencsétlenségeitek közt annyira arcotokon hordjátok a fájdalom méltóságát - melyet a gyengéknek és aljasoknak utánózni nem lehet -, hogy lehetetlen hinni, miként süllyedéstök a végzet céljaihoz tartoznék.

S mégis megtörténhetnék apátiátok által.

Én nem gyermekeiteket féltém.

Azok valószínűleg helyzetöket be fogják tölteni.

Azok közül a leendő földbirtokosok önmívelésöknek hatalmokban álló eszközeit folytonosan használandják. Mert arra lesznek szoktatva.

De attól tartok, hogy ama tíz vagy tizenöt év, mely alatt a most serdülő nemzedék titeket fölválthat, a birtokosi rendnek - ha ti nem kezdetek komoly munkához - politikai fontosságát alapjaiban megingatandja.

Azalatt a gyorsan haladó ipar és kereskedelem saját képviselőit emelheti előtérbe. Az erősúly határozottan feléjük fordulhat. Pedig a politikai álláspontokat könnyű megtartani, nehéz visszafoglalni.

S én részemről, bármit mondjanak némely világboldogítók, nem gyönyörködöm oly helyzetben, hol a nagypolgárság országlati befolyásáról sokat beszélnek, a földbirtokosokéről pedig éppen nem.

Én az állami erők arányos és összhangzó kifejtésében látok üdvöt.

Tehát egész lélekkel a mezei gazdaságért! Egész buzgósággal az irodalomért!

9

De ti, kikhez közelebbi három cikkemet intéztem, mondhatjátok, hogy a magyar irodalom hanyatlani kezd, a múlt évek rajta csorbát ejtettek, s most inkább csak teng, mint terjed és erősbül.

Vegyük hiteteket, míg megvizsgálók, igaznak.

Ekkor mi következnek belőle?

Az-e, hogy szűnjetek meg ápolni? Vagy hogy kettőzött eréllyel védjétek?

A kérdés egyszerű.

Kell-e nektek nemzetiség?

Ha nem kell, fordítsátok el figyelmeteket azon irodalomról, mely a legmostohább korszakban Kazinczy által megmenté nemzetiségünket a végsüllyedéstől, s mely most is - legyen bár erős vagy gyöngé - hű maradt magához.

Ha pedig kell, akkor logikailag következik, hogy azon mértékben pártoljátok az irodalmat, melyben megfogytokoztak a nemzetiség emelésének többi eszközei.

De vajon való-e, miként irodalmunk mostanság hervad és silányul?

Nem látom ennek semmi jelét.

Igaz: a zsurnalisztika kevésbé eleven, mint hajdan, de oka az európai viszonyokban fekszik, s ha a francia hírlapokat áttekintenétek, azokban a bágyadást még nagyobbnak fognátok találni.

Igaz: a sallangos kifejezések és az üres szóvirágok prózánkban és költészetünkben apadtak, de ezen a jó ízlés nemtője örvend, mert általa férfiasodásunk tanúsul.

Igaz: a nyelvcsín - a régiebb időkhöz mérve - aránylag kevés haladást mutat, s ezt sajnálnunk kell, nyelvünk gazdagodása s népiesedése mellett is.

De másfelől tagadhatlan, hogy kivált prózai irodalmunkban több eszme és tartalom van, mint a lefolyt korszak alatt.

A munkák, melyeknek létező körülményeink közt is sikerült a közönséget, bár óvakodó és mérsékelt hangon, politikai és társadalmi helyzetünkről felvilágosítani, úgy hiszem, többnyire tárgyilagosabbak s tán szélesebb látkörűek, mint az ezen szavakhoz tartozó régiebb elméművek nagy része. Különösen pedig közölök még a gyengébbeken is európaibb felfogás leng át. Inkább érzik és tolmácsolják az összeköttetést, melyben a kisebb rendű kérdések is az általános érdekekkel, a hazai állapotok megoldásai a világfejlődésekkel állanak. S ez természetes. Mert újabb élményeink a kevésbé éles szeműek előtt is feltárták azon szolidaritás kapcsait, melyek a vesztfáliai békétől kezdve napjainkig mindig növekedő erővel vonják minden állam sorsát a közös európai sorshoz közelebb. A nemzet-családiságról, az európai súlyegyen jelentőségéről, azon elektrikai körről, mely millió kedélyt és érdekeket egyszerre lendít meg, tisztább fogalmaink vannak. A középszerű politikai író is érti, vagy legalább sejti az óriás közlekedési eszközöknek és azon százkarú lénynek, melyet diplomáciának nevezünk, eldöntő befolyását még oly belviszonyokra is, miket eddig a külügyektől és az európai általános irányoktól elkülönözteknek képzeltünk.

Ezt tőlünk részrehajlatlan bírálóink nem tagadhatják meg.

Továbbmegyek.

Sokan állítják, hogy a most megjelenő könyvek száma valamivel kisebb, mint régebben.

Nem merem kétségbe vonni, mert évi kiállításainkról a forradalom után teljes lajstromot még nem bírunk.

De ahelyett *hárm*at, mint tagadhatlan tényt, merek hirdetni.

Először: hogy most több tudományos könyveink jelennek meg.

Másodszor: hogy a nagy kiterjedésű munkák összege tetemesb.

Végre: hogy e munkák belértéke általában magasabb az eddigieknél.

Mutassatok a forradalom előtti korszakból oly nagy történelmi művet, mely a gróf Teleki Józsefével versenyezni tudjon; vagy oly széles ismeretekre épített politikai vizsgálatot, minőt - dacára némely szofizmáknak és dacára némely túlvitt következtetéseknek - találni fogtok Eötvös József ezen könyvében: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*.

És emlékezzetek arra is, hogy legjobb magyar történelmi kézikönyv a Szalayé, mely a forradalom után indult meg, hazánk ismertetésére legkimerítőbb adatokkal ajánlkozik Palugyaitól *Magyarország leírása*, melynek számos kötetei közül a II. e napokban látandó világot.

Ne feledjétek Toldynak a maga nemében versenytárs nélküli munkáját, mely a magyar irodalom és műveltség történetét annyi ügyességgel és bűvárlattal kezeli, hogy ha az előkorból a mostani időkig egyenlő szerencsével fog haladni, ha fürkészeti erélye és éles ítéllete, mint „fidus Achates,” a töretlen pályán mindig hűn követendi, akkor e munka sokáig nem hervadó babért tűz írója halantékira.

Mindent egybevéve tehát elvitathatlan, miként prózai literatúránk a közelebbi három év alatt nagy haladást tett.

Hasonlót nem állíthatunk ugyan a szépirodalomról. De bár Petőfi kimúlt, és Vörösmarty, mint látszik, lantját kezéből letette, bár költőink sorából hiányzanak többen, kiket egykor részvétellel hallgatott a nép, mégis igazságtalanok lennénk, ha mondanók, hogy líránk hangja többé már nem kedves zengzetű, s hogy szépirodalmunkon a hanyatlás jelei észrevehetők. Elégületlenségünk legfellegbb arra vonatkozhatik, hogy az kellőleg nem emelkedett.

S e részben is sok kezességünk van, miként a fejlődés bágyadtabb ügyfolyama igen rövid idejű; sőt talán már véget is ért.

Bárhová tekintünk, új élettség ébred, s mi legvigasztalóbb, költőinknél, kik hírben állanak, ritkán kerül elő azon más helyt gyakori eset, hogy mai műveik gyöngébbek legyenek a tegnapiaknál, és jelenők kevésbé sugározzék, mint múltjok.

Így áll literatúránk.

Csak kevéssel több pártoltatás kell még, s meglátjátok, mivé nővi magát ki.

Azonban míg más kérdések felé fordítám szemeimet, említetlen kelle hagyni azt, melynek tárgyalását néhány cikkel előtt ígértem volt, ti. hogy eddigi történelmi regényeink miért nem hordják kellően magukon a kornak, melyben játszanak, színét és világnézetét? S hogy miért van annyi légből rajzolt, fantasztikus és a történethez s művészetéhez egyaránt hűtlen jellem bennök?

Most megint alkalmam van az elejtett kérdést felvenni.

10

A regény formájánál fogva - sokkal szabadabban mozoghat, mint a színmű.

Éppen ezen előnyeért szigorúabban kívánhatunk tőle oly dolgokat, melyek ha a költészet többi nemeiben megvannak, bámulásunkat érdemlik, de amelyeket a regény könnyen teljesíthet.

Mert ha a regénynek lehet nemcsak a hely és idő egységét - melyen az újabb dráma is túltette magát - mellőzni, de lehet még a cselekvény egységének törvényeit is majdnem ignorálni, s ha szabad csupán egy vékony fonal által tartani össze a különben szétváló történeteket, akkor legalább annyit igényelhetünk tőle, hogy a szépízlési élvezet mellett nyújtson valami más eredményt is, melyet világnézetnek vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti ítészetnek, vagy a létező viszonyok művészi utánpéztésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély eddig még jól ki nem lesett mozzanatának, vagy egy révpárnak, melybe a hanyatott emberiség siet, egy tengernek,

melyen küzdünk, egy csendhelynek, melyet a küzdés eredményeiért odahagyánk, ... jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk.

Az írótól függ, teljesíti-e ezen igényt? De viszont tőlünk függ kérdeni, hogy ha ily szándéka nem volt, miért nem választott másnemű formát magának, mi iránt nincsenek ily igényeink?

Továbbá, ha a regényírónak joga van egy hosszas munkában igen kevés mesét adni és a bonyolítás általi érdeket, mihelyt céljához tartozik, mellőzheti - mit a drámaíró nem tehet -, akkor viszont legalább annyit kívánhatunk tőle, hogy a mese helyett valódi életet, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk; szóval a hűn rajzolt emberi természetet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől felemelkedik az erényhez. Ezen út, mely az égtől az alvilágig vonul, s melyen a lelkek járnak a sorstól és akarattól mozgatva, éppen e kettős hatás költőileg megrendítő természeténél fogva oly érdekes, hogy szeretni fogjuk a regényt, ha az erény és bűn felé tett lélek-vándorlás pontjaira nézve semmi köznek kitöltését sem bízva képzelődésünkre, s az egész útról folytonos naplót viszen, midőn aztán okvetlenül fölládoztatni kell mind a tartalomdús mesének, mind a mesterséges bonyolításoknak.

Az írótól függ, teljesíti-e ezen igényünket. De viszont tőlünk függ kérdeni: miért nem írt hát inkább drámát vagy drámai szerkezetű regényt.

A regényírónak joga van munkájában passzív jellemeket is vegyíteni, kik gondolkodnak és behatásokat fogadnak el, anélkül hogy a cselekvényre lényegesen hassanak; kik, hasonlóan a görög tragédiák kórusához, azért állnak a színtéren, hogy a viszonyokat, melyekben lélegznek, az egyéneket, kik körül csoportoztak, s a tetteket, melyek bekövetkeznek vagy megtörténtek, illusztrálják. És a regényírónak joga van még ezek kommentálásaival sem elégedni meg, hanem előlépni, magyaráztatni, öltöztetni, rajzolni, figyelmeztetni, tanítani s eloszlatni a létező homályt a kor, a jellemek, a szokások és erkölcsök felett. Az író ezen rendkívüli joga - mert kötelesség nélkül nincs jog - a közönségben okvetlenül szigorú követeléseket ébreszt fel. Mi a regényben méltán kívánhatunk tehát pontos jellemet. Méltán kívánhatunk, ha a jelenben játszik, művészileg hű jelent; ha a múltban, művészileg hű múltat; ha pedig az eszményi világot választotta színpadul, ha az idővel szakít, ha a térre számot lába alól kirúgja, ha a filozófiai, erkölcsi vagy művészi koncepcióért minden egyébről lemondott, akkor méltán kívánhatjuk a regénytől, hogy ne hazudja magát be bizonyos időbe és bizonyos helybe, hanem válasszon magának a holdtól fogva akárhol egy eszményi helyet, egy ki nem mondott évet, s ezen helyben és időben, jellemzőn, mélyen, felségesen vagy élccel és metsző gunyorral fejtse ki, mit neki istene sugott. Kivált az angoloknál több ily modorú halhatatlan mű van, de amely becsét veszítette volna, ha Yorkban vagy Londonban történik, s ha II. Károly, III. György vagy Victoria uralkodásának éveibe akart volna befészkelődni.

A regényírótól függ, hogy teljesítse-e ezen igényeinket. De viszont tőlünk függ kérdeni: miért írt hát regényt, s miért él vissza a forma szertelen szabadságával?

Más alkalomra tartom fenn a regény és dráma elmélete közt szoros párhuzamot vonni.

Most csak annyit - mint céloomhoz tartozót - jegyzek meg, hogy fennebbi állításomból következik, miként a történelmi regénynek nemcsak művészileg szép és igaznak, de - bizonyos később kijelölendő határokig - történelmileg hűnek és igaznak kell lenni.

Különben a tág forma jogával a regényíró könnyelműleg visszaél, s nem hozhat mentségére oly védveket föl, melyek az ítéset a drámaíró iránt kíméletre bírják.

De az, mit históriailag hűnek és igaznak nevezünk, az előadó históriából a tudósok és státusférfiak számára - kik az általánost, az irányt, a fő jellegeket keresik - elég jól merül ugyan ki, azonban a regényíró számára - kinek részletekre és árnyalatokra is nagy szüksége van - nem merül eléggé ki.

Neki elemei az emlékiratok és krónikák, melyekhez ha könnyen nem juthat, s melyekbe ha tárgyilagosan bele nem éli magát, kár volt kezébe históriai regényírásért ragadni tollat.

Mert jellemei elmosottak és bizarrok fognak lenni, még akkor is, ha jól ért a jellemrajzhoz.

Miért?

Nyomozzuk ki.

11

Én a közelebbi évektől nagy reformokat várok regényirodalmunkra s különösen annak históriai ágára nézve.

Ennélfogva talán nem lesz az olvasók türelmével visszaélés még egyszer e tárgyra visszatérnem.

Múlt alkalommal egy paradoxnak látszó állítást tűztem föl a következő szavakban: az, mit históriailag hűnek és igaznak nevezünk, az előadó históriából a tudósok és státusférfiak számára - kik az általánost, az irányt, a fő jellegeket keresik - elég jól merül ki; azonban a regényíró számára - kinek részletekre és árnyalatokra is nagy szüksége van - nem merül eléggé ki.

A regényírónak elemei az emlékiratok és krónikák, melyekbe ha tárgyilagosan bele nem élheti magát, a legnagyobb tekintélyű előadó történészek segítségével sem megy sokra; sőt ha nincs nagy gyakorlottsága a jellemfestésben, akkor arra is kitétetve van, hogy személyeiből vagy hideg absztrakciókat vagy bel-tartalom és élethűség nélküli ködképeket gyártson.

Míg másfelől a krónikák s emlékiratok szorgalmas olvasása mellett oly szerző is, kinek gyöngye oldala a jellemzés volt, lassankint elszokik e hibájától, s alkalmassá válik, ha van költői képzelődése s ítélési tehetsége, oly hű jellemfestésekre, minőket soha elő nem állíthatna, mihelyt művének anyagát a szociális térről választotta volna, vagy mihelyt történeti tárgyainak meséjét és szcenírozását az előadó historikusok szerint készítené.

Hogy ezen állítást világossá tehessem, egy kevés taglalgatásra van szükség.

Minden író, ki a szeme előtt történekekről akarja a kíváncsi világot vagy az utókort értesíteni, a természetunktől elválhatlan hiúságnál fogva, éppen nem vágyik egyéniségét árnyékban tartani, éppen nem óhajt magának, pártfogoltjainak, előljáróinak, mecénásainak és vallásos vagy politikai felekezetének mentől kisebb szerepet juttatni. Ő rendszerint az igazság rovására is kész lesz az érdekeket, melyekkel sorsa összeforrt, képviseltetni még a legcsekélyebb tények által is. Ezer oly apróságot idéz, mely a valódi historikus előtt figyelmet nem érdemelne. Saját kalandjait, barátainak nézeteit, a fejedelmeknek és nagyuraknak, kiket személyesen ismer, nemcsak jellemét, de szeszélyeit is, nemcsak politikáját, de házi életét is úgy írja le, mintha ezen adatoknak közlése nélkül a világ nagy veszteséget szenvedne. Aztán nincs kor, melyben a legkitűnőbb státusférfiak is, minden tény hordirányát vagy az egymás mellett folyó események viszonylagos fontosságát ismernék. Nincs kor, melyben halandó elme az eszméknek, melyek előterén vannak, valódi belértekét, vagy a pártoknak, melyek a hatalomért küzdenek, bűneit s erényeit tisztán látná. Tehát lehetetlen az emlékirónak - ha saját hiúságát levetkezni tudná is - nagy dolgokat csekélyeknek nem kürtölni, kicsinyeket részletességgel

nem rajzolni és elbeszéléseiben vissza nem tükrözni a kor szellemét igazságtalanságaival, bornírozottságaival és szenvedélyeskedéseivel együtt.

A krónisták és emlékirók ezen hibái mind a regényírónak gyümölcsöznek.

Ő így ezer részlet birtokába jut, melyet az előadó historikustól sohasem hallott volna meg, és észrevétlenül avattatik be a lefolyt századok szellemébe.

Pedig - s ezt ne feledjük - a nagy történészeknek legtalálhatóbb eszméi, melyek a kor szellemét jellemzik, a regényírót e szellem plasztikai előállítására alkalmassá még nem teszik; ellenben egy krónista adatai, anekdotái s elbeszélési modora minden nehézség nélkül végbeviheti ezt.

Mert a költő esze alkalmasb az utánképzésre, mint a bölcselmi levonásokra.

A költőt a tények és a modor, melyben azok rajzoltatnak, inkább világosítják fel, mint a szakemberek okoskodásai s minden tudós utasítás.

Szalárdi vagy Cserei elvezetik őt a házhoz, mely már rég összeromlott, de amelynek udvarát, szobáit, bútorait, cserépfedelét és szalmás melléképületeit a költő általok szemtől szemben látja; és látja benn a családot mindennapi öltözetben vagy ünnepi fénnel, lakodalmi szertartások közt vagy hadikészületekben, látja a tanácskozásokat, a vigalmat, a tort; hallja a nevezetes emberek társalgását fontos és csekély tárgyakban; jelen van hiú torzsalkodásaiknál, irigységeiknél, fondorkodásaiknál; jelen van a könnyelműségnél, mellyel a később fontossá vált dolgokat kinevetik, és a komolyságnál, mellyel a múltékony bajok fölött hosszú arcot csinálnak; értesül a bornírozott és önző pártnézetek vagy a rajongó vallásos eszmék felől, melyek igénytelen kérdésekben is alapul vétetnek, s midőn mindent hallott, látott és a krónistákkal együtt élt le, csodálkozunk-e, hogy a költő a benyomásokhoz hív és művészileg alakító képzelődése által minket egy tündércsapással fog a jelenből a múltba varázsolni?

Aztán a krónisták és emlékirók segítségével a regényíró elszokik darabjának valótlan mesét adni, s e mesét valótlan jellemekkel bonyolítani és megoldani.

Mert a nálunk úgynevezett fantasztikus modor többnyire csak ismerethiányból származik.

Minden, ami az életet csalfa ecsettel festi, nem oskola, de tudatlanság.

S megjegyzem, hogy az idealizmussal, melyet Schiller és egy csoport itész véd, semmi összeköttetésben nem áll.

Hol a nyilvános élet bágyadt, hol a társaságokba lépés nagy akadályokkal jár, hol magoknak a társaságoknak sincs sajátságuk, hol az író igen szegény arra, hogy a világba megjelenhessék, s hol a figyelmes egyén is kevés mennyiségű adatokat szerezhet a viszonyokról és a szenvedélyek árnyalataitól, a szokásokról és az erkölcsökről, az általánosról és az egyéniségről, ott elég fantasztikus író terem, azaz olyan, kinek az érzésekről és szenvedélyekről inspirációjánál fogva van fogalma, de azok finom árnyalatairól nincs. S kinek főleg nincs fogalma a társadalomról, mely csak bizonyos korlátok, szabályok és színezetek szerint engedi alakulni, fejlődni és nyilvánulni mind a szenvedélyt, mind a tetteket.

Ebből következik, hogy nálunk és Németországon közelebbről mindig elég fantasztikus író fog lenni.

S ezen gyakran nagy talentummal is bíró egyének mindig fiaskót fognak vallani, ha a jelenkorban mozognak.

Továbbá miután képzelődéseket féktelenséghez szoktatták, az előadó história, mely a magasb irányok és az események totalitása miatt, a csekély, de jellemző részletekre leszállni nem fog, számukra sohasem nyitandja fel az élet könyvét úgy, hogy abból ők az egyéneket, kiket a művészet által megeleveníteni akarnak, és a viszonyokat kiismerhessék.

De a krónikák már a mesének szerkezetére nézve pozitívabb térre teszik az író, és a szokások, erkölcsök, házi élet rajza által kényszerítik őt, hogy jellemeit a kék lég s a délibábos ábrándvilág helyett ezen szokások, erkölcsök és házi élet körében mozgassák. Kényszerítik a részletekkel, a szoros kronológiával, a pontos topográfiával s minden más adatokkal egyfelől az egyéneknek, másfelől a térnek, melyben ezek cselekesznek, és a motívumoknak, melyek cselekedeteiknek alapjai, kevésbé fantasztikus, mint élethű színezetet adni.

Nem mondom, hogy a krónikák olvasása mellett is nem akad író, ki szerencsétlennek érzeni magát, ha el nem facsarhat minden tény, holdkórossá nem tehet minden jellemet.

Csak annyit akartam állítani, hogy regényirodalmunkra nézve különös szerencse olvasóközönségünk azon részvéte, mely módot nyújt krónikáinknak közzétételére.

Egyes írók minden adatok dacára ma is azok maradhatnak, mik tegnap voltak.

Mert vannak legyőzhetlen hajlamok és ki nem írható megszokások.

12

A regényíró - mint régebben bebizonyítám - a forma szabadságáért a drámaírónál még szigorúbban vállalta magára, több mások közt, azon kötelezettséget is, hogy a kort, melyben cselekvénye játszik és a történelmi jellemeket hűn adja vissza.

De ezen hűségnek határai vannak, melyeken túl a művészet törvényei szegetnének meg. Ezek alól pedig a költői munkákban semmi más kívánság kedvéért nem oldathatunk föl.

S mik e határok?

A nevezetesbeket említem.

A regényíró, ha illő készültséggel bír, a kornak erkölcsi fogalmait teszi a cselekmények alapjául, de csak finom ítéssel tapintattal s nem pedant hűséggel. Különben arra van kitéve, hogy regényének jellemei a *közönség szemei előtt másoknak jognak feltűnni, mint aminőknek ő kívánta alkotni.*

Miért?

E kérdés egy kis taglalgatást igényel.

Az erkölcs alapeszméi, a bűn és erényről általánosabb fogalmak, majd minden korban s majd minden társadalomban ugyanazok.

Vannak, meg kell vallani, e tekintetben is némi kivételek.

A hottentot, még a múlt században is, fiúi kötelességnek tartotta vén apját agyonütni; az ausztráliai szigeteken, midőn azok felfedeztetek, a magasb rangú nőknek az illem szabályai megengedték a prostitúciót és a gyermekgyilkolást; volt idő, midőn a közérzületet nem sérté, még a monoteizmus mellett sem, ha az atyák gyermekeiket az oltáron feláldozák, s most is teng Kelet-India némely helyein egy vallásos szekta, mely az emberek megfojtása által erényt gyakorolni vél.

De nemünk dicséretére mint ténytet konstatírozhatjuk, hogy ezen tagadásai is az erkölcs alapeszméinek csak a teljes míveletlenség időszakában fordulnak gyér kivételekként elő; azonban még a korhadt, még az elaljasodott és enervált polgárisodás szerencsétlen éveiben sem. Mert a korrupciók kora nem az erkölcs alapeszméinek tagadása által jellemzi magát, hanem bizonyos tág lelkiismeretességgel a bűn elkövetése s megbocsátása iránt, és bizonyos hanyagsággal az erény gyakorlatában, mely hanyagság aztán szofizmák és kétkedések, élet-maximák és tapasztalati szabályok fitogatásával szépíttetik.

Ennél mélyebbre a torha s elfajult polgárisodás sem süllyedhet; mert mihelyt nyíltan, mihelyt tartalék nélkül tagadná az erkölcs alapeszméit, a társadalom végképp szétporlanék.

Azonban bár ez kétségtelen, más részről azt is meg kell vallanunk, hogy az erkölcsi alapeszmék alkalmazásában, az igének testté változtatásában, az egész emberiségnél általában és minden egyes nemzetnél külön-külön a századok folyama alatt lényeges eltérések s módosítások történnek.

Nemcsak az illőről és tisztességesről nézeteink öltének más-más formákat, de vannak idők, midőn csakhamar új nemei támadnak a kisebbféle erényeknek és bűnöknek. S viszont vannak idők, midőn a bűnök és erények rubrikája nem szaporíttatik ugyan, de az indokoknak, melyek tetteinket vagy mulasztásainkat igazolják, természete, mennyisége és súlya lesz különbözővé.

Az illemnek, az erkölcsi érzéseknek, a helyes és helytelenről eszméknek ezen mozgalmait nagyban a társadalmi és hitesezmék, kicsinyben pedig, de szüntelenül, a változó szokások, előítéletek, világhang, korszellem stb. idézik elő.

A lelkiismeret majd követelőbbé, majd enyhébbé lesz; néha ábrákért marcangolja magát, máskor régiebb skrupulusain nevet.

Gyakran egy tett, mely hajdan teljesen indokolva volt, most ugyanazon védvek mellett indokolatlan.

Sőt némely régi érdem, mely közbecsültetést vívott ki, napjainkban tán megfoghatlan, tán ferde, tán vétkes, sőt esztétikai undort okozó.

Szóval bizonyos határokig erkölcsi foglmaink változnak, s a régiebb erkölcsi foglalmakkal összekötött tetteket talányosak-, rejtélyesek-, kétséges becsűek-, sőt vétkesek- és nevetségessé is tehetik.

Ezen magyarázatból következik, hogy a regényíró a miénktől különböző erkölcsi foglalmak hatását a jellemre és cselekvényekre históriai hűséggel rajzolhatja le mindazon esetekig, melyekben lehetséges a közönséget a művészet varázsereje által a maitól idegen világnézetbe áttenni; de ha e lehetőség megszűnt, ha az olvasó a históriailag igaz erkölcsi motívumokat a belőlök folyó tettekre többé alkalmazni nem bírná, s ha emiatt a jellemeket okvetlenül félreérténé, már ekkor a regényíró a hűséget áldozza a művészetért föl, s az erkölcsi foglalmakat modernizálja ott, hol régi alakjokban ferde hatást szülnének.

Aki e megválasztás titkát ítészi tapintattal és költői lángelmével kezeli, rendkívüli hatásra számolhat; mert egy letűnt világ érzés- és eszmeköréből minden jellemzőt, mely eredetisége és kiválósága által bűvöl, képzelődésünk elé rajzoland anélkül, hogy élvezetünket megzavarná oly motívumokkal, melyeket elménkkal átkarolni, szívünkkel kísérni nem tudunk.

Továbbmegyek ama korlátok kijelölésében, miket a művészet törvényei a históriai hűség elibe vetnek.

A regényíró ne csak a különálló históriai adatokat, de az események egész folyamát is s azon összeköttetéseket, melyek tényt tényhez fűznek, vizsgálja meg, mielőtt tollat ragad; azonban hűségre törekedve, tudjon e hűségnek okos határt szabni, különben két veszélynek teszi ki magát: *először annak, hogy kikerekített és összefüggő mesét nem adhat; másodszor pedig annak, hogy jellemeinek fejlesztésében a folytonosság és a szoros összefüggés megtágul, sőt nagy részben föl is áldoztatik.*

A história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkal, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófban elmondott költői igazságtétellel. Ez némileg akkor is áll, ha regényciklust írtunk minden egyes darabunknál.

A história epikai kényelemmel mozog, míg a regényben több drámai gyorsaság kell.

A história sok külön fonalakat sző, melyeket nincs szüksége egybekapcsolni, melyeket a tények bölcselme, az idők logikája s a szellem közössége tart össze, de oly észrevehetlen kapcsokkal, hogy azok gyakran csupán a később kor történetírói által fedeztetnek fel, ellenben a regényíró gyűlpontba vonja a szétszórt elemeket, s mechanizmusában csak a látható összefüggés bír beccsel.

A história úgy, mint van, sohasem művészi, a regénynek művészinak kell lenni.

Ezen eszmékből, ha igazak, következik egy csoport öntudatos hűtelenség, melyet a regényírónak a tények ellen elkövetni kell.

Ő össze nem függő jeleneteket közös kiindulási pont alá vonhat.

Az okok- és következményeknek szorosabb formát adhat.

A megszakított tényeket egymásból serkedőkké és folytonosakká teheti.

Egységet idézhet az események zilált tömbjében egy költött jellem vagy egy költött körülmény által.

S nagy okoknál fogva s nagy óvatosság mellett még arra is felszabadíttatik, hogy ami a históriában hosszabb idő alatt történt, rövidebbnek képzeltesse; de itt aztán minden botlás sok illúziót ronthat szét.

Végre egyes fejleményeknek, melyek tompák voltak, epigrammai élt vagy drámai eleveniséget adhat, s egy egész arab gnóma bölcsességét vetheti oly tényékbe, melyekből a historikus kevés tanulságot tudott volna kifacsarni.

De e széles jogok könnyen visznek visszaélésekre, könnyen okozhatják a történelmi alapok teljes megváltoztatását.

Tanácsom tehát az, hogy ha a históriai tények a művészi földolgozásnak annyira ellenszegülnének, hogy az író csak az elősorolt jogok összegének alkalmazásával uralkodhatnék az anyag felett, akkor, ha maga a korszak mégis vonzaná, ne úgynevezett históriai regényt írjon, hanem hagyja a történeti eseményeket a magok epikai szélességökkel, s a magok tényleges ziláltságukban haladni, s elégedjék meg, ha ezen külső rájárában egy önálló mesét költ, mely csak alig támaszkodhatik a históriai tényekre, mely nemigen szerepelteti a históriai egyéniségeket, mely nem kölcsönöz Cliótól nagy motívumokat, mely saját bel-lényegéből szövi ki a katasztrófát, és a kortól jobbra csak színt, zamatot, szellemet vesz át.

Így tett több esetekben Scott Walter is, kinek néhány gyönyörű regénye a históriában történik, de mégsem úgynevezett históriai regény.

Miután e kérdésnél eleget mulattunk, egy szintén érdekes vár reánk, melyet következő szabály támaszt.

A regényíró mentől ismeretesebb históriai személyt vesz tolla alá, annál hűbben igyekezzék annak jellemét visszaadni, de ha ezen hűséget szolgálai utánképzésig terjeszti, akkor könnyen megtörténik, hogy *jellemei esztétikailag érdektelenek, lélektanilag motiválatlanok lesznek.*

Mert *először*: gyakran megtörténik, miként valami esemény együttvéve rendkívül érdekes erkölcsi vagy szépízlési szempontból, de szerepvivői annyira öntudatlanul, annyira eszmék és célok nélkül működnek, hogy miattok maga a földolgozandó anyag haszonvehetlenné válnék a költészet oly nemeiben, melyek nem tisztán csak elbeszélők, hanem jellemek által és cselekvényekben szólnak.

Másodszor: van időszak, melyben a korrupció s aljasodás egyes jelenei undorító és érzésszibbasztók, s mégis az egész kép, egy rámaiba foglalva, lebilincseli figyelmünket, izgatja elménket, tisztítja kedélyünket, s emelkedésben tart.

A Tacitusok e kort előadva nagyszerűen hatnak reánk.

De a szegény regényíró, kinek sokat kell cselekvényekben adni elő, a feltétlenül aljas történelmi jellemekkel, ha azokat más *nívóra* nem emeli, nemcsak unalmat és undort gerjeszt, hanem még vád alá is esik a történelmi hűtlenségeért, s kérdeni fogják sokan tőle: hol van munkájában visszatükrözve a kor megdöbbentő és sivár alakja, mely a történészek műveiből az olvasóvilágra bizonyos bösz s fantasztikus varázssal hatott.

Harmadszor: - s ez a legfőbb tekintet - a történelmi jellemek többnyire nem eléggé motiváltak.

Mindnyájan tudhatjuk, hogy tetteink rugói ritkán kerülnek nyilvánosság elé.

Sőt az elmondott okok többnyire ostensibilisek, vagy a viszonyok találgatásából utólagosan vannak kiokoskodva.

Bizonyos, hogy az emberi erényre és bűnökre nézve néhány nagy rubrika létezik, s azok alá sorolja a közvélemény oly tetteinket, melyekről az utcán, a szalonokban és a kotériáknál beszéd foly.

De tíz esetből kilencben egy titkos ösztön sügni fogja nekünk, hogy a világ tévedésben van, mert vádlott vagy dicsért tetteink más forrásokból eredtek. Néha p. o. egy tényből, melyet gondosan eltakartunk, egy ingerültségből, mely titok, vagy a vér és szellem oly diszpozíciójából, mely előttünk is kimagyarázhatlan.

Ami nálunk saját kis viszonyainkban naponkint előkerül, az a történelmi egyéneknek is nagyban megtörténik.

Az ő tetteik indoka szintén hozzávetéseken vagy - mi még rosszabb - ostensibilitásokon épül.

Továbbá a történelmi ezek közül is kénytelen csak a dokumentált, a hitelesen kisütött okokat fogadni el; a többiek mint pletykákat komoly bírói arccal visszautasítja.

Ide járul még, hogy az emberi elmében van egy erős törekvés a klasszifikációra, mely egyes jeleneket általános szabály alá rendel, s inkább csalódni akar, mintsem ne sorozhasson. A történész nagy mértékben szokott ily fényes hibában szenvedni, s a pártnézetek, a doktrínák, a dicsvágy, a hiúság kezét fogva csábítják reá.

Ezekből összesen az következik, hogy egy jellem az életben motivált, a történelmi nagyjára motiváltnak látszik; de ha a művészet által megint az életbe varázsolgatik vissza, mihelyt csak a történelmi motívumok szerint cselekednék, minden ember motiválatlan jellemnek fogná tartani.

Próbálja meg akárki komoly stúdiummal a regény- vagy drámaírást, s állításomnak hamar igazat adand.

Azonban kétségtelen, hogy a regényírónak kevesebbet kell a történelmi jellemet változtatni, mint a dramatikusnak.

Miért?

Okai annyira belevágnak a művészet finomabb elméleteibe, hogy a hely szűke miatt most nem tárgyalhatom.

Boncolás helyett tehát csak egy példát idézek.

Marino Faliero, a velencei dózse, valami gúnyíratot olvasott nője ellen, s ezért a szerzőt meg akarta büntetni. Minthogy azonban az illető hatóságtól kívánt elégtételt nem nyerhetett, rendre oly gyűlölettel tört el szíve hazája összes intézményei iránt, hogy Velencét alkotmányostól fölforgatni akarta. De tervei elárultattak, s ő vérpadra lépett.

Én ezen jellemből, minden másítás nélkül, mernék regényt csinálni.

De hogy dráma anyagul így használja, senkinek sem tanácsolnám.

Két nagy író, *Byron lord* és *Vigny Alfred* készített Marino Falieróból színművet, de mindkettő a vén dózse jellemét a történelminél több és másnemű indokokra fektette.

14

Miután a történelmi hűségre és annak korlátaira nézve a fő szempontokat, melyeket a regényírónak követni kell, előadtam, már csak másodrangú kérdések fordulnak elő.

Ezeket sem árt érinteni.

Szabad-e nevezetes embereket, kiknek életét sokan ismerik, egészen más házi viszony közé helyezni, mint aminő a valóságban volt?

A drámaírók ezt gyakran cselekszik.

Goethe Egmontot, kinek felesége s hat gyermeke volt, nőtlennek festi.

Kétségkívül, hogy Egmont nyilvános életéből, elítéléséből s a grófnének és a hat gyermeknek siránkozásából drámai érdekekkel bíró mű nem készülhetett volna.

A hatás elemeit többnyire tehát idegen térről kellett kölcsönözni, mert a történelmi anyag szigorú hűség mellett evégre elégséges nem vala.

S ha Goethe kénytelen volt a piacról haza is vinni hősét, ott a dráma műzsaája elégületlenül tekintett volna ama jelenetekre, melyeket a grófné idézend elő, gyászruhája felvételéig; mert ami szomorú és megható az életben, azért még nem hordja magával a drámai érdek kellékeit.

Ennélfogva a színpad nagy változást javasolt az írónak az Egmont-családra nézve.

Lehetett volna a történelmi hűség feláldozásával a grófnét egy szép és fiatal asszonnyá tenni, ki Alba szívére akar hatni férje megmentéseért.

Lehetett volna, meghagyva életkorát, egy patrióta vagy nagyralátó emberré alakítani, ki férjét a szabadság vagy hatalom szereteteért a forradalomba sodorja.

Lehetett volna őt a gróffal oly politikai ellenzékbe hozni, mint Cromwellel hozták nőjét és leányait a drámaírók.

De Goethének e módok közül hihetőleg egyik sem tetszett, s jobbnak találta a grófnét a játékból egészen kifeledni, s ezt Lessing dramaturgiai nézetei nyomán könnyen is tehetette. Az asszony helyett tehát valami németkedélyű leánykának jutott szerep, ki hasonlít azon polgárkisasszonykákhoz, kikbe maga az író volt szerelmes.

Helyes-e a drámáknál ily széles szabadságot venni? Eziránt hagyjuk a kérdést eldöntetlen.

Azonban hogy a regénynél, mely tág formáiba az egész életet befogadhatja, nemcsak szükségtelen, de botrányos is az efféle falzifikáció, ezt talán kevesen fogják kétség alá vonni.

Szóljunk végre az anakronizmus használatának korlátairól.

Az arasznyi élet oly keskeny, oly szűk, hogy az emberek, kik ösvényein tolonganak, jóformán magokra és a tárgyakra sem ismerhetnek. Bizonyos kábulattal a változó benyomások miatt, bizonyos optikai csalódással, melyet a láthatár fénye és köde vet a szem elibe, hirtelen bevégezzük pályánkat anélkül, hogy számolhatnánk felőle.

Amiért küzdünk, gyakran pusztá ábránd.

Amely érdeket vérünkkel védtünk, talán később ellenségünkké válik.

Amiért sokat kockáztatunk, néha kevés áldozatot sem érdemel.

Amely mozgalom kezdetben sokat ígért, folyama alatt szikkadni kezd, és nyomtalan enyészik el.

S nincsenek-e eszmék, melyek míg formálódtak, míg a megpendítéstől kezdve a foganatosításig haladtak, különböző nyugpontok alatt különböző pártoknak látszanak kedvezni, és utoljára eredményeikkel mindent megcsalnak?

Szóval senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tájékozhatja magát saját hatáskörében eléggé.

És a historikus az adathiányok s az elfogultság bő mértéke mellett is gyakran lát oly igazságokat tisztán, melyek iránt egész nemzedékek lángelméi homályban voltak.

E tény a következő kérdést meríti fel:

Kell-e a regényírónak a história magasabb nézpontjait, melyek az események logikájából később tűntek ki, képviseltetni valamelyik jelleme által? Szabad-e neki a kor iránya, a tettek hordereje felett oly véleményeket mondatni, melyek szorosan véve anakronizmusnak tekinthetők?

A művészet törvényei ezt feltétlenül nem tilalmazzák, de feltétlenül meg sem engedik.

Ha az anakronizmus olynemű eszmékre vonatkozik, melyek egy higgadt kedélyű és tiszta felfogású embernek, bizonyos történelmi antecedenciák nélkül is eszébe juthattak volna, akkor, ha a regény érdekessége igényli, nem szükség az írónak az ily anakronizmustól visszatartózkodni.

Példákat idézek.

A vallásos háborúk alatt néha senki sincs, ki fanatizálva ne legyen.

Mindenik élő hittal küzd doktrinái mellett.

Magok a krónikaírók szent gyűlöléssel emlékeznek azon felekezetről, melyhez ők nem tartoznak.

S a nyomozó historikus bebizonyíthatja, miként valamely nemzet vallásháborúi alatt nem létezett cselekvő egyén, ki a hit kérdéseit tárgyilagos nyugalommal fogta volna fel.

S mindamellett, ha a regény céljai kívánják, nem látom át, miért ne lehessen a pártok közé egy bölcs Náthánt vetni be, ki elmondja, miként a tökéletes vallás oly gyűrű, mely elveszett, de amelynek másai megmaradtak, s most minden azon gyűrűt tartja az igazinak, mely övé.

Így van a nemzetiségek kérdésével is.

Lehet kor, hol történelmileg nem akadt egyén, ki a nemzetiség médiumán ne szűrt volna át minden állami és társadalmi kérdést.

De e jelenség dacára is, kivált a keresztény világnézetnek, mely univerzalizmus felé törekszik, uralkodásra jutása után bátran követheti el a regényíró azon anakronizmust, hogy valamelyik hősével a nemzetiségek éles súrlódásai alatt is kozmopolitát képviselhesen, ki a fajok érdekeiért nem akar hevülni, ki humanizmust, polgárisodást, szabadságot stb. prédikál.

Ellenben van az eszméknek oly anakronizmusa, melynek használata tilos.

Így p. o. Angliában a normann világ alatt a zsidóknak volt már annyi vagyonuk, hogy világi és egyházi uraknak, sőt a királyoknak is rendesen ők kölcsönöztek, mégpedig nagy uzsorára. Később találkoztak a városi rendből is gazdag egyének, kik megzsugorgatott értékeiket kamatoztatták, s pénzsákaiknál fogva némi tekintetben állottak, némi befolyást gyakoroltak. Ezek ellen a harcias, de eladósodott bárók szívében, igen megfoghatólag, bizonyos reakció élt. Ők a zsidót és kalmárt eléggé szidták, verték és üldözték. S kétségkívül indokokkal támogatott azon véleményeket, hogy az ily emberek az állam veszedelmes s kártékony tagjai, kiknek pénzét elvenni, zápfogait kihúzni és szakállát megnyírni nem hiba. Azonban ha Scott Walter, ki e kort művészileg festi, a többséket üldöző báróknak és egyházi lovagrendeknek szájába a pénzarisztokrácia elleni eszmét adott volna, már ezzel tilos anakronizmust követett volna el, miután a pénzarisztokrácia természetére vonatkozó eszmék oly történelmi előzményekből merültek föl, s oly tapasztalati tulajdonúak, hogy azok a legbölcsebb ember fejében sem foganhattak meg a normannok korában.

Menjünk tovább az anakronizmusok osztályozásában.

Lehet-e a regény hőseinek fantáziáját s reflexióit oly költői képekkel s oly eszmékkel gazdagítani, melyek a tudományok valamelyik ágának még akkor nem ismert magasságát feltételezik?

Felelet: mihelyt ily anakronizmus az olvasóközönség figyelmét magára vonhatja, már e tény által hibává válik.

Hasonló szabály áll a bútorzat, a jelmez, a házi szokások, a kelmék, az ételek és az építészet alakjai iránt.

Ha a regényírótól követelnők, hogy a kornak, melyben műve játszik, ezen apró részletességeit is tökéletesen ismerje, és hibátlanul adja vissza, akkor oly antikvári tanulmányokra kényszerítenők őt, melyek közt annyi év telne el, hogy a regényírás csak az ősz haj és az ellankadt lélek előjogává válnék.

Ellenben ha tőle éppen semmi jártasságot nem igényelnénk e szakban, akkor egyúttal föl kellene oldanunk más kérdéseknél is a források stúdiuma alól; mert lehetetlen egy történelmi kor szellemét úgy fogni fel, hogy míg azt hatalmunkba ejtettük, egyszersmind a jelmezek, életmód, házi szokások s a díszteremtől fogva a konyháig ezer meg ezer érdekes apróság birtokába ne jussunk.

Mi végre a stílust, a nyelvet illeti:

Voltak, kik azon kor nyelvét utánózták, melyről meséltek.

De az ily kísérlet, ha sikerülne is - mi eddig nem történt - a művésztől annyi áldozatot kívánna, mit megadni nem szabad.

1852

MÁSODIK RÉSZ

1

Nemzetiségünk nem elidegeníthető.

Ára nincs, melyen kártéríttethetnék; mert maga az élet, maga a létezés. S valamint az egyén nagy blazírozottság és nyomor mellett is meghalni ritkán hajlandó, szintúgy tapasztaljuk, hogy a nemzetek „for ever” élni akarnak, sőt virágozni s terjedni is.

A világpolgársági közöny, az anyagi érdekek csábja és a műveltség ingerei együtt hatva sem értek egy nyelv megszüntetésére nézve oly sokszor célt, mint szeretik képzelni azok, kik nem szeretik a történetkönyveket forgatni.

Egyébiránt nálunk senki sem törekszik a nemzetiség ellen.

A birodalom etnográfiai helyzetében fekszik, hogy a közműveltség, a közvagyonosodás, köz-elégültség és a politikai súly legnagyobb foka csak a különböző nemzetiségeknek - ide értve a magyart is - emelkedése által érethetnék el.

Népszám, érték és erkölcsi fensőség tekintetéből annyira előkelő faj, annyira szétterjedt nyelv itt nincsen, melyhez a többség érdekei kizárólag csatoltathatnának.

Tekintélyes vagy némi figyelmet igénylő minoritásokból vagyunk összeszerkesztve, mi magában véve éppen nem gyöngeség jele, sőt erő is lehet, ha nem ignoráltatik.

S istennek hála, sem fönt, sem alant nincsenek eziránt kétségben.

És csak a modor s mérték iránt lehetnének a pártok, kotériák és egyének közt különböző nézetek.

Az elv, saját totalitásában, vitán kívül esik.

Azonban a körülmények hatalma, a tények ereje, az események logikája, az uralkodó nézetek érve, s tegyük hozzá, a mi hibáink is a magyar nemzetiség expanzióját némely eszközöktől megfosztotta.

Hasonlítunk a tőkepenzeshez, ki vagyonának egy részét elvesztette, azonban a megmaradt öszlettel még hitelét, üzletét fönntarthatja, ha kevesebbet mer, s többet fontol.

Nincs sokunk, hogy kockáztassunk; de van elég, mit gonddal őrizzünk.

Jöjjünk tisztába helyzetünkkel; mert a csalálmak oly keveset segítenek, mint a csüggedés.

A nyelv diplomatikus állásának hajdani előnyei nélkül lebeg előttünk a cél, melyet minden magyar eleitől fogva szívében hordott, de zászlóra szimbólumként Széchenyi írt legrövidebb kifejezésekkel: ti. nemzetiségünk kifejtése és terjesztése.

Most is fejlődni és terjedni akarunk, egész buzgósággal, de lojális eszközökkel, mert az élhetésben magában van a gyarapodási vágy, s aki eszélyesen tudja fönntartani nemzetiségét, terjesztette is azt. Sőt, a jól őrzött védelmi pozíciókban is, a szellemi téren örökké egy igénytelen és csendet nem zavaró hódítás eredményei rejlenek.

Bátran redukálhatjuk tehát anélkül, hogy értelme lényegesen változnék, az egész kérdést ezen kevésbé hangzatos eszmére: megóvtalmazni akarjuk nemzetiségünket.

S így mit értünk alatta?

Taglaljuk.

Ha csak arról van szó, hogy Szabolcsban, Békésben s több más, túlsúlyúlag magyar helyeken a nép ősi nyelvén tudjon beszélni, sőt ha csak az is forogna fönn, hogy ahol fajunk sporadikus elszórtságban él, ott is akadjon nemzedékek és korszakok elenyészése után is egyén, ki egymásnak jó estét, s jó reggelt magyarul mondjon, ha ily szerény vággyal beérjük, s magasbra nem tör lelkesedésünk, akkor tulajdonképp semmit sem szükség tennünk, akkor szegre akaszt-hatjuk minden aggodalmainkat, mert e kívánságunk a történet tanútétele szerint hihetőleg önként fog teljesedni.

Csalatkozhatunk ugyan, de a valószínűség ezen tengő fennmaradhatás mellett ezer okkal kezeskedik.

Minden nép a nyelv általános elhagyására nézve „Cantaber indoctus”, kin a példa és tanítás lassan fog, főleg ha nyelvileg éppen semmi rokonságban nem álló fajok közé tömegben van szorítva.

A míveletlen osztályoknak nyelvcserélése ritka esett, még a legkedvezőtlenebb viszonyok közt is.

Az oszmán birodalom népfajai azon számmal vannak most, mint voltak akkor, midőn Mahommed Konstantinápolyt elfoglalta. Egy sem veszett el. A bolgár arisztokrácia fölhagyott ugyan hitvallásával, de anyai nyelvét érti; a bolgár néptömeg pedig maradt mindenben a réginél.

A *lettek, esztek, lappok, finnek* csekély számmal vannak, s őket a nagy öszletekben fekvő „vis inertiae” nem segíté, azonban e hiány dacára sem alakultak népileg más nyelvűvé.

A *flamand* a polgárisodás, a jólét és anyagi érdekek pressziója közt is korunkban még terjeszkedésnek örvend.

Sőt nem kell a példákért hazunnan eltávozni. Tekintsünk az oláhokra és tótokra. Nemde Szvatopluk és Gelu után majdnem ezer év múlva szép számmal élnek, s bizony nem egyedül egy holt nyelvnek, a latinnak, diplomatikus állása tartotta fönn őket. E konzervációból méltó részt tulajdoníthatnak magoknak a tömegek lomhaságában fekvő erők és a népiség géniusza - e két tényező, mely legkevésbé hagyja magát a nyelvben sodortatni, alakíttatni, járszalagon vitetni.

Vannak, kik cáfolatként a középidőre szoktak utalni.

Szerintök úgy jön ki, mintha a népvándorlások által egy könnyű ruhaként vetették volna le magukról a népek a nyelvet.

Mire megjegyzendő, hogy népvándorlás most már többé aligha fog történni.

Aztán a felhozott tény valótlán oly értelemben, mint mondatik.

A középidőben ti. egy nép sem vette fel a más nyelvét, hanem a vegyítés által - mi könnyebb feladat - új nyelveket alkotott, mégpedig igen különös szabály szerint, ti. örökké a legyőzött faj nyelvének alapján.

A győztes, hogy hamar parancsolhasson, és kész engedelmességre találjon, igyekezett úgy fejezni ki magát, amint legkönnyebben megértetik.

Így támadtak a rómaiból a különböző román nyelvek úgy, hogy a gótoknak grammatikájából és szavaiból aránylag kevés ment át.

De ellenvethetitek, miként ez a római nyelv míveltségi szupremáciájaért történt.

Legyen szabad e kérdést nem tartani oly bizonyosnak, miután a hódító normannok műveltebbek voltak, mint a legyőzött anglosaxok, s mégis nyelvvegyítés tekintetében Britannia is hasonló jelenetet mutat.

Azonban ok nélküli sok szót pazarolni ily tárgy körül. Hiszen új nyelv teremtése a XIX. században nincs szőnyegen, s minden középidői példázat kívül esik mostani viszonyainkon.

Elmefuttatásnak ér valamit; gyakorlati kívánságnak semmit.

Összefogva nézeteinket, az eredmény ez: ha nemzetiségünk megóvásáról - mi az országnak és a kormánynak közös óhajtása - kell gondoskodnunk, akkor nem az értetik, hogy a néptömeg ne feledjen el magyarul beszélni - mert ily képtelenséget emlegetni is bárgyúság -, hanem az értetik, hogy fajunk nemzeti irányban fejlesztett műveltsége által jelentékeny helyet vívjon ki magának, s a polgárosodás hadjáratában nem poggyászvivő vagy hátul kullogó henye, de bátor harcos, derék levante legyen, ki kötelességét teljesíti, és hivatásáról számolni tud.

Ezt tartjuk mi szemünk előtt, midőn némely óhajtásainkat fogjuk elmondani.

2

Nemzetiségünk fenntartása és megszilárdítása addig bármely konjunktúrák dacára sincs kétség alatt, míg a fajunk iránti hűség keblünkben nem távozik.

De mihelyt a magyar névre nem leszünk büszkéek, mihelyt múltunk emlékei és rokonszenvek által nem hat többé a jelenre, mihelyt kozmopolitikus vagy szabadsági eszmék miatt hinni fogjuk, hogy nem magyarnak lenni, hanem bármely más érdekek miatt élni a főkérdés - szóval, mihelyt magunkat elhagyjuk, mihelyt magunkról lemondunk, akkor minden konjunktúrák, melyek most nem félelmetesek, sikerrel fognak hatni fölbomlásunkra.

Ez természetes.

Ez esetben az álműveltség arra folya be, hogy nemzetiségünket elhanyagoljuk; a társasági hang, hogy szégyelljük; az önérdek, hogy feledjük; a becsszomj, hogy fölládozzuk; az elfajulás, hogy elfeledjük és így tovább.

Azonban a süllyedés ezen kórjelei nálunk éppen nem mutatkoznak.

Komolyabb aggodalomra nincs okunk.

Különben is a nemzetiség iránt hűnek lenni azáltal könnyű, mert az ellenkezője természet elleni állapot, s a legszentebb érzések megtagadásával áll kapcsolatban.

Azután a nemzetiség, magában véve, semminemű politikai kötelességekkel ellenkezésbe nem jöhet, s mellette jól elfér a státus minden igényeivel.

Aki fajához hű, csupán ezáltal legkevesebb opposícióba sem teszi magát az állami renddel.

Ha a társadalom magas érdekei, ha azon organikus szabályok, melyek a tömeget együtt tartják, az egyéniség elidegeníthetetlen jogaival ellenkezésben volnának, akkor polgárisodásunk s a magasztalt európai műveltség becsé és tartóssága igen problematikus lenne.

Az osztrák birodalom új szervezete a nemzetiségek egyenjogúságán alapult; a kormány ezen föladat megoldását tartja szem előtt, s legkevésbé sem hibáztatja a nemzetiség iránti hő ragaszkodást, mely egyébiránt oly országokban sem lehet kártékony, vagy tilalmas, hol egy uralkodó népfaj kedvéért a többiek bizonyos előnyekből elvileg kizárva vannak, mint például Franciaországban a német a francia irányában.

Sorsunk tehát egyenesen tőlünk függ.

A fajunk iránti hűségben van erőnk; azon túl gyöngékedésünk, korcsosodásunk, *agóniánk* azon története kezdődne, mely már a XVIII. században is csak a gondviselés különös kegyelméből nem végződött nemzeti halállal.

Tekintsünk vissza, főleg két tényre ügyelve.

Akkor a felső arisztokrácia tömegestől elfeledé a magyart, miben aztán bajaink gyökér-oka feküdt; mert akkor az erő súlypontja Európában s különösen nálunk a *felső osztálynál* volt.

Ha most hasonló jelenet kerülne elő, következményei megdöbbentők lennének ugyan, de azon csapások után, melyeket az arisztokrácia jogaiban és birtokában szenvedett, s azon szellemnél fogva, mely a műveltséget s befolyást mindig szélesebb körökben terjeszti, és föltartóztatás nélkül egyenlősít, végtére is elviselhetők volnának.

Azonban VI. Károly és Terézia uralkodása alatt még az arisztokrácia politikai és társadalmi tekintélye egyaránt szilárd vala: hatalom környezé, kegyelet kísérte, s nem irigylt, nem vitatott fénykör ölelé át.

Nemzetiségünk iránti közönye az arisztokráciának akkoron tehát a legveszélyesebb kör-jelenség vala.

Menjünk tovább, szóljunk a második tényről.

Toldy a magyar nemzeti irodalom történetét adva elé, a mohácsi vésztől a szatmári békéig lefolyt évek felől így szól: „Azon időközt, mely a mohácsi vésztől, vagyis a nemzeti visszahatás kezdetétől a nemzeti élet hanyatlásáig terjed, új kornak nevezzük. Tudniillik II. Lajos halálával a nemzeti lélek először tette azon nagyszerű öntudatos erő kifejtést, mely bokros veszélyek közt is országos fennmaradását úgy, mint másfelül szellemi haladását biztosította. A kor két vezéreszméje egy új, az eddigtől merőben különböző, két századon át virágzó, *valóban nemzeti irodalmat* teremtett!”

A fönnemlített időszak alatt a szellemi munkásság, az eszmeforgalom, az irodalmi élet eleven, termékenyítő, terjeszkedő volt, s büszkén tétethetik párhuzamba más művelt országokéval.

A hittani viták, a politikai nézetek, a költészet és a komolyabb tudományok leginkább anyai nyelvünket választák közegül. Csak mellékcsatorna volt a latin.

Ki akkor virágzó irodalmunkat tekintetbe vette, föl vala jogosítva hinni, hogy ezen szellemi élet nem bágyadhat hamar el, hogy műveltségünk visszatartatlanul fog haladni, hogy nemzetiségünk magas irodalmi élete megmentve van, hogy nem léphet többé a sír szélire, s mi a kedvezőtlen konjunktúrák dacára is megnyugvással nézhetünk nemzeti fejlődésünk elébe.

S mi történik?

A mai lélekállapothoz hasonló inercia és pesszimizmus nyomása alatt a fajunk iránti hűség keblekben csökkenni kezd; a közelhidegülés, az apátia, a közöny az olvasóközönségtől visszahat az írókra, a hatalmasak palotáiból leszáll a szobatudós termébe.

Rombolásai gyorsak.

Irodalmunkból kiköltözik a szellem, nyelvünkől a csin, a gond, a szabály, az erő.

A divat elpártolván tőle, az aluszékony kor nem ügyelvén reá, a talentum és becsszomj más tért keresett magának, vagy ha az irodalmat választá, más nyelvet.

Tudjátok-e, mi volt egyetlen szerencsénk, mely a végsüllyedéstől megóvott?

Hogy a holt latin nyelv *szuverén* tekintéllyel bírt még, s nemcsak az országglásban és a közkezelésben használtaték, de a tudományos munkásságnak is oly természetes, oly általános közege vala, hogy aki anyai nyelvét mint eszméinek közvetítőjét elhagyá, aki a nemzeti

irodalomtól elállott, kivált ha franciául nem tudott, okvetlenül hozzája kellett pártolnia, s így egy *neutrale terrenumra* lépett, mely semmi külön érdeknek ügyvivője nem volt.

Ha 1711-től 1772-ig míg ti. kitagadott páriaként tengett a magyar irodalom egyetlen hazájában, s a nemzeti műveltség iránti buzgalom fagypontra volt, ha ekkor Németországon a Schillerek és Goethék kora derült volna föl, s egész fényével és erélyével hatott volna reánk, úgy, mint fél századdal később, egyszersmind pedig a latin által bírt pozíciók üresek lettek volna, akkor bizony aligha sikerült vala nemzeti és irodalmi regenerációnk.

Ezt gondoljuk meg.

Ismerjük el, hogy valamint jelen viszonyaink közt, ha igyekszünk, még hatalmasan lehet irodalmunkat művelni, s nemzetiségünket továbbfejleszteni; szintúgy, ha magunkról lemondanánk, ha legdrágább kincseink iránt közönyösek lennénk, ezen esetben majdnem lehetetlenséggel határos ez új álmokórság után még egyszer előidézni Kazinczyt és Széchenyit, az ébredés és haladás korát.

Az egész kérdés tehát a fajunk iránti állandó hűségen nyugszik, mint alapon.

Egyes osztály közönye mai napon aránylag kevesebb kárt tehet; de az egész nemzeté megteríthetetlen lenne.

3

A nemzetiség kérdése fajunk iránti állandó hűségen nyugszik, mint alapon.

Egyes osztály közönye mai napon aránylag kevesebb kárt tehet; de az egész nemzeté megteríthetetlen lenne.

Ezzel végeztük közelebbi cikkünket.

S hisszük, hogy idézett állításainkkal sem különöst, sem helytelent nem mondánk.

Azonban mindkettővé válhatik, ha *pedant* szigorral a betűkhez ragaszkodunk, s annál inkább, ha értelmét túlvisszük.

Nem minden eszme oly nyújtható, mint az arany, melyet végtelenül vékonyra lehet húzni anélkül, hogy szakadjon.

S főként a politikában vannak tételek, melyek a vegytan azon összetett testeire hasonlítanak, mik bizonyos elemeknek bizonyos arányából állanak elő, s csak így bírnak a kívánt tulajdonnal vagy hatással; mihelyt pedig az arányon változás történik, ámbár az elemek mind megmaradnak is, tapasztalni fogjuk, hogy egészen más test áll elő, s gyakran éppen ellenkező természettel és sikerrel. Az orvosságból méreg lesz, a méregből gyógyszer.

Alkalmazzuk tárgyunkra.

Említettük, miként nemzetiségünket csak a fajunk iránti állandó hűség mentheti meg.

Kétségtelenül úgy van.

De a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondolathoz, érdekhez vagy célhoz, a kellő határon túl rajongást szül, mely viszont a legerősebb ostromszertől, ti. a józan észről, a legbiztosabb bástyától, a tapintattól és a legsérthetlenebb vértől, az igazságtól fosztja meg a szeretett ügyet.

Különösen aki nemzetisége iránti buzgóságból türelmetlen lenne a többi népek nemzetiségi küzdelmeinek ellenében, az felköltené ezek visszahatását és gyűlöletét ellenünk.

Aki forradalom utáni helyzetünknek természetét félreismervén, a birodalmi közös érdekeket kizárólag fajunk szempontjából fogná föl, s egyébre semmi tekintettel nem volna, az, bár szándéktalanul, előmozdítaná a másik végletet, mely a birodalmi érdekekért a számításból kitöröltetni követeli a fajiakat.

Aki hazája vagy nemzete fényes oldalait túlbecsülné, s csupa buzgóságból gyarlóságait meg sem látná, aki, hogy sajátosságunk őriztessék, elzárni akarna az idegen befolyásoktól, az eszmék kommerciumatól, a rokonszenvek egyetemiségétől, az európai míveltség és az európai társadalmiság közösségétől, aki nemzetisége iránti aggodalom miatt kivonni igyekeznék minket azon láncból, melyen századunk magasb törekvéseinek villanyfolyama közöltetik, szóval aki azért, hogy exkluzív magyar lehessen, a korhoz, melyben él, a világviszonyokhoz, melyekben mozgunk, alkalmazkodni nem tud, az tehetségének mértékéig segítette sorompóba idézni ellenünk a század szellemét, a közpolgárisodás irányait és az Isten akaratját, mely ez idő szerint a különböző népeknek közelebb hozására, a természettudományi föltalálásoktól kezdve a politikai törekvésekig, ezer meg ezer utakon munkál.

Tehát ha sikert érni kívánunk, a fajunk iránti állandó hűséget, melynek úgy kell szívünkhez nőni, úgy kell lelkünkéből forni ki, mint a családi érzésnek, mint a gyermeki szeretetnek, mint a vallásos kegyeleteknek, szükség egyeztetni és összhangzásban tartani a hazánkban levő többi népfajok méltányos igényeivel, a birodalmi érdekek elutasíthatatlan követeléseivel s korunknak és az európai polgárisodásnak szellemével.

Ez közvetítések által éretik el.

S a közvetítés csak magában nem vonzó eszme, nem kedves tény, mert hisz alatta kölcsönös lemondások nagyobb vagy kisebb foka rejlik.

A közvetítés nem a szívgerjedelmek kérdése, de az ildomé, mely óhajtásainkat korlátozza a veszély belátása által.

Mi úgy gondolkodunk, hogy aki a többi népfajok, a közbirodalom és a polgárisodás elvitathatlan igényeivel lelke mélyében megbékült, a nemzetiség iránti hő ragaszkodását e tényezőkkel egyeztetni egész készséggel igyekszik.

De az is, ki e tényezők közül valamelyik iránt nincs rokonszenvvel, eszélyből és kötelesség-érzetből szintén hasonló célra törekvendik.

Az egyik kerülni fogja a nemzetiség körüli kényesb kérdésekben a végleteket, mert a tényezőket, melyekkel közvetíteni kell, szereti; a másik, mert erőseknek tartja.

4

Fajunk míveltségét s irodalmának emelkedését csak az egyetemes fajtól várhatjuk.

Miért fektetnénk egyesek vagy egyes osztályok vállaira oly súlyt, mely kevesek által elviselhetetlen volna a közszellem, az egyetemes hűség és kötelességérzet alapján pedig oly természetesen nyugszik, oly könnyű, hogy veszélynek alig lehet kitéve, áldozatot alig kíván.

S viszont miért csüggednénk végképp el, ha tapasztalni fognánk egyeseknél vagy kiválóan valamelyik osztálynál elhidegülést a nyelv, irodalom és fajmívelődés iránt, míg ugyanakkor magánál a tömegnél ellenkező iránynak jeleit szemlélnők.

Ezért mondtuk, hogy egyes osztály *közönye* mai napon aránylag kevés kárt tehet.

Azonban ismét megjegyezünk kell, miként a politikai tételek nem matematikaiak, s kár volna több hímet varrni egy állításból, mint amennyi belőle kitelik.

Mi az arisztokráciának jelentőségét elismerjük.

Befolyását bármi kérdésben is csekélynek tartani viszonyaink felfogása körüli avatatlanságot mutatna.

Ezen osztály elvesztette politikai jogaival együtt régi pályakörét, azon tért, mely által a történetlapjain és a nép tudalmában, az intézményekben és a közszellemben könnyen ki nem törölhető emlékeket emelt.

De a *birtok erkölcsi súlyát* most is úgy vetheti mérlegbe, mint régen.

A vagyon hatása megmarad minden formák közt, melyeket a státuselmélet a jogegyenlőség és térszínítés számára eddig kigondolt.

Különösen a *fekvőbirtok befolyását* megszüntetni a korlátlan demokrácia sem tudta.

Annál kevésbé lehet nálunk ilyen képzelni.

Továbbá a mi arisztokráciánk régi meggyökeresedett tekintélyénél fogva a hangadó a társas-körökben. Példája, iránya, szelleme közvéleményt teremt, vagy legalább követőket tud szerezni. Ezer panaszkodunk mellett arról, hogy a kegyeletek kora lejárt, a történelmi nevek nálunk tiszteltetnek. Az ősi családok varázssal bírnak, s magok körül illetlen nem hagyják a kedélyt. A nép házi életében és szociális fogalmai egész körével inkább arisztokratikus, mint hinni akarnátok. Nincs hazánkban párt vagy osztály, melyet mágnások vagy nagybirtokúak iránti gyűlölet jellemezne; s nem voltak politikai előzmények, melyek ily gyűlöletet megfoghatóvá vagy menthetővé tennének. Ez okból nincs vélemény s annál kevésbé megrögzött hit nálunk, mely kifejlődésében és erejében ne köszönne sokat arisztokráciánknak. Minden kérdésnél befolyásának nyoma jelenleg is fölmutatható.

Ez a birodalom egyéb részeiben, Ausztriában, Cseh-, Morva- és Olaszországban sincs másképpen.

A Lichtensteinok, Schwarzenbergok, Lobkovitz, Kolowrath, Stahremberg, Attems, Herberstein s egyéb ősi nevek az egykori örökös tartományokban mai nap is éppen oly fénysugarai a trónnak s tisztelettárgyai a népnek, mint a közbirodalom jelen politikai rendszere előtt. Így van minden egyes ország azon történelmi nevekkel, melyekhez az emlékezet a polgári befolyás tekintélyét köti.

Következőleg gyarló észre mutatna vitatni, miként azon állás, melyet nemzetiségünk irányában a felső osztály foglal el, nem nagy nyomatékú.

Az öröm, mely minden kebelben feldobog, ha a társadalom élén állók ajkairól magyar hangot hall, éppen ellenkezőjét bizonyítja.

Íme felséges urunk legmagasb körutazása alkalmával mindenütt az ősi hódolattal s a reánk öröklött ragaszkodással találkozott; de a legfőbb magasztaltságra ragadta a magyar nemzetet, midőn ez Apostoli Fejedelmének ajkain a magyar nyelvet ősi otthonossággal, igéző varázssal hallá zengeni.

Mily lelkesedéssel tértek vissza küldöikhez az Alföld képviselői is, kiket az *Uralkodó fenséges atyja* magyar szavakkal fogadott és vigasztalt!?

Csak annyi tény, hogy régen, midőn a magas arisztokrácia politikai jogai terjedtek voltak, a többi osztály míveltsége, közszelleme, önérzete pedig fejletlen és kevés súlyú vala, akkor mágnásaink nemzetietlen iránya életkérdésként tűnt fel; most pedig csak nagy és eléggé nem sajnálható akadály lehetne.

S itt minden célzás nélkül - mire méltó okunk nincs - egy észrevételt kell tennünk.

A forradalom előtt a magyar a Kárpátoktól Adriáig, sőt Erdély önálló szervezete mellett is a moldvai és havasalföldi határokig politikai nemzetiséggel bírt. Most ellenben ugyanezen területen inkább csak faji nemzetisége van.

Régen divatos mentség vala fölhozni, hogy egyik vagy másik tekintélyes egyénünk a magyar nyelvet nem tudja ugyan, vagy nem szereti beszélni, s a magyar irodalom által nem érdekeltetik, de azért magyar gondolkodású, tetőtől talpig magyar.

Valóban ily mentség akkor egész súllyal bírt.

Mert közjogi helyzetünk naponkint elég alkalmat nyújtott a nyelv és az irodalom ápolásán kívül is ezer más módon bebizonyítani a magyarságot.

Politikai életünk, a haladás vagy konzerváció minden kérdéseivel együtt, erre vonatkozott.

Sőt az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság, az anyagi fejlődés emelésében, minden javításban és szépítésben, mely a haza térszínét becsesebbé tette, a nemzetiség tükrözte magát vissza.

Egy közbirodalomba olvasztva eggyé, ma már nem húzhatunk határvonalakat Ausztria középett különböző politikai nemzetiségek számára.

A birodalmi fajok nem osztályoztatnak többé *tér* szerint. *Minden faj számára ugyanazon határok állanak, a közbirodalom közös határai.*

Ezek elég tágosak, hogy mindannyian összeférjünk.

Midőn tehát arról van szó, mi különbözteti meg a birodalmi fajokat most egymástól, kétségkívül mindenekelőtt a nyelv és irodalom, azután az értelmiségen és szorgalmon alapuló vagyonosság és kultúra.

Az első kritérium tehát, egyik vagy másik birodalmi népfajhoz tartozik-e valaki, mai napon többé nem politikai érzelmek, hanem csupán a nyelv által fejeztetik ki, bármely társadalmi osztályhoz tartozzék is az illető.

S a különböző népfajok a közös műveltség érdekében versenyezni fognak egymással a faj nyelve művelésében s irodalma terjesztésében.

Minden egyes faj hátramaradása közös veszteség.

Minden egyes faj emelkedése a birodalom közös érdeke.

Fajunk tehát önmaga s a birodalom iránt teljesíteni fogja kötelelességeit e részben is.

A társaság egy osztálya sem vonandja el magát fajának műveltségét tehetsége szerint támogatni.

S így mi remélve és bízva tekintünk azon mosolygó jövő felé is, midőn a felső körök társalgásában a magyar nyelv gyakran fog használtatni, s midőn irodalmunk jelesebb terményei legalább annyira lesznek ismereteseek, mint a külföldiek.

Korunk az ipar, a kereskedés, a pénz kora.

A természettudományok s főleg az erőműtan teszik az alapot, melyre az leginkább támaszkodik uralkodó irányával, az anyagi haladással.

E ténynek különös fontossága van fajunk sorsára.

Hogy rövidек lehessünk, térjünk megint egy történelmi adatra vissza.

A magyar nemzet egész európai élete alatt - mint már fönebb mondók - a lefolyt században mintegy 61 évig volt fajunkban aránylag a legcsekélyebb erély, organikus egészség és visszapótló erő. Akkor a társadalom felszínén terjedt tovább, s harapózott lassankint lejjebb bizonyos elmerülési processzus; de a társadalmi rétegek közelében semmi ilyennemű irány nem vala észrevehető. A magasabb ipar és kereskedelem emberei nem voltak magyar nyelvűek azelőtt sem, s azutánra szintén megtartották régi nyelvöket. A diplomatikus nemzetből közéjük ritkán vegyült valaki. A legszegényebb nemes is lenézte azon foglalkozást, melyet korunk bálványoz, vagy legalább amelyre büszkén hivatkozik, midőn polgárisodását emlegeti. Az iparosok s kereskedők osztálya semmi politikai súllyal nem bírt és kevés erkölcsivel. Gyér számú természettudósaink egypár latin kézikönyvet írtak, s tanszékeikből beszéltek oly dolgokról, melyek senkit sem érdekeltek, senkit szorgalomra nem buzdítottak. Egy-egy megyei mérnök segített itt-ott sárt sárra rakatni, hogy országutunk is legyen; de különben még a compossessoratus erdőinek fölmérésére sem igen vétettek a mérőasztalok igénybe. Nem vala tagosítás, arányosítás. Az osztozásra pedig a geometria néhány rúdon és láncon kívül felesleges volt. Szóval: az egész természettudomány, az egész ipari világ, az egész anyagi haladás, kérdéseivel és egyéneivel együtt, nem vegyítette magát a nemzetiség gyöngítésének vagy erősítésének ügyfolyamába. Úgy nem tényezett, mintha a holdban laktak.

Hát most? Hát kivált ezentúl?

Nagy probléma, melynek szeme közé kell néznünk.

Léhaság volna nem gondolkozni felőle, s még többet, mint amennyit írni szükséges.

Mi kétségkívülinek tartjuk, hogy nálunk az egyének folytonosan növekvő mennyiségben fogják magokat a gyakorlati tudományok általi kenyérkeresetre vetni.

Jogtudósok helyett mérnökök, táblabírák helyett anyagi vállalatok vezetői lépnek előtérbe.

Az ipar és kereskedelem a nép különböző osztályaiból nagy kontingenst fog az ifjabb nemzedék közül igénybe venni.

A változások, melyeken átmentünk, az érdekek, melyekről lemondottunk, a kilátások, melyek megnyíltak, egyesülten vonnak ezen irány felé.

Az arisztokratikus szellemű apák is reáltudományokat sürgetnek.

A nemesi családok majdnem oly buzgón szemelik gyermekeiket ki az ipar és kereskedelemre, mint régen a hivatalos pályára.

S így előre lehet látni, miként egy tekintélyes osztály, mely a mérlegbe nagy súlyt vethet, fog jövőre fajunkból is tényezőként előállani, oly osztály, melynek az 1711-től 1772-ig terjedő korszak alatt semmi befolyása sem volt, akár jobbra, akár balra; de amelynek az 1849-ki állapotok után s a jelen korszakban nevezetes szerepe leendő még a nyelv ügyében is.

A tón, mely nálok divatba jövend, legalább akkora fontosságú, mint a felső osztályoké; mert temérdek gyakorlati ész, tevékenységet, talentumot és ambíciót szakíthat ki fajunkból.

A szellem, mely ezen osztályt lelkesítendi, irodalmunk tartalmassága s nemzetünk tudományos értéke felett nagy mértékben fog határozni. És ha az ellenünk fordulna, a kor uralkodó iránya csak aléltságunkat mozdítaná elő.

A reálistudományok és az ipar embereivel együtt elvitetnék tőlünk a legmozgékonyabb, a legexpanzívebb erők öszlete.

Velők a század jelszavai maradnának sorainkban; nélkülök a világ alig értené meg, miért s mily joggal akarnánk helyet foglalni a mívelt és életre szólított népek csoportozatában?

Adná az ég, hogy amely buzgósággal küldik az apák most gyermekeiket a reáliskolákba, és amely törekvés mutatkozik a kenyértudományok felé, ugyanazon mértékű hűség maradjon fajunk iránt azok keblében, kiknek nyelvünk és irodalmunk körüli rokonszenvére legalább akkora súlyt helyzünk, mint a felső osztályokéra!

Tán nem elég renddel s tán nem kellő világosságban mondtuk azon eszméket el, mik helyzetünk ismeretére vezetnek.

Szerintök az mindenesetre bebizonyul, hogy az érintett tekintetben mostani viszonyainkhoz egészen analóg állapotot hasztalan keresünk történetkönyveinkben, mert új vagy a régiektől sokban eltávozó tényezők állottak azóta elő, s most a konjunktúrák és valószínűségek más arányai mutatkoznak.

De minden körülmények összevetése szerint fajunk továbbfejtése és magas műveltségi fokra emelhetése iránti reményeink folyvást állanak.

Aggodalmakra a fajunkhozi hűség mellett semmi ok nincs, habár tagadhatatlan, hogy oly hosszú pangás s visszaesés, minő a múlt században mutatkozott, sokkal eldöntőbb követke-zésekkel járna.

Irodalmunkban s olvasóközönségünknek az irodalom iránti pártolásában most nemcsak lankadás, de még a legcsekélyebb hanyatlás sem vehető észre.

Ez tény, mely egyszersmind ösztön és kezesség.

1853

ESZMÉK A REGÉNY ÉS DRÁMA KÖRÜL

1

A regénynek - ezen szabálytalan alakú műnek, mely a cselekvény egységére sem kénytelen szigorúan ügyelni, mely a meglepő bonyolításokat mellőzheti, és néha a legegyszerűbb mesével is kijöhet, sőt az Óperencián túl mindenütt tapsot arathat -, a regénynek egy nagy előnye van a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, ti.: *a körülményesség, a détailok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében.*

Nem szükség most megvitatnom: vajon ama tulajdonban, melyet előnynek neveztem, nincs-e annyi prózai vegyület, hogy éppen miatta nehéz már a regényt a költészet nemei közé sorolni, és éppen miatta nem nyerhet az oly törvényeket, melyeket a szervezetben követni tartozzék, s oly határozott formát, mely a kényesebb műízlést is annyira kielégítse, mint egy hibátlan alakú drámáé? S én még azt sem vonom kétségbe, miként állhatnak elő az összhangzás és széparányúság iránt a miénknél sokkal fogékonyabb nemzedékek, kik a regény széles alapeszméjeért nem fogják elengedni a mese szoros egységét, és a körülményesség bűbája miatt nem hunyandják be szemeiket a szabálytalanságokra; midőn aztán a regény kénytelen leendő drámai szervezetet venni föl, s oly térre lépni, hol babért bőven gyűjthet, de befolyásának nagy részét elveszti, s létezése sem lesz eléggé indokolva.

Ezen paradoxnak látszó állítás érthetővé válik, ha egy kevésbé megvizsgáljuk, hogy a mostani közönség - s itt a művelt világ olvasóközönségéről szólok - mit keres a regényekben, és minő regények azok, melyek általános és tartós befolyást gyakorolnak a kedélyekre és elmékre?

Korunk láthatárán sok világosság s kevés meleg van.

Az előítéletekkel együtt, melyeket eszünk szétboncolt és tartalmatlanságuk miatt megvetett, csökkent keblünkben a hit az igazságok iránt is.

Nem a szám- és természettani, de az erkölcsi, politikai s társadalmi igazságokat értem.

Vizsgálunk és kétkedünk.

Dialektikánk ostromszereivel megdöntöttük a történeti jogok nagy részét, de sokszor magasztalt bölcsességünk, mely naponkint érdekes elméleteket tud gyártani, az alkotásban erőtlennek mutatkozik, és a gyakorlati élet terén hamar elkallott kísérleteket cserél rögtönzött újakkal föl.

A régi jogviszonyok bukása a létező társadalmi rend alapjait is ingatabbakká tette. Az egész épületen repedések látszanak, s tartóssága iránt szívünkben kételyek fészkeltek. Mi azonban követ kő után feszítünk le, s rettegve az összeroskadástól, mozdítjuk elő azt. Kíváncsiak vagyunk szociális viszonyaink hibáinak kikeresésében, fürgék nevetségessé tételében, majdnem oly mértékig, mint amennyi újságvágygal fogadjuk az új társadalmi eszméket, és amennyi elmeállással állunk készen azok kigúnyolására.

Ugyanezen vizsgálati ösztön és kétely, ugyanezen tevékenység a gondolkodásban és tehetetlenség az alkotásban, jelentkezik az erkölcsi fogalmak körül is. Ha materialisták vagyunk, áttaljuk elvünket cselekedeteinkre nyomni; ha vallásos, szellemi és erkölcsi kötelességeket ismerünk el, gyakorlatba vételüket bizonyos pontokon túl szégyelljük s kinevetjük. Egyik irány felől sincs mély hitünk. Mindeniknek kémleljük gyengeségeit. Mindeniknek ellenkezőjébe objektíve sokszor beleéltük magunkat. Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadtatását, mint védelmezését; s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.

Aztán az újabb európai események s az óriás közlekedési eszközök a nemzeti és egyéni sajátosságokat is kezdik gyengíteni, míg a kereskedelmi és szellemi közös érdekek által az egyetemesség érzését és a világpolgárság előkészítő eszméit hintegetik szét.

Máris rendkívüli ingerrel hatnak reánk az idegen állapotok, szokások, fogalmak és társadalmi viszonyok.

Mindent vizsgálni s kiismerni, elfeledni önmagunkat, hogy az általánost és jellemzőt egyaránt tudjuk érteni, érzéseinkkel idegen érzésekbe, gondolatainkkal idegen gondolkozásmódba olvadni, a legszembevetettebb helyzetek pátoszát és komikai oldalát finom tapintattal felfogni, minden élmény közé képzelődésünkkel besimulni, mindennemű viszonyok nyelvét fogékonosan beszélni, a tárgyilagosságra törekedni alanyiségünknek, sőt néha jellemünknek gyengítésével is: ezek ama tulajdonok, melyeket az európai mívelt közönségben eddig is kifejtettek, s ezentúl még inkább fognak előmozdítani, a közlekedési eszközöktől kezdve századunknak mindazon irányai, melyek államot államhoz, népeket népekhez közelebb vonnak.

Szóval: a mi korunk gondolkodásában vizsgáló és kétkedő, érzéseiben blazírozott s erős hatások után vágyó, jellemében pedig több utánpéztési ügyességgel, mint merev sajátosságokkal bír, több fogékonysággal, mint kitartással, több méltánnyal a mások cselekedeteinek indokai iránt, mint szigorral önmagához.

A makacs alanyiség, mely néz köréből kilépni nem tudott, s mely lelkesedésre oly hajlandó vala, mint gyűlöletre, és hogysem magát megtagadná, kész volt megsemmisíteni - a türelmetlen, de vaskövetkezetességű jellem, mely meleg hitből és ingatlan meggyőződésből támad, s mely az erkölcsök sivár, de nemes aszkétizmusa nélkül alig képzelhető, mindinkább kezd enyészni, s helyét azon felvilágosodott és engedékeny érzület foglalja el, mely senkire a károztatás követ nem szereti dobni, mely tárgyilagossággal kíván a más szívébe tekinteni, mely a lélek minden mozzanatainak indokait felfogni, eredményeit menteni vagy megbocsátani tudja, s mely midőn tetteinek igazolásával tisztában van is, szünetlenül követeli: audiatur et altera pars, hallgattassék ki a másik fél is. Mert hátha az is szintén képes magát igazolni, hátha az eszmék és indulatok ellenkező pólusánál is van valami tárgyilagosságság, melyet saját szempontjából érteni, sőt dicsérni sem lehetetlen.

Korunk ezen tulajdonainak leginkább bír a szépirodalom minden nemei közt a legkétségesebb esztétikai becsű, a legformátlanabb alakú, ti. a regény, eleget tenni.

Törvényei oly engedékenyek, köre oly tág, hogy majd mindent a művészi feldolgozás anyagává tehet.

Ami felett az emlékezet vagy a vágy dicsfénye leng, amit a jelen élvezőn karol át, vagy a hívékeny remény egy álomvilágban lát; amit a szeretet vagy gyűlölet, a megvetés vagy iszony érdekek ruház fel; ami különös ritkasága által vagy pikant és gyermeteg, bizzar és vonzó sajátosságainál fogva; ami hű tükre az életnek, mely elenyészett, vagy az életnek, mely folyamatban van; ami bölcselmi eszme, társadalmi kérdés, politikai irány és lélektani igazság vagy probléma, ami a létező érdekeket egymás ellen fegyverkezteti, vagy egymással kibékíteti; ami az egyént a világhoz közelebb vonja, és a világot az egyénnek, az egyént a világnak föltárja, ami a természetből kedélyünkre hat, varázsol és izgat, elragad és elborít; ami a költészet különböző nemeinek tárgya lehet; amit beléletünkben s a külvilágból a líra, az eposz és a dráma magának anyagul választhat: szóval minden - az undorítón és feltétlenül unalmason kívül - egy regény tartalmává válhatik, s ha művészi kéz által van keresztülvive, nagy hatást gerjeszthet még akkor is, ha a költészet semmi más neméhez vagy általában nem simulhat, vagy pedig, ha valamelyiknek formájába be is férhetne, azon formák korlátai közt semmi valódi, semmi tisztább műélvezetet, sőt mulékony érdeket sem tudna támasztani.

A tapasztalni és élvezni, az életet millió árnyalataiban látni és megbírálni akaró közönség s a változó benyomások által kihűtött kedélyű és mégis új meghatásokért esengő társadalom a legkülönösebb követeléseket intézi a regényíróhoz, ki hogy a kor szeszélyének és igényeinek eleget tegessen, a legtágabb formákat tartá maga számára fönn, minden tárgyat körébe vont, minden akadályt, mely a feldolgozást nehezítené, leküzdeni ígért.

Körülöttünk romok vannak, mondja a közönség, szokások, erkölcsök, világnézetek, élmények és szenvedések emlékei, melyek közt mi könnyelműen, nevetve, fecseggve haladunk tovább; de néha a kéjek mámorában, a szórakozás röpkedő, enyelgő perceiben is egy fájó vágy, egy szent elborulás von a múlt felé vissza. Óhajtanók látni a századok szellemét. A kihalt eszmék élettörténetét érdeklél hallgatnók meg. A letűnt szokások és erkölcsök légkörében kívánnánk lélegzeni, játszani, sírni. A rég eltemetett családtűzhely előtt akarnánk melegedni, a rég ledöntött oltároknál imádkozni, a rég elhangzott dalok mellett szeretni és csalódni. Aztán a rég eltört villárok fényénél, a divatból rég kiment öltözetekben vágyunk a rég leroskadt várak termében időzni, most társalogva a régi *etikett* szabályai szerint, majd a régi viszonyok akadályai közt küzdve a régi előítéletekkel; most a szenvedély régi féktelenségeivel támadva meg a régi társadalom szokását, illemét, világrendjét, majd viszont legyőzve kiállani a régi társadalom és erkölcsi eszmék bosszúját, végigszenvedni megvetéseit, kegyetlenségét, nemezését, börtöneit, kínszereit, penitenciáit, bakóit, tűz- és vízpróbáit. Mindezeket szeretnők mi, mondja a közönség. Szeretnők egy óriási képbe foglalva, vagy külön rajzokban. Továbbá még vágyunk a régi kabinetek titkaiból, a régi zárdák némaságából, a régi sarlatánok lármáiból, a régi tudatlanok büszke igényeiből, a régi bölcsök ábrándjaiból és a régi vértanúk lelkesedéséből a szépet és nevetségest meghallani. Vágyunk a nép primitív állapotából, életmódjából, bűneiből és erényeiből s aztán ráadásul a régi országok, városok külalakjából, a régi testületek szelleméből, a régi jogi s állami fogalmakból sok, igen sok, művészileg hű s történelmileg igaz sajátságokat ismerni, tényeket tudni meg s jellemző rajzokat bírni. Mindezt te, regényíró, könnyen megteheted. Támaszd fel nekünk a múltat s a múltban nemcsak az emberit, az általánost, de azt is, mi oly sajátságos, hogy csupán a művészileg előállított részletek által válik századunknak egészen más szelleme miatt megfoghatóvá, érdekessé és lélektanilag igazzá. Erre a drámaíró a szűk formák bilincsei közt nem ajánlkozik, de a te széles jogaid által uralkodhatol a hajlíthatatlan s a művészet tégléjébe nehezen olvasztható anyagok felett is. Teremtsd tehát vissza a múltat, a történelemnél hűbben, mert művészileg.

A közönségnek hasonló kívánatai vannak a jelenre nézve is. A regényíró a genre-képektől vagy a családélet kedélyes rajzaitól kezdve, a politikai és társadalmi eszméknek inkarnálásáig mindenhez hozzányúl.

Mert az olvasó tőle várja a magával meghasonlott társaság legélesebb bírálatát. Mert neki jutott szerepül az analízis bonckését, ezen legkevésbé költői műszert úgy használni, hogy az eredmények, melyeket általa fölmutat, kevésbé láttassanak bölcselmieknek, mint költészetieknek, s hatásuk inkább elragadó, mint elmélyesztő legyen.

Neki kell az osztályok beléletét cselekvényekben hűn állítani elő, s a körülményesség dacára, mely egy csoport csattanást kizár, egy csoport megoldást lehetlenné teszen, annyi érdeket, annyi költészetet meríteni a valóból, a pozitívból, amennyit az álom és lehetetlenség országában kalandozók nem tudnak összehajhászni.

A regényírónak gyakran a kor feladatait, törekvéseit is anyagul kell választani, míg ellenben a drámaíró a politikai és szociális irányokkal bűnhődés nélkül ritkán foglalkozhatik, s bár a vígjátékokban sikerül ugyan olykor nevetségessé tenni a különböző tanok és pártnézetek embereit, de általában a színművészet tiszta és szoros formái mellett a legtöbb korkérdés drámailag földolgozhatlan marad.

S kétségtelen, hogy ritka színmű bír valódi belértékekkel, ha Thalia sok tért engedett abban a pártcélatoknak, vagy ha éppen az alapeszmét a napi politikától kölcsönzé, míg másfelől bizonyos, miként a legkedveltebb regények éppen a társadalom sebeinek föltárásával és a hibás közjogi intézmények megdöböntő eredményeinek leleplezésével foglalkoznak, s gyakran oly sikerrel, hogy a művészileg visszatükrözött részletek által a kedélyekben és a gondolkodásmódban forradalom idéztetik elő.

Nincs szükség példákra utalnom, mert mindenik olvasóm helyettem eleget hozhat föl.

Még csak azt jegyzem meg, hogy ha a kört, melyből a regényíró a mese anyagiát választhatja, átvizsgáljuk, úgy fogjuk találni, miként a regényre alkalmas tárgyak nagy része a drámai földolgozásra teljesen alkalmatlan.

2

Miután a regényíró a legmagasabb és általánosabb koncepcióktól kezdve a legkisebbekig mindenhez hozzányúl; miután a politikai és társadalmi megoldásokhoz néha több súllyal járul, mint a hírlapok cikkírói, mint a szaktudományok képviselői, mint a parlament szónokai, mint az utcák demagógjai, mint a szalonok tekintélyei és mint a pártok státusférjai; miután az irányregények divatba jöttek s korunk viszonyai közt a divatból kimenni nem fognak: ezen körülményekből a regény elmélete körül oly szempontok merülnek föl, melyeket a regényíró, ha az elméletekkel nem is szokott bajlódni, a keze alá vett anyag természeténél fogva okvetlenül követend, de amelyeket a felületes kritikusok nem könnyen vesznek észre, s ennél fogva a regények bírálatában lőnek legtöbb bakot.

Kivált nálunk a nemzetektől tanult drámai elvek szerint ítéltetik - még a jobbak is - a regényeket, holott a hőskölteményekre nézve ily képtelenség eszökbe sem jut, s holott magok kacagnák legelőször ki azt, ki a szobrászat szabályaiból látna törvényeket az olajfestészetre, és az anyag természetét elfeledvén, a gránit- és márványépítményektől azon kedves és nevető tekintetet vagy azon könnyűséget s idilli bájta, vagy azon kacér cicomákat, vagy pedig azon komfortot és lakályosságot kívánná, melyet a svájci kunyhók, a hollandi nyárilakok vagy az angol cottage-ok nyújtanak.

A regény tárgyainak egy része olyan, mely a drámai földolgozást is megtűri. S ekkor az író, ha művészi tapintattal bír, nem fog könnyelműleg eltérni a dramaturgiában annyi hatást és műélvezetet nyújtó szabályoktól; sőt örvideni fog, ha a regényének ökonómiaja minél inkább közelíthet a színművékéhez, s ha különösen a cselekvény egységéből folyó széparányúságot, összhangzást és bevégeztséget minél szeplőtlenebből megóvhatja.

De egy kevés körültekintés után úgy találándjuk, hogy éppen a legnagyobb hatást gerjesztett regények tárgyai igen szélesek, igen szétágazók s nem engedik magokat a drámai törvények ráájába szoríttatni.

S főleg mióta az irányregények lábra kaptak, ha azok ellen sikertelen, és ami még rosszabb, eléggé nem is indokolható tiltakozásokhoz, melyek jobbára csak egyoldalúságunkat bizonyítanak, nem folyamodunk, akkor be kell vallanunk, hogy a cselekvény egységének szigorú megtartásával lehetlen volna a regényírónak a nagyobb politikai és társadalmi eszmék felett uralkodni.

Aki - mint például Dickens a *Bleak House*-ban - az apró formaságokhoz kötött, halasztásokhoz szokott és az incidensek miatt a főkérdést nem ismerő törvényszékeknek minden gyarlóságait felleplezni akarja; aki kitárni törekszik, hogy az ily igazságszolgáltatás minő befolyással van az állam tekintélyének csorbítására, a bírák elméjének s lelkiismeretének

megtompítására, a közerkölcs süllyesztésére és a pörlekedő felek finánciális állapotjának, családi viszonyainak, jellemének s egész kedélyvilágának szétdúlására; aki egy hosszas és parókás pörrendszer átkait akarja cselekvények által szemeitek elé vezetni, az oly regényíró nem fogja a mese egységéhez szigorúan tartani magát, mert jól tudja, miként regényének anyagát e kicsiny rámába becsukni lehetetlen.

Aki - mint például Eötvös *A falu jegyzője*-ben - egy politikai intézmény ellen, mely ezer ágakat eresztett a köz- és magánélet rétegei közé, minden ostromszereket, melyek a költői talentum rendelkezésére állanak, működésbe hoz, az már midőn az alapeszmét maga elé tűzte, tisztába jött aziránt, hogy tárgyról legrosszabb regényt a cselekvény-egység szoros törvényei szerint írhatja.

És ezen felvilágosítás végett idézett tárgyak még korántsem a legszélesebbek.

Lefesthetik a munkásosztály viszontagságait, a gyárok és műhelyek homályába takart szenvedések alakjait és a nyomort, az elsatnyulást, az éhhalált, a prostitúciót, a bűnt, mely az olcsó bérért is elég munkát nem lelő tömegek osztályrésze; írhattak „Párizsi rejtélyeket” vagy „Világ-rejtélyeket”; írhatják egész polgárisodásunk rejtélyeit, a tőke és a munkáskéz, a hatalom és elhagyatás közti óriás párvonalnak rajzáig. Vagy ha büszke elmétek még e feladatokkal nem elégednék meg, akkor visszavonulhatnak a történelemben, megragadhatnak a kort, melyben az óvilág az új eszmékkel, a paganizmus a kereszténységgel küzdött, s a legmagasabb két ellentétet, a világtörténelem legérdekesebb jeleneteit vehetné egy regény vakmerész feladatául.

És már ekkor ugyan mi hasznát lehetne venni a mese szoros egységének? Ugyan mennyit olvashatna magába a nagy koncepcióból? És nem annyi maradna-e földolgozatlanul, amennyi kívül hagyná a regényen éppen azt, amiért a regény készült?

Szóval: miután korunkban a regény tárgyai többnyire felül vagy kívül állanak a drámatárgyakon, önkényt foly, hogy a színmű szabályainak lényegesebb részei az anyag természeténél fogva a regényre igen ritkán és csak nagy óvatossággal alkalmazhatók.

Mert a regényíró választott tárgya szerint gyakran csak egyes bogok által köti meséjének különböző történeteit össze, s legfeljebb a kifejlődésnél hozza egymással szorosabb kapcsolatba. Ő néha kénytelen azzal megelégedni, ha egy uralkodó egyéniség vagy esemény körül gyűjtheti mint kevésbé összefüggő tömböket a mellékcselekvényeket és mellékszemélyzetet. Sőt olykor a mű alá vett anyagért azt is kénytelen elfogadni, hogy a főtörténet mellett egy második párhuzamban folyjon tovább, a fejlődés alatt mindig emelkedjék fontosságban, végre versenyezzen a hatás felett, s kétfelé vagy több darabokra hasítsa a művet, melyet aztán jobbra csak az alapeszme egysége tart együtt.

De ha a regényíró - az anyagért - a drámai egység természetével ellenkező ily szabadságot vehet magának, akkor tőle e szabadság szükséges corollariumait sem tagadhatjuk meg, bármily ellenkezésben álljanak azok egyenként a színmű szervezetének törvényeivel.

Különösen pedig a regényben az alapeszme epizódokat tehet szükségessé, melyeknek nincs semmi hasonlatosságuk azzal, mit a drámában expozíciónak nevezünk, vagy azzal, mi az újabb színművekben előjátékként fordul elő, s melyek sem mint előzmények, sem mint későbbi fejlemények a regény valóságos meséjével kapcsolatban nem állanak.

Továbbá a drámában a cselekvénynek minden jelenettel egyenesen kell a megoldás felé haladni, még akkor is, midőn új bonyolítások állanak elő; de a regényben az író, ha szükségesnek látja, megnyugszik, kényelmesen körütekint, félbeszakítja a megkezdett fonalat, mást vesz kezébe, régebbi vagy egyidejű történetekre tér át, s midőn azokat is bizonyos pontig vitte, egy harmadik eseményre ragadhatja figyelmünket, s csak azután von minket ismét az első

cselekvény színterére vissza, ott szövéen tovább elbeszélését, hol félbehagyta, vagy pedig a cselekedtetés helyett egy rövid expozícióval lép elő, és értésünkre adja, hogy miket képzeljünk a hallgatása óta megtörténteknek.

A drámában az érdek a szembevetett szenvedélyeknek küzdéséből támad. Az egyén, ki körül összpontosítatik részvétünk, jeles, vonzó, nagyszerű vagy megdöbbentő tulajdonaival vív az ellenkező hatások ellen, melyek a mű természete szerint most kísértés, bűn, ármány, gyengeség, szédítés, kék és csáb alakjában jelennek meg, majd a viszonyok kényszerűségéből, a konvencionális nézetek súlyából, a megcsontosodott előítéletekből, a korszellemből, a hagyományos erkölcsök és szokások bűverejéből, a társadalmi rend hierarchiájából, kegyeletekből, vallásos eszmékből, állami köteleességekből állanak. S midőn az egyén, kit részvétünk - mint az éltető lég a földet - átfogott, és mindig körülövezve tart, meghajlik egy bűn, egy csáb előtt anélkül, hogy eltörpülne, vagy kesztyűt dobott a jogos viszonyok, a társadalmi és világrend ellenébe - s e két botlás egyike által a nemeztis földidézvén megbukik: mi könnyezni fogunk sorsán, de egyszersmind érezzük, hogy a költői igazságtétel - a művészeti világ gondviselése - nem hagy hátra kedélyünkben semmi fájó, semmi ingerlő disszonanciát. Megnyugszunk a tévedés, bűn vagy vakmerőség lakoltatásán. Ez a drámai érdek legtermészetesebb neme. Megengedem, hogy van még más két eszközlése a drámai érdeknek; de mindkettő sokkal kétségesebb becsű, s csak nagy óvatossággal használható. Egyik az, midőn egy szörnyet teszünk hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában, a becsszomj vagy kéjvágy tetőpontján, az elért vagy rögtön megghiúsult cél percében buktatnak meg. Ilyen a drámába vitt Nerók és Caligulák katasztrófja. Azonban a színműíró e tárgyagnál igen hamar bukhatik, mert a feltétlenül gonosz csak iszonyt, a feltétlenül aljas csak undort, az ok nélkül szenvedő ártatlanok sorsa csak bösz ingerültséget költ bennünk, és a katasztrófnál könnyen történhetik, hogy nem a költői igazságtételt érezzük, hanem csak azon csömört, melyet egy ronda rovarnak eltapodása okoz, vagy azon éppen nem költői ujjongást, mely egy dühös bikának leveretésekör tör ki keblünkéből. S mi köze lehet ezen érzésekhez az esztétikának? A másik szintén nehéz, bár az előbbinél könnyebben kezelhető eszközlője a drámai érdeknek, midőn egy szörnyeteg vagy nyomorult egyén, kit különben gyűlöletünk vagy megvetésünk kísérne, valami emberi érzés, valami mozgásba hozott szenvedély által tisztulni, javulni, emelkedni kezd; de mikor már részvétünkre igényt tart, föltámad a múlt a megteremtett bonyodalmakkal együtt, föltámad a nemeztis és megsemmisíti őt. A szörnyeteger purifikációját drámai érdekűvé tudta tenni Hugo Victor *Borgia Lucréziá*-jában; a renyhe, a gyáva Sardanapalt pedig - e mintaképét a nyomorultaknak - Byron lord lángesze a katasztróf által *majdnem* drámailag érdekessé bírta varázsolni.

Elmondám mind a három nemét a drámai érdeknek.

Mindenikre okvetlenül szükséges - az általam lerajzolt lélektani skálán kívül - hogy a főjellem cselekvő legyen,² s hogy a katasztrófban jellemző, erős és valami *tényleg* mutatkozó költői igazságszolgáltatást lássunk.

Ellenben a regény érdekessége, az általa használt anyag természete szerint, néha a szembevetett szenvedélyek küzdését főelemként nem is követeli, s ezáltal a drámai érdek kellékeinek nagyobb része alól feloldatik.

Továbbá a regény hősei lehetnek passzív egyéniségek is, kik benyomásokat fogadnak el anélkül, hogy azt tetté alakítsák, s kik a véletlen vagy az események hullámai által, mint a könnyű sajka, vettetnek a tenger közepére vagy a révpartra.

² Byron Sardanapaltja éppen a passzivitás miatt nem tudott drámai alakká válni a végső jelenet nagyszerűsége mellett is. (K. Zs.)

Vége a regényben nem okvetlenül szükség, hogy a katasztróf jellemző, erős és tényben mutatkozó legyen, mert itt költői igazságtétel bágyadtabb, halványabb, kevésbé csattanó vagy éppen csak egy bölcselmi észleletben nyugvó nemeivel is célt lehet érni. A regényben könnyen motiváltathatik egy kedélyállapot, melyben látható tények nélkül is nemezis rejlik. Így például a gazdagságra törekvő, míg dús lesz, elveszti a kiejérzést; a vétkes, ki bűn által nyerte nőjét, nem tud többé mosolygani, szeretni, álmodni; a ledér, ki fölálodozta könnyelműségének az őt imádó némbert, végre a kicsapongás miatt blazírozottá válik; a becsszomjas, ki az alacsony sorsú mátkának visszaküldi a jegygyűrűt, a fényes viszonyoknak, melyekbe lép, csak terhét érzi. Ezek s a többi körülményeknél is az ezekhez hasonló érvű katasztrófok elegek a regényíró számára; mert ő a földolgozás ezer meg ezer módjai által, belőlök a költői igazságtételt az olvasónak tanulságra és megnyugtatóként átadhatja.

Nem vonom tovább a párhuzamot.

Mert ennyiből is már gyanítható, hogy egy jó regénynek minden lényeges tulajdonai, bármily hatásúak a maguk helyén, a drámába átvitelve hibásokká változhatnak.

Általában a regények nagyobb részének semmi hasonlatossága nincs a drámához.

Sőt még az is megtörténhetik, hogy amely regénynek tisztán drámai szerkezete van, e tulajdon dacára sem vitethetnék színpadra a jellemek lélektani fejlesztésének és a tények indoklásának a dráma számára el nem sajátítható modora miatt.

3

Már láttuk, hogy a regénynek - azon alakban, mint most divatos - mily csekély köze van a dráma törvényeihez.

Csak egy szempont felvilágosítása van még hátra.

De e szempont talán a legsajátságosabb különbséget állítja elő, s úgy hiszem, hogy valamint eddig kiderítve nem volt, szintúgy az én vizsgálódásaim után is fog körülé valami homály maradni.

Azonban a feladat nehéz volta nem tartóztatand vissza a megkísértéstől.

A kérdéses szempont következő:

A regényben a jellemek még szigorúbban lehetnek indokolva, és még leigézőbb varázssal ragadhatják magukkal az olvasót, mint a drámában; de másfelől, ha a regény szigorúan indokolt és rendkívül érdekes jellemeit a drámába átvisszük, azok igen gyakran indokolatlanná és érdekesség nélkülivé fognak válni, míg ellenben e tétel megfordítva sokkal kevésbé igaz; mert a dráma valódi és hatásos jellemei, ha a regénybe átvétnek, egy ügyesen alkalmazó kéz apró módosításai mellett biztosítva vannak, hogy indokoltságukat és érdekességöket nem veszítik el, s hogy belőlük ugyanazon cselekvények folyhatnak ki, melyek a dráma szövegében előkerültek.

Miért van ez így?

Vizsgáljuk.

De mielőtt vizsgálónók, tartsunk szemeink előtt egy költői hasonlítást, mely - minthogy a közmondás szerint: minden hasonlítás sántít - talán egy keveset biccenteni fog, azonban ezen hibája mellett is jobb kalauzunk leendő, s gyorsabban visz a cél felé, mint a száraz okoskodások.

Egy utas a nagy, de mívelt rónaságon, mely szárítva, beültetve és megnépesítve van, gyakran lép oly útvonalra, mely egyenesnek látszik, s nem szegetik meg semmi földtéri akadály által, mi miatt az iránynak észrevehetőleg kellessék görbülni, meghajlani vagy éppen ellenkezőre változni. S vándorunk, ha figyelmes nem volna, a látszattól csalatra könnyen elhihetné, hogy nyílegyenesen megy a végső állomáshoz, hová elérkezni, hol útját befejezni törekszik. S mégis midőn visszatekint, a hátrahagyott helység tornyát a ponttól, melyhez jutott, most jobbra, majd balra fedezi fel; aztán néha a tornyon kívül még a házak födelei is kimerülnek, s viszont néha a torony elenyészik, vagy csak érckeresztje csillog a láthatár alsó vonalán. Semmi kétség tehát, hogy a sima, egyenes út észrevehetetlenül görbült, emelkedett, süllyedt, s midőn vándorunk az utolsó állomáshoz ér, kivált ha egy tájékozó földabrosz van kezében, olykor még arról is meggyőződik, hogy dicsért útvonala tulajdonképp nagyobb görbületet írt le, mint sok olyan út, mely a közbe tolult akadályok által feltartóztatva egypárszor igen élesen változtatta irányát.

A valódi életben, a mi hétköznapi viszonyaink közt ezen egyenesnek rémlő, bár folyvást változó útvonalhoz hasonlít az emberek óriás többségének jelleme. Szorosan véve, senki sem marad múltjához következetes; senki tetteire vagy mulasztásaira nézve a régi motívumokkal nem elégszik meg, s helyettök többeket, kevesebbeket vagy másokat kíván lelkiismeretének vagy világnézeteinek kielégítésére. A jellem e változása igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magokkal ragadjanak, vagy az addigitól ellenkező irányok felé lökjenek. Nem saját tetteink kényszerei miatt távoznak múltunktól kedélyvilágunk-, gondolkodásunk- és akaratunkra nézve. Ó, nem! Másokká csak azért leszünk, mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk. Fogékonyságunk a napok haladása és az apró élmények által veszt vagy nyer, és izleteinkkel, vágyainkkal, tanulmányainkkal, sőt a körrel együtt, melybe lépünk, egész lényünkbe lassanként idegen sajátságok mennek át, hogy a jellem organikus részeivé váljanak, mint a testben a táplálék.

Az ily átalakulás, melynek minden magyarázata csak a *lefolyt* időből áll, éppen nem a könnyelműség bélyege, nem a változandóság tulajdona, hanem jellemünknek oly természetes processzusa, mint egy fa organikus életében a növés, vastagodás, érდülés, kérgesedés s utóbb a torhulás, taplósodás, rothadás.

És a regényíró - ki a művészetet legközelebb hozhatja a valódi élethez -, ha regénye évek alatt folyt le, akkor minden jellemeinél visszatükrözteti ezen természetes fejlődést is, mely újjal mutatható indokokra nem támaszkodik, sőt ő a cselekvényeket is, melyek a jellem nagy hajlításait eszközlik, mindig ezen médiumon fogja átszűrni. Miből aztán önként következik, hogy a drámában, mely mindent cselekvényekre épít, és mindent cselekvényekből indokol, az ily regény átvitt jellemei vagy hiányosakká válnak, vagy idegen részekkel toldatnak ki.

Továbbá a drámában - mint már fennebb kimutattam - a szoros egység miatt *egymás után* foly le a fejlődés, a regényben pedig gyakran csak *egymás mellett*. Ebből viszont az ered, hogy a regény jellemeinek indokai sokszor oly körülményekben fekszenek, melyek a drámai egységet szétbontanák, vagy a drámában a cselekvények folytonosságát megszüntetnék.

De ne mulassunk többet ezen szempontoknál, s térjünk a legfontosabbra.

A drámaíró a jellemeket csak nagyobb körvonalakban állítja elő. A hézagot a szobában az olvasó képzelődése tölti ki, a színpadon pedig a színész ügyessége. A legjobb darabnál is az előadó-művészetnek némi teremtési, némi újraalakítási szerep van fönnhagyva. A színész az író jellemeit reprodukálja ugyan, de egyszersmind felvilágosítja, kiárnyalja, sőt néha markírozza, és valamennyire utánpótolja, kiegészíti. Gyakran a színész egyetlen hangja, egyetlen mozdulata teszi jóvá azon kis hiányt, mely azáltal támadt, mert az író a jellemrajzban egy kissé tág közöket hagyott, melyeket a közönség képzelődése áthidazni nem tud, vagy amelyek

talán nem is mutatnak elég mély és elég hű lélektani felfogásra. Általában a lángeszű drámaíró sem lehet ment bizonyos töredékességtől a jellemzésben, mit én itt csak megjegyzés- s nem hibáztatásként hozok fel.

Ellenben a regényíró többnyire egészen más úton jár, egészen más kezelésre van szorítva, és egészen más megrovások alá jöhet.

Őt a politikai és társadalmi irányeszmék, őt a korrajzok, őt a különböző szociális viszonyoknak és állapotoknak élethű s művészi visszatükrözései az anyag fejlesztésében körülményességre kényszerítik, és e körülményesség a jellem mozzanatának kísérésénél is a detailokhoz vezet át.

Aztán ki valaha a lélek természete körül bűvárkodott, ki a feldolgozandó anyagért valaha kénytelen volt az indulatok és szenvedélyek részleteit vizsgálni s az apró árnyalatokat megkülönböztetve művészileg visszaadni; ki ugyanazon érzésnek a csekély külhatások általi ezer módosulásait látja maga körül, zsibongani hallja, s teremtmény szellemével mások által is látható, felismerhető alakokba tudja varázsolni, az oly regényíró, midőn a szoros egység törvényei szerint készült munkát állít is elő, nem örömet száll többé le a jellemek vázolásához, nem hajlandó finom részletek helyett nagyvonalú festvényeket adni, s inkább szereti a szenvedélyek általános tipikus formái helyett azok rejtettebb sajátságait, lassú növekedéseit, individuális megtöréseit, szétágozásait, összegyűlését s úgy aztán egy katasztrófa átömlését rajzolni.

Így pedig természetes, hogy a regény jellemeinek módosulásai egy csoport apró detailtól s oly finom s oly kicsiny viszonyoktól tettenek függővé, melyeket a dráma szűk terjedelménél fogva elő nem adhat; de amelyek sem át nem ugorhatók, sem egy ténybe, egy köpcös motívumba össze nem vonhatók anélkül, hogy a jellem alapjai egészen meg ne változzanak, a kompozíció meg ne hamisíttassék, és a regényíró lélektani felfogása pellengérré ne tétessék.

Ha a jó regényt detailjaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő legéből.

S midőn részleteit általánosítád, ezáltal kipárologtattad a műből az idő zamatját, az egyén sajátságait, a kor színét, a művészeti tökélyt, a viszonyok pontos rajzát, a valódiságot, az igazságot, a hűséget és elhomályosítád az élet sugarainak megtöréseit, visszatükrözéseit s azon bűvös világítást, melyet a létező világ vetett a költőire.

4

Azokról, kik szépirodalmi elméleteket olvasnak, sokkal több műveltséget és felfogást kell feltennünk, hogysem szükségesnek vélhessük, midőn elmondott eszméinkből következtetéseket akarunk vonni, még előbb rekapitulációkra térni vissza.

Egyenesen említjük tehát, miként korunk regényei az alapeszmék megválasztásától kezdve a szervezés törvényeiig és a jellemek megválasztásától kezdve a jellemfestés s az indoklások részleteiig, többnyire a drámáktól mindenben különbözők levén, ennél fogva semmi csoda, ha úgy találjuk, hogy a híres színművek írói rendszerint nem azok, kik híres regényeket írnak.

Főként pedig aki a regényekben szerzett *előbb* magának nagy nevet, s csak azután kezd Thalia babérjaiért versenyezni, igen hihetőleg, merészsége által dicsőségének és a drámairodalomnak kevés szolgálatot teend.

Mert arra sok öntagadás, sok lemondás, sok fékezése a szellemnek a hideg kritika által és sok tárgyilagosság kell, mely a megszokások bilincseit könnyen le tudja rázni, s az ellenkező művészeti formákba játszva besimuljon, arra az alakító tehetség erős fegyelmezése kell, hogy oly író, ki mindig széles koncepciókat választott, s azok keresztülvitelére korlátlan jogokat

használt, ki drámai érdekekkel nem bíró jellemek és szöveg nélkül óriás hatást idézett elő, ki művei szervezésében az egység szigorú törvényeit nem tartotta szem előtt, ki körülményszerűséghez szokott, ki a viszonyokat és érzéseinket úgyszólván mikroszkóppal vizsgálta, ki a detailok által festett és indokolt, s ki a külső, az idegen hatásoknak gyakran engedett a cselekvény fejlesztésében tért; szóval arra ritka lélekerő és műértés kell, hogy egy ünnepezt regényíró, ha a színművészet terére lép át, minden irányban alá tudja vetni magát ama szoros és tiszta formáknak, amelyek nélkül a színművek útján senki hervadhatatlan koszorút nem tűzött halántékaira, vagy legalább nem a színpad segítségével.

Ezért láttunk Bulwertől, Sand-tól, Balzactól és Sue Jenőtől kezdve annyi szerencsétlen *débutírozást* a drámákban, még oly regényírók által is, kik a szépirodalmi elméletekben jártasok voltak, s kik a leküzdendő nehézségeket érezvén, többnyire szerény és a dráma rámai közé beférhető anyagot választottak; de óvatosságuk dacára sem bírtak múltjoknak megszőkásaiból egy sokkal formakedvelőbb, sokkal szigorúbb törvényű művészi világ rendtartásához simulni.

Sorsuk azon Krózosokéhoz hasonlított, kik temérdek kincseikkel a nagyszerű háztartást tudták eleganciával párosítani s a könnyelmű gondatlanságot nemes ízléssel; de akkor már többé ki nem tüntethették magukat, midőn kevesebb eszközökkel és több számíttással kellett volna egy szerény igényű, de összhangzó háztartást kényelemmel, dísszel, széparányúsággal, költőiséggel és különösen sok takarékosággal vezetni.

Szerencsésebb lehet egy író a megfordított esetben, midőn ti. előbb híres drámákkal látta el a közönséget, s azután kezd regényeket készíteni; minthogy könnyebb a szűk formából a tágabbakba menni át.

Azonban az ily író is szintén nehéz akadályokkal fog küzdeni. Mert úgy hozzászokott a forma szépségéhez, a drámai indokolásokhoz, és különösen a jellemfestésben a detailokra oly nehezen szánja el magát, hogy ritkán választhat tág koncepciókat, ritkán fogja azon eszközöket igénybe venni, melyek egy *modern* regényt gyakran valóságos *esemény*é tesznek, s bár művének szépségei bámultatni fognak, a sokaságnál nagyszerű hatást nem idézendnek elő.

Még a drámaírók közül a regény terén aránylag legszerencsésebbek az úgynevezett regényes iskola egyénei, kik szellemeik szabálytalansága által elég zavart idéztek a színpadon elő, s kik lángeszök dacára is sok haszon mellett még több kárt tettek a dramaturgiában. Reformjaik, melyekkel a színpadot elárasztották, gyakran olyak, mik a regény elemeiből kölcsönöztek át, vagy legalább a regényben - hol a szűk forma Prokrusztész-ágya által nem szoríttatnak össze - tartós hatást idézhetnének elő.

Azonban magok a romantikus drámaírók is, bár e részben a többiek felett előnnyel bírnak, ha a regényre tértek át, a nagy koncepciójú művekre, s kivált a politikai és szociális irányúakra nézve az elsőrangú tekintélyek sorába ritkán emelkedhettek.

Áttérek a második következtetésre, melyet eddigi cikkeimből kivonni akartam.

Miután némely regény óriás hatást gyakorolt a kedélyekre és képzelődésre, miután főleg az irányregények által támasztott lelkesedés Európa mívelt és félmíveltségű országaiban folytonos emelkedésben volt, miután a regények, kivált a februári forradalmat megelőzőt időben, gyakran nagy politikai súllyal bírtak, és az eszmék fejlődésére, a kedélyek felhangolására s az események előkészítésére szembevető befolyást vívtak ki, igen természetes volt, hogy a bevételekre számító színházigazgatók és a honorárium után esengő közepszerűségek, sőt néha maga a telhetetlen becsszomjú regényíró is, kit a dicsőség mámora túlagadott, mohón vonzólták a világtapsban részesült regény tárgyát a színpadra, hogy ott is szerezzen új tapsokat, koszorúkat és pénzt.

Megjelenésük után néhány héttel tehát a híres regényekből rossz drámák lettek. Legalább én nem ismerek *modern* regényt, mely mint színmű csak oly beccsel is bírna, mennyivel a Coreggio vagy Rafael olajfestményeinek könyomat vagy fametszvény általi másolata.

Mert még a fametszvényekben is megmaradhatnak az eredeti mű arányai, a tömbök részeinek viszonya, az alakok plasztikája és az arcvonalak kifejezései. A bűbáj nagy részét elvesztettük ugyan, de még az árny és szín vegyületére, még az ecset hordozására nézve is - ha műértők vagyunk - az eredeti felett magából a fanyomatból ítéletet hozhatunk.

Köszönettel tartozunk tehát Wagner és Rózsavölgyi úrnak, ha nekünk olcsó pénzért ily másolatokat prokurálnak.

De a színházigazgató urak számára semmi elismeréssel nem adózhatunk azon gyanús buzgóságért, mellyel a regényeket a színpadra cepelik.

Mert a dramatizált *modern* regény soha oly jó sem lehet, mint a litografizott olajfestvény.

Miért?

Mert éppen azt kell a műből elvetnie, mit mindennemű másolat meg szokott tartani, s mit a rajzban az eredeti arányainak, a tömbök viszonyának, az alakok plasztikájának, az arcvonalak kifejezéseinek, az árny és szín vegyületének nevezünk. S mi marad ekkor? - Semmi nyomorúságnál, ájultságnál, tehetetlenségnél egyéb.

Hiszen láttuk már, hogy a regény, mint most kezelik, az egység kérdésétől a szervezet részleteiig, az indokolástól kezdve a jellemek előállításáig, a cselekvények megindításától és az alapeszmétől fogva a költői igazságszolgáltatás módjaiig, lényegesen különbözik a drámától. Mi jogos igénye lehet tehát a színpadnak a regény lemásolására?

De ti mondhatjátok, hogy a drámaíró, ha tapintattal bír, nem másolja le, hanem szabadon, önállólag dolgozza fel a regényt.

Szép szabadság, szép önállóság!

Ne feledjétek, hogy a drámaíró éppen azért, mert a tapsvihár által ösztönöztetve *modern* regény átglyasztásához fogott, száz esetből kilencvenkilencszer drámai érdekekkel nem bíró alapeszmével és anyaggal vállalta el a küzdést. És aztán a regény szervezetének, jellemeinek sajátsága, szépsége, varázsa által, az Armida kecske, a circei bűvölet kacérkodó, vonzó, részegítő hatalma miatt, percről percre, lépésről lépésre kényszeríttetni fog a dráma formáit kínozni, feszíteni, szétpattintani, a színpad törvényeit megszegni, a széparányúságot - mint az egyszerű erkölcsöt a felingerült kéjenc - eltűrhetlennek találni, az erős indokolások helyébe ragyogó valószínűtlenségeket szőni és végre a legügyetlenebbül hűtelennek lenni saját géniusza iránt is.

Anekdotákból, kicsiny novellácskákból, sőt dajkamesékből is sok szép dráma készült már; de a *modern* regényekből későn fogunk maradandó becsűeket látni.

Azonban kétségtelen, hogy a színpadra hurcolt regények, bármily gyarlón ütöttek is ki, két nem könnyen megszüntethető eredményt idéztek elő.

Egyik az, hogy a rossz példa erejénél fogva befolytak a drámai ízlés megrontására.

Másik pedig az, hogy az írókat, kik a mai világban a dicsőség mellett még a finansiális előnyökre is ügyelnek, rászoktatták egy kompozícióról két bőrt húzni le, s ugyanazon mesét mint regényt és mint drámát megfizettetni.

Miután ezen utóbbi divat ellen nálunk sem lehet siker reményével küzdeni - mert ahol pénzünk forog fenn, nehezen kapacitáltatjuk magunkat -, legalább e két úton járó íróinknak ajánlanám, hogy ily célra drámai érdeklődéssel és szoros drámai egységgel bíró mesét válasszanak maguknak. Aztán tárgyukat előbb dolgozzák ki színművé, s a színműi kidolgozásból készítsék el a regényt, s nem megfordítva.

Mert a színműi szervezetet könnyű a regényben szélesebbé és szabadabbá tenni. Továbbá a színpadon már teljesen indokolt jellemek indokoltak maradnak a regényben is; míg ellenkezőleg - mint fennebb kimutattam - a regény jellemei a dráma számára össze nem vonható részletekben nyerik legkétségtelenebb erejüket és sajátásaikat.

1853

AZ ÚJABB NEMZETI KÖNYVTÁR IRÁNT

1

Nem bírálatot akarok közleni, de inkább nézeteket, inkább előterjesztést, inkább egy visszapillantást az eddigi eredményekre s egy prospektust későbbi reményeinkre nézve.

Az Újabb Nemzeti Könyvtár kiadói törekedtek ugyan a közönség várakozásának, mely az előfizetők mennyiségéből ítélve, elég élénknek és folytonosan növekedőnek látszik, kitelhetően megfelelni; azonban én úgy gondolom, hogy a kiadók közül azoknak, kik az irodalom terén működnek, talán többször kellett volna, mint eddig tévők, a hírlapok hasábjai által vállalkozásokra nézve érintkezésbe jönni az olvasó világgal, miután csak ily úton vala lehetséges némely hibás adatnak terjedését gátolni, néhány vádat, mely felvilágosítások nélkül méltán támadhatott, eloszlatni, s általában azon szellemi összeköttetést folytonosan fenntartani, melynek az irodalom emelésére törekvő egyének és az olvasóközönség közt mentől őszintébbé, mentől elevenebbé s bizodalmasabbá szükség lennie.

Ezen nézetből tartam célszerűnek nem ugyan hivatalos jelentést - mert erre sem jogom, sem kedvem -, de legalább részletes és hű előterjesztést adni mind munkálatainkról, mind későbbi szándékaink felől, melyeknek gyámolítására olvasóink meleg részvétét szintén megnyerni reméljük.

Noha szándékunk volt a XVI. századtól kezdve irodalmunk újabb korszakáig főleg csak oly munkákat adni, melyek ámbár e nemzet figyelmét egy vagy más tekintetből megérdemlik, még soha sajtó alá nem kerültek, vagy igen kevés példányokban maradtak fenn, azonban szükségesnek hittük e szabály alól kivételt tenni Zrínyi Miklósról nézve, kinek versei és egy érdekes röpirata nem egyedül a közkönyvtárakban, de a magánosok kezei közt is itt-ott föltalálható volt, s irodalmunknak nemcsak bűvárai, hanem gondosabb kedvelői által is ismertették.

Zrínyi neve és babérai megmagyarázzák az okot, mely eljárásunkat vezérlé.

A Zrínyi-család története a szigetvári hőstől kezdve a végső fiúivadéig egyfelől, másfelől pedig a szép Helénáig s ennek utolsó sarjáig annyira csodálatos, annyira regényes és megindító, hogy kétkedem, miként egész Európában lehessen oly családot felmutatni, melynek sorsa romantikusabb színezettel bírjon, és egy nemzet életének érdekesebb jeleneteivel szövessék össze.

De ezen dicsőrk mellett is Zrínyi Miklós, a hadvezér; a státusférfiú és költő, bár családjának és a honnak méltó büszkeségét, a magyar Leonidaszt énekelte meg, s bár eposza Vörösmarty *Zalán futása*-ig versenytárs nélkül állott, mégis csak irodalmunk új korszakában kezdett olvastatni, s kezdett - leginkább Kazinczy befolyása nyomán - elismerésben részesülni.

Még a XVIII. század végén, Gyöngyössi Jánostól kezdve Horváth Ádámgig, számos közép-szerűséget emeltek Zrínyi fölibe, s minden költemény, melyben néhány tizenkétféle vers jobban csengett a Zrínyiénél, több dicsérettel halmoztatott el.

A már rég elfeledett nevek ezen idolátriája ellen - mely, mint minden bálványozás, nem azért a legbűnösebb, hogy méltatlannak hajt térdet, de mert a méltatótól vonja el a tiszteletet és hálát - Kazinczy Ferenc végre erélyes visszahatást idézett elő.

Neki köszönjük Zrínyi hőskölteményének új kiadását, mely maig is egypár száz példányban az olvasóközönség birtokában és az antikvároknál föltalálható; neki főleg azt, hogy nem kell többé elpirulnunk hálátlanságunkért egy nagy hazafi s közönyünkért egy nevezetes költői talentum iránt.

De nézetem szerint a szigetvári bajnok éneklője jelenleg sincs eléggé méltányolva, minek okát talán abban fekszik, hogy erős és szép nyelve korához mérve sem mindig szabályos, és verselése néha pongyola s elhanyagolt.

Azonban e gyöngeségek dacára is és dacára annak, hogy Gyöngyössi, kit vele volt szokás párhuzamba tenni, hasonlítlanul jobban tud a rímekkel bánni, kétségtelen, miként Zrínyi egy fejjel áll magasabban minden régi költőinknél, és mint epikus az újak közül senki által sincs határozottan legyőzve. Legalább annyi tény, hogy *Szigetvár ostroma* minden nagyobb hőskölteményeink közül, mint egész, a legkorrektebb alkatú mű. Továbbá ez egyetlen keresztény és romantikus eposzunk, s egyetlen, mely anélkül, hogy utánzás volna, az olasz költészet befolyása alatt készült.

Ítéseink Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ének tanulmányozása nélkül oly kevésbé tudandják Zrínyi állását irodalmunkban kijelölni, mint nem lehetne Bessenyei koráról a francia ízlés ignorálásával szólni, mint nem lehetne Berzsenyit Horác és Mathisson befolyásának elfeledése mellett bírálni, mint tudatlanság lenne a Kazinczy iskolájának régibb tekintélyeinél Schiller és Goethe hatását észre nem venni, vagy pedig midőn Petőfiről beszélünk, midőn az ő eredeti géniusza megragad, mellékesen egy kevésbé nem gondolkodnunk Heinéről és Béranger-ről, kik nélkül Petőfi valóságos sajátosságainak is egy része alig fejlődhetett volna ki.

Szóval, mihelyt valamely nép primitívus állapotjából kivergődött, lángeszű és nemzeti színezetű írói is az ítésként tekintet, ha igazságos akar lenni, idegen irodák felé vonják, s nálunk igen különös jelenet volt, hogy bár költőinknél a latin, francia s német iskolákról annyit beszéltek, senki nem fordított figyelmet azon korszakra, midőn az olasz szellem hatott egy nagy költőnk géniuszára megtermékenyítésére s érlelésére.

Ezen szempontokból, úgy hiszem, örvidenünk kell, hogy Zrínyit az Újabb Nemzeti Könyvtár több mint kétezer példányban terjeszti szét.

Mert a közönség egy kitűnő, de soha eléggé nem ismert és eléggé nem méltányolt költővel ismértkedett meg, s mert kritikusaink, kiknek még sok tanulni és tanítani való van, Zrínyinek annyi kézen forgása által kétségkívül figyelmeztettek irodalmi történetünknek egy hézagára, melyet vizsgálódásaik által kell betölteniök.

Az Újabb Nemzeti Könyvtár első évi folyamának két füzetét foglalják el Zrínyinek mostanig ismert költői és prózai munkái.

De midőn a kiadók Zrínyi iránti kötelességöket már bevégzettnek hitték, akkor lepettek meg azon kellemes hír által, hogy e híres írónak Kazinczy Gábor egészen ismeretlen munkáit fedezte fel.

Ezen előbb merészek látszó reményünk csakhamar elvitathatlan tényné lőn.

A meglelt kézirat az, melyet maga Zrínyi rendezett volt sajtó alá, de amely a bán véletlen kimúlásával egy meghitt barát kezénél maradt, hogy később családi levéltárakba tévedvén, elfeledtessék.

Nagybecsű elmélkedések Mátyás királyról, Tacitus commentatiója, státusiratok és hadtani nézetek, különösebb vonatkozással a törökök elleni háborúk eszközeire s módjaira - ezek teszik a felfedezett iratok főbb tartalmát.

A sors úgy akarta, hogy Kazinczy Ferencnek - kinek Zrínyi forgalomba hozása iránt legtöbb hálával tartozunk - egy unokaöccse részesüljön azon szerencsében, hogy a nagy magyar emlékének fölélesztése körül új s az irodalom történetében megmaradandó érdemeket szerez-hessen.

S a Nemzeti Könyvtár kiadói kötelességöknek tartották Kazinczy Gábort, ki a kézirat birtokában volt, felkérni, annak a Nemzeti Könyvtár második folyamábani közzétételére.

S ez a szerkesztést el is vállalta.

Ily örvendetes zavarnak tulajdonítsák előfizetőink, hogy Zrínyi munkája nem lőn - mint ígértük - az első évben befejezve. Ezért maradt a címlap és életírás is el. Mindkettőjét a fölfedezett iratoknak, melyek két füzetet teendének, megjelenésekor veendik olvasóink.

2

A Zrínyié után Eszterházy Miklós nádor művei következtek.

A XVII. század a részekre szaggatott s vallási villongásoktól megtámadott Magyarországon több nagy státusférfiút szült, mint a XVIII. század és mint újabb korunk.

Különösen pedig négy férfi emelkedett kitűnő lelki tehetségei által a többi jeleseink felé.

Az ausztriai ház alatt álló magyar részekben Pázmány és Eszterházy; a török véduralom alá helyezett magyar részekben pedig Bethlen Gábor és II. Rákóczi György.

A két első egyszersmind a katolikus pártnak volt feje, míg a két utóbbi a protestantizmus ügyét védte diplomácia s törvényhozás által, és a protestantizmus zászlóit lobogtatta a csata-mezőkön.

A két első vetélkedett státusbölcsességben a két utolsóval, míg ellenben Bethlen Gábor nagy hadvezér, és Rákóczi Eszterházy-nál mindenestre szerencsésebb csatázó volt. De viszont sem Bethlen, sem Rákóczi nem próbálta meg az irodalom mezejét, míg másfelől Eszterházy nádor kitűnő író volt, Pázmány prózája most is méltó arra, hogy fiatal talentumaink által szorgalmatosan tanulmányoztassék.

Azt gondolom tehát, hogy az Újabb Nemzeti Könyvtár kiadói nem helytelen tapintattal fogták föl vállalatuk szellemét, midőn Eszterházy számára négy egész füzetet szántak.

E négy füzet áll magának a nádornak egy hittani nagy polémiájából, s több, az akkori viszonyokra vonatkozó státusirataiból és levelezéseiből.

Eszterházy szerkesztője, Toldy Ferenc egy okmányos gyűjteménnyel és egy terjedelmes életírással fejezé be a rábízott munkát.

Az okmányos gyűjtemény, mely toldalékként jelent meg, érdekes és eddig többnyire ismeretlen adatokat nyújt azon kor politikai történetéhez. Az életírás pedig legelőször konstatírozza Eszterházy-nak helyzetét a kormány és a nemzet igényeivel szemben egyrésről, másrésről meg a katolikus és protestáns pártok irányában. Ő, a legfőbb hivatalnok, a nemzet méltányos kívánatainak a trón előtt mindig pártolója volt; ő, a buzgó katolikus, vallásfelekezetének túlfeszített követeléseit folytonosan mérséklenni törekedett. Szóval: szerepe közvetítő s kibékítő vala, miért igen gyakran találkozott mindenik párt gyűlöletével, s jellemében jobbról és balról állandó szokás volt kétkedni. Eszterházy fényes talentuma s a honnak tett nagy szolgálatai mellett is korától nem ... csak a históriától nyerhetett elégtételt. Min egyébiránt meg nem kell ütköznünk, mert nem csupán nálunk, de az egész világon a közvetítők szerepe és sorsa az Eszterházyé szokott lenni, még akkor is, ha ezen hivatásoknak hübben megfelelnek, mint ő tevő.

Eszterházy munkáiról e munkák megjelenésére térve át, szükség még említenem, hogy az okmányos toldalék végét és az életírást, szóval a IV. füzetet szándékunk volt szintén az első évfolyamban adni, de tőlünk nem függő körülmények miatt elkésven, ez csak a *második* évfolyam III. füzeteként láthatott világot.

Eszterházyval egyszerre indult meg *Cserei Mihály históriája*, s még az első évfolyamban be is végeztették. Azonban míg Kazinczy Gábor, ezen közkedvességű író életírására az anyagokat gyűjtené, a Nemzeti Könyvtár kiadóinak megint alkalmuk nyílt tapasztalni, hogy mennyi kiaknázatlan, sőt ismeretlen kincs hever elszórtan, észrevétlenül a levél- és könyvtárakban.

A magyar tudós társaság titkára által ti. értesítetténk, miként egyik akadémiai tag Csereinek egészen ismeretlen *naplóját*, mely ha jól emlékszem, 1737-ig terjed, szándékszik az illetők megbízásából a „tudós társaság” könyvtárába felküldeni, egyszersmind közzététel végett a Nemzeti Könyvtár kiadóinak is felajánlani.

Ezen kellemes értesítést mi csak a legnagyobb örömmel fogadhattuk, s máris intézkedéseket tettünk az átvizsgálás s illetőleg a kiadatás iránt.

Ily véletlen, de a történelem barátaira nézve nagy fontosságú okok miatt kellett a Nemzeti Könyvtár kiadóinak megmászítani ígéretöket, melynél fogva mind Cserei, mind Zrínyi még az első folyamban bevégezendő vala.

Hiszem, hogy olvasóink, kik tudják, mily kincset bírnak Zrínyiben, a nevezetes költőben, és Csereiben, a hasonlíthatlan becsű emlékiróban, neheztelés helyett talán inkább szíves elismeréssel fogadandják ígéretünk nem teljesíthetetésének okait.

Mi a II. és III. évfolyamot illeti, ezeknek tárgyai még a következő munkák leendenek:

Listi László költői művei három füzetben.

Listi a régi magyar irodalomnak figyelmet érdemlő dalárai közül az utolsó, ki tehetségét nagyobb terjedelmű munkán kísérlette meg.

A mohácsi vénapokról szerzett hőskölteménye a Zrínyiével nem versenyezhet ugyan, de becsben mégsem áll a közepesség azon vonalán, hol iránta a nemzetnek érdekében inkább a feledés, mint az emlékezés lenne.

Másutt hasonló becsű régi munkák több kiadásokat értek, az irodalom történetében állandó helyet foglalnak, és szerzőik életírása minden mívelt ember által ismertetik.

Nálunk Listi elhagyatva hevert néhány könyvtárban, s még irodalmi történeteink legügyesebb bűvárja sem tudott e költő élményeiről s zivataros földi pályájáról semmi bizonyost.

Kivégeztetése volt csak köztudomású.

Listit politikai bűnösnek gyaníták, pedig ő, mint mostani kutatásainkból kisül, egy híres kalandor, egy nőcsábító, egy pénzhamisító s általában oly féketlen jellemű egyén volt, kihez hasonló a mi felsőbb köreinkben, istennek hála, ritkán került elő, s ki csodálatos eseményekkel tarkított élete által az iszonyok festésében gyönyörködő romantika iskolának egy hosszú regényre is a legdúsabb anyagot nyújtaná.

Listi életírását a Nemzeti Könyvtár ügyének nagy buzgalma előmozdítója, Ürményi József vállalta el.

A prózai munkák közül a Nemzeti Könyvtár II. folyamában megkezdettek, és a III. folyamában bevégeztetni fognak, Szalárdi János *Síralmas magyar krónikáknak kilenc könyvei* hat füzetben.

Mennyi kincshalmaz fekszik a történész számára Csereiben és Szalárdiban! Mily tiszta, mily hű képét nyerik általok olvasóink Erdély legviszontagságosabb éveinek! Mily kedves, mily könnyű előadással bír mindkettő, kivéven Szalárdi első íveit, melyeken némi tudákos színezet vonul el, bibliai idézetekkel és a *szekták* emberének vallásos buzgókodásaival vegyítve, mennyi figyelmet lebilincselő részlet, mennyi naiv fölfogás és mily ősmagyar szellem teszi becsessé, mind a Rákóczi s Barcsai, mind pedig az Apafi fejedelem tetteiben és szenvedélyekben dús korának rajzait!

Túlzás nélkül merem állítani, hogy Cserei és Szalárdi a történelmi olvasmányok iránti hajlam felélesztésére és meggyökereztetésére többet fog hatni, mint azon kompendiumok egész halmaza, melyek a fiatalok oktatására és az érettebb korúak mulattatása végett elég csinos stílusban, de minden mélyebb stúdium nélkül íratnak a közelebbi időkben, s íratnak, némi kivételekkel, jelenleg is.

Aztán a regénytől kezdve a balladáig és románcokig a költő annyi anyagot fog Szalárdiban és Csereiben feldolgozásra lelni, hogy a Nemzeti Könyvtár szépirodalmunk jövőjére is e vállalkozása által, úgy hiszem, kedvező lendületet adott.

Bár kétségtelen, miként a XVII. század krónistái s azok közt is különlegesen az erdélyiek nyújtanak a nagy olvasóközönségnek legtöbb élvezetet; mindamellett a Nemzeti Könyvtár kiadói más érdekeket is szem előtt tartva, a XVI. század irodalmi terményeit is kellő figyelem alá vették, s ezen korszakbéli krónikaírók számára legalább két füzetet szántak.

Mindenesetre közölni fog általok Veráncz Antal esztergomi érsek- és Magyarország primásának, ki Ferdinánd és János király korában, mint státusférfit és diplomata oly nagy szerepet játszott, rövid, de érdekes magyar emlékirata. Továbbá világot látandnak Belgrád ostromáról értesítései egy névtelennek, és Bornemisza Tamás következő című munkája: *Minemű veszedelem lett 1540. és 1541. esztendőben Magyarországon, és Buda mi módon jutott Szolimán török császár kezébe?*

Ezekből áll mindaz, mi részint már a Nemzeti Könyvtárban megjelent, részint pedig a harmadik évfolyam bezártaig közzétetni fog.

De ideje már, hogy egy új vállalatunkról is néhány sorban megemlékezzem.

A Nemzeti Könyvtár előfizetői száma csakhamar majdnem *ezerötszázra* emelkedett, s így kétségtelenné lőn, hogy minden kiállítási költségeinket a jövedelem tetemesen felülhaladandja.

Mint kiadóknak jogunk volt a felesleget egymás közt elosztani, de célszerűbbnek találtuk azt új vállalatokba fektetni, vagy hogy jobban fejezzem ki magamat, új vállalatokra az utolsó fillérig elkölteni.

E szempontból eltökélők: az évenkénti pénzmaradékból oly világhírű művek magyarosítását eszközölni, melyek a valódi mívelt és polgárisodott nemzeteknél mindenütt művészi fordítások által közkinccsé lettek, de nálunk, miután a könyvtári spekulációkra elég ingert nem nyújtanak, nem könnyen lennének vállalkozókra.

Figyelmünk kiválólag a klasszika literatúrára vonult - a régi világ azon remekíróinak műveire, melyek korunk egyetemes míveltségének alapjául tekinthetők.

A prózairók közül Platont, a költők közül Homért jeleltük első kísérletül; minthogy pedig Homér *Odüsszeiá*-ja már a Kisfaludy Társaság által, ha nem is minden bírálaton felüli, de igen jó fordításban adatott ki, számunkra csupán az *Iliász* maradt fenn. Azonban időközben tudunkra esett, miként egy magas műveltségű főpap, kinek irodalmunk körüli buzgósága eddig is ismeretes volt, még tervünk megállapítása előtt már az *Odüsszeia* jeles áttevőjére bízta az *Iliász* fordítását. Bartakovics érsek önamagmértóságának intézkedései nekünk kedvező alkalmat nyújtottak vele, az egy célra törekvővel, Homér örökéletű hőskölteményének kiadása iránt érintkezésbe jönni. S az érsek ömértósága az általa díjazott fordítást a Nemzeti Könyvtár kiadóinak volt kegyes ajándékozni, s így a vállalatra szánt költségeink fele más hasznos kezdeményezésekre lőn megtakarítva.

A napokban tehát világot látandnak Platón válogatott munkáinak első füzeté és az *Iliász*-nak első kötete, s intézkedéseket tettünk gyors folytatásuk iránt.

Ha a „Hellén remekírók magyar könyvtára” a közönség részvétét megnyerni szerencsés leend, ha az általunk ráfordított költség visszakerülni fog, akkor azon állapotba leszünk helyezve, hogy a „Római remekírók magyar könyvtárát” is megindíthatjuk.

Mihelyt pedig a pártolás ernyedetlenné és élénkké válnék, könnyen teljesülhetne rég táplált óhajtasunk is, Shakespeare összes színműveinek műfordításokbani kiadása iránt.

Elbeszélvén az Újabb Nemzeti Könyvtár kiadóinak eddigi fáradozásait és a jövőre szóló reményeit, ideje már a kezelésre vonatkozó némely kellemetlenségekre térnem át.

Tisztelt előfizetőinktől hozzánk több panasz jött aziránt, hogy a Nemzeti Könyvtár egyes füzetei gyakran későn és rendetlenül érkeznek meg, sőt néha hiányosan is.

Kétségtelen, miként e baj egyik fő oka abban rejlik, hogy az előfizetést gyűjtő urak közül többen azoktól távol laknak, kik íveikre aláírtak, s így legbuzgóbb szándékuk mellett sem juttathatják a füzeteket elég pontossággal az illetők kezébe.

De megvalljuk, magának az eddigi bizományosunknak - ki különben a vállalat iránt kétségtelen részvétet tanúsít - disztrakciójába is csúsztak be hibák és nevezetes tévedések, melyeket csak többoldalú figyelmeztetés nyomán lehetett észrevennünk s helyrehoznunk.

Hogy azonban minden múltra vonatkozó panaszok elenyésztesse, s hogy jövőre a disztrakció pontossága ellen semmi vádra ok ne szolgáltatassák, ennél fogva többi kiadótársaim nevében is bátor vagyok előfizetést gyűjtőinket és előfizetőinket felszólítani: *méltóztassanak Ürményi József ömértóságához vagy a Nemzeti Könyvtárnak állandólag Pesten lakó akármelyik kiadójához intézett levelekben a jövő március hó 10-ig azon füzeteket megnevezni, melyek az eddig megjelentekből még kezökhez nem jutottak.* Mert a kiadók a hiányzó füzetek rögtöni megküldését szoros kötelességöknök ismerendik, mihelyt e részben a mulasztás bizományos Emich urat terheli; valamint szintén, ha az expedícióban nem történt volna hiba, aziránt fogják az illető előfizetőt értesíteni: hogy mely napon és hová küldetett el a hiányzó füzet. Továbbá arra is bátor vagyok előfizetőinket fölszólítani, hogy szíveskedjenek azon esetben, ha a helytől, hová példányaik küldetni szoktak, távol lagnának, a közelebbi postaállomást kijelölni, hová ezentúlra példányaikat megküldetni kívánják.

Ez alkalommal egyszersmind szabadságot veszek ügybarátainkat, kik tőlünk előfizetési íveket fogadtak el, de a II. évfolyamra eső előfizetési öszletet még nem gyűjtötték össze, bizodalmasan felszólítani: méltóztassanak az illető öszletek egybegyűjtését és Emich Gusztáv könyvkereskedéséhez átküldését a jövő március hó 10-ig eszközölni.

1853

SZELLEMI TÉR

1

Nemrég e sorok írója elmondá: miben bízhatunk, s miért lehetne aggódnunk.

Végre is irodalmunk fejlődésétől, szellemi terményeink belértékétől függ minden. A kimívelt agyvelő őszlete határoz sorsunkról.

Viszonyaink szerint legnagyobb szerep s legtöbb felelősség most a tudomány, költészet és szépművészetek egyéneit illeti.

A büszke politikai nevek eltűntek.

A sokadalom tapsa nem fogja a szónokokat és indítványozókat isteníteni.

A rögtönzők és enthuziaszták kora lejárt.

A munkásságé, számítása s hűségé sohasem szűnhetik meg.

S íme, irodalmunk a közelebbi három év alatt kétségtelen előlépéseket tőn.

Vannak ugyan egyes ágai, melyek a múlthoz mérve sem elégitik igényeinket ki, de az egész komolyabb, tartalmasabb és szélesebb körű.

Érezni látszik hivatását.

S bár jutna mielőbb annak teljes öntudatára!

Szerencséseknek tartanók magunkat, ha jelen cikkeinkben használható ujjmutatásokat és irányeszméket adhatnánk.

Ha a sajtó gyűléstermek s a politikai intézmények iskolája nélkül, ha a sajtó az átalakulási idők magában sem kedvező körülményei közt maradt nemzeti műveltségünk legfőbb eszközeül fönn, ekkor természetes, hogy tulajdonképp az íróknak nemcsak keblök istenét kell követni, és szólni arról, mire lelkesedésök ragadja, hanem szükség az irodalom állását is szemök előtt tartani, s amennyiben képzettségökkel és tehetségökkel egyeztethető, oly téren működni, mely eredményeivel kamatoz, mely valóságos hiányokat pótol, mely utat tör vagy egyenget, mely alapot vet későbbi építményekre, mely a közönség szellemét erősíti, mely a nép eszméinek láthatárát tágítja, s mely kapcsolatban állván a gyakorlati élettel, speciális helyzetünk felfogására vezet, és képzelődésünknek, kedélyünknek, gondolkodásmódunknak, tettszomjunknak határozott, józan és nemes irányt tűz ki.

Nekünk olvasóközönséget kell teremteni és növelni.

Számon kell tartanunk: mire vágyunk mi, s mire van szükségünk?

Ismerni tartozunk a jelen kívánatait, a jövőendő kellékeit s e kettőért néha feláldozni hajlamainkat is.

A közönség, bár napjainkban buzgón pártolja az irodalmat, nem áll oly színvonalon, mint kellene; vagy ha elég műveltsége van, ez esetben bajunk többnyire abban rejlik, hogy a műveltség nyelvünk ismeretével nincs összhangzásban.

Tekintsünk körül.

Hisz az őszinte szó még nem sértés, s a taglalás még nem polémia.

Olvasóink - s itt nem értjük azokat, kik csak kalendáriumot és ponyvára szánt műveket vásárolnak - három osztályba sorozhatók.

Egy rész eléggé terjedt ismerettel és pallérozott ízléssel bír. Tud gondolkodni és stúdiumokat tenni. Nem ijed vissza a komoly olvasmányoktól. Finom érzékei vannak a művészileg szép, nemes és összhangzó iránt. Szóval: európai értelemben civilizált. De bár nagyjában érti a magyar nyelvet, bár megrendeli új könyveinket, s bár áldozati készségből olvasgat is a híresebb szerzőktől egyet-mást, de nyelvünk mélyebb titkaiba nem levén avatva, sőt a műveltebb stíl előismereteivel is alig bírván, azon bűbájt, melyet az írmodor művészete nyújt, a kifejezések varázsát, az eszmeárnyalások tündér-kecseit alig élvezheti, s így mindazt, mi a lángésznek legalább felét teszi, és némely jeles írónak majdnem egyedüli érdeme.

Így veszítjük el éppen azokat, kik hangot, ösztönt adhatnának, kik teljesen fölfogni tudtak volna, kik szigorú és belátó bírálóink lehetnének.

Olvasóink másik része a közgyűlések által kigyalult egyénekből áll. Kik bizottmányok munkálataiból, megpengetett indítványokból, szónoklatokból, a pártok tanácskozmányaiból, polemikus röpiratokból, érzékeny vezércikkekből, jegyző- és telekkönyvi excerptákból, felolvasásra készített és retorikai képekkel cicomázott versekből s egypár kikiáltott külföldi frázis-gyártónak politikai ömlengéseiből szerezték műveltségüket.

Ezen szeretetreméltó férfiak olvasóközönségnek alig járnak meg. Figyelmet igénylő munkához nincsenek szokva. Ismereteiknek - mint az ingoványnak - ha gyökere van is egy kevés, de földje, alapja, tömörsége, összetartása nincs. Megszerették a szódagályt, csillámot, sallangot. Kevés érzékek van költőire. Nálok minden deklamáció - rímes vagy rímetlen. Ők költséget kétségkívül fordítanak irodalmunkra s időt is, de ízlésük még sokáig fog kártékonyul hatni szellemi terményeinkre, és miattok még számos író tömjénzend, pénzért és becsszomjából, hamis oltárok előtt.

A harmadik, de leggyéresebb osztály olyan, minő a többi művelt országokban. Elég szakismerettel vagy legalább elég dilettantizmussal bír, nem fél összpontosítani figyelmét, ízlése nincs parlagban, hódolni tud a gráciáknak - mint Kazinczy Ferenc mondaná -, s nyelvünk szépségeit mélyen érezi.

Nővilágunkról is, az udvariasság megsértése nélkül, lehet annyit megjegyezünk, hogy akiktől leginkább vágyunk olvasatni, azoknak egy és éppen nem csekély része nem élvezheti annyira műveinket, mint más irodalmak terményeit.

Azonban panasz dacára is dönthetetlenül áll, hogy céljainkat a létező tények és a létező eszközök által kell elérni.

Lamentációinkkal változás sem közönségünkben, sem nemzetiségi helyzeteinkben nem történik.

A kérdés tehát, mellyel foglalkozunk, csak ez: mostani állásunk közt minő irányokban remélhetjük irodalmi működéseinknek legtöbb sikerét, különösen az olvasóközönség jelenlegi szükségének és igényeinek kielégítésére?

2

Minden korban van - hogy úgy szóljak - egypár nagy csatorna, melyben az irodalmi munkásság fő árja vonul el, míg a többi érzetekben aránylag kevés ömlik.

Teljes összhangzás és szépírányúság sincs a különböző szakú művek előállítására körül.

Sohasem történt még, hogy a költészet és a tudományok egyes nemei egyszerre s azon figyelemmel műveltettek volna, amily fontossággal általánosan bírnak.

Aszerint, aminő belélete van a nemzetnek, aminő eszmék hatnak az államra és társadalomra, aminő szükségek támadnak, aminő divat uralkodik, szóval száz meg száz körülmény szerint gerjed az íróknál és olvasóközönségnél bizonyos előszeretet az irodalom bizonyos ágai iránt, melyek aztán a többieknek némi mellőzésével, sőt elhanyagolásával is indulnak virágzásnak.

Ezzel csak azt akartam mondani, hogy minden nemzetnél, ha már bír szellemi igényekkel, korszakonként az irodalmi munkásságnak más-más iránya, jelleme van.

A vallásos polémiára, mely a XVII. században Pázmányon és Eszterházyon kívül is annyi nagy talentumot foglalt el, alig gondolt valaki Kazinczy föllépésekor s azon korszakban, mely a nyelvreformoktól kezdve a politikai forradalomig terjed.

Emlékiróink sora megszűnt a változatos állami élettel együtt, s midőn a török kiűzeték, és az erdélyi fejedelmek ciklusa bezárva lőn, alig tartá valaki többé szükségesnek autobiográfiával és az ország akkori viszonyosságainak rajzával időt pazérolni, s ha egy-egy korfestő kéziratra találunk is, oly erdélyi protestáns papoké az, kik felekezetök sérelmeit jegyeztették, a közélettel szándéka vagy reménye nélkül.

De midőn elnémult az emlékiró, még nem szűnt munkálni a történész, kutatá a régiségtárokat, vizsgálá a forrásokat, kiaknázta a tényeket, megbírála, összeállítá, s bár rendszerint latinul írt, keble teli volt a honnal, melynek írt. Ezen irány csökkenés nélkül tartott a politikai eszmemozgalmak kezdetéig, de azután mindinkább veszté erejét, prozelitáit, olvasóit. Mihelyt pedig a reform egészen szakítani akart múltunkkal, és jogviszonyainkat új mintákba vágyott önteni, a történészed stúdiumok korszerűtleneknek, hasztalan adathalmazoknak s vastag koponyájú egyének lucubratióinak tekintettek, s nem bírván érdekel, alig találtak művelőkre. Csak akik egész hosszú életöket ezzel töltötték, nyomattak egy-egy értekezést vagy régi oklevelet le, nem azért, hogy a figyelmet magokra fordítsák - hisz ez már lehetlen volt -, hanem mert a munkálkodást megszokták, s inkább kevés vagyonaikat akarák apasztani, mintsem rögzött szenvedélyöknek néha táplálékot ne nyújtsanak.

S főleg 1831-től kezdve irodalmunkban uralkodóvá lőn a politika.

Előbb hagyott a népszerűségből valamit a költészetnek, a kritikának, a nyelvvizsgálatnak, s tűrte, hogy dicsértessék a szerény tudós is, ki gyakorlati tudományokra szentelte idejét.

De midőn könyvek helyett vezércikkeket és apró röpiratokat vetett a tömeg közé, midőn a pártszenvédélyeket magas fokra hevíté, midőn felszínes indítványozás és prózai verselés volt egész tartalma, akkor a politikai irodalom, szónokló s demokratikus irányával, kényszeríté a költőt is, hogy ha olvastatni akar, verseiben a lírikus helyett rétor legyen, s a valódi költészet csak azáltal nyert engedélyt saját körében megmaradni, ha legalább stíljére nézve népiessé válik.

Ez uralkodó irányok, kizárólagosságuk és ferdeségeik dacára, rendre állítottak elő kitűnő, sőt néha nagy egyéniségeket is, kik koruk színét magukon hordják ugyan, de ez másként nem is lehet.

A többi nemzeteknél is így volt.

S egészben véve, irodalmunk aránylag szegény a tudományok sok szakában, azonban igazsággal nem állíthatni, hogy a különböző korok alatt az irodalmi munkásság mellékágai is közben-közen ne lettek volna tekintélyes művelőkre, s végtére csakugyan a tudomány minden osztályára nézve van egy kevés múltunk, van *literáriai históriánk*.

Valamint pedig a forradalom legyőzetésével országos és társadalmi helyzetünk nagyobb változáson ment át, mint azelőtt bármily korszak bezárultával, szintűgy kétségtelen, hogy az irodalomnak is, mely az élet visszatükrözése, lényegesen különbözővé kell alakulni.

Más vágyaink, más körünk, más korlátaink és más kívánni-, más félténivalóink vannak.

Birodalmi helyzetünk, közjogi állapotunk s magánjogunk, szóval minden társadalmi és állami viszonyunknak események logikájából fejlett és máris számos előnyöket felmutatható teljes átalakulása a forradalom óta az eszmékre, érzetekre, szokásokra, erkölcsökre és jellemre, sőt merem állítani, nemzetünknek mint egésznek típusára sem maradhat befolyás nélkül.

Tehát maga azon föld is, melyből az irodalom közvetlen táplálékot von, mintegy kémiaiilag más tartalmú és vegyületű leend. S hogyan képzelhetnénk ekként a régiekhez hasonló vegetációt s terményeket? Amit mondék, hosszabb időre szól, s nem napok vagy évek, de egész emberkorok műveként lépend elő.

Most csak annyit tudunk, hogy az irodalmunkban bekövetkezendő változások horderejét kiszámítani nem lehet. Csak annyit hiszek, mint valószínűt, hogy ha a mostani irodalmi nemzedék erélyét elveszti, vagy konokul munkál, és rossz sáfára lesz a rája bízott érdekeknek, akkor kevés kilátás s idő marad az elkövetett hibák vagy mulasztások helyrehozására.

Így állván a dolgok, nemcsak irodalmi, de mély jelentőséggel bíró politikai kérdés is az, vajon minő irányokban kell az irodalmi munkásságnak vezéreltetni, vagy - mert ez vezetést nem tűr - mozogni, hogy haladhasson, hogy ezután fejlődésének terét és eszközeit növelhesse, hogy magának erőt teremtsen olvasóközönség által, s hogy bennünket a polgárisodásban nyerendő diadalok útján a semmisüléstől megóvhasson.

Itt nem széles tervről, hanem csak legközelebbi szerepünkről van szó, a mának és holnapnak teendőjéről. Lássuk.

3

Mi ez idő szerint legsürgetőbb kötelessége, legszebb hivatása irodalmunknak? - A magyar nyelvű olvasóközönséget magyar könyvek olvasásához szoktatni.

Kevés nép van Európában, mely a műveltség körébe lépve, ilyenmő kérdés megoldásával bajlódnék. Rég túlestek már rajta.

A középidőben, hol a tudomány kezelője a latin volt, minden nemzet érezte, hogy mekkora hordereje van azon ténynek, melynél fogva az anyai nyelv figyelmet és művelést követel azoktól, kik műveltségre tartottak számot.

A tizenhetedik század végétől csaknem a tizennyolcadik század utolsó évtizedeiig a német nemzet, a francia nyelv univerzalizmusra törekvése által, szintén volt oly helyzetben, melyben láthatta: mekkora súlyú ama kívánnat, hogy végre-valahára saját íróit saját fiainak magasabb, műveltebb köre olvassa. Akkor ti. a német arisztokrácia többnyire Párizsban megjelent munkákat kedvelt, s keveset akart tudni még a Lessingekről, Wielandokról, Herderekről is.

De az újabb időkben nemcsak a nagy nemzetek közt, kiknek gazdag irodalmuk van, de a másodrendűeknek is, minők a svédek, dánok és portugálok, nem fordul többé azon anomália elő, hogy létezzenek művelt osztályok vagy művelt egyének, kik hazai irodalmukkal ismeretlenek, s olvasmányaik kizárólag más nyelv terményeihez tartozzanak.

Azonban mi, magyarok, e részben Nyugat-Európa többi népeihez nem hasonlítunk. Nálunk a nővilág általában inkább szokott francia művekhez, eredetiben vagy német fordítások szerint. Az arisztokrácia olvasóasztalán pedig csak kivételként láthatók magyar könyvek. Ideje végre e bajon segíteni.

De a segítség nem azáltal történendik, ha vezércikkekben vagy másként is jajveszéklünk a közöny, a hidegség fölött, mi különben sem igaz azon kiterjedésben, mint rendesen emlegettetni divatban volt.

Nekünk vádak és korholások helyett, melyek használatában semmi mesterség sincs, s melyek ha nem eredménytelenek, akkor legfellebb megcsökönyödést idézhetnek elé - nekünk igyekezni kell mentül több jeles munkával kínálni meg azokat, kik ízlésdús és finom olvasmányokhoz szoktak, s kik bizonyos tudományok iránt, mihelyt azok szép formában adatnak elő, különös előszeretettel vannak, s kik kedvező vagyoni viszonyaink közt idejük nagy részét szentelhetnék az irodalomnak, de társadalmi állásuk, szokásaik, ízlésük s egész világnézetük nem engedi, hogy élvezetet lellessenek oly műben, melynek ha komoly irányú, akkor főeleme az unalmas modor és száraz előadás, ha pedig költői, akkor főeleme a ponyvairódomalom rakoncátlansága, trágársága, ostoba *naivsága* vagy korcsmai hetykesége.

Nekünk ezen években s körülmények közt különösen a nővilágot és a magasabb helyzetűeket kell irodalmunkhoz hódítani; mert ha velők szakítunk, ha nekik nem tudunk hazai nyelvünkön oly könyveket adni, melyeket ne csak honfiségből vásároljanak meg, hanem kíváncsiságból és tudvágyból el is olvassanak; szóval, ha verseket csupán a népnek, tudományos munkákat csak az iskoláknak írogatunk, úgy könnyen megtörténhetik, hogy mielőtt az új publikumot megteremténők, markunkba szakad a dolog, s az irodalom oltáránál parlagi költőkön és kézikönyvtáratoknál kívül nem sok egyén fog tömjénezni, s betelik azok jóslata, kik meg vannak győződve, hogy ezentúl minden műveltséggel bíró vagy azt megszerezni vágyó magyar saját literatúráját mellőzni fogja.

Adjunk e kiindulási pontnak alkalmazást. Szerinte mily irányban volna szükség íróinknak hatni, hogy célt érlessenek?

A műveltebb nők kezébe folytonosan adni olvasható munkákat; továbbá azon tudományokból, melyeket a pallérozott, de nem szaktudós férfiak örömmel olvasnak, s melyeket kivált a felsőbb körökben mindig figyelemmel szoktak kísérni, kellemes stílusban, könnyű, finom, mulattató modorban készült könyvekkel látni közönségünket el - ez hivatásunk.

Itt a szép verseken kívül a regények, történelmi és statisztikai munkák, életírások, közgazdasági s amennyire körülményeink engedik, államtani művek, utazások s a természettannak a népszerű és csinos előadási modort megbíró részei állanak első sorban.

Irodalmunk ezen ágait kell figyelemmel ápolnunk, ha a magasabb osztályúakat és művelt nőinket, nyelvünk és szellemi mozgalmaink számára egészen bírni, s hogy úgy szóljak, visszafoglalni akarjuk.

Szükség pedig, miszerint a fönnt érintett munkássági téren ne csak egy-két jó, de sok haszonvehető könyv jelenjék meg. Legalább annyi, amennyi a szorgalmasan olvasó nőnek és a komolyabb, azonban kellemes írómodorú könyvekre vágyó dilettánsnak minden idejét, ha kell, igénybe vehesse.

Mert csak ekként lehet irodalmunk iránt állandó részvétet gerjeszteni és tartani fenn, azon körökben, melyekben eddig inkább honfi pártfogóink, mint buzgó olvasóink vannak.

Tankönyveink naponként szaporodnak. E részben irodalmunk eléggé gazdag, kivált a múlt időkhöz mérve. Csak a megjelent kódexeket s kormányrendeleteket kommentáló munkák száma versenyezhet még az iskolák használatára írt művek összegével.

A sajtóipar ezen ágaiban a kelendőség viszonyainknál fogva annyira biztosítva van, hogy fáradozásra elég ösztönt nyújt. Sőt a tankönyvek kiadóra és vevőre könnyen akadnak azon lendület miatt, mely a nevelés s közoktatás ügye körül az új tanrendszer óta mutatkozik.

De egészen másként áll a dolog oly tudományos munkákra nézve, miknek segélyével a felnőtt ember valamely speciális irányban előhaladhatna. Kétségtelen, hogy kizárólag magyar könyvekből senki szaktudós nem lehet.

Kétségtelen, hogy aki kenyér-tudományra szánja magát, és szorgalma által remélt kényelmet, vagyonosságot s független létezést, józan ésszel nem csünghet azon csalálmon, miként vágyait idegen irodalom segélye nélkül csak meg is közelíthetné.

Kétségtelen, hogy alig van a tudományoknak oly ága, mely nálunk európai színvonalon állana, s minden haladásában, minden foglalásaiban s kifejlődésének minden ösvényein a magyar irodalom által kísértetnék. Arról pedig szó sincs, miszerint indítványozók, úttörők lennének valahol, és volna tudomány, mely új korszakát nekünk köszönné.

Ide nem értjük hazánk történetét, régi jogviszonyainknak földerítéseit s azon statisztikai, etnográfiai és természettudományi kutatásokat, képleteket és összeállításokat, melyek Magyarország földjének és népének ismertetésére vonatkoznak, s melyekre nézve megmaradt azon szerény ambíciónk, hogy ha a külföldiek fáradozása sokat köszönhetünk, ők is szintén sokat köszönhetnek a miénknek.

Irodalmi szükségünk természetesen annyira nem terjed, hogy minden gyógyforrásainknak analízisét, minden hegyláncainknak földirati és geológiai rajzát, minden vidékeink flóráját, minden városaink népszámát, minden levéltáraink történelmi adatainak földerítését, jogunk történetét és filozófiáját, múlt korunk szellemének, eszméirányainak s törekvéseinek ismeretét főleg idegen nyelvű munkákból kellene tanulnunk.

De mily kevés ez, ha tudományos irodalomról van szó. Mily kevés, ha fajunk talentumát és fogékonyságát tekintjük!

Akkor, amidőn a *sarlatánok* hetykén vetik szemünkre hátramaradásunkat, mi bizonyos önértéssel hivatkozhatunk irodalmunknak mind régiségére, mind pedig újabb haladásaira; s kétségtelen, hogy a tudatlan lenézők ellenében igazunk is van. Azonban mihelyt mértékül szükségünket vesszük, mihelyt azon magos cél lebeg előttünk, melyet nyelvünk és műveltségünk elérhetne, s reméljük, elérni fog, már ez esetben minden alázatossággal kell megvallanunk, hogy jelenleg kevés szaktudományban állítánk annyi használható munkát elő, amennyinek segítségével egy iskoláját végzett egyén, az idegen források fölkeresése nélkül, magát csak tűrhetőleg is kiképezhesse.

És, fájdalom, állításunk legdönthetlenebb a reáltudományokra nézve. E téren iskolai kézikönyveink vannak, de több nincs. Mihelyt ifjaink az elemi ismereteket megszerezték, irodalmunk őket szárnyra bocsátja, hogy más helyütt keressék, ha vágyuk van, a szükségeseket. Nyelvünkön többé nem boldogulnak, legalább annyira nem, hogy kenyerőket a mi könyveinknek köszönhessék.

S pedig minő helyzetben vagyunk a forradalom után? Mit idéztek elő a magánjog körüli reformok? Avagy feledhetjük-e, hogy a földesuraknak, a *dzsentrinek*, az alföldi nagyvárosok polgárainak gyermekei, kikből a forradalom előtt földbirtokosok, vagyonos táblabírák,

jogtudósok, ügyvédek, szónokló *honoráciorok*, *sedriai* ülnökök, megye-tisztek s egy csoport *nobile officium* átvállalói vagy legrosszabb esetben pipás és helységök határából ki nem mozduló magyar emberek lettek volna, most az ipar, kereskedelem, anyagi vállalatok és a reáltudományok általi kenyérkereset száz meg száz nemei felé vonatnak? S nem bizonyos-e, miként éppen ez alakuló osztály nemzetiségünk irányában szintoly fontos, mint az arisztokrácia?

Eddigi irodalmunk e növendékek kezébe elég iskolai könyvet adott. Ezentúli irodalmunknak kötelessége saját méltóságáról és saját érdekeiről úgy gondoskodni, hogy majd a fölserdülteknek, a pályára indulóknak, a hivatásukat megkezdőknek sok tudományos és kimerítő munkákat adhasson.

Íme, megint tisztán áll egy irány a kor szükségletei által kijelelve.

Tehát a nőknek és az arisztokráciának kellemes és hasznos olvasmányt nyújtani, s aztán a reáltudományokra készülő osztályt - túl a kézikönyveken - alapos munkákkal látni el: e két kívánságban összpontosul, mi a mostani idők szerint nálunk legszükségesebb.

S remélhetünk-e eredményt? fog-e e csatornában hatalmas árral ömleni literatúránk? mit mutatnak az eddigi jelek?

5

Ha az újabb tanrendszert vizsgáljuk, végre is úgy találándjuk, hogy aránylag legtöbb súly a reáltudományokra van vetve.

Ha továbbá a magyarul megjelenő kézikönyvek jegyzékét áttekintjük, meg kell vallanunk, miként a jogtanon kívül, a természetrajz, a természettudományok, a szám- és mértan vannak legjobban képviselve, akár a sajtóból kikerült könyvek mennyiségét, akár belértékét számítsuk.

Ebből sok biztossággal lehetne következtetni, miként a nevezett szakokban nagyobb és önálló munkák is fognak rendre megjeleni, mégpedig annál sűrűbben, mennél több mennyisége válik a mostani tanulóknak olvasóközönséggé.

De noha e remény bizonyos határig valószínű, mégis egy prókátor nemzetből, minők valánk, a most munkáló nemzedék, a mostani tudós irodalom, a közelebbi évek succrescentiáját is odaszámítva, aligha képes fölmutatni a reáltudományokban elég létező erőt, elég kapacitást. S ha az alkalmasok nagyobb munkákra is szentelnék idejüket, mégsem hihető, miként irodalmunk egészen eredeti művek által hamar kaphasson hírré és névre.

Minden tisztelet mellett természettudósaink s matematikusaink iránt, tapasztalati tény, miként közölök nem felette sokan vannak e tudományok európai haladásának színvonalán, s még kevesben számolhatnak azon dicsőségre, hogy mint kezdeményezők, mint felfedezők, mint új rendszert alkotók, mint lángelmék vagy mint ügyes reformátorok magasabb fokra emelhessék, továbbfejleszthessék azon szaktudományt, mely körül fáradnak, s mely körül az egész mívelt Európában velük együtt - de sokkal több eszközök segítségével és sokkal kedvezőbb körülményekben - fáradozik sok híres tekintély, sok halhatatlan név.

Önként foly tehát, hogy jó fordításokra vagy legfellebb tapintatos átdolgozásokra majdnem több szükségünk van jelenleg, mint eredeti művekre.

Érdekünkben áll, miszerint a reáltudományok minden ágában nagyobb munkákat bírassunk, mégpedig oly öszvebben és oly becsüeket, hogy tanulmányozásuk által az is, ki csak magyar fordításokra lenne szorítva, szakilag kimívelhesse magát. Itt nem főcél, hogy eredetit, hanem hogy használhatót adhassunk. S a mostani nemzedék bőven eleget teend hivatásának, ha ezt elérte.

De - miért tagadnók - figyelmet érdemlő akadályok legyőzendők. Könyvkereskedésünk rendezetlenebb, hogysen hálózatát az ország minden vidékeire kiterjeszthesse. Vannak tájak, hová a legszélesebb közönséggel bíró munkákból sem téved, még egy példány is. Uraink, kik latin iskolában növekedtek föl, kik ifjú korukat jogászattal s a későbbi éveket politizálással tölték, annyi ismerettel sem bírnak a reáltudományokban, amennyi dilettantizmusra szükséges. A múlt évtizedben bizonyos - bár bágyadt - előszeretettel mutatkoztak a gyakorlati életre szorosabban vonatkozó ismeretek iránt, s a vitatás alá vett közlekedési tervek és néhány megkezdett nagyobb vállalat ösztönt ébresztettek főleg a matézisre, s egészben véve orvosaink, mérnökeink mind számra, mind műveltségre nézve figyelmet érdemelnek; sőt az sem tagadható, hogy itt-ott tudományosan kiképzett gazdáink is vannak. Azonban, ha illúziókkal beérni nem akarjuk, csak annyit mondhatunk, miként a reáltudományoknak van ugyan nálunk akkora közönsége, hogy az iskolai tankönyveknél nagyobb terjedelmű és speciálisabb irányú művek is a megjelenhetősökre fordított költséget ügyes terjesztés mellett többnyire behoznák; de oly nagy részvétellel mégsem találkozhatnak, miszerint a kiadóknak fáradaimaikért illő osztalékot nyújthatnának, s annál kevésbé válhatnak, legalább a közelebbi években, csillogó üzletté, nagy nyereseményű iparaggá. A mi életünkre kiadókink nem fognak alázatosan bókolni azon íróknak, kiről hallják, hogy a természettan valamely szakában sok kötetű munkán dolgozik. Ily változást fölösleges volna remélni. S mégis, mindezen akadályok dacára mély érdekünkben fekszik a reáltudományokban sok használható munkát bírni magyar nyelven.

Az akadémia, midőn megnyílása után nem sok idő múlva, a külföldi irodalmakból s a régi klasszikusokból számos ezen osztályra vonatkozó munkát is jelelt ki, úgy hisszük, kötelességét eléggé emelkedett szempontból fogta föl.

Tudtunkra nyomtatva és elfogadott kéziratban több fordítmány várja a napfényre juthatást.

Bár az illetők sokáig ne késnének a közzététellel!

Továbbá óhajtanók, hogy az akadémia rendületlenül maradna régi irányánál, mely a magokban becses, de könyvárusi úton nem egykönnyen megjelenhető műveknek sajtó általi terjesztését gondjai közé számítja.

Pénzereje, noha éppen nem nagy, de mégis elég évenként némi eredményt fölmutatni. Csak munkássága folytatására kedvező helyzetben lehessen, minek elérhetését bizton reméljük.

De miután a reáltudományok évenként felötlő haladásokat tesznek, szükség volna a fordítandó könyvekre nézve - legalább amennyiben e szakra tartoznak - új lajstromot készítenie.

Azonban jól jegyezzük meg, miként akadémiánktól várni mindent a sürgető ügy szándékos elhanyagolásánál egyéb nem volna.

Bár értenék szavainkat s a megpendített kérdés horderejét vagyonosabb hazafiaink, kiktől mi nem várunk pénzáldozatot. Mi tőlük csak annyit várnánk a reáltudományok terjesztésére nézve, amennyit a görög és római remekírók körül az Új Nemzeti Könyvtár szerkesztői tesznek. Ezek megindítottak oly vállalatot, mely a közönség kezébe hasznos könyveket ad, de a kiadónak sem veszteséget, sem nyereseményt nem hoz. Kelendősége fedi a kiadásokat.

Meg vagyunk győződve, hogy hasonló eredmény mutatkoznék a természettani, természetrajzi, matematikai s más ilynemű híresebb munkák fordítására nézve is, ha azok tapintattal jelöltetnének ki.

De a komoly után szóljunk a mulattató irodalomról.

Lássuk, hogy állnak itt a tények és a kilátások.

Szép, csinos vagy éppen igéző formába sok tudományos tartalmat foglalni, az adathalmazokon uralkodni, egyszerűvé tenni a bonyolultat, tisztává a mélyet s művészié mindent, mit csak tollunk alá vettünk, ezek oly igények, melyeknek régi és jól kifejtett irodalmakban sem könnyű megfelelni; ámbár kétségtelen, hogy különösen a franciáknál évenként jelennek meg többféle szakmunkák is, miktől az avatottságot és a vonzó előadási modort egyaránt nem vitathatjuk el, s melyek ez okból nagy olvasóközönséggel bírnak, s még a nők asztalain is széltiben láthatók. Azonkívül nincs is miért említenünk, hogy nálunk mindaz, mi röpirat és napi olvasmány, akár politikai, akár történeti, akár pedig közgazdasági tartalmú, különösen alkalmas a finom ízlést kielégíteni, még ha irányánál fogva a pártokat vagy felületessége miatt a szigorú ítészt maga ellen lázította volna is.

S valóban nagyrészt ezen előnynek tulajdoníthatni, hogy egész Európa arisztokráciája még akkor is mohón nyeli a francia irodalom terményeit, midőn e nemzet közszelleme a vagyonos osztályok és a születésjog ellen csatáz, s midőn demokratikus, köztársasági, szocialisztikus izgatásokkal telve van minden mű, mely Párizsból külföldre vándorol.

A francia kísérleteknek legveszélyesebb propagandistája a finom, az elmés, a könnyű, a leigéző írmodor. Ha e tulajdontól meg lehetne fosztani a francia könyveket, igen hihetőleg hamar és örökre megszűnnék a francia nemzet európai befolyása.

Ekkora ereje van a stílnak, az előadásnak.

S ezért mondók, hogy ha nemzeti műveltségeket szeretitek, mindnyájan, kik hivatást nyertek, igyekezni fogtok a magyar olvasmányoktól elszokott nők és az arisztokráciának kezébe megnyerő modorban írt könyveket adni, részint tudományosokat, de amelyeket a dilettánsok is kedvelhetnek, részint pedig szépirodalmiakat, de amelyek nem nyerseks és póriasok, mint napjainkban főleg a verseknél divatba jött.

Egyébiránt igazságtalanok lennénk, mihelyt tagadnók, hogy a forradalom után ily célra aránylag több nem történt, mint azelőtt.

Az első két évben eleven és eszmedús röpiratok, jellemrajzok, sőt oly terjedelmesebb politikai munkák is jelentek meg, melyek írmodorukra és tartalmokra nézve egyként érdemelnek és nyertek elismerést.

Midőn utóbb a közjogra s az országlati viszonyokra vonatkozó kérdések fejtegetése a közönség ízlésének és a körülmények igényeinek kevésbé felelhetett meg, akkor a história mezején tűntek oly könyvek föl, melyek a forradalom előttiakat belbecsökre nézve sokkal felülmúlják. Írmodoruk csinos. Rendezésük tiszta, könnyen áttekinthető, s az adatbőség mellett is a kevésbé jártas olvasót nem nyomja le, nem tompítja el. A *Hunyadiak kora* nemcsak a szorgalmas író kutatásainak eredményeivel, nemcsak a bölcs országlár higgadt és tárgyilagos nézeteivel, de a művelt és szódagálytalan, a kedves és egyszerű előadás által is - mely a nők figyelmébe magát beszínlteni tudja, s alapossággal rendkívüli világosságot egyesít - különösen van arra hivatva, hogy nemcsak a tudomány embereinek, hanem a művelt köröknek általában kitűnően pártolt olvasmánya legyen. Sok tekintetben lehet Szalay *Magyarország történeté*-ről is hasonlót állítani, bár e nagy talentomú és széles ismeretű író munkájában a legbecsesebb rész, mely állami életünknek s magánjogi viszonyainknak a törvényhozás terén eszközölt folytonos változásait kíséri, hogy érdeme szerint becsültesse, több avatottságot, több szaktudományt igényel, mint amennyivel a csupa dilettánsok bírnak. Azonban hamar feledtük volna el múltunkat, a *Corpus juris*-t és a közéletet, ha nálunk a jog története, a törvénykönyvi idézések s összeállítások máris fárasztóknak találtatnának, legalább azon nemzedék által, mely közgyűléseken volt, szónokolt, utasítást készített és restaurált.

Tehát - hogy nézeteinket összevonjuk - újabb irodalmunk a politika s a történelem körében, ideértve az élet- és jellemrajzokat is, több oly munkát mutathat föl, melyek a belbecsrel a könnyű, a virágos, a népszerű vagy meglepő előadást egyesítve, szintúgy lehetnek olvasmányai a felső és művelt köröknek, mint az ily nemhez tartozó érdekes francia, német és angol könyvek.

De a külirodalom a más tudományokban is bír egy csoport kedves és könnyű olvasmánnyal. A kertészkönyvektől a növényélet filozófiájáig, a természet-tünemények egyszerű magyarázataitól Humboldt *Cosmos*-áig hány meg hány munka nincs, melyet az, ki műveltnek tartatik, bár nem szaktudós, haszonnal és gyönyörrel olvas!

Nálunk vannak írók, kik e téren fényes sikerrel működhetnének, s a többek közül nem szükség más, mint Brassayt, a szellemdús természettanárt s Szabót és Nendtvichet, két legjelesb vegykémünket említenünk; azonban irodalmunk itt majdnem egészen parlagban hever.

S maradhat-e ez sokáig így?

Úgy hisszük, hogy ha visszaélés-ként felszínűséget is idézhetne elő, nekünk a sajtóban és mindenütt, hol becsülettel és sikerrel lehet hatni, kötelességünk sürgetni a tudományos tárgyaknak könnyű és kellemes földolgozását.

Azonban mindenekelőtt szükséges volna oly folyóirat alapítása, minők az angol évnegyedes *review*-k vagy a francia havi szemlék, melyek a válogatott szépirodalmi művekkel egyesítik a szép *stílust*, kellemes és vonzó előadású tudományos értekezéseket, s melyekből ügyes tapintattal van kizárva minden triviális vers s minden, bár magában becses, de száraz és kevesektől éldelhető tudományos mű.

Ennyi figyelmeztetés után ideje a kitűzött szempontból szépirodalmi tevékenységünkre is egy pillantást vetni.

7

Ha a forradalom után nem is állott még új költő elő, ki rendkívüli hivatásának jelét adná, de legalább egyik azok közül, kik már 1848-ban nagy névvel bírtak, azóta a tárgyilagosságot és a művészi formák kezelését oly mértékben tette sajátjává, mint senki előtte nem, s oly szerencsésen egyeztetni a népies elemet a szépízlés magasabb igényeivel, hogy - ha sejdítésein nem csálnak - az ő befolyása által mind lírai, mind pedig epikai költészetünk reformáltatni fog.

Ne keressenek olvasóink a fönnebbi kifejezésben valami bántót vagy lealázót régibb és mostani költőink műveire nézve.

Kivált a közelebbi két nemzedék alatt mindig voltak nagynevű dalnokaink, kiket büszkén mutathatunk föl, s kik a külföldi elsőrangú lángelmék mellett is dicsérettel említhetők.

Legalább van annyi érdemök, hogy nem szégyenítnek meg. Sőt néhány minden nemzetnél kitűnő volna.

De a költészet örökké magán hordja a kor színét, ízét, zamatát. S viszonyainknál fogva az 1825. évben megindult átalakulási korszak nem volt különösen kedvező a művészi koncepciókra és formákra nézve.

A liberalizmus éveiben nálunk igen sok szónoki, rétori és érzések helyett szavakban duzzadó elemnek kellett költészetünkbe vegyülni.

A demokratikus irány túlsúlyra jutásával pedig szilajul nyomult líránkba a népies, s hamar vált az avatatlanok, a versgyártók, a silány utánzók által póriassá.

Mind a két korszaknak van képviselője.

Az első Vörösmarty, a másiké Petőfi.

Azonban sem Vörösmartyt az üres frazeológia és a kedély hiányát csillogással pótló irány vádja alól egészen fölmenteni nem lehet, sem Petőfit, ha részhajlás nélkül bíráljuk, azalól, hogy a népiest néha póriassal, az erődüst ferdével, hetvenkedővel, betyárossal cserélte föl, s hogy bár képzelődésének mindig elég magassága volt, kedélyének nem volt mindig elég nemessége.

Ezek tények.

De végre is csak azt mutatják, miként a nagy egyéniségek is, nem az időn kívül, de az időben hatnak, s a géniusz csodálatra méltó erejének kellene az oly kedélyt megszállani, ki korának törekvéseitől, annak ferdeségei nélkül lenne termékenyítve, ki vezetve a sokadalmat ne sodortatná általa, s tisztítván, emelvén másokat, ne mocskolná egy kevéssé magát be, és ne süllyesztené egy kevéssé.

Mondottuk, miként az átalakulási korszak, noha folytonos lendületeket adott a költészetnek, mégsem volt eléggé kedvező a tiszta, a művészi formák számára.

S hát mai napjaink? Nehéz volna ítélni.

Általános tapasztalás, hogy egy nemzet irodalma a társadalmi vagy közjogi viharok s a nagyobb forrongások alatt ritkán virágzik egész erővel.

S viszont kétségtelen, miként a formák merev megcsontosulása, a kedélyek közönye vagy fásultsága, szóval, a stagnáció az irodalmat is pangóvá, meddővé s terményeiben betegessé teszi.

Úgy látszik továbbá, hogy valamint a sajtó munkásságának nem kedvező sem a kitörések korszaka, sem pedig azon állapot, mely az apátia kórjelenségeit mutatja föl, szintúgy alig van az irodalom új lendületeire alkalmasabb pillanat, mint a viharok után bekövetkezett csendé, melyben a nemzetet csüggedés és apátia helyett a recollectio, a magába szállás érzése lepi meg, azon emelkedett és mély hangulat, mely a szemlélődés higgadtságával, a fogékonyság melegével, a tetterő mérséklettségével s a szellem egész éberségével rendezi az élmények és szenvedések által gyűjtött tapasztalásokat, s a sors csapásaitól kezdve saját tévedéseit, sőt bűneit is mindenből tanulságot merít óvatosságra, kitartásra vagy javulásra.

Vége azon tény is gyakran kerül elő, hogy midőn különben paralizálva vannak az érdekek és erők, midőn a munkássági kör a hiúság és nagyravágyás tárgyaival együtt kicsinnyé lőn, midőn a konstellációk kellemetleneknek mutatkoznak, akkor, a bágyadt közéletnek mintegy ellentétéül, az irodalom tisztul, kiforr, elveti salakjait, s a legművészebb formákban jelenik meg.

Mit lehet e nézetekből korunkra alkalmaztatni, mit nem, azt elhatározni a történészre bízunk.

De hisszük, hogy nálunk apátiáról szó nincs.

Látjuk, miként a lírai költészetnek, ha az irodalmi mozgalomból egyedül kimaradni nem akar, rendre mássá kell válnia, mint csupán a most divatos módban népiessé.

Érezzük, hogy valamint a szónoki poézisnek ideje elmúlt, úgy a póriasnak is fogyatékán van.

S ha dalköltészetünk a szépirodalom többi ágainak fejlődése közt szintén nem szűnik meg haladni, akkor a népies elem alapján magasabbá, mélyebbé, formatisztábbá fog válni, de magyar sajátságok levetkezése nélkül.

Egyébiránt nem tagadjuk, hogy mostani költőink közül még azok is, kik a népiessel visszaélni szoktak, s kiknek versgyűjteményeiben a műveltebb körök kevés élvezhetőt találhatnak, folytak be a magyar szellem terjesztésére, s azon dallamok, melyek verseikre készítették, oly termekben is ismeretesek, hol magyar könyv ritkán jelenik meg. Ha a betűknek nem, legalább a hangjegyeknek sikerült finomabb igényű társaságokba is juthatni.

8

A szépirodalom minden fajai közt a regény az, mely nálunk a forradalom után legnagyobb kiterjedésben műveltetik, s mely általában legalkalmasb, ha ti. nemcsak talentummal, de higgadt világnézettel és a viszonyok részletes ismeretével van ellátva - nőinket és a felsőbb köröket magyar olvasmányra szoktatni s vonzalommal tölteni el, minden iránt, mi a magyar szellemmel kapcsolatban áll.

Hazánkban egy regényíró hivatása kitűnő, s nem merítették ki csupán a szépműtani követelések betöltésével.

Azonban mi most legkevésbé akarunk e kérdésről tüzetesen szólni. Csak mint örvendetes tényt említjük, miként régebbi regényíróink közül egy sem lépett be, sőt hozzájuk több új erők csatlakoztak. S legalább mennyiségre nézve elég termékenységet tapasztalunk. Mert annyi regény s nagyobb beszély jelent a folyó évben is meg, vagy van sajtó alatt, hogy hasonló bőséget a múltban föl nem mutathatunk.

Staël, a lángeszű nő, mondá: a nemzetek irodalmi életöket versen kezdik, és regényen végzik. Ez inkább elmés, mint mély nézet; sőt - mondhatnók - inkább ötlet, mint eszme.

Tény, hogy az igen fiatal népek lírai ömlengéseken és azon vallásos és történelmi mondákon kívül, melyekből később a nagy nemzeti hősköltemények alakulnak, másra még nem alkalmassok. Tény, hogy az öszves világirodalomban a regény keletkezése új dátumú, akár egy bizanti írók vegyünk kezdőnek, akár némi felszínességgel Turpin püspökben nyugodjunk meg.

Tény, hogy minden egyes nemzetnél, a belső kifejlés ügyfolyama szerint, a drámaírónál is jóval később szokott a regényíró fellépni. Sőt azon esetben is, ha egy nép művelt szomszédok közé ékelve utánzásra kezdi irodalmát, úgy tapasztaljuk, miként eredeti regény-literatúrája a líráinál sokkal utóbb támad.

De másfelől az nem igaz, hogy a valódi poézis megszűnnék, midőn a regény korszaka beáll. Ellenkezőjére mutat egész Európa. Sőt Angliának Shakespeare-en és Miltonon kívül minden nagy költői a nagy regényírókkal egyszerre éltek, s különösen lírája legbájosabb Goldsmith idejétől Scott Walter haláláig - tehát a regényirodalom aranykorában - volt.

Staël asszonynak a regényről mondott rövid ítéletében, ha azt lélektanilag boncoljuk, még egy fallácia lappang. Ő, úgy látszik, azt hitte, hogy a regény a költészet elerőtlenedése, elnemtelenedése. Ez alighanem alaptalan vád.

A regény a szépirodalom minden nemei közt legkevésbé bír szabályos és határozott formákkal, sőt széles alapeszméinél fogva olykor még a széparányúság igényeinek sem tehet egészen eleget.

Ennyit megengedünk. De tagadjuk, hogy a regényt csupán költészeti szempontból meg lehessen ítélni.

A regény költői, bölcselmi és politikai elemek vegyületéből áll, hol az egyiknek, hol pedig a másiknak túlsúlyával. A regény közép-nem, átmenet a költészetből egészen más régiókba, s bár lényegében szépirodalmi mű, nem bírálthatik meg sem az eposz, sem a dráma különös

szabályai szerint; mert ezen tisztán költői terményekkel szervezetére és alapeszméink választására nézve ritkán bírhat még csak felötlő hasonlatossággal is.

Azonban abból, mert a regény nem egészen poézis és amennyiben poézis is, nem engedelmessé a dráma vagy eposz számára szükséges törvényeknek, még nem következik, hogy romlott ízlés szüleménye és korcs termény volna. De ellenben az okvetlenül következik, miként az ítéssz tévedésre tévedéseket fog halmozni, ha a regényt akár drámai, akár hőskölteményi szempontokból akarja megbírálni. S bizonyosan nem válik korunk kritikusainak nagy becsületére, hogy a szépirodalom legnépszerűbb és legáltalánosabban elterjedt fájának szervezeti törvényeit kikémlenni s összeállítani nem tudták. Mily kevés dráma volt Arisztotelész szeme előtt, midőn ő már észlelni bírta egy színműben mind a célszerűt, mind a mellőzhetlent! Az igaz, hogy sok oly konvencionális szabályt hitt a színpadi illúzió előidézésére szükségesnek, mely későbbi kísérletek szerint feleslegesnek mutatkozott, minő p. o. az időegység is; de viszont az is kétségtelen, hogy a színműi és színpadi hatásnak néhány általános és örökre fennmaradó törvényét hozta tisztába. Így, hogy mást ne említsek, nem hamar fog oly lángész támadni, ki a meseegység mellőzésével tudna oly rövid dialógokra felosztott és a színpadon előadandó művet teremteni, mely csak akkora hatást is idézzon elő, mint egy szabályos, de a lángész ihletése nélkül írt színdarab.

Fájdalom: a regényirodalom, noha legalább két század óta virágzik, még Arisztotelészére nem akadt. Ennélfogva bátran mondhatja okos és badar a legtökéletesebb vagy korcs terménynek. Sem a magasztaló, sem az ócsárló nem fog elfogadott nézetekből indulni ki, s nem fogja magát megértetni.

Mi Staël asszony minden reputációja dacára is rendkívül örvendünk, hogy regényirodalmunk gazdag jövőt ígér. Mi szépműtani tekintetből is örvendünk; de - s ezt sohasem kell feledni - nyelvünk és nemzetiségünk iránti szeretetből szintűgy. Mert ha a legdivatosabb olvasmány-nemet bírandjuk legtöbb szerencsével művelni, e tényből logikailag következnek, hogy nyelvünk megkedveltetésére és terjesztésére legsikeresebben jártunk el.

9

Valamint vannak többen, kik formailag a regényt a költészeti ízlés elromlásának tekintik, szintűgy találkoznak olyak is, kik állítják, hogy a regényirodalom csak ott virágozhatik, hol a polgárisodás által az erkölcsök már elromolva vannak, és a megvéthetlenség nagy, krónikus nyavalyákban sínylik.

Ez esetben természetesen kétségbe kellene esnünk, ha Bulwereink, Dickenseink, Sandjaink vagy éppen Scott Waltereink támadnának.

De az említett hóbortos vélemény csupán onnan eredt, hogy Franciaországban a borzasztó bűnvádi perek, és a felső körökbeni botrányok voltak a kedvelt regénytárgyak, a júliusi dinasztia alatt pedig a nagypolgárság és a pénzemberek közt jelentkező korrupcióról szeretett olvasni a tömeg, sőt később a társadalmat megtámadó regények jöttek divatba. Ily tények szemlélése után előállott valami vakondok kritikus, ki csak egy irányban tudott egy keveset látni, s hirdetni kezdé, hogy a regénynek igazi tárgya a bűn és botrány. Miből aztán önkényt következett, hogy Abdera tudósai és bölcsei egyoldalú állításnak corollariumait kezdék kivonogatni, mondván: legszámosabb s legfinomabb bűnök és botrányok a polgárisodás által megtorzított, kiégett, elpuhított és elerkölcstelenített államokban vannak, tehát a regényirodalom legnagyobb virágzása a társadalom legmélyebb romlottságára mutat, s viszont, hol az erkölcsök nincsenek eléggé megvesztegetve, ott regényeket írni sem lehet. Ekként vonatott egy történelmi tényből általános következtetés. Néhány francia divatregényből törvényt láttak a

szajkók a regény ellen, egyszersmind azon nemzetek ellen is, kiknek sok lángeszű regény-írójuk van.

Azonban a legbárgyúbb nézetek többnyire valami okos eszme és igaz tény félreértéséből vagy eltorzításából erednek.

Itt is ezt tapasztaljuk.

Mert annyi kétségtelen, hogy a kezdetleges állapot, a társadalom gyermekkora - akár az arkádiaiak ártatlansága, akár a karaibok emberevése jellemezze azt - nem termi meg a regényeket, s nem adhat sem szelídsége, sem zordonsága által másra anyagot, mint lírai hangokra s epikai mondákra.

Önkényt értetik, miként mi ezzel nem akarjuk állítani, hogy egy angol vagy amerikai még a köntöstelen népekről se tudna oly regényt, mely a kíváncsiságot ingerelje, írni; hanem csak azt valljuk be, hogy a polgárisodásnak magasabb foka szükséges egy nemzetnél a regényirodalom megindulására.

Sőt a tapasztalatok szerint, azon *nívója* is a polgárisodásnak, melyben a dráma virágzása lehetséges, nem mindig elég a regény virágzására.

E jelenség okainak magyarázatába most nem elegyedünk, miután a regény és dráma közti finom hasonlatosságok és különbségek boncolgatására vezetne, s oly térre vinné fejtegetéseinket, hol a nagyközönségnek igen kevés előismeretei vannak.

Csupán azt jegyezzük meg, hogy a regénynek is, mint a drámának s mint általában minden poézisnek tárgya a szív, azaz érzéseink, indulataink és szenvedélyeink. De a drámának érdeke a *küzdő, a hatékony szíven* nyugszik, mely az erkölcsökkel, szokásokkal, világnézetekkel, az isteni vagy emberi törvényekkel ellenkezésbe hozza magát, s éppen ezen ellenkezés miatt, bár különben nemes tulajdonaival részvétet gerjesztett, semmivé tétetik. A drámában az egyén küzd az egyetemiséggel, mely az állami vagy társadalmi rend alakjában áll vele szemben, s midőn küzd, a viszonyok erejénél fogva nemesbül vagy süllyed, de mindig sorsához kötve részvétünket, olyannyira, hogy megbukását könnyeznünk kell, bár azt természetesnek, sőt az erkölcsi vagy társadalmi élet tekintetéből szükségesnek is tartjuk. A szájalom a bukott iránt s a megnyugvás a bukásban, fölgerjedésünk és kiengesztelődésünk együtt az, mit tragikai hatásnak neveznek.

A drámában kesztyűt vet az egyén az egyetemiség elibe, hogy vívjon vele. Az a provokáló; ez a jogait védő. A drámában a fő személynek kell cselekvőnek lenni azon tények ellen, melyeket szokásoknak, erkölcsöknek, törvényeknek, rendnek, egyszóval társadalomnak nevezünk. Itt a társadalom csak visszaható szerepet játszik, s győzelme abból áll, hogy ellenállási súlyával szétzúzta megtámadóját.

A regényíró, mint mondók, szintén az indulatok és szenvedélyek életnyilvánulásaival foglalkozik.

Neki is tárgya a kimeríthetetlen szív, a végtelen korlátokkal, sajátságokkal, ellentmondásokkal és jogigényekkel bíró társadalomban tüntetve azt föl.

De a regényíró nem tartozik okvetlenül drámai hatású alapra fektetni művét.

Ő föltűntetheti ugyan az egyént küzdve a sorssal és lesújtatva ez által. Szóval: ő írhat tragikai hatásért. De ellenben ha művészi céljai kívánják, cselekvővé teheti magát a társadalmat, mely szokásainak és szabályainak erejével a pártoskodó szívet áldozatok s alávetések árán elveire és nézeteire kényszeríti. Ő foglalkozhatik a *passzív* szívűekkel is, kik az illem és bevett eszmék fegyelme alatt tanulnak érezni vagy érzéseikről lemondani; kik beleélik magokat a

társadalomba, sebzettek és hallgatók, s kik mosolygó arccal takarják fájdalmaikat el, hogy körülök nesz ne támadjon, s hogy helyzetök kivételessége elenyésszék.

A regényíró célja lehet: a társadalomnak, úgy, amint van, úgy, amint hat, művészi jellemzése, minden más igény nélkül.

Néha az ő tárgya nem tragikai elemű, komikai elemű szintén nem, sőt katasztrófban vagy kiengesztelésben sem végződik; de művészileg hű, de valódi és érdekes.

Az ily rajzok s általában azon kompozíciók, melyekben a főszemély passzív helyzetben van a reáható viszonyok irányában, s a történetek által, melyeket átél, csak illusztrálja azon tényezők erejét, mik egy társadalomban működnek, minden érdekességek mellett legkevésbé sem drámaiak, de ellenben a regényirodalomban a legfényesebb helyet foglalják el.

Akinek a célja: kort festeni egész szélességben és egész sokoldalúságával, akinek egy politikai eszme vagy mozgalom plasztikus előadása lebeg szeme előtt, többnyire nem fog drámai szervezetet adni regényének.

Továbbá a társadalom egyes osztályait, egy nép sajátos szokásait, bizonyos erkölcsi fogalmak s bizonyos szociális helyzetek jelentékenységét és hatásait előállító kompozíciók nagyrészt mind olyanok, melyek hűn nem akkor rajzolhatók, ha valakit ellenzésbe teszünk velök, s aztán megsemmisítünk általok - mint a drámai kompozíció igényli -, hanem úgy, ha azok szünetlen befolyását adjuk elő a jellem alakulására s láttatjuk, hogy egymást követő hatásaik közt nyomról nyomra az egyének mint nemesítik vagy aljasítják magokban azt, ami tisztán emberi, ami természetes vagy ésszerű.

S mindezekből következik, hogy a regényíró azon feladatnál fogva, mely körébe tartozik, sokkal több részletek ismeretére van utasítva, mint a drámaíró is. Ő sokkal kevésbé elégedhetik meg az érzések és szenvedélyeknél a *tisztán emberivel*, és sokkal több pontosságra kényszerítetik a rajzolt viszonyok kezelésénél. A regényíró csak a költői ihletettség adományával kevésre megy. Neki még emellett filozófi mélységgel s aztán rendkívül fogékony észlelőtehetséggel kell bírni, és oly helyzetben lenni, melyben figyelme számára az élet elég adatokkal ajánlkozik.

Kiformált társadalmi viszonyok, jól előhaladt polgárisodás, fényes főváros vagy legalább a vagyont, kényelmet és finom ízlést nem nélkülöző nagyobb városok - ezek önkényt érthető feltételei a regényirodalom magasra emelkedésének.

Minthogy pedig a polgárisodás - bármely egészséges legyen is az - jó tulajdonaink nemesítése mellett ellentétül finomított bűnöket is idéz elő, minthogy a regény a polgárisodás későbbi stádiumán kezdi virágzását, mint rendszerint a költészet többi nemei, s minthogy egy csoport álmodó a kezdetleges állapotokat mindig aranykornak szereti képzelni, s a civilizáció hódításait a megromlás terjedésének gondja, nincs miért csodálkoznunk, ha néhány tudós idióta s néhány tudatlan kelepelő által a regényirodalom a korrupció eredményének hirdettetik.

Ők hallottak harangozni, csak azt nem tudják: hol.

A polgárisodás kritériumait vették a megromlás kritériumának.

Egy okos eszmét értettek félre, egy igaz ténnyt torzítottak el.

Mi azonban örvendünk, hogy csalhatlan jelek szerint regényirodalmunk terjedésnek indul, s mint reméljük, emelkedésnek is.

Örvendjünk, ha az ideális térről a valódira száll le, s ha a képzelem üres játéka helyett lélektani alapokat keres magának, részletekbe merül, művészileg igyekszik fölfogni az életet és hűn visszaadni. Midőn a csattanások és mesterkélt bonyolítások, midőn ködbetakarta alakok, csillogó frazeológia valószínűtlen események és tarkabarka *tabló* helyett nálunk is

gyakran fognak ép szövegű, lélektanilag fejlesztett, korrekt jellemekkel ellátott, széparányos és aránylag kevés eszközökkel nagy hatást támaztó regények előállani, csak akkor s nem előbb fogjuk igazán észrevenni, hogy a művelt és magasabb körökben a magyar irodalom naponkint hódításokat tesz; mert végtére is a jó regény az, mely legtöbbektől olvastathatván, egy irodalom hírének vagy legalább divatba-létének megalapítására leginkább hat.

Utolsó cikkünkben még egy pár fontos teendőnkre térünk át, melyek szintén lényegileg szükségesek arra, hogy irodalmunk megszilárdítása körüli feladatát teljesíthesse.

10

Azon szellemi küzdelemben, melyet minden életrevaló nemzetnek az irodalom terén vívni kell, s melynek célja nálunk nem egyéb, mint hazánk polgárisodása nyelvünk által közvetítve, kétségtelenül főszerepet játszanak a tudományok mezején nyert hódítások; de magának az olvasási váagnak terjesztésére nézve - s erre van most legégetőbb szükségünk - semminek annyit nem köszönhetnénk, mint oly regényeknek, mik az európai regényirodalom színvonaláig emelkedni bírnának.

S minthogy ezt mélyen érezzük, legyen szabad néhány sorban ismét a regényre térni vissza, és csak később folytatni kitűzött tárgyalásaink fonalát.

Sokan elhitetni akarják, hogy nálunk a regényirodalomra nincs elég használható anyag, s hogy regényeink a külföldiek visszhangjai, utánzásai leendenek.

Mi az utánzást illeti: a literatúra minden szakában az úttörők, a kezdeményezők idegen nagy példányok befolyása alatt szoktak állani. Minták szerint dolgoznak. Az anyagot, melyet kezök alá vesznek, a célszerűség igényei dacára, gyakran szorítják idegen formák közé; sőt a kor szellemét utánzási vágyból meghamisítják, ha történeti, s a társadalom szellemét, ha társadalmi regényt írnak.

Ez általános tény. S nem volna okunk panaszkodni, midőn nálunk is előkerült volna. De nem történt meg, vagy legalább meglepésig kicsiny mértékben.

Tekintsünk bár vissza.

Első figyelmet nyert történeti regényünk Jósika *Abafi*-ja volt.

Ez a formában Scott Walter-i ugyan, de jellemeire már magyar típus van nyomva. S ha Villámja Flórára, a felföldi klán költői kedélyű és férfias leányára emlékeztet is, s ha a leírásoknál, az öltöztetéseknél s a nők érzésvilágának rajzában átvett modorra találunk is, meg kell engednünk, miként mindez alig fölismerhető, s csak a Scott Waltert szorgalmasan tanulmányozók által vétethetik észre.

Későbbi regényeiben Jósika az utánzással mindinkább felhagy még a formánál is, úgyannyira, hogy munkássága egész körét tekintve, ha őt a Scott iskolájához számítanók, azt csak legnagyobb általánossággal tehetnők.

Újabb regényíróink ellen, kik a történelmi szakban kísérelték meg erejüket, nem készíthetünk a gáncsból és megrovásokból oly hosszú lajstromot, hogy abba az idegen minták utánzása is beleférhetne.

Egy csoport gyerek és növendék literátor Jósikát reprodukálta vagy tíz évig a szépirodalmi lapokban, de egyik sem vitte a novellánál tovább, egyiktől sem jelent regény meg.

Eötvös „1514”-étől kezdve pedig Jókai *Törökvilág*-áig minden történelmi regényünk, az utánzás vádjá helyett, egészen más tekintetekből bíraltathatjuk. A legszigorúbb ítélet sem hozhatja egyiknek is önállóságát kétség alá.

Társadalmi regényeink pedig a *Bélteki-ház*-tól számítva mai terményeinkig semmi utánképzést nem árultak el, kivéve azon egypár művet, mely *A párizsi rejtélyek* befolyása közt készült, s minden állandóbb hatás nélkül enyészett el. Ezek gyors feledtetését nem az íróknak talentumtalansága, de maga az utánzás okozta; mert társadalmi viszonyainkban semmi analógia nem volt a mintául választott francia divatregényben előkerülő állapotokkal, törekvésekkel és világnézettel.

Azonban ha a fejlődés első korszakában nem lehet íróink szemére vetni, hogy egy regényből dolgoztak volna mást, s hogy külföldi minták nyomdokain jártak volna el mind a szöveg, mind a jellemek előállításánál, ha eddig az utánzás vádjá ráfogásnak tűnik föl, ez esetben nem látjuk át, hogy ezentúlra, irodalmunk későbbi stádiumaiban, miért lehessen hasonlótól tartani? Semmi jelenség nem mutat ily hanyatlásra.

S különben is viszonyaink, akár a múltat, akár közelebbi korszakainkat tekintjük, annyira sajátosak voltak, hogy rajzolásokban a legnagyobb nehézséggel jár a külföldi regények utánzása.

Egészen idegen légkör a miénk, egészen más láthatár.

Időnkint majmoltuk szokásainkban és világnézeteinkben a külföldet, de még legfelsőbb osztályunk is oly sajátosságokat tartott meg, s ha idegen nyelven beszél is néhány, egészben annyira magyar, hogy egyéneit sikeresen nem jellemezhetjük pusztán csak a francia vagy más fajbeli szalonhósek jól talált képei szerint.

A többi osztályokban pedig hiába akarnánk kölcsönzeni típusokat Bulwertől vagy Sand-tól, mert viszonyaink eltorzítják, összenyomják, lélektelenekké és hatás nélküliekké teszik azokat.

Aztán mi a regényanyagok oly bőségében vagyunk, hogy a magyar élet és történelem tanulmányozása sohasem hagyhat zavarban az alkalmas tárgyak megjelölésére nézve.

Mindenütt találunk eredeti és jellemző vonásokra.

Mert sohasem valánk ugyan az európai befolyás alól föloldva, de szüntelen vegyült politikai és társadalmi életnyilatkozataink közé oly elem, melyet más népek többnyire nélkülöztek, s az általánosra is nálunk mindig nemzeti bélyeg és sajátosság volt nyomva.

E kettős tulajdon - ti. a közösség és a jellemző különváltság - teszi élményeinket, s tenné az azokat visszatükröző regényeinket a külföldi előtt is érdekűsakká.

Nem falaztuk el magunkat kínailag a polgárisodástól, s mégis az idegen hatások közt megtartottuk jellegünket. Európa felé és nemzetileg fejlődöttünk Szent Istvántól mostanáig. S mi kell ennél több arra, hogy társadalmi mozzanataink művészi visszatükrözései, hogy múltunk és jelenünk hűn felfogva, könnyen érthető legyen a külföld előtt, s mégis sajátosságai által rendkívüli ingerrel bírjon.

Valóban nincs szükségünk idegen tollakkal fényleni.

Ha éles elmével tanulmányozzuk történelemünket, ha társadalmi viszonyainknak jellemző vonásait jól felfogjuk, s ha a fantázia ábraképei helyett az életet adjuk plasztikai kézzel vissza, akkor nekünk gazdag és önálló regényirodalmunk lehet, mely csak művészi tökélyénél fogva hasonlítandó a külföldi kitűnőbb munkákhoz, nem pedig a szöveg vagy jellemek átkölcsönzései miatt.

Ezen megjegyzések után az eszmék fonala más térre vezet.

Irodalmunk hatását nagymértékben csökkenti, hogy nálunk komoly és hivatását értő kritika nemigen van, s íróink és olvasóközönségünk egyaránt érzik hiányát minden oly útbaigazításnak, melynek hasznát vehetnék.

Tekintsünk mélyebben e kérdésbe.

11

Dőreség volna állítani, hogy az *Athenaeum* kora az önálló magyar itészet aranyideje volt.

Az akkor elhírhedt bírálók, valamint a régibb *Kritikai lapok*-é is Lessing és Schlegel nélkül sokkal kisebb hangon szólnak vala.

Elméleteiket ezektől kölcsönzötték.

A kétséges esetekben néha a két német itészből közlött idézetekkel döntöttek; mintha *Corpus juris*-szal lenne dolguk, melyet csak alkalmazni kell a fennforgó tényekre.

De az inkább betanult, mint átgondolt kiindulási pontok mellett is Bajza és társai bírálataik által rendkívüli hatást gyakoroltak mind irodalmunk emelésére, mind az olvasóközönség szaporítására.

Erős logikájuk volt. Az egyszer elfogadott eszmét végső ágazatáig szigorú következetességgel tudták kísérni. Elméleteikben összefüggés létezett. Polémiajok érdes, erős, izgató, eleven vala, s ha nem is tudott mindig meggyőzni, a kontárt visszadöbbsenté, az eszest gondolkodóvá tévé, s kit-kit óvatossá tön silány terményeivel zsén nélkül lépni a közönség elibe. Aztán a kérlelhetlen modor, mellyel a nyelvhibákat üldözték, magasabb értelemben vett írmodort nem adhatott ugyan annak, ki e ritka tulajdon megszerzésére ihletve nem volt, de legalább minden jóra való író szabályosságra szoktatott.

A közönség pedig, hol hódolva a bírálók nézeteinek, hol ellenzéket formálva, össze kezdé hasonlítani az írókat, véleményt nyert, vagy formált a jelesebb terményekről, érdeklélviselték a könyvek sorsa iránt, egybeállítani s viszonyos becsük szerint sorozni tanulta a különböző szakok képviselőit, tekintélyei, kegyencei valának, kiket mégsem imádozt vakon, s ami legfőbb eredmény volt, az irodalmat egész totalitásban igyekezék áttekinteni, ismerni, becsülni.

S meg vagyunk győződve, hogy ha a politikai reform nem vont volna később magához minden figyelmet, s ha az alkotmány körüli megoldások részegítő ingereikkel a szépműtani vitákat unottakká nem teszik, ez esetben mostani íróink több öntudattal s kevesebb önteltséggel kezelnék hivatásukat, közönségünk pedig műértőbb, határozottabb nézetű lenne, s több belszükséget érezne folytonos érintkezésben tartani magát irodalmunkkal.

Nincs hely itt a kritika hasznairól értekezni.

Csak konstatírozni óhajtom helyzetünket.

S nem hiszem, hogy valótlan mondjak, midőn e tényekbe összpontosítom.

Most több munka jelenik meg, mint az *Athenaeum* korában; e munkák által aránylag több eszme szóratik szét; e munkák közül egypár terjedelmesebb és tartalmasabb, mint ugyanazon szakban az akkoriak. De a stílusban nagyobb gondatlanság mutatkozik, a részletek inkább el vannak hanyagolva, s bár a tudomány haladást tett, az ízlés aránylag nem fejlett. Aztán a szépirodalom verses része pongyola gyermetegség és érdes, erő nélkül. Úzetik, gyártatják számtalan újoncok által, a műgond és csín kigúnyolásával. A hiúk gyűlhelye - azoké, kiknek becsszomjuk nincs várni, készülni, tanulni. Lángeszű költőink lehangolva vannak e sokada-

lom zshivaja közt. Az ifjú tehetségek, kikben érc s tartalom volna, nem fejlődhetnek kellőleg az anarchikus sürgességben, melyben mindenik csak a maga hangját hallja, csak önimádásra szokik, tájékozást nem vehet mástól, és önképzésre nincs ösztönözve.

Mi a közönséget illeti:

Ez több munkát vészen, mint régen, több forintot ad nyomtatásért zsebéből ki. De miért? Talán mert benső érdekekkel viseltetik az irodalom iránt? Mert figyelemmel kísérte a jeleket? Mert hódolt a lángésznek, szerette a nemest, aggódék az aljason? Mert számon tartja jobbainkat, s észleli a szellemi haladás egész processzusát? - Nem, nem, erről szó nincs. Közönségünk sohasem tudta kevésbé végighordani tekintetét irodalmunkon, mint most. Nem sejti a sajtó munkásságának szétágazásait, nem az egyes könyvek fontosságát, becsét s az egészszeli összefüggését. Kevés meggyőződése van arról, kik tekintélyesebb íróink, s kevés rokonszenvet hord az irányok és egyének iránt. Azonban vásárol bizonyos ösztelig magyar könyveket, miután e buzgósággal tartozni vél az irodalom által nemzetiségének. Pártolása mecénási s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol. S korántsem levén elég becsmértéke törekvéseinkről, azon könyvet veszi meg, mellyel legügyesebben kínálgatják. Ha definiálni akarnók közönségünk állását literatúránkhoz, körülbelül ezen eredményre jutnánk: a vagyonos embernek van bizonyos eszméje arról, hogy mennyit illik neki magyar nyomtatványokra adózni, ezen rátát évenként kifizeti, s azontúl semmi gondja semmire. Így történik, hogy feles számú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek.

Hogyan is lehessen másként?

Még csak bibliográfiai áttekintést sem nyerünk évenkénti terményeinkről.

Maga az írósereg sem sejti a körüle terjengő munkásság súlyát, horderejét, értékét.

Kritikánk, mely a figyelmet foglalkoztassa, az ízlést tisztázza, érdeket vonjon magára, tanokat terjesszen vádak helyett, kritikánk, mely gáncsait és dicséreteit egy ismert kiindulási pont, egy általa következetesen használt s mások által védett vagy tagadott, de mindenesetre misztériumnak nem látszó elmélet szerint kezelje - ah, ily kritikánk most nincs, vagy legalább sokkal kevésbé van, mint egykor.

Pedig a kritikánál nem az a főkérdés, hogy az alapelvekre nézve mily mélységgel és mily csallhatlansággal kezeltetik, hanem az, hogy az elmélet rezultatumait mily szigorú következetességgel és részrehajlatlansággal alkalmazza a bonckés alá vont terményekre.

Egy nem bornírozott kritikus, ki eszméinek corollariumait ismeri és alkalmazni tudja, a literatúrában hasznos jelenség, mert oly műelméletet mutat föl, mely gondolkozásra kényszeríti a közönséget, mely az írókat műveik átvizsgálására szoktatja, s mely kétféle öntudatos munkásságot idéz elő: egyiket a műelmélet mezején a vele polémiát folytatók által, a másikat a gyakorlati téren, oly produktív szellemek által, kik alkotásaikkal igyekeznek a szűklátókörű ítészt megcáfolni.

Ellenben azon kritikus, ki következetességet nem mutat, ki jellemzett elvek s fölismerhető irány nélkül szór dicséretet és gúnyt, élcet és helyeslést, a legügyesebb kezelés mellett sem fog irodalmunkra hatni.

S mindezek után legyen szabad kérdenem: vannak-e most ítészeink, kiknek szépműtani irányairól fogalma volna a közönségnek, s ha igen: mily számmal?

És ismét kérdjük: nem ez-e fő oka annak, hogy a magyar olvasóvilág egészen magára hagyatva, legkevesebb határozott nézettel sem bír forradalom utáni irodalmunk felől, s patrónusi kegyen kívül alig kíséri egyébbel törekvéseinket? Nem ez-e főoka, hogy íróink száma szépen

gyarapodik ugyan, de kevés író látunk haladásban, s kiknek csillogó talentuma fényt is terjeszt körös-körül, többnyire e fény az elhamarkodás, a hanyagság és az otromba baklövések szennyét nem képes szemünk elől elbűvölni? Ott vannak a foltok minden sorban, minden lapon, a műveletlenek által is észrevétetnek, s az átengedő élvezetet lehetetlenné teszik.

Ha tehát óhajtunk irodalmunk által nemzeti polgárisodásunkra állandóan hatni, ne hagyjuk számításainkból ki a kritika emelését.

Az irodalom terjesztésére sikeresen foly be nemcsak a buzdítás, de a visszarettentés is, mert a sok haszontalan könyv olvasása egyenesen a nem-olvasásra vezet.

1853

ESZMÉK SZALAYNAK „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE” CÍMŰ MUNKÁJA FÖLÖTT

1

Nincs szándékom sem bírálatot, sem úgynevezett ismertetést írni.

Azon utat követem, melyet az angol és francia irodalomban azok, kik a nevezetes művekről esszéket, kísérleteket, igénytelen nézeteket tesznek közzé.

Önként értetik, hogy a középszerű munkákról nevetséges volna ily módon elmélkedni, s aki egy szerzőt esszéek által mutat be, elismeri a magas helyet, melyet az elfoglal, s megvallja, hogy róla bírálatot nem merne írni.

Ki ne ismerné *Szalayt* mint publicistát, mint a hasonló jogtanban elsőrangú tekintélyt, mint számos külföldi nagy szónoknak és államférfiúnak művészi jellemzőjét?

A közelebbi idők hamar szaggatták a babérokat le, melyeket érinteni nem lett volna szabad. A politikai szenvedélyek kora önhitt és feledékeny. Gyorsan viseltetnek a kitűnők is el anélkül, hogy mások által pótolatnának, s az emlékezésre a kegyelet ösztöne mellett még bizonyos szerénység is kell, mellyel ritkán bír azon kor, mely sok változásokat látott, és ritkán bírnak oly egyének, kik ha semmit nem is alkothatának, legalább szétbontani s megdönteni tudtak. De e tény dacára Szalay sem a pártok heves tusája közt, bár önálló egyén és merész vitatkozó volt, nem veszté tekintélyét, sem pedig későbbi hosszas visszavonulása után nem panaszkodhatik feledtetésről. Jele, hogy törekvéseiben a becsszomjnak semmi szerepe nem volt, s hogy talentuma súlyával s igénytelenségével egyaránt imponált.

Elöttem fekvő munkáját is a hivatás és szerénység versenyezve emelik.

A helyet, melyet általa irodalmunkban elfoglalni kíván, következőleg mutatja föl: „Könyvet akartam adni azon ifjú nemzedék kezébe, mely most készül az atyai ház küszöbén át a nyilvános élet pályájára lépni, s mely lelkesedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a nemzet jövődjéhez a nemzet múltjának bölcs számbavételével párosítson, ha a benne vetett reményeknek, ha az ország szükségeinek meg akar felelni.

Ifjú barátaim köré léptem gondolatban, és feltüntettem előttök az ősokeket, kiknek vitézsége a hazát szerezte, kiknek bölcsessége a hazát megtartotta, kiknek hibái a hazát veszedelembé ejtették...

Előadásomban egyszerű kívántam lenni; ezen egyszerűséget a tárgy méltósága is rám parancsolta. Olykor-olykor a tanulóktól oktatóikhoz fordultam, s innen van, hogy a szokottaktól egyben-másban eltérő nézeteimet a jegyzetekben okadatolva fejtegettem, hogy a forrásokról örömet számot adtam; innen van az is, hogy majd a történetíróval, majd a történetvizsgálóval találkozunk az olvasó. Magára vessen, ha csalódik, ki a történeti kutatások pályáiból kibontakozott, s az események művészeti simasággal lefolyó eleven tükörét várta tőlem. Nem hiszem, hogy már megérkezett volna az idő, mely ez eszménynek megfelelő művel gazdagíthassa irodalmunkat; az anyag, melyből készül, részben még az aknában van, hová minduntalan le kell szállanunk, hogy szükségünket fedezhessük, s itt is, mint egyébben, míg a munkafelosztás elve nem vétethetik teljes alkalmazásba, a dolgozó felváltva kézműves és művész tartozik lenni.”

Ezen kevés, de tartalomdús szavakkal szigorúan ki van jelezve a szempont, melyet a bírálóknak Szalay munkája irányában elfoglalniok kell.

Sok mű nem felel meg a célnak, melyért létet nyert; míg viszont, bár kivételesen, állanak olyak is elő, melyek fölülhaladták a célt, de egyszersmind betöltötték. Többek, minővé készítették, s mégis egészen azok.

Szalayt e dicséret megilleti.

Magyarország története, melyet ő ifjúság számára írt kézikönyvnek nevez, nemcsak azon érdemmel bír, hogy megelőzőinél, Budai, Péczely és Horváth Mihály igen jeles munkáinál, e nemből sokkal tökéletesebb, hanem ama fényes előny is sajátja, miszerint olvasása által az élemedett kornak annyi élvezetet nyújt, mennyit a fiatalnak, s a tiszta, átlátszó rendezéssel a műértőt, a tények kiválasztásával és megbíráásával a szakembert, politikai higgadt szellemével a státusférfiút és tömört, szabályos, emelkedett irányával mindazt, ki nemes, ki mívelt ízlésű, meglepi és magához vonja.

Szalay, ha a jegyzeteiben idézett forrásokon végigtekintünk, nem fölötté sok ismeretlen anyagot használt, s helyzeténél fogva a rejtett elemeknek halmazonkinti kiaknázása lehetetlen is volt. Ez önként érthető. De ellenben az kétségtelen, hogy az adatok körüli lelkiismeretes hűség megtartásával keze közt a történetvilág világosabb, határozottabb alakot nyert; az eszmék folyamának útját szemünk előtt látjuk elvonulni, hatva és változtatva; a kor szelleme körülünk van, s légkörét érezzük oly adatok fölött is, melyek eddig semmit nem magyaráztak meg, semmit nem képviseltek. Ez a nagy talentum bélyege, mely azáltal vív bámtó eredményeket ki, hogy finom tapintattal bír az egyes jelenetek tömbevése körül, s a tényeket, melyeknek féme a gyakorlatlan szem előtt - mint a rozsdától lepott kincs - eltakarva van, megbecsleni tudja. Sok kutató historikus, a köművesként, a földrétegek és omladék-por közöl kiásott kődarabokban csak köveket lát, míg a művész azokon építészeti stílt földöz föl, s egy meghajlásból vagy szögletből egész boltívet állít össze, oly arányokkal, mint az egykor létezett. A történetvilágban nemcsak az adatok mennyiségétől függ ismereteink mennyisége.

2

Szalay anélkül, hogy művének széparányúságát ezáltal elrontaná, kiváló előszeretettel tárgyalja a magyar nemzet egykori jogviszonyainak fejlődését.

Mások haditörténeteinkre vetették a súlypontot, s a csaták leírása közt feledék a belérdekeknek, az eszméknek, az állami és társadalmi fogalmaknak küzdéseit. Janus temploma miatt nem emlékeztek a Capitoliumra.

Kevesen voltak, kik hazánkat európai helyzetében, külpolitikájának folytonos alakulásaiban s azon kölcsönös hatás- és ellenhatásban igyekeztek volna fölűntetni, melynél fogva megszakadás nélkül lehetne szemlélni egyfelől a külirányoknak és tényeknek belviszonyainkra munkálását, másfelől a tőlünk kapott lendűleteknek európai jelentékenységét.

Alig történt kísérlet kereskedelmünk, iparunk, házi életünk, szellemi mozgalmaink s irodalmi haladásaink történetét beszöni ama nagyobb vagy legalább *eklatánsabb* események rajzába, melyek kiválólag históriaiaknak szoktak neveztetni.

Arra pedig még hosszas ideig kell várnunk, hogy valaki hazánk múltját bejövettelűntől kezdve a legűjabb korig egész egyetemességében s minden ágazatokkal együtt előállítsa.

Mennyi búvárlat, mennyi anyag kiaknázása szükséges evégre? Mit mindent nem kell még összeállítani, rendezni, megbírálai?

Aztán az egyes időszakok oly történészeire volna úttörőül szükség, minő nálunk, Teleki grófon kívül, egy sincs.

Szalay munkájának középszerű terjedelménél fogva sem tűzhette törekvésül a még elérhetlen célt.

S nem róhatjuk hibául föl, hogy valamint szándékosan mellőzte irodalmi állapotaink s tudományos műveltségünk rajzát, szintúgy komoly megfontolás után jónak tartá a szokottnál nagyobb tért nyitni törvényeink és intézményeink történetének.

Ő jogviszonyaink fejlődését megszakítás nélkül kíséri, följegyezve a jelentékenyebb változásokat s magyarázva, ahol kell.

Itt figyelme a legfontosabbak mellett a másodrendűekre is kiterjed, melyek nem annyira közvetlen hatásaiknál fogva jellemzők, mint azon benyomásért, melyet reánk gyakorolnak, finom árnyalatokban mutatván ki a kor szelídülését, a személy és birtok körüli eszmék tisztulását s a társadalomnak haladásait a műveltség és humanizmus felé.

Szemünk előtt látjuk közjogunk képződéseit azon időtől fogva, midőn a magyarok álladalmi életének formája a monarchiai betetőzést még nem ismerte - mert eleinte a hét törzsöket csak szövetség kötötte egymáshoz közös hadi fővezérrel Árpád véreből, de nem közös fejedelemmel - egészen Szent Istvánig, midőn a mérséklett egyeduralkodó európai minták szerint lőn megalapítva, s alkotmányunknak első ékkövei tétettek le. Találkoztak ugyan, kik könnyelműen Istvánban korlátlan monarchiát akartak látni, de ezek véleménye oly csekély súlyú, mint azoké, kik István kormányrendszerében a Werbőczy-féle közjog megalakult formáit nyomozgatók. E két szembevetett nézet pártolói feledék, hogy az álladalmi élet nem szokott sem szabadsággal kezdődni, sem szolgálattal. A jelen európai álladalmak közül mindenik, legyen bár most despotia vagy demokrácia, a középkor századaiban, midőn kezdetét vette, valamint azzal nem bírt, mit politikai szabadságnak hívunk, miután az egyéni erők tusáját még nem válthatta fel a jogok súlyegyene, úgy korlátlan önkénnyel intézkedő fejedelmeket sem ismert, mivel az egyéni erők még nem koptattattak el, még nem nyűgöztettek le. Szent István törvényeiben is - melyeket e nagy király mindig mások tanácsának meghallgatása után s mindig másoknak megegyezésével adott ki - nincs az állami hatalmak megosztása formulázva; de nincs a kényuralom elve is fölállítva, s annál kevésbé az intézmények összevegyése által az életbe bevezetve.

Amily avatottan magyarázza és állítja elő Szalay közjogunk első emlékeit, oly biztosan vezet tovább. Látjuk, hogy az Árpádok korszakában a birodalmi ügyeken kívül a közigazgatásiak is feles számmal a királyi tanácsban intéztettek el, s eszerint a nemzetnek közvetlen befolyása nélkül; de ezen tanács kizárólagossága ellensúlyoztatott a törvénytörvények által, melyek a király elnöksége alatt, rendesen Székesfehérvárott, néha az ország egyéb részeiben is tartattak, s melyek szabad ég alatt az összes nemesség egybeseregletével történvén, ellenőrizet alá fogták s a szükséghez képest felelősség alá vonhatták ama tanácsot, és mintegy a törvényhozás népi elemét képezték. Ezen két momentumból fejlődött ki a magyar országgyűlés, sőt a magyar kétkamara-rendszer is, s ezen két momentum versenye és küzdelme egymással e kor közigazgatási életének egyik alapvonása. Természetes, hogy némely nagyraavagyó vagy túlerélyes királyon kívül a székesfehérvári törvénytörvények főellenei a hivatalviselők és azon garázda oligarchák voltak, kik befolyásukat a nemesi rend jogainak és a korona tekintélyének csorbításával terjesztették. I. és IV. Béla igyekeztek demokratikus irányban némi képviselői alpra fektetni e gyűléseket, de sikertelenül. III. Béla ellenszenvet tanúsított irántok, amennyiben a rend ügyét féltette olykori rakoncátlanságaiktól; azonban az Árpád-ház minden királyainál többet tettek a gögös országnagyok a székesfehérvári törvénytörvények elviseltetésére és divatból kimentére. Midőn végre II. Endre kormányrendszere visszaélései és ájultsága által egyiránt készült meglábolthatlan örvénybe dönteni a nemzetet, a klérus a nemesi renddel egyesülve kicsikarták

az aranybullát, melyre századokon át minden nehéz kérdésben hivatkoztak az utódok, de amely sajátlag még inkább az oligarchia, mint a korona jogbirtoklásai miatt látszik létesültnek. Ezt tanúsítja, hogy első és második pontja egyenesen az országnagyok ellen van irányozva, mert amaz a királyi tanácsot ellenőrző törvénynapoknak évenkénti tartását állítja vissza, imez pedig a királyt és utódait kötelezi, hogy a nemeseket a hatalmasok kedvéért ne nyomják többé el. A II. Endre által eredeti alakjukban föllelevenített székesfehérvári napok csak huzamos hullámlások között, melyeknek árja gyakran elnyeléssel fenyegette a közügyet, s csak többszörös visszahanyatlások után alakították át képviseleti alapon nyugvó országgyűléssé. Szalay ezen küzdelmeket, a törvényhozó hatalom kiformálódásának minden mozzanatait, hűn kíséri a hatvani gyűlésig, melyben a nemesség a hatalmas oligarchián rövid győzedelmet nyert, és soraiból nagy szónokját, Werbőczit, ki e kitüntetést erőtetve fogadta el, nádorrá emelte, hogy néhány hónappal utóbb az országnagyoktól ismét leveretve, ismét megaláztatva, ne csak meghunyászkodjék, de bűnbánatjelül a halál elől szökéssel menekült Werbőczy házában lerontására ajánlja magát. Mi - közbevetőleg szólva - II. Lajosnak azon figyelmeztetésére maradt el, hogy Werbőczy házában csupán írások és borhordók találhatók. Az országnagyok gyors diadala, melynek gyümölcsét a mohácsi vész élvezni nem engedte, leginkább Mária királynénak köszönhető, ki a „kalandosok egyesületének” lelke volt, ki szertelen erélyével a marakodó főurakat összpontosítani tudta, s ki Ártándy Pál által a nemesi rendet izgatni és megvesztegetni, ámítani és igazságtalan bosszúra gerjeszteni művészi ügyességgel törekvők.

3

Kétségkívül nagy és szenvedélyes volt - mint Szalay jellemző előadásából láthatjuk - a királyi hatalom és a nagyurak közti harc.

E küzdés az Árpád-ház korában is nevezetes momentum a történetünknek; de később még döntőbb eredményekben mutatkozott, s a mohácsi vénapokig változó szerencsével s majdnem szakadatlanul folyt.

S valóban ezt nálunk oly különös körülmények segítették elő, melyek másutt mind az ország eldarabolását, mind a trón erejének teljes megsemmisülését okozhatták volna.

A főbbeket legyen szabad említenem.

Az Árpád-ház alatt az uralkodó nagybátyja vagy testvére az ország harmadrészét szokta királyi hatalommal kormányozni. Osztozás történt az egység eszméjének fönntartása mellett, de minden biztosíték nélkül arra nézve, hogy ellenkezője ne történhessék meg. Az ily harmados hercegnek természetes helyzeténél fogva az oligarchia élén kellett állani, s ha becsszomja volt, bírni kellett vággyal magát teljesen függetlenné tenni. Más államokban a királyi vérű alattvalók, a miénkhez hasonló esetben, tudták megörökíteni hatalmokat. De Magyarországból szakadt-e el egy talpalatnyi föld is ezen okért? S ha nem: annak tulajdonítsuk-e, hogy a mi harmados hercegeink lojális és szerény egyének voltak? Az ellenkezőjére több kiáltó példánk vannak. El kell ismernünk, miként tán a legfőbb ok oligarcháink dicséretére szolgál, kik hatalomszomjok mellett is mértéket tudtak tartani mind vágyaikban, mint hűtlenségeikben. A királyi jogokat szerették megkeskenyíteni, a hercegeket, mihelyt érdekek kívánta, hajlandók voltak párttűzés árán is a magyar trónra emelni; de annak nyoma nincs, hogy őket a harmadrésznek a koronától elszakítására tömegesen segítették volna, még akkor is, midőn e cél kivitelére Konstantinápolyból vagy nyugotról erélyesen támogatták vala.

Felső arisztokráciánk hatalmát szertelenül nevelte a királyválasztási jog is.

A középkorban nemigen létezett szabatos örököségi rend a szó szorosabb értelmében, s midőn ilyesminek megállapítására okleveles kísérletet látunk, mint például Csehországban, hol némi szeniorátus állapított meg, bizonyosak lehetünk, hogy a törvényszegés nem maradhatott el. Örökösödési királyság a nemzet választási jogának minden közbenjövetele nélkül annyira ellenkezett a középkor népeinek összes fogalmaival, hogy még később századokon is, midőn egynémelyiknél az egyenes ágon s az elsőszülöttség jogán történendő királyörökösödés végképp megállapított, olyan formák szövettek a koronázási szertartásba, melyek választási szint viselnek magokon. Ilyes, például, az egyház által a néphez irányzott kérdés, mielőtt az új király fejére tétetett a korona: akarjátok-e ezt királyotokul? Örökösödéssre oltott választás, azaz választó királyság, de amely bizonyos családhoz legyen kötve, melynek tagjai kirekesztőleg a királyság jeleltjei: ez volt a középkorban a vezéreszme.

Nálunk sem vala másképp.

E részben egyenlő vonalon állunk Európa többi nagyobb államaival.

De mégis tetteleg mutatkozik a választás kérdésében egypár oly különbség nálunk, mely az arisztokrácia hatalmának különösen kedvezett.

Úgy látszik, hogy az Árpád-ház korában végre is homályosabb fogalma volt nemzetünknek aziránt, vajon a megürült trónra a kimúlt király testvére vagy fia következze-e, mint ugyanazon századok alatt a többi Európának.

Továbbá a külföldön a későbbi időkben egy- vagy másnemű oklevelek kezdték többnyire szabályozni a következési rendet, míg nálunk ez csak a szokások és fogalmak ereiben nyert támaszt.

Végre a sors akará, hogy az Árpád-ház fiágának kihalásával rövid ideig tartó dinasztiaiák váltsák föl egymást, hamar nyújtva alkalmat királyválasztásokra.

Mekkora játékköre nyílt az említett körülmények által a magyar nagyúri rendnek! S ne feledjük, hogy voltak éppen az új dinasztiaiak alatt egyének, kik más ország királyai is lévén, uralkodási éveik nevezetes részét külföldön tölték, s voltak olyak, kik a künnlakás mellett egyszersmind gyermekkorúak valának, és kettős oknál fogva ejték hazánk kormányzását oligarcháink kezébe.

S kérde: vajon ennyi fölváltólag kedvező viszony s ennyi befolyást szerző tények összehatása sok európai országban nem rendítette volna-e végképp meg a királyi hatalmat, mint másrésről azon momentumok, midőn az erélyes fejedelmeknek sikerült a felső arisztokráciát megálázni, nem vezettek-e az említett századok alatt mindenütt korlátlan egyeduradalomra?

S nálunk mi történt?

A vegyesházakbéli királyok alatt kétszer szárnyalta a trón hatalma állandóan túl a felső arisztokrácia befolyását. Mindkétszer az erélyen kívül, mellyel a kormányt vezették, bámulatos hadidicsőség varázsa egyesült az uralkodóban; s mégis Nagy Lajos, bár nem sok országgyűlést hirdetett, tisztelé az alkotmányos jogokat, és Corvin, bár a nagyurakat szigorú pórázon tartá, törvényei által hatékonyan járult az alkotmány kifejtéséhez és megszilárdításához.

S viszont az Árpád-ház után a mohácsi vészig kétszer volt a befolyás zenitjén az oligarchia.

Először Albert halálától kezdve, Corvin megválasztásáig; másodszor Corvin halálától a mohácsi napokig.

Az első időszakban a vakító hadi hírnév mellett elég erőszakoskodás fordult elő; a másodikban az arisztokrácia több tagjait a jogbitorlásokon kívül még szennyes bűnök is terhelik. De bár oligarcháink az uralkodóból mindkétszer bábót, kinek önakarata nincs, szerettek csinálni, azonban az uralkodás jogait egyszer sem szorították oly keskeny korlátok közé, melyek közt

királynak lenni ne lehetett volna. Nem akartak oly krízist előidézni, mely aztán egészen más alkotmányos formákban lelje megoldását. Gyöngédtelenek voltak néha a személy iránt, ki fölöttök állott, s mégis óvakodók azon elvek körül, melyek lehetségessé tették, hogy magasan fölöttük állhasson az, ki a királyi hatalmat nemcsak bírni, de gyakorolni is tudja.

Az alkotmányos lét e százados küzdésben, mely a korona és a nagyurak közt változó szerencsével folyt, soha felfüggesztve vagy megszüntetve nem volt.

Tekintsük most - Szalayt kísérve - ugyanezen kérdés másik oldalát.

4

1222-től fogva, midőn az aranybulla keletkezett, a mohácsi vészig, azaz 1526-ig, Európában mindenütt, hol korlátolt egyeduralkodással találkozunk, a főpapok és a főurak össze nem mérhető túlsúllyal bírtak a többi rendek felett.

Hogy újkori kifejezéssel éljek: a felsőház volt szerepvivő, az alsóház pedig igen szerény befolyással bírt.

A világi erők közül egyedül az oligarchiai vala hatályos ellenőre a koronának.

De helyzete természetéből folyt, hogy valamint nyírbálni szerette a királyi jogokat, szintúgy elnyomta vagy kifejlődni sem engedte az alsóbb nemességét és a városokét.

Nálunk sem vethetjük e szempontot el, ha alkotmányos fejlődésünk szellemét az említett három században vizsgáljuk.

Kétségtelen, miként az aranybulla dacára, oligarcháink nyomták a nemeseket, nemcsak egyénileg, de rendileg is.

Azonban, mint fennebb láttuk, a székesfehérvári törvénytörvényekből lassankint azon eleme a törvényhozásnak, melyet alsó táblának nevezünk, úgy fejlődött ki, hogy a nemesi rend tekintélye megalapították.

A felsőház volt hatalmasb, de az alsóház sohasem győzethetett egészen le.

Sőt védje, segítője mindig az oligarchák egy párttöredéke volt.

A nemesi rend, Szilágyitól vezéreltetve, a főarisztokrácia dacára Corvint emelte trónra.

A nemesi rend Zápolyára támaszkodva, főként a tolnai (1518) gyűléstől kezdve, gyakran fogadtatta az ellenkező felsőházzal saját indítványait el.

Néha a Budán tanácskozó oligarchákat magához kényszeríté lejönni a Rákos-mezőre vagy messzibb helyekre. Megbüntetett zászlósurakat, s az igazgató-választmányba, mely előbb a gyermekkorú II. Lajos nevében s később mint miniszteri tanács kormányzott, időnkint több-több tagot rendelt saját felekezetéből.

Igaz, hogy ezen eredmények nagy része forrongási szimptomákkal bírt, s a felzaklatott pártszenvédek közt inkább kicsikartatott, mint kieszközölteték; de mégis tagadhatlannak marad, hogy a nemesi és városi rend törvényhozási befolyása az oligarchia fénykorában is folytonos terjedésben vala. S midőn látjuk, hogy a középidő vége felé az alsóbb rendek mindenütt Európában a felső osztályok megtörése végett a királyokkal szövetkezének, nálunk pedig hasonló frigy nem létesült, kénytelenek vagyunk elismerni, miként a mi felső arisztokráciánk a nemességgel és a városi renddel folytatott pártcsatáiban óvatosabb és önmérséklőbb lehetett, mint korának többi nagyurai.

Szándékosan szőttem fennebbi soraimba a városi rendet, hogy annak alkotmányos helyzetére is tekintetet vethessek.

„A polgárság - így szól Szalay - még Nagy Lajos által országrenddé emeltetését mutatja azon körülmény, hogy a Hedviget ausztriai Vilmosnak eljegyző oklevél kilenc város által is, névszerint: Székesfehérvár, Buda, Visegrád, Pozsony, Soprony, Nagyszombat, Trencsén, Kassa és Zágráb, fogadásaikkal megerősítettett.” Mert „a Hanza s a rajnai szövetség által Németországban megérleltetett városi ügy, azon szolidaritásnál fogva, melyben hazánk már e tájban az érdekek szempontjából Nyugat-Európával állott vala, nálunk is szükségképp erősebb alapot nyert; de hogy városaink Zsigmond alatt bonyodalmak nélkül váltak az országgyűlés kiegészítő részévé, hogy minden sűrlődés az arisztokráciával szerencsésen kikerültetett, az annyi-ban Lajos műve volt, mennyiben rendszabályai által, melyek a város kebelében s városi birtokra nézve a nemest egyazon vonalra állították a polgárokkal, a városok jogosultságát, úgyszólván, valamennyi érzékekkel felfoghatóvá tette.”

Egyébiránt a városok autonómiája és országgyűlési befolyása az 1405. országgyűlésen rendeztetett, minden osztálynak bámulatos közremunkálásával. A király a kihirdetett diéta egyik főteendőjévé tűzte a városi kérdést. Evégre az egyházi és világi urakon s mindenik megyéből négy-négy nemesen kívül, a nagyobb s kisebb kir. városok is meghívtak, követek küldésére. Különösen két nagyszerű határozat hozatott. Mindenik királyi város ti. saját polgári és büntető hatósággal ruháztaték föl. Továbbá a lakosok, *polgárok* s más *rendbeliek egyiránt*, minden különbség nélkül viseljék a közterheket, s a kötelesség alól senkit semmiféle szabadíték ne mentessen föl.

A kivívott eredmény a k. városok megszilárdított országjogiságával együtt oly nagy volt, hogy Zsigmond a hozott végzésekhez az összes nemesség s a nép hozzájárulását kívánta, mielőtt általa megerősítenének. A törvénycikkelyek felolvasása és tárgyalása végett mindenik megyében gyűlés tartatott, s a budai káptalannak ránc maradt jelentéséből tudjuk, Pest és Pilis megye mint nyilatkozott e tárgyban. „A király írott parancsánál fogva - így szólanak az érdemes káptalanbeliek - Gara Miklós, Magyarország nádora, ápril 26-ra Pest és Pilis megye öszves nemességének és más rangú, méltóságú, állapotú és jelességű lakosainak közgyűlést hirdetett, tanácskozót a király által küldött törvény tartalma felett. A törvény felolvastatott, cikkelyről cikkelyre, komolyan megvitattatott, s az öszves nemesség és más állapotú s méltóságú egyének, egyháziak és világiak, nemesek és nemtelenek a törvény formáját és tartalmát egyhangúlag s minden ellenmondás nélkül elfogadták, kinyilatkoztatván, hogy ezen cikkelyek az ország dicsőségére, a közjó és lakosok hasznára alkottattak.” Mint Pest megye, úgy nyilatkoztak a többi megyék is.

Mennyivel szűkebbkeblű volt későbbi korunk, mely szokásai és visszaélései által tényleg megsemmisíté a városok országjogiságát. S mennyivel nehezebb lett volna felvilágosultnak állított éveinkben is hasonló fontosságú kérdéseket tömegek tanácskozása alá bocsátani, nem is említve, miként ily merész népre-hivatkozás által, például, a múlt évtizedben a megyék oly anarchikus jogokat követeltek volna magoknak, melyek mellett előbb-utóbb mind a kormányzás, mind a törvényhozás lealacsonyult volna!! De akkor a hallatlan bátorságú tény megkísértetett anélkül, hogy később jogkövetelésekre ürügyül használtaték vala. S mi mindamelletts büszkéek volnánk-e bölcsességünkre, kivált ha őseink belátásáról van szó: mi, kik ha erélyesek akartunk lenni, mérséklettel nem bírtunk; s ha mérséklettel kívántunk maradni, csakhamar közönyösökké váltunk jogaink és érdekeink iránt?

Azonban hadd térjek tárgyamra vissza.

Valamint fönnebb kivilágult, hogy egyes garázdaságai mellett is felső arisztokráciánk a királyi hatalmat nem akarta törvények által megsemmisíteni, s viszont királyaink sem törekedtek korlátlan egyeduradalomra; szintűgy mostani összeállításomból látni, miként bár az

alsóbb osztályok irányában néha elnyomó volt felső arisztokráciánk, egészben mégis elég országlati tapintattal bírt nemcsak a nemesi rend országjogiságát fönntartani, de a városi rendnek is - a királyokkal és a nemességgel egyesülten - nagy hatalomkört nyitni.

Továbbá kétségtelen, hogy alkotmányunk azon korszak alatt, melyet Szalay festett, nemcsak azért volt kitűnő, mert fönt és alant senki által - mint másutt volt szokásban - meg nem támadtatott, hanem azért is, mert szabadelvűségben akármelyik akkori monarchia intézményeivel büszkén versenyezhet.

Vége, ha a belügyek józan kezelésével együtt vesszük fontolóra azon külpolitikai nehézségeket is, melyeket atyáinknak elhárítani vagy legyőzni kellett, meg kell vallanunk, miként a legkorlátoltabb felfogások közé tartozik ősünk hadidicsőségét szünetlen magasztalni s ugyanakkor státusférfiúi bölcsességeknek említéséről megfeledkezni.

5

Szalay, ki oly jól tudja históriánk általános menetét festeni, ért az egyénítéshez is.

Néha egy-egy tekintélyes férfi vagy nő jelleme néhány ügyes vonással kidomborodik, sőt keze által határozott alakot nyer.

A kor, melyet leír, távolsága miatt, kevésbé alkalmas ugyan e célra, de mindamellett nyújt használható anyagot.

Igaz, hogy régi századainkban inkább kísérhetjük az eseményeket, mint az azokra befolyó egyéneket, s világosabban láthatjuk az irányokat, mint a férfiakat, kik képviselték.

Ahol a történet megszakíthatlanul és tisztán foly is, gyakran minden kútfők összeállításából sem sikerül biztos fogalmat szerezni magunknak, hogy vajon minő volt királyaink, nagy hadvezéreink vagy országláraink jelleme. S annál kevésbé ismerhetjük azok külsőjét, szokásait, sajátságait, míveltségét, életkorát és családviszonyait.

A XV. századig kevés emlékiróink s egykorú krónistáink vannak.

Aztán nem sok magyar és történetrajzolónk tudott oly kedvesen fecsegni, mint Cserei, s oly pontossággal ereszkedni apró részletek előadásába, mint Szalárdi.

Feledésbe mentek a jellemek, s a pusztá tények maradtak fenn.

Én legalább azt hiszem, hogy az Árpád-ház alatti királyaink közül tán senkit sem lehetne a historikusnak kielégítőleg egyéníteni.

Többnyire csak *pregnans* tulajdonaik emléke szállott hozzánk le: vallásosságuk, kicsapongási hajlamuk, leventeségük, ravaszságuk, világtalan szemök, púpos hátuk, óriás termetök, sat.

Fogalmunk van rólok, mint országlárokról vagy hadvezérekről, s uralkodó erényeiket és bűneiket feljegyezve találjuk; de ha magunk elibe tűzzük individualizálni őket, az vagy nem sikerül, vagy be kell vallanunk, hogy az alakítás kedvéért a történész adatait a költő képzelmeivel vegyítettük, s bár lélektanilag hű, azonban tényleg hamisított képet adánk.

Még Szent Lászlóra, Kálmánra, jeruzsálemi Andrásra és IV. Bélára nézve is, kik leginkább látszanak *markírozva*, úgy hiszem, elfogadható ezen állításom. De már az *anjoui* háztól kezdve gyakran lehet a történetileg hűn egyéníteni, s nemcsak királyok s királynőket, hanem magasabb helyzetű vagy kirívó tulajdonú alattvalókat is.

A XVI. s XVII. században pedig e feladatot a plasztikai ésszerővel bíró történészek néha könnyűnek is fogják találni.

Szalay munkájának fele azon korszakot rajzolja, melyben már az egyénítés sikerülhet; azonban ő inkább kézikönyvet akarván adni, tervénél fogva csak ritkán ereszkedhetett oly részletekre, melyek aránytalanságot okozhattak volna. S ezt helyesen tevő. De mégis találunk egyénítéseket is, melyek művészileg szépek és történelmileg hűk.

Céломhoz közvetlenül nem tartozik Szent István jellemzése, mert ez inkább csak politikai. Azonban lehetetlen elhallgatnom, miként Szalay első királyunkat, a szentet és nagyot, mint státusférfiút oly hatalmas ecsettel s oly eredeti - de hű - felfogással festi, hogy őt majdnem Szent István politikai jelleme megalapítójának lehetne mondani.

Az Anjouk korától kezdve a mohácsi vészig, hogy másokat mellőzzek, Erzsébet és Mária a nők közül, a férfiak sorából pedig Zsigmond király és Hunyadi János s meg a Cillei grófok, s amennyiben hazánk történetére lényegesen hat Friedrich római császár és az osztrák Eyzinger, annyira érdekes egyéniségek, hogy a szellemdús historikusnak jellemzésükre akarátja ellen is ragadtatnia kell. Ezekről Szalay munkájában szétszórta vagy összefogva igen helyes egyénítési vonások fordulnak elő.

De megvallom, engem leginkább érdekelt a Nagy Lajos és Corvin király egyénítésére vonatkozókat keresni Szalayban fel, s úgy találtam, hogy Mátyás, a híres hadvezér és országlár, kinek a béke és háborúban elkövetett tettei gyönyörűen előadvák, aránylag kevésbé van egyénítve, mint Nagy Lajos. Az utóbbik jelleméből a kisebb vonásokat is átfonva látjuk az események szövetén. A trónra jutásakor, Forliban, Aversa termében, Canossa ostroma alatt, a Silaro partján, mindenütt találkozunk Lajossal, mint egyénnel, s mindenütt jellemének külön sajátságai merülnek fel. S a befejezésben mily szépen emlékezik Szalay nagy királyunkról, szünetlenül tekintélyekre hivatkozva. „Lajos - így szól - mint ember és mint fejedelem, egyiránt tiszta jellemmel bírt. E tekintetben sem mérkőzhetett vele senki korának fejedelmei közül. A bosszú, melyet a huszonkét éves ifjú testvérének halálaért Aversában vett, életének leg-sötétebb pontja; de ő hitte, s talán oka volt hinnie, hogy durazzói Károly, habár nem állott közvetlen viszonyban Endre meggyilkolásával, mégis öszves eljárása által, s nem akaratlanul, előidézte, megfogantatta a bűnt. S mindemellett a későbbi években egész súlyával nehezedett szívére a bosszú művének emléke. Ekkor durazzói Károly testvérének fiát magához hozatta, udvaránál neveltette, Dalmáciát, melyet szintúgy szerzeményének nézhetett, mint hajdan Kálmán, s melyet szeretett, mint saját műünket szoktuk szeretni, gondjaira bízta, s midőn már-már oka volt attól tartani, hogy házassága gyermektelen fog maradni, a nápolyi Anjouk közül őt szemelte ki utódául... Országlása hosszú áldás volt a szép magyar föld felett. Bonfini, Mátyás udvarában, több kedves regét hallott felőle: mint öltözködött álruhába, mint járta be a falvakat s mint lépett a szegények kunyhóiba, hogy a köztisztviselők s kivált az adószedők eljárásáról hitelesen értesüljön, hogy a panaszok őt annak nyomába vezessék, mit a hízelkedés s a gasság örömet takargatott volna előtte. Olykor-olykor történt, hogy a királynak egyik vagy másik tettét is bonckése alá fogta a tölgyfa asztalnál a gazda, s alkalom adatott Lajosnak ... önmagát is, hol s mikor kellett, megjobbítania...

Ő nemcsak az urak, hanem a pórok javát is szíven viselte - e szavakat Mátyástól hallhatá Bonfini... Szeretetre méltóbb, kedélyesebb férfiú nálánál sem előbb, sem utóbb nem viselte a magyar koronát. Már Bonfini ... megjegyezte: hogy a magyar s a francia szellem fényes tulajdonai benne örvendetes egésszé vegyültek. És *küüllői Jánosnál* illetődéssel olvassuk, hogy életének végszaka egy dicső nyári nap alkonyához hasonlított, melynek búcsúfénye minden érdességet elsimít, eloszlat. Látván, így szól a nagy királyhoz közel állott férfiú, hogy birodalma szép virulásnak indul, hegyeken és berkekben nem a vadakat kereste, mint ifjabb éveiben, hanem a magábanszállónak szemlélődését, s e hajlamához, midőn távol lehetett az emberek zajától, mindvégig hű maradt.”

Mennyi kincs van e sorokban a regény- és drámaírók számára letéve!

Szalay Ulászló és II. Lajos korából már kisebb egyéniségeket is kezd jellemezni. A hetvenkedő és megaláztatása után tányérnyaló Ujlaki gróf, a fősvény és aggódó pécsi püspök, ki folytonosan félti gabonáját és hordóit szomszédjától, az erőszakos Ujlakitól, Perényi, a kösvényes nádor, a szónokló Werbőczy s más középszerű befolyásúak is néhány sor által fölismerhetően vannak jellemezve.

Kár, hogy Lajos nejét, Máriát, ki a kormánypártnak leghatékonyabb egyénisége volt, csak futólag említi. Azonban ezen rendkívüli néembernek fényesebb pályája a mohácsi vész utánra esik. Jászay, ki történeti irodalmunk alig pótolható veszteségére hunyt oly korán el, a mohácsi vénapokon kezdődő rajzában Máriát, szertelen tevékenysége miatt, mindig előtérben látatja, s méltán; mert Ferdinánd királysága ezen nő ügyessége nélkül sokkal több akadályokra lelt volna. Később Mária Németalföldnek nagyhírű régensnőjévé lőn. 1556-ban testvérét, V. Károlyt, a Szent-Juste-i kolostorig kísérte, Spanyolországban telepedett meg, recollectiót és magányt keresve. De vérmérséke az elmélkedés- és tétlenségre nem volt alkalmas. Csakhamar ismét a magas politikába látjuk vegyülni, s a spanyol kormányzás - mint nyíltan be lőn vallva - csupán azért nem merte tanácsát gyakran kikérni, mert különben nagy talentumánál és hihetetlen erélyénél fogva az ügyek vezényletét okvetlenül kezébe ragadta volna.

Jellemét *Stirling Vilmos* - V. Károly kolostori életének histórikusa - így festi le: „Mária, az özvegy magyar királyné ekkor - 1556-ban - 52 éves volt. Férje a törökök ellen harcolva Mohácsnál esett el. Mária, e veszteség miatt vigasztalhatlanul, megesküvék, hogy örökre özvegy maradand, s tett fogadása alól soha feloldadni nem vágyék. De ezen női átengedés dacára, még a férfinők ama korszakában is, kitűnt rettenthetlen szelleme és vas testalkata által. Lengyel ősanjának, a pörölyöklő Cymburgisnak testi erejével egyesíté testvérének, V. Károlynak szilárd akarátát s fontolgató jellemét. Kedvelte a vadászatot és sólyomeregetést, mint burgundi Mária, s művészi lovaglásán nagyatyjának, Maximiliánnak dalias szíve is elragadtatott volna. Nemcsak biztosan tudta a szarvast elejteni, de föltűrt karral és kivont késsel úgy metszette el annak gégéjét, s hasítá hasát fel, mint a leggyakorlottabb királyi vadász. *Ascham Roger* - ki őt látta, midőn tíz napig szüntelen nyeregben ülve, kísérőinél sokkal előbb vágatott Spaaba - ezt jegyezte róla naplójába: Valódi férfinő, ki legjobban akkor érzi magát, ha a nyeregbe szökellhet, s egész éjen át szélvészfért vágathat... A császár ezen amazon szilárd kezére bízta a nyugtalan Németalföld kormányát, s ő húsz zivataros éven át nagy erővel s tűrhető sikerrel igazgatott; most Dánia és Franciaország tervét hiúsítva meg, majd pedig az anabaptisták s luteránok fölkeléseit nyomva el, s amennyire ily körülmények engedék, szünetlenül a had eszközeivel segítve az idegen földeken küzdő császári táborokat. Végso haditette volt, midőn Metz ostroma alatt portyázó csapatokkal a francia Picardiába rontott, hol oly bátran és óvatosan vezérlé rablósergecskáját, hogy II. Hendrik kénytelen volt a megtámadt tartomány segélyére sietni.”

Megbocsátanak olvasóim gyakori kitéréseimért. Hiszen én Szalay nevezetes műve felől csak esszéket ígértem adni, s így tervemnél fogva nem valék szorosan értelmezett kritikára kötelezve.

1853

SZÍNműVÉSZETÜNK ÜGYÉBEN

1

Óhajtanám, hogy politikai és szépirodalmi lapjaink, ha a színházra vetik figyelmöket, ne csupán csak a direktió kérdésével bajlódjanak - mi magában nem fontosság nélküli téma ugyan, de mégsem minden -; óhajtanám továbbá, hogy ha a dráma iránt kiváló érdeklődéssel viselkednek, ne szorítsák buzgalmukat egyedül annak feszegetésére: vajon nem pártoltatik-e az opera a dráma rovására? Mert hiszen ez, mióta *Árpád ébredése*-vel állandó színházunk megnyitott, mindig polémia tárgya volt anélkül, hogy valaha tisztába hozatott volna; óhajtanám végre, miszerint a színművészet ügyében a kevésbé csattanó kérdések is, melyek a szenvedélyes polémik helyett hasznos eszméket terjesztenek, kezdjék valahára már az olvasóközönséget érdekelni.

Ezen hármas óhajlás bírt jelen cikkeim írására.

Bevezetésnek ennyi elég. Hadd maradjon a többi papír a tárgy számára.

Egész Európában most számos gazdagon dotált színház van.

Köztök találunk olyakra is, melyekben soha opera nem adatik, s következőleg minden jövedelem a dráma emelésére van fordítva.,

Ott a színészek szép fizetéssel és nyugdíjjal is ellátvák. Egész gondjaikat tehát oda összpontosíthatják, hogy a színműíró hírnevét saját lángeszök vagy kiképzettségek által is emeljék.

Aztán egy jól sikerült darab most a szerzőnek annyi jövedelmet hajt - ti. Párizsban, Londonban és nem Pesten -, amennyiről régebben senki álmodni sem mert.

És mégis mondhatjuk-e, hogy általában a színműirodalom virágzik?

Hol vannak a fönmaradó művek?

Néha hosszasan tart-e egy megtapsolt darab, mint egy kedvelt ruha?

Nem divatcikk-e mindkettő?

S rendszerint maga a szerző sem akarja műve halhatatlanságát hinni; mert különben idejével nem volna oly fősvény, és szánna legalább annyi órát egy felvonás elkészítésére, mennyit a régibb művészek egy jelenetre áldoztak.

Shakespeare, Molière nem avulnak el, míg a mostani jelesebb drámaköltőknek is lázas gyorsasággal kell művet mű után vetni a színpadra, hogy nevük emlegettsék. Ha az újságvágyat folytonosan ingerlék, ha egyik darabukkal a másiknak állanak útjába, ha sürgeségök feltűnt, s ha termékenységüket annak is bámulni kelle, ki korunk haladásaiban semmi kiemelni valót, a gőzerőn és telegráfon kívül, nem talál, már ekkor s többnyire csakis ekkor nyugodhatnak egy kevésbé meg babéraikon azon félelem nélkül, hogy érdemeik elismertetéseért minden színházbarát rossz emlékezőtehetségével újra küzdeni kellessék.

Aztán hány mű van azok közül, melyek óriási hatással adattak, életrevaló? S nem fordul-e gyakran elő, hogy amely darab tapsvihart támaszt valamelyik színházban, az másutt, szintén jó színészek és szintén értelmes közönség előtt, megbukik, s világosan csak azért, mert esztétikai beccsel nem bír, és hírnevét egyedül a sajátságos körülményeknek köszönte? Továbbá: nem tapasztaljuk-e naponkint, hogy az ítéseket, kik különben elég méltányosak, legkevésbé az innepelt színművek elégítik ki? S nem kétségtelen-e, hogy sok újabb dráma, mely a szín-

padon megfészkeli magát, ha nyomtatásban olvastatnék, botránykozáson kívül alig költhetne más érzést fel?

Szóval, a megcáfoltatás félelme nélkül lehet állítani, miként egész Európában a drámaköltészet most nincs virágzásban, sőt mindenütt a hanyatlás nyomait mutatja.

Több darabot írnak, mint valaha; de igen kevés jót.

S mi lehet ily jelenet oka?

Silányabb alkotóerő volna-e korunkban? Megfogyatkozott-e a költészeti szellem? Az anyagi irányok prózaivá tették-e egész életünket, szétesztatván az illúziók varázsát?

Ezt blazírságból mondhatnók ugyan, de bebizonyítani nehéz lenne.

Sőt legalább annyi kétségtelen, hogy a dráma egyik legfőbb kellékére, ti. a jellemzésre nézve újabb irodalmunk haladásban van. Az árnyaláshoz mesteribben ért korunk, mint, levonva a levonandókat, a régibb. De ami legkülönösebb, a jellemzés művészetét alig lelhetnők valahol kevésbé föl, mint a *modern* színművekben. Aki mint historikus szeret egyéníteni, mint regényíró jól jellemez, mihelyt drámához fog, nyakra-főre igyekszik ezen dicséretes tulajdonoktól megválni. Sőt mostani drámáink szervezete kétségkívül a típusoknak kedvez, s még inkább azon sodrony-báboknak, melyeket tetszés szerint lehet ide-oda taszigálni. Hű jellemzés és erős indokolás mellett lehetlen volna a sok látványokat s csattanásokat előidézni, melyekre mai színműköltőink annyira rászorulnak, hogy gyakran a sikerért jobb hitőket eltökélten fölállozzák.

Miért jutott ily helyzetre a dráma?

Miben fekszik hanyatlásának főbb oka?

S mire fordítsuk mi is figyelmünket, ha arra ambicionáljuk magunkat, hogy csakugyan jó drámai irodalmunk legyen, vagy legalább olyan, mely költészetünk többi ágainál sokkal hátrább nem álland?

2

Hitem szerint: a regények divatbajötte a dráma-költészetre nézve korszakot - mégpedig szerencsétlent - nyitott meg.

Nem vettük észre e hatást, s tán még most sem akarjuk valódi nagyságában látni; de azért elvitathatlan és erős.

Az esztétikai változások okainak kémlésében mindig hanyagabbak voltak még a szakértők is, mint a politikai változásokat előidéző tények fölismerése körül.

Ez kétségtelen.

Azonban kitérések nélkül is elég mondanivalóm levén, szorosan tárgyamhoz térek.

A regény kétképp ártott a dráma-költészetnek.

Említettem más alkalomkor, hogy szokássá vált a rendkívüli zajt támasztó regényeket a színpadra vinni át. Kifejtettem, hogy a regény szerkezete a drámáétól majd minden pontban különböző. Megmutattam, hogy a lázas elragadtatással fogadott regényekben éppen a hatásos részek bírnak legritkábban drámai elemekkel. S ennél fogva - mint dönthetlen igazságot, mint kétségtelen tapasztalatot - azt valék bátor állítani, hogy a szín-költészet silányítására s különösen a formák megfertőztetésére alig lehet sikeresebb eszközt találni, mint a híres regényeknek drámává alakítását.

Időnkint keletkeznek iskolák, melyek a művészet körül építve és rontva változtatnak. A harc többnyire erős, mert az elveké. Vakmerész nézetek küzdenek ilyenkor rögzített eszmékkel. Egyik fél kíméletlenül veri le a használhatót is; a másik néha átalkodottan véd elkopottat és fenntarthatlant. De az ily csatáknak - akármelyik elv és akármily mértékben győz - a rossz mellett okvetlenül vannak szép s megragadó eredményei. A küzdő eszmék, az élesen szembe-tett elvek munkásságba hozzák az alkotó szellemet, a génius új erőt nyer, s ámbár - mint a fermentációkkor szokás - nem eléggé széparányos és nem eléggé tiszta formájú, de minden-esetre nagybecsű műveket teremt.

Ezen szempont alá jön a francia romantikusok harca a klasszikusok ellen.

Ők megtámadták részint Arisztotelész dramaturgiai elveit, részint azon értelmezést, melyet a régi nagy francia színműköltők a görög nagy műértő eszméinek adtak.

Polémiaiuk nem annyira ítészi tollharcból, mint Corneille Péter és a többi tekintélyek színműveivel ellenkező szabású drámák készítéséből állott.

Az elvből és szenvedéllyel űzött opposíció kimaradhatlan botlásait, a fényes oldalak mellett, bőven felfaláljuk náluk is.

A romantikusok az indokolástól és jellemfestéstől kezdve, le a kevésbé lényeges s csak konvencionális formákig, mindenütt valamint javítottak, úgy nagy - sőt tán a javításnál nagyobb - mértékben kárt is tettek.

De legalább mindez elvből, öntudatosan történt.

A közönség osztá a nézeteket s ismerte. A darabból merítette lelkesedését, s onnan az *okot*, melyért tapsolt.

Ellenben azon drámagyártók, kik regényeket cepelnek színpadra, s kik a dráma-költészet formáit feldűlják, nem művészi elvből - mely tévedései által is gyakran új ösvényeket tör, s néha vétkezve javít, és rontva reformál -, hanem avatatlanságból teszik ezt. Kevés bír közülök költői hivatással. Legfellebb jó scenírozó, legfellebb színpadismerő. A közönség tapsát nem műveikkel szerzik, de mert kedves visszaemlékezésekre vagy felizgatott szenvedélyre hivatkoznak. A regény benyomásai rezdülnek a hallgatókban meg, s azok veszik körül, s tartják egy darabig fönn az összefércelt gyártmányt. S éppen ebben van a baj. A közönség műérzéke tompul. A forma profanációi közt nyert tapsa a *szellemtelenségnek*, nyílt fölhívás minden irodalmi *flibustier* számára, hogy féktelenül kalandozzék a dráma-költészet nagy tengerén, nem tűzve maga elibe más célt, mint a közönségnek zsebét. Most a színpadon kevés oly darabot látunk, melyben történetegység van, s melyet folytonosan haladó, de mégis szigorúan indokolt fejlődés jellemez. Most igen sokszor csak esetlegesség, véletlen vagy önkény eszközli a megoldást, és egyöntetű mű helyett *tablókkal* elégítettünk ki. S ha ezen sülyedés okozói után kutatunk, bizonyosan közöttök hamar rátalálunk azon fürge egyénekre, kik a hatásos regényeket egypár nap alatt drámává gyártják.

Szeretném, ha fiatal költőink még kezdetben, midőn bennök a rossz megszokás második természetté nem válhatott, óvakodnának egyetlen *modern* regényt is oly gondolattal venni kezökbe, hogy vajon nem volna-e könnyű azt színművé alakítani? A veterán író, ki formaismerettel már bír, tisztán csak spekulációból nyúl ily válllathoz, s bár a művészetnek általában kárt tesz, maga elől mégsem zárja el a jövőndőt, a dicsőséget, a sikert. De a kezdő, ha a regények színműítésére adta fejét, bizvást lemondhat a reményről, hogy valaha maradandó drámát írhasson.

Azonban ideje fejtegetésemben továbbhaladni.

A főbb kárt, melyet a regények divatbajotte a drámaköltészetnek okozott, s melyet, nézetem szerint, mostani civilizációnk alatt egészen helyreütni aligha lehet, abban találom, hogy a regény a drámától végképp *elvette az olvasóközönséget*.

Jelenleg a dráma a legrosszabb könyváruosi cikkek közé tartozik. A színpadon adott darabok nagy része a sajtót sem látja. A nyomtatottak többnyire csak színházi használatért, könyvgyűjtési vágyból, arisztokráciai fényelgés végett vásároltatnak. A közönség élemedettebb része - értem a külföldit - fiatal éveiben annyira lelkesedve volt néhány klasszikus dráma iránt, hogy belőlök most is egész jeleneteket könyv nélkül szaval el.

Míg a mai legszebb színműveknek sincs a színészeken kívül más deklamálója.

Az ifjú emlékezetében száz lírai költemény megragad - s hát még mennyi operai töredék -, de ha kérdezed oly színműről is, mely kinyomatott s mely jambusban vagy rímekben van írva, csak úgy fogja a szöveget elmondani tudni, amint a színpadról emlékszik reá. S miért? Mert a dráma mint *olvasmány* kiment a divatból. Megbuktatta azt a regény.

S mihelyt a *modern* regény keletkezett, ennek okvetlenül így kellett történni. Más alkalomkor kifejtettem e tény okát; s minket most csak következményei érdekelnek.

Következményei pedig, hogy a drámaköltő az olvasóközönséget elvesztvén, jelenleg *csak a színházi közönségre* számíthat; s miután egyedül a színházi közönségtől vár pénzt és babért, ennél fogva *egyedül a színházi közönséget tartja szeme előtt, s csak annak számára készíti drámáit*.

Némelyek előtt e megjegyzés csekélynek látszik. Azonban engedtessek meg kimutatnom, hogy tulajdonképp a drámai ügyben *ez minden*. A többi kérdések alárendelt fontosságúak. Nem döntenek.

Míg ez dönt a *szín-költészetre és a színházi előadásokra is*.

Egyaránt degradálja a költőt és színészt.

3

Mint mondtam, a színműköltő az újabb korban, leginkább a regényirodalom által, megfosztott olvasóközönségtől, s csak a színházi közönségre szoríttatik.

Más kérdés: mit veszett az egyikben, s mi maradt számára a másikban?

Tudom, hogy vannak színházak, melyekbe fekete frakk és általában a szabályos látogatásokra szükségelt *toalett* nélkül belépni sem igen lehet. Tudom, hogy a társadalom míveltebb és elegánsabb osztályai divatnak tartják a színházba járást, s a külföldön - mert most magunkról e részben hallgatók - majdnem oly pártolást találnak a híres színművek, mint az operák vagy balettek. Azonban minden tisztelet mellett, mellyel a többek közt a pesti magyar színházbarátok iránt is viseltetem, egy paradoxnak látszó állítást kell fölhoznom, mely különbségét még azzal is neveli, hogy nem hízelg.

Az állítás ez: egy színműnek valódi belértékét inkább meg tudja ítélni az olvasóközönség, mint a színházi közönség, úgyannyira, hogy ha a színműveknek nincs olvasóközönségök, akkor a színházi közönség, bármely szellemdús egyénéből álljon, végtére úgy elromolhat, hogy látványoknál többet nem is igen fog kívánni.

Nem vonok itt párhuzamot azon tekintetben, vajon az országban szétszórt olvasók öszletében van-e több ítézési tehetség, vagy pedig egy oly fényes és jól dotált színház közönségében, melynek ízlése s opinója a dráma-költészetre közvetlenül hatni szokott.

E kérdés feszegetése nem vezetne lényeges eredményre.

Amit mondani akarok, csak arra vonatkozandik, hogy a dráma mint mű micsoda helyzetbe szokott jönni az olvasóvilág és a színház irányában?

A felelet könnyű.

A dráma egyfelől költői mű, mégpedig legalább felsőbb fajaiban - oly szigorú értelemben az, mint a költészet többi nemeihez tartozó művek.

De másfelől előadásra szánt mű, melynek személyei szemünk elibe lépő egyének által képviseltetnek, melynek egész folyama ugyanazon nézők előtt foly le, melynek egy, de bevégzett történetet kell tárgyalni, s melynek célja részvétünket szakadatlanul ébren tartani. Valóban ezen négy s magában igen másodrendű kelléken kívül többet nem vonhatunk ki ama tényből, hogy a dráma előadásra szánt mű.

A többi szabályait azon fogalomnak, melyet mi a drámával kötünk össze, részint a szépműtani általános törvények adják meg, részint egy csoport mély észlelet aziránt, hogy egy előadásra szánt mű minő feltételek által szerezhet magának legtisztább és legmaradandóbb hatást?

Így például a jellemzés, a művészi élethűség s azon követelés, hogy az erkölcsi világrendről érzéseink s eszméink ne rendíttessenek meg, vagy más szóval, hogy a költői igazságtétel egy mű bevégzésével engeszteljen minket ki, s állítsa vissza keblünkben az összhangzást, melyet az írónak az életet visszatükröző költészet céljai és az érdekesség fölfokozása miatt szükség volt a darab folyama alatt megbontani; ezek oly szépműtani törvények, melyek a költészet mindazon nemeire alkalmazandók, mik az embert és az emberi viszonyokat választják műanyagul.

Ellenben - hogy ismét csak egyes példákat említsek - a tiszta és maradandó hatás tekintetéből szükséges a drámában, mint előadásra szánt műben, a szoros egység mellett, még a történetnek folytonos haladása is. Tudatik, hogy az eposzban és a regényben maga az egység is többnyire rendkívül *laza*, s annál ritkábban van szó a történetnek folytonos előhaladásáról; sőt a kitérés, megállapodás, visszatérés, az epizód s a különböző történetfonalak kontinuitása napirenden levő dolog. De már a színpadon a művészet és technika, vagyis az előadás célszerűsége és a hatás lélektana mást kívánnak.

Továbbá szintén a tiszta és maradandó hatás tekintetéből követelik a drámában mint előadásra szánt műben, hogy a véletlen, az esetleges s a darab beléletén kívül eső körülmények ne folyjanak se a bonyolításra, se a kifejlésre be. Sőt a szomorújátékban minden motívumnak, minden megoldásnak a szembevetett szenvedélyeknek egymással küzdelméből kell előállani. Általában a színmű nem tűr „*deus ex machinát*”, kivéven azon alsóbb nemekben, hol a nevetésnél és szajátatásnál többet sem a közönség nem látszik kívánni, sem az író nem tűzött célul. Pedig másfelől tudva van, hogy a halhatatlan eposzok is *deus ex machinával* telvél, s hogy a kedvelt regények- és novellákban gyakran fordul elő a véletlen, az esetleges mint bonyolító és oldószer.

Nem taglalok tovább, mert úgy hiszem, olvasóim az eddigiekből is láthatják, miként formailag legnehezebb mű a dráma.

Megtartani a szépműtani általános törvényeit, követni az oly lényeges észleleti szabályokat, melyek a dráma tartalmával összenőttek, aztán nem áldozni föl semmit még a kisebb igényekből is, melyek a tiszta és maradandó drámai hatásra tényezőkként felhozhatók: szóval tökéletest állítani elő esztétikailag és színpadilag, felséges dolog lenne, de még nem történt meg, s nem is igen remélhető, miután a szükségelt szabályok közt az író génuszának egy csoport igen nehéz kiegyenlítést kell eszközölni, különben azok egymásnak útjába állanak, egymást gyöngítik, vagy le is ronthatják.

S éppen itt a bökkenő!

Az oly író, ki olvasó- és színházi közönségre egyformán számít, más eredménnyel fog a levívandó akadályokkal küzdeni, mint az, kinek csak a színházra vagy a könyvtárusi boltra, csak a mű szövegét élvező csendes publikumra vagy csak a színpadi prestigiumok által is megnyerhető nézőkre kell tekinteni.

Ahol rendezett színház nincs, ahol előadás által nem emeltetik a színmű, ahol a dráma csak irodalmi cikk, az oly nemzeteknél a legtalentumosabb költők is, ha drámaírássra vetik magukat, dialógokba foglalt költeménynél ritkán adhatnak többet, s még akkor is, midőn halhatatlan művet sikerülne előállítaniuk, annyi bizonyos, hogy e mű a színpadon lomhábban fogna mozogni, mint sok közészerűség.

S viszont, hol a szín-költőnek nincs olvasóközönsége, ott a színpadi tanulmányok fogják a lélek búvárlatát háttérbe szorítani, a *rutin* lép a színműtan helyébe, s az efemer hatásért könnyelműleg feláldoztatik az állandó.

Hogyan és miért kell ennek történni?

A legtermészetesebb úton s a dolgok kényszerűségénél fogva.

Az egész titok a kétféle közönségnek - ti. az olvasónak és a színházinak - helyzetéből foly.

Lássuk.

Az olvasó azon igénnyel veszi a színművet kezébe, mellyel a többi költői műveket. Ha más költeményben - legyen az prózai vagy rímes - megsértette fülét a rosszhangzás vagy pongyolaság, akkor megsérti ebben is. Ha kényes érzékei vannak a nyelvszabályok körül, ha ízlése az irányra nézve visszadöbben minden közszerűtől, minden profanációtól vagy konok-ságtól, akkor e hibákat szintoly szigorral bírálja a színműben is meg, mint szokta a másnemű költői munkákban. Semmi köze ahhoz, hogy a színházi publikum ily apróságokat észre sem vesz.

Továbbá az olvasó kénye s kedve szerint haladhat a színmű jelenetein tovább. Megpihenhet egy jól választott kifejezésen, egy mélyig ható eszmén, egy lebűvölő képen, egy elragadó lélektani nyilatkozáson, egy jellemző soron, mely néhány szóval az egész szituációt föltárja, egy kedves gyermekségen vagy egy markírozott felkiáltáson. Az ő irányában a szerző inkább van kényszerítve a részleteket is művészileg, finomul, gonddal színezní s nem elégűlni meg csupán vázolásokkal.

Az olvasó, ha akarja, szigorúan ellenőrizheti a jellemzést, mert visszafordíthat az átolvasott lapokra, hogy összehasonlítsa mozzanatot mozzanattal, fejlődést fejlődéssel. Őt nem faszciálja derék színész, ki néha a leghaszontalanabb alakokból is oly jellemeket tud előbűvölni, melyek élethűeknek és költőileg igazaknak látszanak, s csak többszöri adatás után engedik sejteni az író szellem-koldusságát.

Az olvasó az indokolások egész érvét könnyebben megmérheti, mint a színházi közönség, mert ridegen csak a műre tekint, s nem ámíttatik el, nem vonatik félre a színházi apparátusok által, melyek a motiváció hiányát elfedik, máskor pedig ki is pótolják.

Szóval: biztosan lehet állítani, hogy minden országban, legyen az bármily műveltségű, az olvasóközönség mint ilyen jobban ítélhet a színmű általános esztétikai s magasabb dramaturgiai becséről, mint ahogy ítélni tudna ugyanezen kérdésekben, ha színházi közönséggé változnék, melynek csak a színpad közvetítése által volna módjában az író darabjával megismerkedni. Ellenben nem tagadhatni, miként van egy csoport technikai eszköz, vannak szervezeti szabályok és ügyességek, melyek anélkül, hogy a színműnek tiszta és maradandó hatást szerezhetnének, azt, ha beccsel bír, még érdekesbé teszik, s néha a megbuktató hibák dacára is a

színházi közönségnek zajos tapsaiban részeltetik. Ezekről az inkább színpadi, mint színműi jártasságokról, az olvasóközönségnek ritkán lehet valami ismerete; de mint mondtam, a mű belértékének megbecslésében csakugyan kompetensebb azoknál, kik csak színi előadás által jutnak a szerző művéhez.

S még egyet - és ez fő dolog - ne feledjünk, azt ti., hogy aki a színművet olvassa, az egyenesen a színmű által akar magának élvezet szerezni. Hisz különben miért venné kezébe? Itt tehát a figyelmeztetést tekinthetjük rendes állapotnak.

De ellenben aki színházba megy, arról többet nem mondhatunk, mint hogy szórakozni kíván, részint tán a darab szépségeinek hallása útján, részint a közönségben gyönyörködés, az ismerőseivel társalgás, a színpadi látványok, jelmezek, díszítmények, zenék, énekek, táncok által. Rendszeren a páholyokban a jelenetek alatti beszélgetés is divatozik, s úgy hiszem, inkább villanyozza fel a kedélyeket, s több gyönyört nyújt, mint egy vontatott dialóg, mely a színpadon foly le. Ez okból nincs mit csodálni vagy hibáztatni, ha az illem körén belől és a csend botrányos zavarása nélkül sokan egymás közt keresik a mulatságot s nem a darabban. Elég, ha a cselekvény főbb momentumait, ha az érzékenyebb vagy nevetségesebb helyzeteket figyelmök ki nem kerülte, s a mű meséjével nagyjában megismerkedtek.

Egyesek kivételek, de általában elmondhatni, hogy a drámaíró finomabb vonásait a színházi közönség észre sem veszi. Számára nem vagy ritkán létezik az, mi folytonos figyelem közben merül föl.

Ha a költőtől, ki drámát akar alkotni, elvették az olvasóközönség kezéből nyerhető babérok reményét, akkor kettős becsszomjial fog a színházi tapsok után törni, s egyedüli tanulmánya a nézők ízlését és gyengeségeit kényeztető modor megszerzése leend. A szépművészet háttérbe szorul, hogy elég helyet nyerjen a színpadi hatás technikája. Sőt a műértés fogalma is ezen szabályokkal köttetik össze, s mi kívül marad, az csak a lángész, csak a halhatatlanság.

4

Mit tanulmányoz, hogy készíti darabját az, ki csak a nézők számára ír, kinek nincs olvasóközönsége?

Őt nem ellenőrzi vagy segíti többé az esztétikailag követelőbb rész, ellenben nyakán van, parancsol, engedelmességet kíván a szórakozott, figyelmetlen, de mulatni vágyó rész.

S e szeszélyes bíró elől föllebbvitel nincs.

A nézők előtt megbukott darab hol rehabilitáltathatja magát? A nézők tribunáljánál sem többé. Kiesett a játékrendből. Eltemetve van. Főbb dolog tehát, hogy első látásra tessenek a publikumnak, mint az, hogy gyakori adatásra legyen érdemes.

Ennélfogva, ha a hatás és a műbecs legkisebb összeütközésbe jönnek, a hatás lesz nyertes, a műbecs küszöböltetik ki.

Pedig a drámai szervezet nehézségei miatt az ily összeütközések gyakoriak. S miben áll inkább a művészet, mint ezek tapintatos kiegyenlítésében. Aránylag könnyű jellemet festeni; de a jellem ellen nem vétetni és a cselekményt folytonos haladásban tartani, ez már nehezebb. Könnyű szigorúan motiválni a tényeket érdekes bonyolítás nélkül; könnyű figyelmet feszítőleg bonyolítani erős indokolás és pontos megoldás nélkül; könnyű a legfrappantabb módon megoldani, ha a megoldásnak nem kell okvetlenül a jellemekből, az indokokból és a bonyolításból egyszersmind támadni, hanem az véletlen, esetleges és a darabon kívül álló is lehet. Szóval, külön mindenik szabály könnyű. De hű jellemzés, folytonosan haladó cselekvény,

megdönthetetlen indokolás, szünetlen ingerlő bonyolítás és teljesen kielégítő megoldás: ezek egyesítve kíváncsatnak meg egy drámában, noha a dráma oly rövid mű, melynek előadása két óránál tovább nemigen tarthat.

Megküzdeni az akadályokkal, s hol egészen le nem győzhetők, a művészet minél csekélyebb kárával eszközteni kiegyenlítést: - íme, a feladat.

Azonban az oly költő, ki csak a nézőktől várhat díjt és hírt, majd minden nehézséget e művészet kisebbitésével fog elhárítani.

Erre őt a nézők hangulatának, vágyainak, szokásainak tanulmányozása vezeti.

Ő igyekezni fog a darab készítésekor a színházközönség irányában három gyakorlati elvet tartani szem előtt.

Először, hogy műve a csak félig figyelőknek is tessen.

Másodszor, hogy művészi vagy nem művészi eszközök által főleg a kíváncsiságot ingerelje.

Harmadszor, hogy darabjának oly tulajdonai ne legyenek, melyek nem az első adatáskor fejtik hatásukat leginkább ki, hanem a gyakoribb ismerkedés által válnak igézővé. Hiszen ily mű előbb hullana a repertóriumból ki, mintsem hatalma gyakorlásához kezdetne! Hiszen, ha Shakespeare-nek tradicionális nagysága nem imponálna, ha nemzedékek óta nem bírna olvasóközönséggel, mely halhatatlanságát szünetlenül hirdeti, s ha ezen előzmények nélkül idéztetnék a színházi nézők elibe, hogy élete egyedül tőlök függjön, akkor bizony maga Shakespeare is tán a második adatás előtt már félrelöketnék, hogy helyet adjon oly vállalkozóknak, kik a magasabb szépműtani igényeket mindig megszegik, midőn azok a kíváncsiság fokozatát nehezítnék!

E tekinteteket választja irányadóul a színműköltő, ki csak a nézőktől vár mindent.

S kiinduláspontjának eredményei következők szoktak lenni:

Ha a jellem fejlesztése, *markírozása* s következetes átszövése ártana a gyors haladásnak, akkor típusokat, sémákat, jellemvázokat használ a darab lepergetésének eszközéül, vagy a megkezdett jellemeket eltakart következetlenségekkel rontja szét, torzítja és fintoítja el; hogy az élénk haladásban általán semmi gátja ne legyen, tehát nem is léptet sem jellemeket, sem még csak típusokat is fel, megelégszik sodrony-bábokkal, beszélő és cselekvő *semmikkel*, kik csak azért járkálnak a színpadon, hogy általuk sok furcsa és meglepő történjék.

Továbbá, ha a kíváncsiságot ingerlő és függőben tartó bonyolítások elibe két akadály gördülne, mindkettő művészi kiegyenlítést igényelvén, ti. a szigorú motiváció és a bonyolításból közvetlenül folyó megoldás, akkor ő a bonyolítás érdekességének mértékei szerint hiszi magát az indokolás törvényei alól felmentettnek, s ha a nézőket a mű összefont szövege által jól mulattatta, nem tartja nagy dolognak egy véletlent, egy a darabon kívül eső okot, egy engedelmes *deus ex machinát* szólítani megoldóul elő. Hisz két órát nevetve vagy érzékenyen töltött el a publikum, még a blazírozottak is gyakran figyeltek, s az utolsó jelenet csak egypár percig tart, és akkor a nézők már úgylis fészkelődnek, a páholyban az urak delnőik kalapjait, shawlait veszik elő, minden hazakészül! Ki figyelne? Ki lenne többé szigorú?

Végre a történetegység kérdésében is két művészet elleni modor közül valamelyiknek majdnem mindig rabja lesz az, ki olvasóközönségre nem számíthat, s csak a nézőkre tekint.

Ő ti. hogy sok szituációt - melyek a változatosság ingerével külső érzékeinket és kedélyünket csiklandozzák - kényelmesen szoríthasson be a kítűzött alapeszmébe, és a történet egységét mégis fenntartsa, ez okból csak vázol, s a test helyett, melynek egészét és egyes tagjait az arányosságon kívül gömbölyedség, hullámozás, színezés és elevenség jellemzi, csak szkeletet ad. S pedig mi köze a művészetnek a szkelethez? Csupán annyi, mint az életnek. És mégis az

ily modorú színműköltő napjainkban még nagy technikusként neveztetik, mert, mint mondják, semmi feleslegest nem ad, nem bajlódik eszmékkal, indulatok kiömléseivel, a szenvedélyes imagináció képeivel, csengő-pengő szavakkal, költői virágokkal s más ily haszontalanságokkal!

Íme, az egyik út.

A másik - s ez a könnyebb és a divatosabb - abból áll, miszerint a színműköltő, hogy a nézőket kényeztethesse, és a történetegységet mégse tagadja egészen meg, tehát darabját éles csattanásokra osztja fel, melyek az aluszékony és hűlt nézőt is jól megrázzák, hogy a jövő felvonás alatt eszébe tartsa figyelni s nem ögyelgeni ide-tova. Természetesen az ily pufogató mű hatásos darabnak tartatik. Igaz ugyan, hogy valódi széparányúság nincs benne, s hogy a részek hatása az egész benyomását gyengíti; de hiába, tetszeni szokott a nézőknek, sőt néha egész *szezoonon* át. Ki kívánjon ennél többet? Legkevesbé az, kinek darabját úgysem veszi az olvasóközönség kezébe, s kinek a hősileg levívott akadályokért, a csábok férfias kikerüléseért az irodalmi történet úgysem szolgáltat igazságtételt.

Ez szerencsétlensége korunk drámaíróinak!

Mert kevésbé olvastatnak, elszoknak a színpadi hatást leginkább színműi hatás által keresni.

Tovább megyek rajzomban.

5

Első tekintetre azt lehetne gondolni, hogy miután széles Európában a drámaíróknak - a múlthoz képest - nincs olvasóközönségük, s miután ennél fogva csak a színpadtól függ a művészet sorsa, tehát most van a színészeknek aranykora, most örvend a színészet valódi emelkedésnek, most fényelg a színpad, és szorgalmasan tanulmányoztatván a színműköltők által, most teremt legerősebb illúziókat.

A látszat gyakran csal.

S fájdalom, a mélyebb vizsgálat más világítást vet e kérdésekre is.

Mert igaz ugyan, hogy jelenleg az író a színpad és a színi apparátusok minden hatását, minden titkát jobban ismeri, mint valaha. Ő inkább tudja, mint elődei, hogy látványok által miként lehet fokozni az érdeket, és egy csoport ajtó és ablak segítségével mily könnyű a bonyolítás. Ő pontosabban megméri, hogy darabjának minden szerepei, a szerepeknek minden részei a színpad közvetítésével mekkora benyomást tehetnek. S ez kétségtelen érdem. De bár a színpad ismeret nagyon szükséges, visszaélései is tetemesek. Anélkül, hogy gáncoskodni akarnék, legyen szabad megjegyezni, miként a színészetnek nincs érdekében a színpadi látszatot nagy ellentétbe hozni az élethűséggel. Emlékezzünk a francia klasszika iskolára s azon harcra, melyet a hely- és időegység ellen a romantikusok folytattak. Mily nevetségesnek tárták az új iskola emberei, hogy p. o. a helyegység miatt az uralkodó palotájában, az ő szobájában s úgyszólván az ő szeme előtt járnak minden akadály nélkül ki s be a konspirátorok, és semmi sem gátolja a legkülönbözőbb helyzetű és elvű embereket örökké a király mellett heverni, míg terveiket kiszövik s végrehajtják! Mily természet elleninek mondák azt is, hogy p. o. az időegység miatt huszonnégy óra alatt kellett a szeretetnek, gyűlöletnek, bosszúnak s minden más szenvedélynek támadni, fejlődni, a viszonyokkal összeütközni és katasztrófra vezetni! A színpad ugyan e képtelenségeket eltűri, az engedelmes színpad nem gátolja. De fordul-e valaha az életben hasonló elő? Bír-e mindez csak árnyékával is a valószínűségnek? Nincs-e meg hasonlósága a nézők tudalmával, a lélektannal, a tényekkel, az igazsággal? S támaszthat-e mély illúziót, mi a művészet feladata? Ilyen érveket hoztak fel a klasszikusok ellen a romantikusok, és sikerült megbuktatniuk a hely- és időegységet. Sikerült pedig azért, mert mindkettő

egy külön színpadi valószínűséget igényelt, melynek az élethez semmi köze nincs, mely csupán konvencionális. Megjegyzem, hogy a klasszikusok elég tapintattal bírtak a helyegység keskeny rájárába igen széles tárgyakat nem szorítani be; a szenvedélyeket pedig néha meglepő hűséggel festették, s az időegység miatt csak a kifejlés fokozatosságait vonták össze. De ne szépítsük azt, mit mások nagy egyértelműséggel hibáztattak. Valljuk be, hogy jó volt a dráma technikájából kidobni oly szabályokat, melyek színpadi s csupán konvencionális valószínűségeket hoztak divatba, s melyekkel a legragyogóbb irány és legtökéletesebb verselés mellett sem lehetett eléggé művésziileg hatni. Azonban, ha ezen kiküszöbölést örömmel fogadtuk, ha a romantikusok diadalmas megtámadásaival egyetértünk, akkor mekkora undorral kell visszafordulnunk a modern színművek s kivált társasági és vígjátékok egy részétől, melyek a színpadi valószínűséget máris egészen szembetették az életbeni valószínűséggel és a művészeti igazsággal. Avagy nem látunk-e szélben darabokat adatni, melyekben a színpad falkárpitaival, ajtóival, ablakaival, süllyesztőivel, jelmezeivel, garderober-jával s minden belrendezésével alkalmul szolgál oly bonyolításokat, cselszövényeket, félreértéseket és kifejlődéseket eszközölni, mik képtelenek, örültháziak, a lélektannal, a művészettel, a józan ésszel és a hülyék által is megfogható valószínűséggel, élethűséggel, lehetőséggel ellenkezők? Nem vesszük-e észre, miként a színpadtanulmányozás mindinkább arra használtatik, hogy az életismeret alól feloldja az írókat, s hogy a valóval semmi érintkezésben nem álló színpadi valószínűséget teremtsen? Mi haszna volt az egész híres polémiának a klasszikusok ellen, ha a valószínűség után törekvés nevében azért vetették a régi szabályokat el, hogy a valószínűtlenségét szabály és fék nélkül halmozzátok össze?

Úgy hiszem, nem nagy nyereség folyt a színpad számára abból, ha az olvasóközönségre többé nem tekintő írók az élettel aránytalanul keveset foglalkoznak, hogy annál több színpadstúdiókat tegyessenek.

Menjünk tovább.

A dráma az irodalomból száműzetvén, vagy ott csak mint kegyvesztett és mellőzött tengvén, igen megfogható, hogy a színműköltők irányában a színház fontossága emelkedett, s hogy a színész most célnak tekintetik, melyért a darabok készülnek, míg régebben a darab tekintetett célnak, melyért a színészek játszanak.

Néhol - a külföldet értem - a színházigazgató a személyzet számára, valamint ruhát, úgy darabokat is szabat. Az átvett kéziratok a szükséglet szerint újra *ranzsíroztatnak*, férceltetnek és szceníroztatnak.

S majd mindenütt a drámaköltő - ha darabjának tervét készíti - szem előtt tartja a híresebb színészeket és színésznőket, kik művében szerepelni fognak, s vagy azok egyéniségéhez idomítja jellemeit, vagy pedig alapvonásaiban reprodukálni igyekszik az idegen színművekből azon jellemeket, melyeket az illető színészek fényes sikerrel adnak.

Napjainkban egy nagy színész - s itt megint csak a külföldre célzok - körülbelül úgy áll a drámaköltőhöz, mint az operában a zeneszerző a librettó készítőjéhez. Azért írnak, hogy ő szerepelhessen. Mellékes kérdés a darab, fő a játszás. Gyakran a jellemeket a színész alapítja meg, s a szín-költő érdeme csak azon negatív tökély, hogy nem tette lehetlenné az ily meg-alapítást.

Egyszóval a színház önálló cél lett, s a színműirodalom feltétlen eszközévé kezd válni.

Mint mondtam, megfordított viszony.

Régen azért voltak színészek, hogy a darabokat játsszák; most azért vannak darabok, hogy a színészek játsszanak.

Kérdés: nyer-e ezen látszólagos előny által a színészet?

Nyert-e a színészet azáltal, hogy a színház önálló cél lett, s hogy a színműirodalom feltétlen eszközüvé kezd válni?

Hihető-e, hogy jobb színészek lépnek a színpadra azon viszonyok következtetésében, melyek megszüntetvén a színiköltő olvasóközönségét, az önérdéknél fogva kényszerítik azt oly darabok készítésére, miknek jellemei egyik vagy másik színész egyénisége vagy kedvelt szerepei szerint alkottatnak?

Van-e haszon abban, ha az író fő tanulmánya: kikerülni azt, mi az előadásban nehézségekkel járna, mi a színésztől erőfeszítést követelne, mi pontos deklamációt tenne szükségessé, mi a szenvedélyek hű és mély felfogása nélkül a színészt megbuktatná, mi nem eszközölhető csupán játsszási *rutin* által, s mi okvetlenül kényszerítené a színészt egyéniségének erős megtagadására s azon tárgyilagosságra, mely nélkül színészek akárhányan lehetnek, de valódi színművészet nincs.

Ezen kérdésekre még némi világítást kell vetnem.

A nagy színészek iskolája végtére is a műértő közönség, mely mindazon előkészületekkel, melyek a finom árnyalatok fölfogását is könnyítik, siet egy kedvelt darab meghallgatására.

De, mint tudatik, a világvárosoknak nagyközönségétől sem szokott a józan észjárású ember sok teoretikus ismeretet követelni.

Ily igény nevetséges volna.

Az általános értelemben vett műveltségen kívül még bizonyos finomsága a tapintatnak, bizonyos kényes műérzék, melyet az összhangzástalan, a csalfa hangú, a torzított vagy túlzó sért, ennyi, amit a színész méltán várhat oly színházi közönségtől, melynek ítéletére az önkiképzés nehéz pályáján támaszkodni akar.

Azonban csalódnék, ha remélne csak ennyire is találkozni azon szórakozást kedvelő, élvezet és figyelmetlen publikumban, mely mint az olvasóközönség, szobája csendes falai közt már nem érzett erős rokonszenvet a repertóriumba átvett darabok nagy mennyisége iránt.

Szerencsés idők voltak a színészetre nézve, midőn a költők színműveinek sajtó alá kerülése egy kis esemény vala, s az egész nemzet figyelmét magára vonta. A könyvárusi boltok úgy ostromoltattak akkor a drámáért, mint most a divat-regényekért. A megjelent mű sokáig maradt nemcsak néhány író, de minden polgárosult kör kedvenc társalgási anyaga. Az ítések taglalták azt, a nők szavalták egyes helyeit, a férfiak szelleméről, irányáról, technikájáról és jellemei felől vitatkoztak. Ha aztán színpadra hozták, a közönség kiképzett eszméssel, határozott vágyakkal ment Thalia templomába. A figyelem, éppen a várakozásért, melyről ki-kik magának és az egész világnak számot adhatott, fölfokozva volt.

Hogy fognak a gyönyörű versek a színpadról hangzani? Nem veszít-e egy gyöngéd hely leírhatatlan varázsából, egy gyermeteg eszmeárny tiszta természetességéből, egy mély lélektani indok átható erejéből, egy rövid fölkiáltás, mely a helyzeteket új viszonyba hozta, kedélybe nyomuló érvéből, s nem veszít-e egy szavakban áradó vagy sívár eltökélési miatt szavakban fukar szenvedély költői fenségéből és könnyekre ingerlő vagy vérfagyaló élethűségéből? S hát a jellemeikkel mi történik? Nem fogja-e a színész az igen kikerekített részletek által az egész jellem hatását megszagatni, vagy nem fogja-e azt, az összes eredményre figyelve, a finom árnyalatoktól megfosztani és igen tipikussá alakítani? S miután egy jellem, ha túlságos gonddal markíroztatik, néha a darab több jellemeit indokolatlanná vagy ferdévé teheti, s gyakran egy jó színész túlbuzgóságaért a másik színésznek szerepe, a leghűbb visszatükrözés

mellett is, hiányosnak látszik: tehát mi történendik? Vajon az előadás egybevágó és összhangzó lesz-e, vagy kerekdedség nélküli és disszonáns?

Ily s ki tudná, még hány kérdésre nézve vár kielégítő megoldást a közönség, ha a drámát mint olvasmányt rokonszenvére érdekesebbé, s ha a színházba jövételekor már bírja a mű irodalmi hatása által a mérvet a színpad általi hatás megítélésére.

És ezen igényekkel szemben mekkora stúdiummal kell a színésznek a szerepet tanulni? Nem bízhatja, úgyszólván, génuszára a jellem visszaadását. Kevesebb joga van a teremtségre, de azon szerencsés kényszerűség miatt, mert művésziebben kell reprodukálnia. Aztán hivatásának minden kötelességeit együtt kénytelen teljesíteni, mert emlékezetének hűtlensége, egy hely elrontott szavalása, egy részlet elhanyagolása is inkább észrevéttetik, mint a csak színpadra szánt daraboknál szokás. Továbbá, ha egy színész a literatúrába átmegy dráma valamelyik szerepében hírt-nevet szerzett, s ekkor lép föl egy más vetélytárs: mekkora kíváncsiság fejlődik a közönségben, mint tódul a színházba, hogy összehasonlítást tehessen? S e kíváncsiság már művészi, s magára a színészetre képzőleg ható; míg az *efemer* becsű színpadi gyártmányoknak újdonsági érdeke, bármennyi közönséget csábít színházba, a színész tehetségeinek emelésére nem foly be.

Igaz ugyan, miként a nagy drámák, melyek egy nemzet közkincsévé váltak, s a világirodalomba is átmentek, többnyire oly korrekt jelleműek, hogy e jellemeket két nagy színész egészen ellenkező szempontból nem foghatja föl. Az alapok tehát sértetlenül maradnak, s rendíthetlenségek által alkalmat adnak bizonyos hagyományos játékmód kifejlésére, mely az idők folytával még a hangfejtésekre és a test hordozására is kiterjedhet; s annyira szokásossá válik, hogy a közönség még a lángeszű színészekről sem tűri a nagyobb eltávozásokat.

Megengedem: e csökönyös ragaszkodás a hagyományhoz száz színész közül egynek szellemét igen összeszorítja, de kilencvenkilencnek kétségkívül tágítja és emeli.

Szóval: a színészet addig virágzik, míg a dráma-költészet az olvasó- és színházi közönség közös kincse, s míg a színmű a cél, s a legtökélyesebb játékszám is inkább csak az innepelt eszközök közé tartozik.

Korunknak vannak nagy színészei: ez tagadhatlan. De nem a színpad számára kizárólag készített *modern* drámák által fejlődtek azzá.

Vétessék ki Shakespeare a repertóriumából; ne adassanak azon gonddal készített s művészi tökélytel bíró művek, melyek a halhatatlanságért küzdettek, a színpadi szemfényvesztések és csattanások által eszközölt taps helyett; ne hozassék többé színpadra a németeknél Schiller s Goethe; elégedjék meg minden nemzet azon drámákkal, melyeket azóta írtak, hogy a színpad lett a cél: már ekkor, már ha ez mind megtörténne, bizony a színészet fönn tarthatlanul süllyedne alá, s hamar észrevehetnők, mit tesz a színpadi hatásnak a művészi hatástól különválása, mit tesz színészeknek írni szerepet korrekt jellemek festése helyett, mit tesz a színész kényelmeért pongyolán vetni papírra a jeleneteket, a nemesebb irányt kerülni s a cselekvény halmaza miatt csak oly vázlatokat adni, melyekkel úgy elbánhatik a *rutin* embere, mint a művész?

Nem tudom, vannak-e íróársaim közül többen velem hasonló nézetben?

Jelenleg nálunk a széptani kérdésekről elmélkedő sem követőkre, sem cáfolókra nem talál.

Bizonyos munkássági hév, mely célját nem tűzte ki, eszközeire nem tekint, magával nem számolt, másokra nem hallgat, bizonyos tevékenység, mely inkább óhajt mindenütt jelen lenni, mint valahol nyomot hagyni, bizonyos elvtelen szelídség, mely kész a legszélsőbb türelemre, csak hogy aztán ő se korholtassék: ez mostani irodalmunk sajátja.

Nehéz ily körülmények közt a papírfogyasztáson kívül egyébre hatni.

Azonban kísérletként szándékozom mind dráma-költészetünkről, mind pedig színészetünkről igénytelen véleményemet részint e lapban, részint a *Divatcsarnok*-ban előadni.

Kiindulási pontjaimat az eddigi cikkek megmutatják.

Érjenek azok, amennyit érnek; hassanak úgy, ahogy lehet.

1853

ANGLIA TÖRTÉNETE II. JAKAB TRÓNRALÉPTE UTÁN

Angolul írta Macaulay. Magyarul kiadta Csengery Antal

1

Az angoloknak *Hume* óta - ki első történelmi művét³ éppen most száz éve adta sajtó alá - mindig voltak nevezetes történészei, kiket a római és görög remekírók mellett is büszkén említhettek, s kiknek nevök nemcsak addig hatott el, meddig a Neptun szigonyát bíró Anglia hajóhadait és árukötegeit kiterjesztette, de oly országokban is közszájon forog, melyek közvetlen kereskedelmi viszonyban nem voltak a szigetkirálysággal, és általában a polgárisodás kitűnő polcán sem állanak.

Mindnyájan hallottuk még mint tanulók Gibbon lángeszét magasztaltatni, és iskola-gyermekek korunkban olvastuk, magyar vagy német fordításban, Robertsontól *Amerika históriáját*-t.

Adjuk meg mindenkinek a magáét.

Anglia európai híré történészei nem új dátumúak.

Franciaországnak inkább csak kellemes emlékirói voltak, midőn Anglia nagy historikusai már a közfigyelmet foglalkoztaták.

Németországban Gottsched vizenyős irállyal állítgata össze pedant és üres szépműtani nézeteket; a nyelvtisztító Adelung iskolamesteri vessző alatt volt még; Lessing az egyetemi leckéket elhanyagolva, első színművén⁴ törte fejét, és Müller Jánosnak, ki *A schweizi szövetség története* által európai névhez jutott, bölcsőjét sem ringatták; szóval a tudós Németországban az irodalmi újjászületés korszaka jóformán el sem kezdődött, midőn a költőkben, bölcselőkben, státusférjokban, szónokokban és státustudósokban gazdag Anglia oly derék historikusoknak szakadatlan sorát látta megnyílni, kiket a pragmatikus szellem, éles ész, mély bűvárlat és művészi előadás maradandó emléküekké tön.

Ezen halhatlan férfiak között volt főleg egy, ki történetészeti munkája által az európai szépirodalomra is nagyszerű befolyást gyakorolt.

Gibbont értem.

A római birodalom elenyészésének története, mely irodalmunk szégyenére magyarul maig sem jelent meg, Byron lordon kívül száz meg száz költőnek s különösen regény- és drámaszerzőnek adott örökéletű vagy mulékony hatásra számított művekre anyagot. S ki tudja, meddig fog még a szépművészet kincs-aknája lenni, melyből a készülendő darabokra majdnem részletekig kikerekített mesét s majdnem minden más kutatásokat feleslegessé tevő korismét bányászhatnak ki.

Minket, magyarokat, a híres Gibbon még csak néhány dráma s egypár novella anyagával látott el. De hánnyal nem fog ezentúl, kivált ha fiatal szerzőink az írás mellett olvasáshoz is szoktatják magokat, s ha belátandják, hogy egyformán nemzeti és irodalmi kincs: művészileg írni le falusi lakadalmainkat vagy a hortobágyi puszták sajátságos életképeit, mint azon ígérő vagy nagyszerű, regényes vagy drámai történeteket, melyeknek anyaga nem éppen a Tisza-parton termett. Most egy magyar Shakespeare-től még sokan megkérdenék ugyan, hogy *II.*

³ The History of England under the House of Stuart (K. Zs.)

⁴ Der junge Gelehrte (K. Zs.)

János, III. Richárd és *A windsori víg nők* mellé miért írt *Othelló*-t, *Velencei kalmár*-t, *Rómeó és Júlia*-t, de azért Gibbon nekünk és a nyomunkban fölserdülő fiatalabb nemzetek irodalmainak is sokáig fog költői elbeszélésekre és színművekre mesét és szellemet ajándékozni.

Midőn Gibbont említém, természetesen Macaulayra akartam áttérni.

Mert *A római birodalom elenyészésének története* és *Anglia története II. Jakab trónralépte után* egy pontban hasonlítanak egymáshoz, s annyira, hogy melléjük harmadikat tenni nehezen lehet.

Értem a hatást, melyet az irodalom oly nemeire gyakorolni hivatvák, mikhez magok mint mű nem tartoznak. Vannak hírneves históriaírók, kik tökéletesen megfelelnek a célnak, mit általok elérni kívánunk.

Ezek - hogy képekben szóljak - egész rendeltetésöket teljesítik a polgárisodás vezetése körül, hasonlóan a nagy folyókhoz, melyek távol fekvő országokat kötnek össze, s büszke hullámaikon a kereskedők terheit, hajóit játszva hordják, és a műhelyeket az áruboltokkal, a gyárakat a vásárpia-cokkal, az iparost a fogyasztóval állandó viszonyban tartják. S ki kívánna többet a nagy folyóktól? Nemde közszerepök csak ebből áll? S e szerep a Mississippi, Temze és Szajna számára is elég.

Egyedül a Nílus jön más szempont alá.

A Nílus nagy folyó, s a kereskedelem minden árukötegeit szintoly könnyen tovább szállíthatja, mint többi testvérei, de ezenkívül a Nílus más is. Ő nemcsak nagy folyó, ő maga a termékeny föld, ő maga Egyiptom.

Ilyen a történetészeti pályán Gibbon és Macaulay.

Mindkettőnél legelőször is az ötlük szemünkbe, s olvasásukkor tüstént az ragadja meg figyelmünket, hogy a remek történetíratnak mintái, egyszersmind az irodalom más szakainak megtermékenyítésére végzettszerű tényezők.

Akarsz-e fiatal művésze akármelyik nemzetnek, miután már elég közönséges arcképet festettél, hogy egy kevés pénzed és ugyanannyit érő neved legyen; akarsz-e végtére a dicsőséget még nem ismerő vásznodra nagy históriai *tablókat* rajzolni, melyek tovább éljenek, mint te, s melyek hatásukat akkor is elevenen gyakorolják, midőn szívedre, mely egykor lelkesedni tudott, semmi sem hat többé, mint azon gázok és savak, mik szétoszlott részeivel vegytani rokonságban vannak? Akarsz-e, mondom, a megfizetett *portretírozóból* valami Rembrandt-vagy Tizian-féle halhatatlan halandó lenni? Jól van. Akkor vedd kezédbe Macaulayt, olvasd el, s látni fogod, miként ő számodra egypár száz történeti *tablót* állított elő, mely egyebet kívánni sem hagy, csupán azt, hogy te oly művészileg tedd vászonra, mint ő papírra tevél.

És a ballada, a dráma, a regény mûzsája - s itt nem értem azon pirospozsgás leányasszonyt, kit némely népköltők kizárólag szeretnének a citara-pengetésre jogosítani - ugyan mennyi köszönettel nem fog adós lenni Macaulaynak, az előzékeny történetésznek, ki a lángész varázsvesszőjével a kornak, melyet vizsgálat alá vett, szellemét földézte, hogy ti, költők, azt szemtől szembe láthassátok, Macaulaynak, ki néktek megmutatta az események folyamában az egyetemet és végzettszerűt, de aki egyszersmind csodálatos tapintattal - hogy műveitekben használhassátok - kijelelni tudta az egyéninek, a történetesnek, a szabad akaratból eredetnek hatását és horderejét is.

Valóban *Anglia története Jakab trónralépte után* fel nem számítható mennyiségben nyújt kész anyagot az előadó költészet minden nemeire.

A bőség szaruja az, melyből mindig lehet venni, és mindig marad.

S miután egyes részletei, kivált a színpad és a regényirodalom számára, szünetlenül készítik a kikerekített jellemeket és cselekvényeket, maga az egész történet I. Károly vérpadjáig, onnan a levert forradalmon át II. Károly trónralépéséig s aztán a restaurációtól II. Jakabnak idegen földre és orániai Vilmosnak Whitehallba vonulásáig nem más, mint egy nagy *trilógia*, mihez hasonló a világ óriás színpadán ritkán szokott adatni, s majd sohasem akkora költői igényességtellessel.

Macaulaynak még ezenkívül az a különös szerencséje, hogy a politikai tanok tisztázására még inkább hathat történelmi munkája által, mint a költői lelkesedés és alkotási erő felébresztésére.

Az annyit szenvedett és annyiszor csalódott Európában nincs párt, mely ne tanulhasson belőle arról, mit elfelejteni és amiben okulni kell.

Ha a tett embere voltál, e lapokat olvasván, megdöbbenni fogsz, s boldog vagy, hogyha az érzést, mely idegeiden átrezeg, nem kell lélekvádnak nevezned.

Ha pedig csak az elmélet, ha csak a politikai absztrakciók embere voltál, s tetted a gondolkozásból állott, ezen legidvesebb és legveszélyesebb tettekből, melyet a hála s átok annyi könnye kísért, ha egy régi dagályos kifejezés szerint csak a teória asztalánál ültél, még ekkor is, tisztelt olvasóm, azt gyanítom, hogy Macaulay művének nevezetesebb pontjainál bizonyos fájó érzés fog szívedre ködként borulni, mely saját kedvenc eszméidnek megingásait mutatja, s arra int, hogy doktrínáidra is ráfér valami abból, mit bölcs Salamon *vanitatum vanitas*-nak mond.

S isten látja: annyira voltunk csalhatatlanok, hogy lehetünk néhányan már kétkedők is!

Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, ti. hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni.

2

A tudományok *föléledésének* korszakában történt, hogy a királyi hatalom mindinkább háttérbe nyomá, s végre a szárazföldi Európa szereplő államaiban csaknem egészen megsemmisíté a nagy hűbéreseket, a hatalmas bárók alkotmányos befolyását.

Ezen roppant eredményű átalakulás századok műve volt.

Megindítása és vezetése körül főtényezőkné látnak a Valois-ház, V. Károlyt s a Habsburgiak spanyol ágát és aztán a Stuartokat.

De a Valois-ház a nagy küzdelem legfényesebb diadalait nem érte meg.⁵ A Stuart-ház a harcban tönkrement.⁶

A Habsburg-ház spanyol liniája pedig rendre a másik ágak adta át a hangvitelt az európai közkérdésekben, s midőn kihalt, dics-sugározva látta ugyan a korlátlan egyeduralmat, de nem otthon, hanem saját családjának természetes ellenségénél, XIV. Lajosnál.⁷

Szóval: sok víz folyt le a Dunán, míg az általam csak tájékozással fölhozott nagy európai változás tetőpontra jutott.

⁵ Kihalt III. Henrikben aug. 1-én, 1589. (K. Zs.)

⁶ II. Jakab 1688-ban december 18-a reggelén lépett a whitehalli királyi palotából a bárkába, mely a zivataros tengerig vitte, hogy onnan Franciaországba bujdoszék. (K. Zs.)

⁷ A spanyol linia megszűnt II. Károlyban. 1700. (K. Zs.)

S azalatt és azután a francia forradalomig, sőt még sokhelyt később is, a száraz-európai historikusok többnyire csupán a királyok történetét s különösen hadviseleteit írták meg.⁸ A hatalmát és rendiségi jogait vesztett arisztokrácia tagjai e könyvekben csak mint az uralkodó parancsának teljesítői, mint hadvezérek, miniszterek, udvaroncok fordulnak mellékesen elő. Kivéven, ha meg hasonlításba jöttek az állammal, ha a törvények és intézmények ellen föl léptek, ha mint *hugenották*, *frondeurök* és *malcontentusok* zajongottak, csatáztak. A polgári osztály pedig, melynek szintén megszűnt rendiségi szerepe, még kevesebb anyagot nyújtott az akkori historikusnak. Mert a polgár mi volt? Kereskedő, liferáns, gyárnok, házépítő, művész, tudós és tőpénzes. Mi volt? A rőf, a műszer és az eszmék embere. Mi volt? Hát csak a nesz nélkül haladó polgárisodás, a halkan terjedő elégtelenség, a névtelen forradalom, egyéb semmi. S ki vette volna akkor észre a história szellemét, mely borzasztón hű logikával fonta az eseményeken át magát, mely gyakran kicsiny tényekben nyert kifejezést, apró eredmények által hódított, s táborozásaiban a titkos jelszavakat nem mindig a marsalloknak súgta meg, hanem néha egy élces *abbénak*, néha egy henye költőnek vagy egy álmodó bölcsnek? A hivatalos historikusok igen el voltak a nagy dolgok leírásával foglalta. S csoda-e, ha a harsona mellett nem hallhatták a szellem suttogását?

A XVIII. század utolsó felében a bölcselmi és politikai eszmék - az európai kontinensen - nevezetes erővel kezdetek a történetírás modorára visszahatni.

A politika népről, társadalmi szerződésről, közjogokról beszéllett.

A bölcelem, mely tudta, hogy a mai nap nem független a tegnaptól, s hogy ami most követelés, az a kontinuitás törvényeinél fogva okvetlenül régebben remény, még régebben vágy s azelőtt sejtés volt; ismétlem, a bölcelem, mely a tényeket az okok és következmények láncolatán át eredetökig nyomozza, kezdé az emberiség történetének irányát s a népek sorsának az egyetemiséggeli összefüggését s ezen összefüggésben a vezérfonalat keresni.

E kettős lendület - a politikai és filozófiai - egészen új alakot adott a históriának.

A történetészeknél divatba jött az eszmék történetét rajzolni, az eszmékben a *modern* polgárisodás haladásait, a polgárisodásban a demokráciát.

Előttök rendre közönyössé vagy gyanússá kezdetek lenni e rá mába be nem férhető dolgok.

S hogy munkájok kerekében üssön ki, némely fontos tényt kiigazítottak, mást elhallgattak vagy elragadtak.

És aszerint, amint a historikus inkább politikai küzdő volt, vagy inkább valamelyik filozófiai rendszer bálványozója, az első esetben a történeti műből könnyen párt-apológia, sőt párt-apoteózis került elő, a másodikban pedig a világszellemnek az egyes népeknél nyilvánulásait bizonyító elmélkedés és adattár.

Nehéz vala ily modor mellett nem írni; de még nehezebb hűt írni.

Modern szempontokból ítéltetett meg a múlt; a tények közé önkényes kapcsok illesztettek; az események összefüggése csinálttá lön, s a világszellem, mint egy nagy vonógőzőny, teménytelen sok oly terűt cepelt maga után, melyet nem a gondviselés, hanem csak a literátor horgolt hozzá.

Aztán kimaradtak némely tényezők, mik nélkül nem lehet igaz históriát írni.

⁸ Mint mindennél, itt is vannak a legrégibb kortól kezdve, a politikai viszonyok szerint, nevezetes kivételek. Például csak Machiavellinek *Storie fiorentine* című remekművét említem. (K. Zs.)

A véletlen, az önkényes, a szeszélyből eredett, mint a rendszerhez nem tartozó anyag, száműzeték. Pedig akárhogy okoskodjanak a bölcsek, a történelemben szerepe van mindezeknek. S valamint néha egy sűrű köd vagy porfelleg az ütközetek kimenetelét határozza el, szintúgy hat az erkölcsi világban is most egy anyagi körülmény, mely számításon kívül esett, majd egy hangulat, melynek keletkezése megmagyarázhatlan, hordereje óriás.

Végre, hogy többet ne említsek, minél demokratább volt a történész, annál kevesebbet adott a tekintélyek, a nevezetes egyének történelmi befolyására. Szerinte a közvélemény, szerinte a tömeg ösztönszerű és végzetes akarata tett mindent. A nagy státusférfit vagy izgatót is csak bedobott szalmaszál volt az események árjában, mely mozgásával a sodró folyam gyorsaságát jeleli. Ily szempontból nem bíbelődött sokat az egyének jellemzésével, s megelégtelt, ha a történeteket, a tömeget és az eszméket jellemezte.

Hasonló vagy még büszkébb magasságban tartá magát a nagy nevek irányában a filozóf-történész. Ő is rendszere által tőlök elvitatta a hatást, hogy absztrakciókra ruházhassa, s midőn a világszellemet nyilvánulásaiban festé, nem érzé szükségét *lerajzolni az egyént*.

A legújabb korban e végsőségek gyéresebbé váltak.

Kitűnő történetírók léptek föl, kik a bölcselmi fonalat nem ejtették ugyan ki kezökből, de óvakodtak a történeteket és azok indokait az új eszmék, nézellek Prokrusztész-ágyába csigázni be.

Tárgyilagosan fogni fel a letűnt kort, visszaadni színét, látkörét, ildemét, fogalmait, erkölcsét s e tényezőkön átszűrni az egyének cselekedeteit és a nemzetek történetét: íme, egyik nagy reform, mi a történelmi irodalomban megkezdődött.⁹

A másik reformot, mely legújabb történelemszövők műveit leírhatatlanul vonzó olvasmánnyá teszi, a szépirodalom befolyásának köszönhetjük.

A történelmi regények ti., mint Schmitt Julian jegyzi meg, hatalmasan munkáltak arra, hogy a történetírók, midőn az egyetemet adják, szigorúan felkeressék abban az egyéni befolyást is, s midőn jellemzik az általánost, fölismerhető képét hozzák a nevezetes embereknek is szemünk elébe.

E modor - ha a történelmi nem a művészileg szépet vagy művészileg igazat, de a történetileg hűt tartja szabályul - nemcsak nagy közönséget, de nagy becsét is szerez a történelemnek.

Hatása roppant.

S mondhatni, hogy általa kapja főként vissza húsát, izmát, idegeit, épségét és egészségét azon történelemszövők, mely bizonyos politikai és bölcselmi irányok által már odaviteték, hol a csupa szellem miatt könnyen székeletté válik a test.

Igaz, miként a jellemeket rajzoló, az egyénítő történész két nagy hibát követhet el. Egyiket, hogy igen sokat rakhat az egyénre, és igen keveset tulajdoníthat az egyetemennek, s ez a valódi történelmi megismerés s az intező világszellem megrablása; másikat, hogy képzelőerejének vagy hiúságának - melyet a hatásszomj zaklat - túlsúlya miatt könnyen eszményítheti s költői pótlásokkal kerekítheti ki jellemeit, mígnem végre azt, mit történelmének akart készíteni, félig-meddig regénnyé teszi.¹⁰

Azonban hol van jó a visszaélés lehetősége nélkül?

⁹ Ranke újabb műveiben nagy sikerrel mozog e téren, és különösen *Thierry Augustin*. (K. Zs.)

¹⁰ Ily túlsapongásra sok hajlama van az igéző tollú Lamartine-nak. (K. Zs.)

Minden haladás alkalmat adhat félrelépésre, nemcsak a fizikai, de a szellemi mozgásoknál is.

S ezért ne dicsérjük-e erényeit?

Bizonyosan fogjuk.

A legújabb történelmi írálynak - nézetünk szerint - legtökéletesebb mintája *Macaulay*.

Sőt azt hisszük, hogy korunk mindenik történetírási iskolájának ki kellett fejlődni és pályát futni, mielőtt oly összhangzó egész, oly egyesítő és művészi forma támadhatott volna, minőt *Anglia története II. Jakab trónralépte óta* szemünk elébe tár.

Látszik, hogy Macaulay szépelme és mélyelme, művész és bölcs, kutató és ítéző, finom ízlésű az előadásban, kegyeletes a tények iránt, melyeket a hatásért meghamisítani bűnnek tartana, és éles nézésű a tényekben rögtön fölismerni a szellemet, melynek azok teste.

De látszik az is, miként a magas térszínre, hová kevesen követhetik, azért sikerült emelkednie, mert a történetírás különböző iskoláit, mindeniknek erényét és egyoldalúságát, botlásait és diadalait tanulmányozta, s hasznosítá kiindulásaikból a megtarthatót, tökéletesíté a hiányost, összhangzásba hozta az ellentétet.

Az ő munkáján átvonul a bölcselmi vezérfonal, mely a tényeket a mozgató eszmék körébe tömbesíti, s az eszméket az alakító világszellemmel összefüggésbe hozza; de mert a történetek fejlődésénél illő helyet jelez ki az egyeteminek, okszerűnek és visszatartatlannak, azért még nem feleli el vagy nem tagadja meg a többi elemeket is, melyek szintén léteznek, s hatásuk csak a szobatudós által vonatkozik kétségbe. Macaulay a rendszer kedvéért magától a véletlentől és esetlegestől sem pörli el a szerepet, melyet az játszott. Ő tudja, hogy Anglia sorsa néha egy időváltozástól, egy szélvészről vagy verőfénytől függ. Ugyanazon vihar, mely orániai Vilmost partra segíté, II. Jakab hajóhadát megállította. Két egész napig vesztegelt Dartmonth admirál mozdulatlanul. Végre elhagyta, a hullám csendesedésével, *Wight* szigetét, s már *Torbaynál* megpillantá a hollandi árbocokat, de éppen e percben megint ellene fordult a szélvész, s őt visszaűzé a *portsmouthi* kikötőbe, hogy Vilmos megtámadtatás nélkül szállhasson partra. Pedig a második angol forradalom sikerére nézve a főszűly azon nyugvók, hogy Vilmos ne harcoljon, ne győzzön, mert győzedelme hódítóvá tette volna, s a hódítóban a büszke angol örökké csak a leigázót tekintendi.

Macaulay a kornak, melyet rajzol, jellemét és színezetét bámuló tárgyilagossággal adja vissza. Azon fogalmak és törekvések látkörében élünk és lélegzünk. Mindent ismerünk, mindenhol jelen vagyunk kedélyünkkel, érzelmeinkkel, képzelődésünkkel, egész szellemi és testi lényünkkel. Utazunk a sáros, a járhatlan tölteken. Belépünk a *squire*-nek, az angol táblabírónak udvarházába, kertjébe, konyhájába. Látjuk az ablakból a szemétdombot, az ólban a sertéseket, az udvaron a dudvát, a szívből a szertelen nemesi gögőt, az agyban az előítéleteket; de látjuk egyszersmind a rossz gazdaság mellett a vendégszeretetet, a szükség közt is a függetlenségi vágyat, a tudatlanság dacára a politikai tapintatot és a tévedések árnyékában a páratlanul tiszta és őszinte kedélyt, teli egyszerűséggel, jósággal és önérzettel. Mennyi hasonlatosság a mi régi *ténstúrunk* és a XVII. századbeli angol *squire* közt! De hagyjuk ezt. *Macaulay* kezén fogva vezet a falusi lelkészhez, ki híveivel együtt kapja nőjét is, s mégpedig a földesúr kegyéből és a kevésbé válogatós komornák közül. Mert akkor a leánycselédet tarták a paphoz legillőbb házastársnak, s még II. György idejében is a nagyúri házaknál a káplán volt utolsó tartaléka oly komornának, ki rossz hírbe jött, s kinek azért föl kelle hagyni a reménnyel, hogy az udvarmestert hálóból kerítse. Megint mennyi hasonlatosság! *Macaulay* nem hagy pihennünk. Ő minden kört ismer. Vele benyithatunk a kávéházakba, a gyűlésekbe, hol az írók összeülnek és tanakodnak, bálványozzák és rágalmazzák egymást; hol külön karszéke, külön pipája van egypár tekintélynek, kinek bölcsességét a többiek oly figyelemmel hallgatják, mint nálunk nemrég az ellenzéki körben; s hol még a csekély honoráriumokban is nagy találkozást fedez-

hetünk föl közelebbi állapotainkkal. Azonban ha már egyszer útban vagyunk, *Macaulay* kinyitja számunkra a gazdag lordok és prelátok palotáját is, föltárja a parlamenti ülések csarnokát, a titkos párt-tanácskozmányok termeit, a királyi udvar ajtóit, a diplomaták kabinet-jét, a *Jeffreys* által vezényelt rendkívüli törvényszékek sorompóit, a *Towert*, a jezsuiták celláit, azon sötét és fényes helyeket, hol a nagypolitika mozog, s a nagy események szövet-nek, számítva vagy szándék nélkül. Szóval: *Macaulay* halhatatlan művészete visszateremti a kort, de uralkodik is felette. Látunk minden tényt azon gondolatkörben, melyben termett, azonban mégsem esünk oly szélsőig vitt tárgyilagosság martalékává, hogy beélvén magunkat az események közepébe, ne nézhessünk azok fölött végig, s ne ítélhessünk egy magasabb *nívóról* mind a tények, mind az egyének felől.

S ez művének utánozhatlan oldala.

Menjünk tovább szemlénkben.

3

A parlamentáris kormányzat zenitjén, a júliusi dinasztia fénykorában is, midőn a történet-szemle majdnem egészen a pártok élményeiből állott, alig fordíthata egy *Thiers*, egy *Blanc* Lajos a politikai felekezetek érdekeinek és törekvéseinek kijelelésére több gondot, mint amennyivel kíséri *Anglia története II. Jakab trónralépte után* mind a politikai pártokat, mind a vallásiakat, mind a törvényhozási, mind pedig az egyházi küzdelmeket, melyek a sziget-királyság saját-ságos viszonyai szerint a legszorosabb egybeköttetésben voltak egymással.

Macaulay itt minden jellemzőt kiemel, minden tudnivalót közöl, minden érdekest és elragadót gyönyörű irányának varázsaiba - e balzsamba, mely amit áthat, azt a senyvedéstől örökre meg-óvja - egészen bemelegít, s általában oly világosan, oly tisztán, oly ígéző formákban vezet szemünk elibe, hogy a párizsi *elegáns* történészek sem tudnák az olvasóközönséget finomul szerkesztett költeményeikkel inkább mulattatni, mint ő a hű, a képzelődés által meg nem hamisított tények elbeszélésével. Mert *Macaulay* és a francia remek-tollú historikusok közt, kik az 1789-i és 1830-i forradalommal vagy a restauráció és polgárkirályság parlamentarizmusával foglalkoznak, az a lényeges különbség, hogy a brit historikus nem cicomázza föl vagy alakítja át a történeteket saját pártjának érdekei vagy rokonszenvei szerint, míg ellenben a leghíresebb franciák a főrendűek összehívásától és a *Bastille* ostromától kezdve azon kamara-ülésekig, melyekben magok szónokoltak, vagy azon torlaszokig, melyeket februárban magok építettek, semmi régiebb és újabb pártküzdést nem írnak úgy le, hogy az előadás szépsége mellett annak hűtlenségét is - egyfelől ti. az eszményítést, másfelől a lerángatást - ne vegyük kisebb-nagyobb mértékben észre. *Macaulay* nem tagadja ugyan el, hogy ő *whig* és *episcopalista*, de sem pártját a történelmi igazság rovására nem emeli, sem a torykat vagy forradalmárokat méltánytalanul nem korholja. A pártok iránt részrehajlatlan, s úgy hiszem, hogy az egyének körül is legfeljebb II. Jakab iránt tanúsít egy kevés ellenszenvet. De meg kell vallani: II. Jakab oly jellem volt, kiről az esztétikus érzékű és egyenes lelkű embernek mindig nehéz leend, némi elfogultság és ingerlékenység nélkül, hosszasan beszélni.

S most van helye áttérnem *Macaulay*-nak legfényesebb oldalára.

Lamartine-on kívül senki tán annyi egyént nem rajzolt, mint ő.

Unom a párhuzamokat igen gyakran használni.

Nem szólok tehát, sikerült-e *Lamartine*-nak nem mindig a költészet prizmáján nézni az egyéneket, s úgy, hogy a ragyogó színt ne az üvegnek tulajdonítsuk, melyen áttekint, hanem a tárgynak, melyet lát.

Maradok szárazon csak Macaulay mellett.

Anglia története II. Jakab trónralépte után csodálatos tapintattal határozza el a részt, mely az eseményekből az egyént illeti.

Macaulay egy felet sem csal meg.

Ő az ily osztályokban a legpontosabb ítélőmester.

Semmi bölcselmi elméletért nem kobozza el az általános számára az individuumét s vizont.

Az elfogulatlan lángész igazságszereteténel fogva - mert a részrehajlás nemcsak a szív hibája, hanem mindig az ész bornírozottsága is - Macaulay tolla szünetlenül talál egyénekre, kik miután a történeteknek irányt és lendületet adtak, érdemesek, hogy jellemöket s gyakran külsejüket is ismerje a világ.

S mily hívek, teljesek, néhány vonásban is mily bevégzettek jellemrajzai!

Boz-Dickens sem tudja kevesebb fáradsággal kikerekíteni gazdag fantáziájának alakjait, mint ő a történetieket.

S hol körülményesség kell, hol a részlet adhat fölismerhetőt és igazat, hol a nagy befolyású egyénen alig lehet valami érdektelen, mint alig volt hatás nélküli, ott Macaulay mily bő feleslegesség nélkül, mily művészileg árnyaló költői hozzátoldások nélkül és mily hű az esetlegesnek látszó tényeknél is a lélektani mozzanatok visszatükrözésében, mégpedig anélkül, hogy fárasztaná figyelmünket, s elvonná a jellem totalitásának fölfogásától a csekélyebb részletekre terjeszkedés által!

Nem csoda, ha a történelmi munkáját a regényeknél is mohóbban nyeli a mívelt világ minden népe, s ha a külföldön egyik kiadás a másikat hihetetlen gyorsasággal váltja föl.

Azoknak, kik még nem olvasták, s kik már olvasván azt, örömmel emlékeznek vissza az élvezett művészi behatásokra, három egyénnek jellemrajzát hozom példaként fel: ti. *II. Károlyét*, a *II. Jakabét* és az *orániai Vilmosét*.

E három jellemem, mint sarkon fordul a sziget-királyság sorsa a restaurációtól kezdve a második forradalom szerencsés bevégzéseig.

Az események nagy része is körülök, mint fő pontok körül kristályosodik határozott formákban meg.

Ha egyik a háromból más egyéniség volna, mint amilyen, ha *II. Károly* csak a kétszínűségből, *II. Jakab* csak a makacsságból és *orániai Vilmos* csak a hideg számításból is kevesebb adaggal bír, akkor *Anglia története* és állami élete a mostanítól különböző s hihetőleg kevésbé szerencsés kifejlést nyerendett vala.

Tekintsünk tehát figyelemmel a három koronás főre Macaulay rajza szerint.

Monck vagy tulajdonképp a forradalmi idők megünneplése és a viszonyok kényszerűsége 1660-ban *II. Károlyt* a száműzetésből trónra vezeti.

„A nép - szól Macaulay - a visszahelyezett királyt jobban szerette ekkor, mint elődei közül bárkit valaha. Háza viszontagságai, atyjának hősi halála, saját hosszas szenvedései és regényes kalandjai gyöngéd részvét tárgyává tévék őt. Visszatérte türelmetlen szolgaságtól szabadította meg a hazát. Mindkét versenyző felekezet által hívatva vissza, oly helyzetben volt, hogy mindkettő között bíró lehetett; s némi tekintetben képessége is volt e föladatra. A természet kitűnő tulajdonokkal és szerencsés véralkattal ajándékozta meg. Növelése olyan volt, hogy attól értelme kifejlődését s minden köz- és magánéreny gyakorlására képessé idomulását lehetett várni. Átment a sors minden változásán, s az emberi természet minden oldalát látta.

Első ifjúságában kivettetvén a palotából, száműzés, nyomor és veszély volt élete. Midőn a lélek és test legmagasb fokán áll a fejlettségnek, s midőn az ifjúság szenvedélyeinek csilapulni kellett, visszahívatott vándorlásaiból, hogy koronát viseljen. Keserű tapasztalásból megtanulhatá, mennyi alávalóság, hitszegés és hálátlanság rejlik az udvaroncok hódoló alázatossága alatt. Másfelől valódi nemeslelkűségekre talált a legszegényebbek kunyhóiban. Midőn kincs és hatalom volt ígérve mindennek, ki őt elárulja, s a halál volt mondva rá, aki rejtegeti, kalyibák lakói és szolga emberek híven megőrzék titkát, s szintoly tisztelettel csókolák meg kezét, mintha őseinek trónján ült volna. Várni lehetett, hogy ily iskolából oly ifjú, kiben sem ügyesség, sem szeretetreméltó tulajdonok nem hiányzának, mint nagy és jó király fogna kikerülni. Károly ez iskolából emberekhez szokva, csinos és tetszetős modorral s némi élénk társalgási képességgel lépett ki, szerfölött engedve az érzékiségnek, kedvelve a hivalkodást és hasztalan multságokat, képtelenül öntagadásra és erőfeszítésre, az emberi erény- és ragaszkodásbani hit nélkül, nem óhajtvá hírnevet, nem fogékonyan szemrehányásra. Szerinte minden embert meg lehet vásárolni, de némelyek zsugoribban alkudoznak áruk fölött, mint mások; s midőn ez alku igen makacsul és ügyesen ment, némi szép nevet nyert. A főmesterséget, mellyel ügyes emberek fenntarták tulajdonaik árát, becsületességnek nevezték. A főmesterséget, mellyel szép hölgyek kecseik árát fenntarták, szeméremnek nevezték. Isten, haza, család és barátok iránti szeretet egynemű szójárások, gyöngéd és illemes kifejezései az önszeretetnek. Így gondolkozván Károly az emberek felől, természetes, hogy keveset gondolt vele, mit tartának róla. Becsület és szégyen csak annyi volt neki, mint vaknak a világ és sötétség. A hízélgés megvetését igen dicsérték benne, azonban jelleme többi vonásaival egybevetve, nem látszik érdemleni magasztalást. Hízélgésen alól szintúgy lehetni, mint fölötte. Ki senkiben sem bízik, tányérnyalókban sem fog bízni. Ki nem becsüli a való dicsőséget, kép-mását sem fogja becsülni.

Becsülendő Károly véralakatában, hogy bármi rosszul vélekedett neméről, mégsem embergyűlölő. Többnyire gyűlöletet látott az emberekben. Mégsem gyűlölte őket. Sőt oly erős volt benne az emberi érzés, hogy igen kellemetlenül esett neki szenvedéseiket látni vagy panaszait hallani. De az emberségnek e neme, bármi szeretetreméltó és dicséretes magánemberben, kinek hatalma segíteni és ártani, szűk körre van szorítva, fejedelmekben mindig inkább volt bűn, mint erény. Senki sem alkalmas nagy társadalmak kormányzására, ki azon sokaknak kedvéért, kiket sohasem fog látni, fél kedvét szegni azon keveseknek, kik színe elé juthatnak. Károly pedig rabja volt másoknak, anélkül, hogy ámitott volna. Semmirekellő férfiak és nők, kiknek szintén szívök fenekére látott, s kikről tudta, hogy nem szeretik őt, s bizalmát nem érdemlik, könnyen kicsalták tőle a címeiket, hivatalokat, uradalmakat, államtitkokat és kegyelmezéseket. Sokat adakozott ő, mindazonáltal a jótékonyásnak sem örömeit nem élvezé, sem hírére nem kapott. Sohasem adott önként, de rosszul esett valamit megtagadnia. II. Károly politikai eljárásának indokai nagyon különböznek azoktól, melyek elődeit és utódait vezérlék. Nem olyan ember volt, kit a kormányzat patriárchai elméletével vagy az isteni jog tanával ámitani lehetett. Teljesen dicsvágy nélküli volt. Gyűlölte a foglalkozást, s inkább lemondott volna koronájáról, hogysem az igazgatás valódi vezetésével járó vesződésnek magát alávesse. Annyira ment fáradtságtól idegenkedése s tudatlansága a közügyekben, miképp tanácsülésben a szolgálattelvő írnokok sem tartóztathatták magokat, hogy üres észrevételein s gyermekes türelmetlenségén ne mosolyogjanak. Sem hála, sem bosszú nem vezérlé pályája elhatározásában; mert sohasem volt kedély, melyen a jó szolgálat és bántalom oly gyöngé, mulékony nyomot hagyott volna. Csupán oly király óhajtott lenni, ki magántetszései kielégítése végett a kincstárral korlátlanul rendelkezhetett, kinccsel és méltóságokon alkalmas embereket bérelhetett, őt a naplopásban segíteni, s ki, midőn az állam rossz igazgatás miatt a megalázás mélyébe s a romlás küszöbére jutott is, el tudá zárni serailja körétől a kellemetlen igazságot, és el tudta fordítani szemeit s füleit mindattól, ami kéjeltő nyugalmát háboríthatá.”

Ilyen jellemmel bírt II. Károly.

Mellesleg említem élményeit és küzdéseit.

Eleinte kibékítő szellemben kezdett uralkodni, s csak az anglikán egyház hatalmának visszaállítása körül mutatott erélyt és szigort.

De feslett élete naponkint inkább elidegeníté tőle a nép szívét.

Hollanddal és Svédországgal szövetekezve, meg akará alázni XIV. Lajost; azonban pénze nem lévén, később tőle koldult kölcsönöket és majdnem alamizsnát.

1670-ben a rosszhírű Cabal-miniszterium s egy hasonló reputációjú francia hölgy karja közé veté magát. Egészen XIV. Lajos szolgájává lőn.

1671-ben Hollandia szabadságát vágyék megsemmisíteni. Törekvései sikertelenek voltak, s 1674-ben a parlament által szenvedélyesen kárhoztatva, a Cabal-kormány csúfos bukását idézték elő.

A pártok keserű harca s teljes pénzhiány töltik be a három közelebbi évet.

Az 1678-at pedig a katolikusok összeesküvése - mely bebizonyítva nem volt¹¹ - s rémítő üldöztetése - mely kétségtelen tény - borzasztó emléküvé tevék.

A Yorki herceg (II. Jakab) vallásáért honát odahagyta, Brüsszelbe menekült, s a trónörököséből kizáraték. A parlament viharos volt, s a feloszlítás nem vezetett a megnyitott új gyűlés szellemének enyhítésére. Károly a *Habeas Corpus Act* elfogadásával sem lőn többé népszerűvé. Eltökélé tehát a kényuralomhoz szegődni. Ezentúl még kevesebb figyelemmel volt az alkotmányos formák iránt. Az ellenzék vezére, Shaftesbury vád alá vetteték, a testületek szabadságlevelei szétszakítottak, a presbiteriánok üldöztettek, a törvények ereje és a személy biztonsága megtámadták. Egyik év komolyabb és fenyegetőbb alakú a másiknál, mígnem 1685-ben Károly meghalálozik, végperceiben a római hitre térve át.

A trónra II. Jakab lépett.

4

Macaulay egy képbe foglalva nem közli II. Jakab jellemét.

A főbb vonásokat összeállítanom kell.

S fájdalom, a helyszűke és én-hibám miatt a legművészebb árnyalatok kimaradni fognak.

„Alattvaló korában II. Jakab több évig üldözött vala; s az üldözésnek a szokott eredménye volt reá nézve. Szellemének, bármi gyöngé és korlátolt vala, hasznára lőn e szigorú fegyelem. Midőn ki volt zárva az udvarból, tengernagyságból és titkos tanácsból, s félnie kelle, hogy a trónból is kirekesztetik, csupán mivel az *átváltásban* és a római szék tekintélyében hitt, oly gyors előmenetelt tőn a türelem tanaiban, hogy Milont ér Locke-t is megelőzte. Mi lehet jogtalanabb, mondá gyakorta, mint büntetéssel sújtani a véleményeket, minek csak a tettekre kellene vonatkoznia? Mi eszélytelenebb, mint visszautasítani a jó katonák, tengerészek, jogtudósok, diplomaták és pénzügyérek szolgálatát, mivel a szentségek és szentek számára nézve másképp vélekednek? Könyv nélkül megtanulta a közhelyeket, mikben minden felekezet oly áradozó, midőn üldözés alatt van, s miket oly könnyen elfeled mindenik, ha a visszatörítés hatalmában áll. Valóban oly jól mondá föl leckéjét, hogy akiknek alkalmuk vala őt hallani e

¹¹ S inkább csak Oates nyomorult koholmányának látszik. (K. Zs.)

tárgyról, sokkal több értelmet és ékesszólást tőnek róla föl, mint amennyivel igazán bírt. Nyilatkozatai több jámbor egyént s talán önmagát is fölültették. A lelkiisméret jogai melletti buzgalmának azonban vége lett a whig párt uralmával. Mihelyt fordult a szerencse, mihelyt nem kelle többé mások üldöztetésétől tartania, mihelyt tőle függött másokat üldöznie, azonnal mutatkozni kezdettek valódi hajlamai.”

Jakab Skócia alkirályává emeltetvén, többé a türelemről hallani sem akart. Ő, ki méltó bosszankodását fejezé ki, ha saját vallása papjait akaszták és felnegyedelék, élvet talált a *covenant* híveinek jajgatásában s kínjaik látásán, midőn térdeiket meglapítá a spanyolcsizma.

A nagy-britanniai korona rossz szenvedélyeinek kedvező időben szállott reá.

A *whigek* rajongóbb és erélyesebb egyénei még Károly uralkodása vége felé Németalföldre bujdosnak. E párt elveszté befolyását és népszerűségét. A *toryk* határtalan lelkesedéssel fogadják II. Jakab trónraléptét. Idvezlő föliratok özönlenek lábzsámolya elibe, *Gloucester* városa átkot monda a vérszomjas gazemberekre, kik megkísérlek őfelségét örökösödési jogától megfosztani. *Wigan* polgárai biztosíták fejedelmöket, hogy védeni fogják minden összeesküvő *Achítófelek* és pártütő Absolonok ellen. A *suffolki* nagy esküdszék reményét fejezé ki, miszerint a parlament minden „kizárókat”¹² száműzend. Sok testület kötelezé magát, miként sohasem küldend oly embert az alsóházba, ki arra szavazott, hogy Jakabtól vegyék el születés jogát. Ily hangulat közt a választások eredménye az udvar legvérmesebb várakozásait is fölülmulta.

Jakab tehát a parlament támogatásáról biztos lévén, most egészen a bosszú kéjének engedte magát.

„Engesztelhetlen természetű volt; s még alattvaló korában olyas bántalmakat és méltatlanságokat szenvedett, melyek engedékeny véralkatú embert is nagy és maradandó neheztelésre indítának. Különösen bizonyos fajú emberek támadák meg példátlan és leírhatlan alávalósággal és kíméletlenséggel becsületét és életét, kik az összeesküvésben¹³ tanúskodtak. Menthető, hogy ezeket gyűlölte; mert még napjainkban is undort és irtózást okoz nevök említése minden pártnál, minden felekezetben.” A halálra vesszözések elkezdődtek.

De, mint Macaulay jegyzi meg, gyakran történik, hogy „a bűnös szenvedő először a kínokat, miket aztán, az előzményeknél fogva, ártatlanok elnyomására használnak.”

A nyomorult *Oatest* és *Dangerfieldet* - kik méltán lakoltak - a puritánok legszelídebb és legmérsékletesebb pártfőnöke, *Baxter Richard*, követé a vádlottak padjára, a nem-konformisták üldözése napirendre jött, *Claverhouse* dragonysai iszonyral töltötték be Skóciát, kézművesek, agg nők, homályban élő egyének is vértanúkká lettek, s a tizennyolc éves *Wilson Margit*, mert tilos istentiszteletben vett részt, *Solway* hullámai közé fojtaték.

Később *Monmouth* herceg s a kibujdosott whigek oktalan lázadása elkezdődött, és a *sedgemoori* ütközetben zátonyra jutott.

Ez a szigorú, de méltó büntetések mellett viszont alkalmat adott igazságtalan üldözésekre.

„Jakab - szól Macaulay - bár bosszuló volt, de nem minden kivétel nélkül vala az. Egyetlen példát sem hozhatni fel, hogy nemes szánakozást mutatott volna azok iránt, kik becsületes szándékból s a közérdekben szegültek ellene. De gyakran kímélte s előmozdítá azokat, kiket aljas indok vitt hántására. Az aljasság oly nagybecsű volt előtte, hogy még akkor is némi kegyelettel bánt azzal, midőn az ő rovására üzte játékát.”

¹² Kik ti. Jakabot mint katolikust az örökösödési jogból kizárni törekedtek. (K. Zs.)

¹³ A katolikusok ellen és hazugul. (K. Zs.)

Jakab az intézmények ellen szintén makacs harcra kelt.

A parlamenttől, mely trónralépte után gyűlt össze, követelése, hogy a jövedelmeket egész életére szavazzák meg, a római katolikusokat bocsássák hivatalokra, s töröljék el a *Habeas Corpus Act*-át. De csak az első követelésre eszközölhette vágyainak sokban megfelelő határozatot. Az ülések elhalasztattak, s Monmouth leveretése után hívtak ismét egybe. Megint siker nélkül. A tory többségnek ezen vonakodása még II. Károlyt is visszacöbbenté vala; azonban Jakab nem hátrált.

„Makacs, uralomvágyó természete nagy előnyül szolgált azoknak, kik azt tanácsolák neki, hogy szilárd legyen, semmiben se engedjen, s magát félelmetessé tegye. Egy államtani elv fészkelte meg magát szűk eszében, mely nem tágított a józan értelemnek. Általában nem volt szokása hallgatni a józan észre; okoskodási módja, ha úgy lehet nevezni, éppen nem szokatlan az ostoba, nyakas embereknél, kik alattvalóik köréhez szoktak; Fölállított valamely tételt, s valahányszor okosabb emberek egész tisztelettel bátorkodtak annak hibás voltát föltüntetni, ismételé állítását éppen azon szavakkal, s azt hívé, hogy ez által minden ellenvetést elhárított. *Nem engedek*, mondá gyakorta, *atyám tőn engedményeket és lefejezteték.*”

A dac volt Jakab fő jellemvonása, s még inkább szerette az útjában álló intézményeket eltiprani, mint az egyéneket.

E célra a *felmentési jog*, melynek szélső magyarázatot adott, kész eszköz volt.

Római hitűeket mentett föl az eskü alól, s hivatalokba helyezte. A katonai és polgári jelentékenyebb állomásokat rendre olyak foglalták el, kik nyíltan vagy titkon áttértek. Jakab önkényűleg eltörölte a *Test act*-át.

Sőt továbbment.

Protestáns alapítványokra katolikus papokat és tanárokat nevezett ki, s iktatott erőszakkal be. Az oxfordi „Magdolna Kollégium” igazgatását fenyegetésekkel és büntetésekkel kényszeríté, hogy soraikba és élökre áttérteket s a tagságra törvény szerint nem-képeseket válasszanak. Az egész angol egyház kormányzatának ügye naponként mindinkább csúsztaték a katolikus érzelmű „magas bizottmány” kezeibe. A polgári téren is hasonló jogsértések válták szakadatlanul föl egymást.

Természetesen a belviszonyok ily zilálása s a közéletlenség kártékonyan hatott Anglia külpolitikájára is.

„Igazságtalanság volna II. Jakabról föltennünk - szól Macaulay -, hogy a hűbérnöki állás¹⁴ természetének megfelelő volt. Szerette a tekintélyt és ügykezelést. Nagyra tartá személyes méltóságát. Sőt nem egészen hiányzott benne olyas érzés, mely a honszeretettel némileg rokon. Fájt lelkének a gondolat, hogy a királyságnak, mely fölött uralkodott, sokkal kevesebb jelentősége volt a világban, mint sok államnak, mely csekélyebb természeti előnyökkel bírt; s hő szívvel hallgatá a külföldi követek sürgetéseit, hogy tartsa fenn rangja méltóságát, álljon egy nagy szövetség élére, legyen ótalmazója a sértett nemzeteknek, s törje meg azon hatalom gögjét, mely félelemben tartja a szárazföldet. E buzdítások oly gerjedelmeket okoztak szívében, melyeket könnyelmű és elasszonyiasult testvére¹⁵ nem ismert. E gerjedelmeket azonban hamar legyőzte egy erősebb érzés. Az erélyes külföldi politika szükségképp engesztelő politikát föltételezett otthon. Nem volt lehetséges Franciaország hatalmával szembeszállni s egyszersmind lábbal taposni Anglia szabadságát.”

¹⁴ XIV. Lajos irányában (K. Zs.)

¹⁵ II. Károly (K. Zs.)

Ily okok kényszeríték egészen XIV. Lajos karjai közé vetni magát, s végre tőle állandólag fogadott el tartásokat és évdíjt.

Belpolitikájában a növekvő akadályok szédítő mélységekhez sodorták.

A bírakat, kik a vádlottakat fölmenték, elcsapta, s a körülmények szerint rendkívüli törvényszékeket állított fel. Az esküdszéki és békebírói névlajstromokat a fennforgó esetek szerint újraalakította.

Hogy az uralkodó egyházat, mely jogaiból engedni nem akart, s hogy a békétlenségi szellemet, mely mindenütt nyilvánult, fékentartsa, elhatározá - mint Macaulay mondja: „Írlandban megfordítani az eddigi viszonyt, s a protestáns gyarmatosokat vetni a pápista *cellák* lábai alá. Oly tervről gondolkodott, hogy megint elkobozza s újra felossza a félszigetet, s oly tisztán elárulá szándékát, hogy az egyik osztályt csakhamar rémülés szállta meg, mit aztán hiában óhajta megnyugtatni, s a másokban reményeket költe, melyeket utóbb hiában óhajtott fékezni. Mindez azonban csak kis része volt bűnének, mert eltökélé, hogy nemcsak hazájok teljes birtokába helyezi a bennszületett íreket, hanem egyszersmind eszközökül használja fel őket Angliát és Skóciát rémületben tartani.”

Midőn 1688-ban eszébe jutott egy parlamentet mesterkélni össze, mely törvénytelen szabályait szentesítse, Jakab - mint Macaulay megjegyzi - „új és nehéz vállalatában főleg a főispánok segélyére számított. Minden főispán írásban kapott rendeletet, hogy tüstént megyéjébe menjen. Ott minden biztosait s minden békebírót maga elé kellett rendelnie, s egész sorozat kérdést tenni föl nekik, hogy ki tudja, mint fogják magokat általános választás esetében viselni. A feleleteket írásban kellett átvennie, s azokat a kormánynak megküldenie. Névsort kelle készíteni azon római katolikusokról és disszenter protestánsokról,¹⁶ kik bírói hivatalra és a milícia parancsnokainak legalkalmasbak... Továbbá a főispánoknak minden tisztviselőt és helyettes biztost ki kelle kérdezniök, hogy először ha a parlamentbe választják, fog-e a *türelmi nyilatkozat* elvei szerint szerkesztett törvény mellett szavazni; másodsor, mint választó oly jelelteket fog-e pártolni, kik magokat kötelezik, hogy ily törvényekre szavaznak, s harmadszor, hogy magánéltében elő fogja-e mozdítani a király jó szándékú terveit azzal, miszerint minden vallásos felekezeti emberrel barátságban él.”

A főispánok egy része nem akarván e megbízást teljesíteni, lemondott, a tisztviselők pedig, kik a kiszabott ígéretekre nem kötelezték magokat, elcsapattak.

Mi pedig a fennemlített türelmi nyilatkozatot illeti, erre nézve azt rendelé Jakab, hogy két egymásutáni vasárnap, istentiszteletkor, az azt tartó papok, az ország minden egyházaiban és kápolnáiban olvassák fel, s a püspökök utasítást kaptak a nyilatkozat másolatait illető meggyékben kiosztani.

Némely püspök e másolatot nem küldé el; sok pap az elküldöttet nem olvasá fel. Mert a türelmi nyilatkozatban a közvélemény nemcsak a *Test acta* megszüntetését, de még az anglikán egyház semmivé tételét is látta.

Ily nézettől voltak áthatva azon püspökök is, kik ellennyilatkozataikat alázatos folyamodás alakjában terjesztették az érsek vezénylete alatt a trón zsámolya elibe.

Jakab néhány napi tétovázás után elhatározá, hogy mind magát az érseket, mind pedig a hat folyamodó püspököt lázító irat készítésének címe alatt perbe idézteti.

A királyi tanács elibe hívott főpapok tehát onnan erős őrizet mellett a Towerbe kísértettek.

¹⁶ Mert Jakab uralkodása vége felé a nem-konformistákkal, kiket hajdan leginkább sújtott, egyesülni kívánt az uralkodó egyház megbuktatására. (K. Zs.)

Pár hét múlva elkezdődött a pör népcsoportozatok és erős izgalmak közt, s a vádlott egyházi főnököket az esküdszék a kereset alól fölmenté.

„A püspökök pörbefogása - szól Macaulay - páratlan esemény történetünkben. Az első és utolsó eset, hogy teljes összhangzásban egyesült ama két roppant hatalmas érzelmek, melyek rendesen ellentétben álltak egymással, s melyek közül mindegyik elég volt, ha szertelen felizgatók, vonaglásba ejteni az álladalmat. E két érzelmek: az egyház és szabadság iránti szeretet. Több nemzedéken át a magas egyházi érzet erős kitörései nem voltak kedvezők, egyetlen kivétellel, a polgári szabadságra nézve; a szabadság melletti buzgalom erőszakos kitörései, egyetlen kivétellel, szintén nem voltak kedvezők a főpapság és egyházi rend hatalmára és befolyására nézve. 1688-ban a hierarchia ügye pillanatra a néppárt ügye volt... Az eredmény egy szövetség lőn, mely a legbuzgóbb torykat és a legbuzgóbb köztársaságiakat, a társadalom minden közbenső osztályával, magában foglalta.”

Jakab nem sejté szerencsétlen helyzetét. Eleitől fogva - mondja Macaulay: „bizonyos vészes csalódás fészkelé magát lelkébe, amelytől nem szabadulhatott, míg őt romlásba nem dönté. Erősen hitte, hogy bármit tegyen, az angol egyház hívei elveiket fogják követni. Tudta, miként tízezer szószékről hirdeté, hogy még a legromlottabb Caesarokénál borzasztóbb zsarnokság sem jogosítja föl az alattvalókat a királyi hatalomnak ellenállani; s elég hígeszű volt innen következtetni, hogy az összes tory nemesség és papság kizsákmányoltatni hagyja magát, s packázni enged magán anélkül, hogy kezét emelne rá. Különösnek tetszik, hogy valaki meghaladjon az ötven évet anélkül, hogy fölfedezte volna, miszerint az emberek gyakran tesznek olyast, amit rossznak tartanak; s Jakabnak csak szívébe kellett pillantani, hogy bőségesen meggyőződjék, miként a vallásos kötelesség erős érzelme sem tartóztatja vissza a gyarló emberi lényeket, hogy az isteni törvények ellenére és túlságos büntetések dacára is, szenvedélyeiket ne kövessék.”

Midőn ő, ki történetesen nem volt Londonban, a főpapok felmentését hallá, dühösen ismétlé: annál rosszabb nekik, annál rosszabb.

Július 30-án, az esküdszék felmentő ítéletének napján, a pártok összeesküvő főnökei titkos jegyekkel aláírt levelet küldöttek orániai Vilmoshoz,¹⁷ kérvén őt, hogy a vallás és alkotmány védelmére jöjjön seregeivel Angliába.

Vilmos Torbaynál kikötött. Nem volt szükség ütközetekre, hogy győzzön. Az egész nemzet hozzá csatlakozék, és egy vér nélküli forradalom után, mely a szabadságot visszaállítá, Anglia történetében új korszak nyílt meg.

II. Jakab jellemzéséből csak még egy főbb vonást hagyék említetlenül, mely ízlésére vonatkozik.

Álljon az itt zárpontként.

Ő rideg mérséklete s komoly magatartása mellett is, Macaulay megjegyzése szerint, szintúgy a női bájak varázsa alatt állott, mint élénkebb és szeretetreméltóbb testvérei. A szépséget, miben oly kitűnők voltak Károly nőkegyencei, Jakab nem kívánta meg. Palmer Borbála, Gwyn Eleonóra és Guerouaille Luiz koruk legszebb asszonyai közé tartoztak. Jakab, fiatal korában, Hyde Anna jelentéktelen vonásaiért áldozta föl szabadságát, szállt le rangján alól, s vont magára családja neheztelését. S az udvar nagy meglepetésére, nem szép nejétől egy még kevésbé szép szerető, Churchill Arabella, csábítá el. Második nejének, bár húsz évvel ifjabb volt nála, és nem éppen kellemetlen arcú és alakú, gyakran vala oka panaszkodni állhatatlansága miatt. Tilos viszonyai közt azonban legmélyebb vonzalom fűzte őt Sedley Katalinhoz...

¹⁷ Jakab leányának, Máriának férjéhez (K. Zs.)

S Katalin maga elbámult erős szenvedélyén. „Csak nem szépségem miatt szeret, mondá, hiszen láthatja, hogy szép nem vagyok; nem is elmésségem miatt, mert nincs annyi esze e részben, hogy azt észrevegye.”

Igen sajnálom, hogy helyszűke miatt bírálatomat Vilmos jellemének közlése nélkül kell bevégeznem; de úgy hiszem, az eddigiekből is olvasóim rég meggyőződtek, miként Macaulay fényes tulajdonai közt tán legragyogóbb vagy legalább legérdekesebb, az egyénítés.

Még hátra volna a fordításról szólanom.

Azonban eziránt az első füzet megjelenése óta határozott véleménye van a közönségnek.

A fordítás oly szabatos, oly művészi, oly hű és mégis egészen magyar, hogy Macaulay irányának minden szépségei hiány nélkül, egyenkint átadva vannak nemzetünknek, s úgy élvezhetjük, mint a brit az eredetiből.

1853

MANLIUS SINISTER

Történeti dráma öt felvonásban. Írta Jókai Mór

A színműirodalom nevezeteseb terményeit - melyek nálunk különben is oly ritkák - az ítésznek nem lehet, nem szabad csak fél figyelemre méltatni és kötelmi dicséretekkel vagy indokolatlan gáncsokkal kísélni.

Ti virágzó nemzeti színházat akartok, ti nagy fontosságot letek e kérdésben.

Jól van.

De a nemzeti színházra nem elég az épület maga, akárhogy reparáltassék, tágíttassék, tétessék kényelmesebbé és díszíttessék föl.

A pallér, a festő, a kárpitozó - minden anyagszerével és ügyességével együtt - nem fog titeket soha valódi nemzeti színházzal ellátni.

S még a nagy dotáció sem - melynek varázshatalmát ezen kiválólag anyagi világban elvitatni vagy csekélyleni dőreség volna.

A gyönyörű hangú és tökéletes iskolájú énekesnők, kik a magyar szöveget is betanulják, Terpszikhoré tündérkéi, kik utánozhatlan táncaikkal leigéznek, a jól ellátott *orchestre*, mely nemcsak kedves, könnyű olasz operákban remekel, de egy Cherubini, Mozart és Haydn örök szépségű, tiszta, gyermetes műveit is oly szabatosan adja, mint Aubernek vagy Halevynek egyenetlen, regényes, kontrasztokkal játszó és fantasztikus darabjait, szóval, a nagy énekesnő, táncosnő és az európai fővárosokhoz méltó hangászkar pénzáldozatok által könnyen megszerezethetik, s páholyokból vagy zártszékekről mennybe ragadhat - azonban, bármit mondj, ezzel még nincs virágzó nemzeti színházad.

Sokat nyertél általok; de nem a fő célra nézve.

S valóban félsiker még az is, ha jeles előadó színészeid népetlen vagy csak kivételes esetekben megtelt padok előtt játszanak, és többnyire fordított színműveket; mert az eredetiek száma s belértéke csekély.

Hasztalan veszed kezedbe Janin Gyula „Irodalmi almanachját,” hogy felkiálthass: „íme, amennyi hatásos darab a párizsi színpadokon adaték, az majd mind megfordult a mi nemzeti színpadunkon is!” Mert e tény igaz ugyan - de virágzó nemzeti színházra nem mutat, s nem is ad közeli reményt.

Míg a közönség állandó részvéte nem kíséri a magyar színműirodalmat, s míg e színműirodalom művészi értéke által nem csábítja a közönséget még inkább a színházba, mint a patriotizmusra vonatkozó fogalmak, addig ne higgyük, hogy nekünk a szó teljes értelmében nemzeti színházunk van.

Azért hoztam fel ezen éppen nem új eszmét, mert belőle a drámaíró választmányra és még inkább ítészeinkre nézve elidézhetlen kötelelességek folynak.

Több szigorra van szükségünk az eredeti színművek irányában, mint amennyit eddig gyakorlánk; mert minden silány darab, mely színpadra cipeltetik, s azért, mert eredeti, kíméletben részesül, a máris idegenkedő közönségben bizodalmatlanságot támaszt, részvétlenséget ápol.

Ez a kérdés egyik oldala.

A másik kellemesebb, bár nem könnyebb.

Élénken ki kell emelni a jobb, az életre méltóbb daraboknak erényeit és hibáit. Alaposan kell bírálni, sokszor eléhozni művészi beccsel bíró színműveinket, s a napisajtóban vitatkozni, a polémiaiáig vitatkozni szükség fölöttök.

Ez támaszt részvétet a közönségben, s támaszt munkássági ösztönt, de komoly megfontolást is az írókban.

Mindenütt, hol a színműirodalom előhaladásban van, ott valamely jeles mű eseménynek tekintetik a kritikusok és a közönség által, s mert a sajtó bonckés alá veszi, a társalgótermek szintén nem unják bírálgatni.

Manlius Sinister, kétségtelen gyarlóságai mellett is, zajt támasztott volna még a külföldi színpadokon is.

Ezt azon író társaim számára jegyzem meg, kik semmit nem akarnak benne találni.

Csalódhatom, de úgy hiszem: a közönségnek, mely tapsokkal fogadá, inkább van igaza, mint nekik.

Manlius Sinister történeti dráma.

Tárgya Gibbonból van merítve.

S hogy olvasóim tájékozhatják magukat a költő alkotási tehetségére nézve, közleni fogom a nyersanyagot, mely rendelkezése alatt volt.

Gibbon szerint Carinus imperátor, ki a gallusok elleni harcban elég személyes bátorságot mutatott, mihelyt a hatalmat átvette, a főváros feslett élvei közé merült. Kéjenccé lőn ízlés nélkül, s bár a hiúságra fogékony, a becsültetés iránt közönyös. Szelíd és mégis kegyetlen volt. Gyűlölte azokat, kik homályos sorsára emlékezhetek, vagy mostani magaviseletét olcsárolhatták. A szenátorok iránt különösen gőgös és zsarnoki volt, s gyakran monda, hogy szándéka birtokaikat a római nép közt felosztani. Palotája táncosok, énekesnők, kéjhölgyek s a bűn és eszeveszettség gyűlhelye volt. A söpredék közül választá kegyeltjeit s az állam főhivatalnokait. Kapuőrjét Róma kormányzójává tette, s kerítőiből consult is nevezett ki. Titkára, minthogy minden kézvonalt jól tudott utánozni, feloldá a rest császárt az aláírás alkalmatlan terhe alól. Carinus egyetlen érdeme, melyet a történész följegyzett, a költő által megénekelt azon szokatlan fény volt, mellyel a színház, circus és amphitheatrum játékait innepelte. E hiú pazarlás a római népet bámulattal s elragadtatással tölte el. A legidősb polgárok, kik Aurelius meg Probus diadalmeneteit és Fülöp császár *saecularis* innepeit látták, megvallák, hogy Carinus több látványt és nagyobb pompát bírt elévarázsolni. - Míg azonban ő a nép ujjongása, az udvaroncok hízelgése és a költők tömjénnyezése által elkábítva örökös mámorban élt, az ellencsászár, Diocletian, az ázsiai legiók élén közelgetett. Ekkor Carinustól az udvaroncok a szerencsével együtt elpártoltak. A szenátorokra nem támaszkodhatott, a nép hajlama a vetélytárshoz szegődött. Végre a mostani Nándorfehérvárhoz közel ütközetre került a dolog. Diocletian hadsorai áttörtetek. A győzelem Carinus részére hajlott; de egy tribun - Jókainál Manlius Sinister nevű -, kinek nőjét csábította el, a bosszúra alkalmas percet megragadta, s egyetlen csapással a házasságtörő vérében oltá el a polgári háború lángját.

Ennyi a históriai anyag.

S csak magára olyan, mihez hasonlót százával lehet találni.

De az idő, melybe áttétetünk, egy szempontnál fogva nagyon érdekes.

Carinus akkor uralkodott, midőn a paganizmus és a keresztyénség - azaz az akkori ó és új politikai, társadalmi és vallásos eszmék - még nagy ütközetekben nem mérték össze erejüket, még nem küzdöttek egymással a világalalom fölött. A keresztyénség csak titkos társulatokból

állott; a paganizmus pedig a közerkölcs, a közvélemény, a világnézet, a státushatalom, szóval minden volt.

Később - alig hatvan év múlva - a klubok opinója trónra ült Constantin személyében, s míg örök és magas eszméi által átalakítani akarta az erkölcsöket, a szociális viszonyokat és az államot, rendre annyira felosztata a régi világot, melyben minden fermentáció alá jött, hogy a barbároknak könnyű vala azt semmivé tenni, sokkal könnyebb, mint történhetett volna, a közaljasodás mellett is, a keresztyénség nélkül.

Tudjuk, hogy az ó-polgárisodás romjaiból századok eltelésével új és dicsőbb támadt.

Ezen ismert tényeket azért hoztam fel, mert említeni akarám, miként a legnagyobb drámai anyag, melyet az összes világtörténelemből kiragadni lehet, a keresztyénség és paganizmus küzdelme.

De egyénítése oly óriási nehézségekkel jár, hogy szívemből örvendek, ha a valódi talentumok által sem kísértetik meg.

Különben is a tág alapeszmék a híres költőket is absztrakciókra csábítják; míg a keskenyebbek által még a közép szerű elméknek sem lehetlen, színpad- és világismeret mellett, élvezhető műveket nyújtani.

Jókai ügyes tapintattal lelte a középutat meg.

Sophroniában, Mesembrius szenátor kisebbik leányában, a keresztyén érzésvilágot, az új hit erkölcsi fogalmait személyesítve látjuk.

Előttünk áll az alázatosság, türelem, hit, szeretet, átengedés, lemondás; de nem a vértanúknak szélső szigorával, mely minden más elemet felolvaszt és megszüntet.

Egy mártír nem drámai alak.

A szép Sophronia keresztyén, de római nő is, azon régi korból, midőn Virginius inkább saját kezével ölte meg leányát, mintsem azt Appius vad szenvedélyének átengedje, s midőn a szeplőtlenséget megvédni, még az élet árán is, nem volt szokatlan erény.

A keresztyénséggel - amint az egy némben érzésvilágában visszatükrözheti magát - szigorúan jellemzett vonásokkal van szembeállítva és éles összeütközésbe hozva az általános és mély romlottság, a teljes elaljasodás Carinus udvarában és a római életben, a haldokló s elvtelen ó-polgárisodás, mely erkölcsi súlypontjait elvesztette, mely csak az érzéki élvezekben talál még gyönyört, mely a nemesebb természeteket is előbb bűnökre s aztán életundorra kényszeríti.

Ezen művészi szembeállítás nem teszi Jókai drámájának alapeszméjét, hanem annak csak gyönyörű, bűbajos, költői szépségektől világló koloritját.

Mert a valódi alapeszme egy jogos, de túlfinomított bosszú, mely indokát tekintve általánosan emberi, természetes és költői; azonban *rafinírozottsága* által fölcsigázottá s romantikussá válik.

A történet lényege következő:

Sophroniát, Manlius Sinister jegyesét, a keresztyének titkos gyűlésén elfogják a liktorok, és börtönbe hurcolják. A kedves s angyalártatlan lánykára a vértanú halála vár, s ő sorsának elhordozására oly kész, amint csak kívánni lehet egy új tan proselytájától. Azonban a börtönajtó megnyílik, s az üldözés bérencei helyett Sophronia nővére, Glyceria lép be. Ez szabadítása végett jött. Fátyolát, ruhadarabjait veti rá, hogy az örök a menekvőt fel ne tartóztassák. Természetesen a nagylelkű cselnek eredménye Glyceria halála lett volna, s ezt ő maga hön óhajtja, mert atyja által, kinek életét a női erény árán mentette meg, gyűlöltetik; mert a viszonyok kényszerűsége által bűnökbe sodortaték, s az élvezek poharából igen sokszor kóstolt; s

mert már a divathölgyek közszerencsétlensége, hogy fásultság és életunalom környékezi. Glyceria, mint olvasóim könnyen képzelhetik, a rábeszélés minden eszközét igénybe vette, hogy Sophroniát menekvésre bírja; de Sophronia ily áron nem akar menekülni, s a megható és lélektani mozzanatokban gazdag párbeszéd Aevius poéta s egy csoport liktor megjelenése által szakíttatik félbe. Aevius nem lehetett ugyan valami híres költő, de, mint látszik, annál derekabb kerítő és tányérnyaló. Ő megígérte a blazírozott Carinusnak, hogy oly szép lányt hoz, ki benne erős szenvedélyt gerjeszteni lesz alkalmas, és most Sophroniának a börtönből a fertelem és orgiák dísztermébe kell menni. Glyceria, hogy védhesse ártatlanságát, titkon egy tört ad neki, s a keresztyén szűz, midőn a tivornya közé hurcoltatott, s Carinus fajtalan szándékát hallja, bár az öngyilkosra örök kárhozat vár, *mert római nő*, szívébe döfi a tört. Hullája az imperátori palotában félelmet gerjeszt, minthogy a halott család, mert Sophroniát Mesembrius, az apa, az erkölcstelen fővárostól távol, egy falusi villában tartotta, nem tudaték. Pedig azt ismerni és kiirtani kellett, hogy bosszút ne állhasson. Ez volt az udvaroncok véleménye s a császáré is. Elhatározott tehát közszemlére tenni ki a testet, hogy rokonai a halottlátáskor magukat elárulják. De Glyceria a szándékról értesült, s értesíté Manlius Sinistert. Ez tettetésre tökélt el magát és hízelt. Sophronia hullája előtt érzéketlen maradt, nem ismeré azt ... és mosolygott és tréfált. Kéjenc, aljas, nyomorult volt, s oly következetesen vitte a hízelt szerepét, mint Hamlet az örültét. Carinus kegyekkel halmazta, állandóan oldala mellett tartá; s ő akármikor bosszút állhatott volna Sophroniáért, de nem akart. Miért? Mert Carinust addig nem szándékozott megölni, míg ez önérzés nélkül, míg nyomorult, míg unatkozott, míg nem becsüli az életet. Majd, ha dicsvágy, hír, hadiszerencse környezi; majd, ha azon nagy szenvedélyek, melyek ájultságából fölrázzák az akaraterőt és életvággyal töltik be a lelket, Carinust is magasabbra emelik, mint amily nívón most áll - majd csak akkor veend rajta véres bosszút. Addig tűrni, várni fog. Ezt tűzte maga elé. Megtörténhetik, sőt valószínű is, hogy az ily *rafinírozott* bosszútervekre az alkalmas óra sohasem üt. De Manlius Sinisternek a szerencse kedvezett. Mert Carinust haddal támadja meg Diocletian, Carinus győz, s örvend a diadalnak. Ekkor az álarcot levető Manlius Sinister, Sophronia atyjának - ki Diocletian pártján volt - jelenlétében háromszor döfi kardját Carinusba. Mindenik döfésre egy-egy felvilágosítást ad tettéről, mely részint a darab szövegét bonyolítja ki, részint a cselekvő jellemét deríti fel, részint pedig a haldokló testi szenvedését lelkiekkal tetézi.

Mielőtt a dráma szerkezetére nézve véleményemet röviden elmondanám, zárjel közt kell említenem, hogy a színpadon a gyilkolás rosszabbul ütött ki, mint a papíron. Mert Manlius Sinister Carinusszal oly hosszasán és elő- s hátranyargalva küzdött, mint - bizonyos híres színész rendezése szerint - Macduff Macbethtel. Ennek az a rossz következménye volt, hogy a pajzscsattogás közt Manlius három felvilágosítását nem elég tisztán hallhatta a közönség, s ha hallotta is, azok oly koncentrált hatást nem okoztak, minőre az író számított. Aztán a színpadon Manlius a harmadik csapást már a földön heverő Carinus ellen intézte, s úgyszólván lelketlen hullát döfött át. Ezen brutalitást, mely a közönségre ferdén hatott, az író szintén nem akará.

Mi a darab szervét illeti, az a romantikusok modorában készült.

Tiszta, szoros egységről szó sincs benne.

Egész *modern* természetű.

Hat, magával ragad, megindít, de az egyes mozzanatoknál inkább, mint az egésznek fejlődése által.

Tablókra van szakítva, s gyakran csak vázoltnak látszik.

E vád azonban figyelmesebb áttekintés után részint sokat veszt erejéből, részint pedig a szerzőről színházunkra hárul.

Jókai ti. szerentül változtatta a darab színhelyét s kivált a későbbi felvonásokban. Néha egyetlen jelenet után változás került elé és megint változás.

Ez tapintatlanság volt.

Mit színházunk azon Párizsból kölcsönzött reformja, hogy minden csekély változást - egy szék vagy asztalka kihordásáig - a belső függöny leeresztése maszkíroz, még érezhetőbbé tőn. Mert a hosszú időközök miatt kihűltek a nézők, s feledék a benyomást, melyet a mű okozott; míg másfelül inkább észrevették a cselekvény szakadozottságát, sőt azt ott is hitték létezni, hol nem volt.

Továbbá Jókai éppen a hatás legfelső fokozatán melodramai eszközök, díszítvények és látványok használatára engedte magát csábítani, talán Carinus jellemének hűbb visszaadásaért. Behozta a balett-táncosnőket, hogy addig foglalkodtassák a nézők szemeit és érzékeit, míg szívek annyira lecsillapul, míg részvétők annyira szétoszlik, míg a költői illúzió úgy elpárolog, míg oly szórakozottakká lesznek, hogy az öngyilkos Sophronia földrehullását csupán egy balettfigurának tekintendik, mely a szegény keresztyén lány szemérmes öltözéke miatt még csak nem is festői, nem is idegengerlő.

Pedig a szomorújáték egész ereje abban fekszik, hogy a néző ne vezettessék félre a darab célján kívül eső hatások által, s a fokokonként emelkedő drámai érdeket ne zavarja meg semmi betolakodott idegen elem.

A látványokat, ha nélkülök el nem lehetünk, alkalmazzuk kezdetben, midőn még a hatás jelleme nincs kifejlődve.

Egészen más törvényeket követ e részben az opera, s még az oly természetű színmű is, mely csak melodramai légymeleg légkörben él és hat.

De tán igen hosszúra nyúlt bírálatom, s jó lesz mind a dicséretekből, mind a gáncsokból valamit máskorra hagyni. Különben is *Manlius Sinister* nem mindennapi becsű mű, és rövid idő múlva két közönség fogja bírni: ti. a színpadi s olvasó.

Még csak azt említem, hogy színészeink kitűnően jól megtanulták szerepeiket, s Jókainé nagy művészettel játszott.

1853

ARANY TOLDI-JA

1

Ki volt Toldi Miklós, mikor élt, és mit tett?

Gyakran gondolkodtam ezen én magamban,
Keveset olvasok róla krónikában.

Mondhatnám Ilosvai szerint.

Mindenesetre felötlő, hogy történetíróink e névről mélyen hallgatnak.

Sőt úgy látszik, miként még a XVI. század közepén is már igen kevés ének s költői elbeszélés keringett Toldiról, s a fennmaradtakban is csak egy része volt a nép ajkain élő hős tetteinek közölve.

Legalább ide céloz Ilosvai, midőn mondja:

Mostan emlékezem az elmúlt időkről,
Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról,
Ő nagy erejéről, jó vitézségéről;
Csuda, hogy mindeddig sem emlékeztünk erről.

S midőn panasolja:

Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban.

Irodalmunk történeteinek legkitűnőbb bűvára, Toldy Ferenc, Toldi Miklós létezését is kétségbe vonja.

Idézem, hogy kiindulási pontul használhassam, az *ő egyetemi előadásaiból* a következő sorokat:

„A Toldi Miklós mondája sokkal bensőbben van a magyar népköltéssel összekötve és sokkal jelentősebb, hogysen pusztá megérintésével beérjük. Toldi Miklós korát illetőleg, Ilosvai szerint, ki e mondatát a XVI. században dolgozta ki, Toldi Miklós Róbert Károly és Lajos királyok alatt élt volna; Rádai Pál idejében, ki 1677-ben született, s a Toldi-mondát fészkeben, Nógrádban, ismerte, a hős már Mátyás király korába volt áttéve, s ennek hősei közé iktatva; így ismerte Dugonics is a múlt században. A história ez érdekes alakról mélyen hallgat. Én abban egy, *a magyar őskorból vagy éppen eleink mítoszából fennmaradt töredéket vélek fölismerni, melyben az a Toldi, kire utóbb a „Miklós” keresztyén név tapadt, a testi erő és ügyesség, a bátorság és szívbeli derékség képviselője volt, körülbelül mint a helléneknél (Héraklész), föníciaiaknál, indoknál stb. is tiszteltettek ily magánéleti hősök, kikkel jellemben a mi Toldink meglepőleg egyezik. - E monda aztán a nép emlékezetében századról századra hol csonkult, hol bővült, sőt a változott hitnézettel maga is átalakult, s hovatovább újabb s újabb korba tétetett.*”

Megvallom, nem szeretek Toldy Ferenc barátommal irodalmi történeteinkre vonatkozó kérdésekben meghasonlani; mert ekkor mindig valószínűbb, hogy én tévedtem.

De mégsem hallgathatok el néhány igénytelen észrevételt.

Érjenek, mennyit érhetnek.

Toldy Ferencet azon elméletre, hogy a Toldi-monda a magyar *őskorból* vagy *éppen eleink mítoszából* szállott volna reánk, természetesen nem történelmi nyomok vezették; mert itt adatokról szó sem lehet.

Őt e sajátos nézetre, mint látszik, főleg következő ok csábította: Toldy tudta, hogy mind a hellénekénél, mind a föníciaiaknál, perzsáknál, indoknál s több más népeknél a *mítoszba* átment s vallásos tisztelet tárgya volt egy-egy hős, ki rendkívüli testi ereje s csodálatos kalandjai által népeket ragadott bámulatra, s a későbbi nemzedékek képzelődését is hatalmasan izgatta. E hős a hellénekénél Héraklésznek nevezetett, a perzsáknál Rustemnek, s más helyen más nevet hordott. De a mondakör, mely viselt dolgaikról a hitregékbe olvadt, bírt némely közös jellemvonással, s bírtak azon egyéni tulajdonok is, melyekkel a különböző népek Héraklészei felruházva valának. Miből aztán némi hihetőséggel lehetett gyanítani, miként egyfelől a mondakör közös forrásból támadt, s ment néptől néphez át, másfelől az, kinek nevéhez kapcsolódott, mindenütt csak *szimbolikus*, nem pedig létező egyén volt; vagy ha létezett is, nevén kívül majd mindent, tetteket és jellemet, egymástól távol lakó népeknek költői s vallásos emelkedettségétől nyert ingyen ajándékul.

Toldy Ferenc az ily szimbolikus hősökkel, az ily Héraklésszel kezdé összemérni a mi jó Toldi Miklósunkat, s közte és amazok közt hasonlatosságokat fedezvén föl, letörlé róla a keresztyén Miklós nevet, s átköltözteté őt a pogány magyar korba, mit csupa következeteségből is tennie kellett, ha a Toldi-mondakör a görög, vagyis inkább az eredetileg ázsiai mondakörhöz lényegesen hasonlítana.

De éppen itt van a bökkenő.

Én előbbször azt sem igen hiszem, miként az indoktól a görögökig ama különböző nevű Herkuleseknek, kik mitológiai alakokká váltak, mondakörei oly meglepően egyeznének, miként közforrásból származásuk kétségtelen legyen.

Azonban hagyjuk ezt vitatás nélkül. Mert a fő kérdés ez: van-e a Toldi-mondakörben csak annyi közös családvonás is, amennyit a hitregi Herkulesében találunk?

Lássuk!

Amazoknál már a születésnél vagy a bölcsőnél kezdődik a rendkívüli, a csodás, mintegy előjelül a fénynek és dicsőségnek, mely életüket körülsugározza. *Rustemet* a griffmadár növelte föllegekig erő szirten; Héraklész még a bölcsőben fojtott meg kígyókat.

És Toldi Miklós?

Erős vastag gyermek Tholdi kicsin korában -

verseli róla Ilosvai; mit örömet elhiszünk, de csak akkor bámulnánk, ha az egészséges gyerekek általában nem volnának köpcösek.

A Herkules-mondakör hőse mindenütt groteszk alakú csodalényektől - melyek emberi és állati vegyületből voltak szerkesztve, vagy pedig úgynevezett szörnyetegektől, melyek hellén földön iszonyú agyarakkal s torokkal bírtak, de a melegebb légű Ázsiában már tüzet is okádtak - menté meg az egész országot, s ezáltal emelkedett, hogy érthetőség végett anakronizmust használjak, történelmi magasságra.

Továbbá az ilyenmű hősmonda körében a *barang* játszik főszerepet. A hellén Héraklész a világ végéig ment, s útjának párkányát, a „ne továbbat” oszlop jelölé. Az ázsiai vagy afrikai Héraklésszel is hasonló vándorlásokkal tüntették ki magokat, s mindenütt, hol megfordultak, mozgás támadt, változások történtek. A barang pedig azért volt szükséges, mert a mondakör hőseit, miután az már helyi nevezetességgel bírt, világtörténelmi egyénné avatta.

S ugyan van-e a Toldi-mondakörben ezen közös családvonásból valami?

Az egész Toldi-mese *akrobatai* próbatétek félceletéből áll. Végre a héraklészi hitregék még a testi erő nyilvánításaira nézve is oly közös jellemmel vannak felruházva, mely egyedül a Toldi-mesében hiányzik.

Azok hőse ti. *erotikus* irányban is bámulatra ragadja a világot, s míg a hellén Héraklész durva kicsapongásaival szaporítja csodatéteit, a spirituálisabb szellemű India és Perzsia Héraklészei fiaikból s unokáikból nagy dandárokat alkottak, szétverni különböző hírneves királyok táborát.

Lehet, hogy tévedek; de úgy hiszem, miként alig van a középkornak egyetlen lovagregénye is, melynek hőse a héraklészi mondakörhöz s a hitregei tulajdonítványokhoz közelebb nem állana, mint éppen Toldi.

S az is különös, hogy Toldy Ferenc barátomat Toldi Miklós jellemében a következő tulajdonok *frappírozzák*: az *erő, bátorság, ügyesség és szívbeli derékség*. Ezekért hiszi őt Héraklészhez hasonlónak, s ennél fogva jelképes - szimbolikus - egyénnek.

Nem elegyedem Héraklész tulajdonainak vizsgálatába, de Toldi Miklós ügyességére nézve egyetlen monda sem létezik. Sőt a róla keringő adomák színezete reám azon benyomást teszi, hogy őt a nép inkább nehézkes, mint fürgé vagy leleményes egyéniségnek képzelte. Mi pedig szívbeli derékségét illeti, ha a nemeslelkűség s a legyőzöttek iránti irgalom teszi ezen erény fő alkatrészét, akkor a Toldi-mondakör, mint később ki fogom mutatni, e részben nem sok adatot nyújthatott Toldy Ferencnek.

Miután tehát nincs okunk itt ázsiai hitrege-töredékeket s Árpád táltosai által megénekelte szimbolikus hőst keresni, fennmarad a másik kérdés: hogy vajon egyetértsek-e Toldy Ferenc barátommal, ki legalább annyit akar velünk elhitetni, hogy a szóban forgó mondakör valószínűleg Nagy Lajos koránál is régibb eredetű, s az előbbi századokból vándorolt kezdetben Nagy Lajos, utóbb Mátyás udvarába?

Őszintén bevallom, hogy arról: vajon a két király közül melyiknek idejében keletkezett a Toldi-monda, semmi határozott nézetem sincs.

De másfelül nem vélhetem, miként létezését helyes tapintattal vissza lehessen vinni őskorunkba vagy csak a XI-XII. századba is.

Hol talál az én tisztelt barátom a középidő ezen szakából reánk szállott verseskrónikákat, költői elbeszéléseket s mondákat, melyekben az erejéről és vitézségéről bámult hős vallásos színezetű tettekkel ne fénylenék? *Artus* király asztalkörének és a sz. *Grál* szövetségének bajnokai kardjokat s láncsájokat keresztyéni célokért is működtették. *Garin le Loherain* és mások a medencét keresék, melybe Krisztus vére s verítéke hullott; *Perceval* sok kaland után meglegelte azt. És nem volt a viaskodó s öklelő monda-hősök közt senki, ki legalább egy elrablott apácát ne szabadított volna meg.

De ellenvetheti Toldy Ferenc barátom, hogy az akkori magyarok gondolkozásmódjába s így népmondáiba is kevesebb vallásos színezet vegyült, mint a többi európai nemzetekébe.

Jól van!

Keressünk tehát más ismertetőjeleket.

Kétségtelen, hogy a középidő ezen századainak mondaköreiben a kalandorok találkoztak egy-egy varázslóval, jóssal vagy boszorkánnyal, s ha fiatalok voltak, megszerette őket egy-egy kedves tündérnő, mint *Argirust Ilona*, s *Ogiert* a hasonlíthatlan bűbájú *Morgana*. Mi pedig a kiválóan csak öklelő s buzogányforgató bajnokokat illeti, kik közé a jó Toldi Miklóst sorozzuk, ezek is bőven részesültek a csodákban. Óriásokkal gyűlt meg a bajuk, sárkányokkal kelle megküzdeni - hisz a Báthory-család ősei is ezt tették -, s még szerencse volt, ha valahol

bősz rémre nem akadtak, melyen a kard sem fogott, hanem csak vagy ima, vagy mágusi mondat, vagy talizmán.

Szóval: minden e korú mondakörben kellett fantasztikus elemnek lenni.

S tudjuk, hogy most is a nép az oly mesét, mely „hol volt, hol nem volt”-on és „élt egyszer”-en kezdődik, s mely régi, igen régi eredetű, örökké csodákon fonja át.

Miért történik hát, hogy mindezek dacára a Toldi-mondakör oly kiémedt, oly józan, és semmi babonás, káprázatos, fantasztikus, természetfölötti téren nem mozog?

A sok forgatás és áttétel miatt lehámlott róla, ami csak rajta összázadi volt - jegyezhetné meg valaki.

Ez olyforma felelet volna, mintha egy ritkaságtárban szomszédom így szólana: íme, itt én egy régi kést vélek fölismerni, melynek csak nyele és vasa új.

Most már továbbhaladva, még két tételt bátorkodom állítani. *Először*: Toldi Miklós ahelyett, hogy csak jelképes személy volt volna, oly határozott *egyediséggel* bírt, hogy *másodszor*: épp ennél fogva a tetteiről keringő mondakört a nép nem olvaszhatta egészen saját szellemébe, s költészetével nem alakíthatá át teljesen. Fönnmaradtak némely jellemvonások Toldiból, melyeket a nép, úgy látszik, emlékezetébe véselt, s eszményítés nélkül szállított hozzánk, s tulajdoníttatnak neki oly tények, melyek annyira ellenkeznek a nép költői felfogásával, hogy történelmi adatoknak tekinthetők.

Legyen szabad részletekbe ereszkednem.

Toldi pályája gyilkosságon kezdődik.

Említetik, hogy rá Györgynek, az idősb testvérnek:

nagy haragja vala,
Szerető szolgáját mert megölte vala.

Ezért a törvény kezébe volt esendő, s hogy büntetését kikerülje, mint Ilosvai verseli:

... réten, nádon Miklós bujdosik vala.

A felhozott gyilkolás magában még nem népietlen!

De a motiváció kihagyása már az. Mert a magyar fajt ismerő tudja, hogy az életben és a mondákban a népnél könnyen nyer kegyelmet, ki verekedés közt valakit föbe talál ütni; ha szintén az összekapás csupa hetykeségből történt is, s csak azon kérdést dönté el: hogy ki a legény a csárdában? Azonban bár a magyar az erő föltüntetéseért sokat hajlandó elnézni, iszonyodik a gyilkolás minden oly nemétől, mely a harag fellobbanásán kívül eső, mely számított, mely alattomos vagy anyagi érdekből eredt, s épp ezen könnyelműség és skrupulózis együtt okozza, hogy körülményesen szereti elbeszélni és akarja tudni az egész tény folyamatát.

A népköltészet bizonyosan leírta volna Toldi gyilkosságát, mégpedig úgy, hogy az *történetesnek* üssön ki.

S midőn csak mint tényt említi, látszik, miként azt nem teremté, de biográfiai töredékként őrizte meg a feledéstől.

Aztán Toldi életének vázlata sem tisztán népköltészeti.

Egy - mint gyanítható - középsorsú nemesnek nagyobbik fia apród a király udvarában s később levante; de a kisebbik, Miklós, bérese közt s mezei munkában nő fel. Óriási testi ereje bámulatra ragadja a cselédeket s a Nagyfalú mellett átutazó katonákat. De Miklós

minden herkuleskedése mellett - mint sok más kemény fickó - alkalmasint örökre a csép és kasza mellett maradt volna, ha gyilkossága földönfutóvá nem teszi. Így azonban néhány kaland után, melyek közül egy sem vonatkozik ereje kitüntetésén kívül másra, Buda várába téved, hol a király udvarában a szakácsokat ételért szolgálja, szennyes fazékakat mos, nagy kondérokban a Dunáról vizet hord, de egyszersmind, midőn a vitézek rudat hánynak, ő is a konyhából odaballag, s ezen erőgyakorlatban mindig legyőzi a többieket. Mi végre a király figyelmét magára vonja, s így kisül, hogy Miklós az akkor távollevő Toldi Györgynek atyjafia, s gyilkosságért bujdosott el hazulról. Ekkor a király:

Tholdi Györgynek írá mint hű szolgájának:
Kegyelem megvolna öccsének, Miklósnak.

S inté a családot, hogy az erős fiút ne tartsák otthon, hanem adják katonának. Úgy is történt. Miklós csakhamar párbajban legyőz egy híres cseh bajnokot:

Király azért ötet fejéhez választá,
És tizenkét lóra néki hópénzt adata.

Itt kezdődék fényesebb pályája.

Toldi tekintetre emelkedik, s késő vénségeig nagy párbajokat vív. Ő három éven kívül, melyeket Kassán töltött, mindig a király udvarában és kegyében van; de semmi oly vállalatra nincs alkalmazva, mely magasabb lelki tehetséget igényelne, s mely az eseményekre befolyna.

Végre pedig meghal Nagyfaluban, mint kiszolgált *atléta*.

Ha e vázlatot vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy az kezdetben a legnagyobb mértékben népies.

A kisebbik fiú mellőztetik, hátratétetik, gondoskodás nélkül nő fel; de dacára ezen igaztalanságnak, övé a szerencse. Saját emberségén emelkedik magasra, megszégyeníti bátyját, dicsőséget arat s irigylésre méltó. Aztán hírének alapja az, mi kizárólag népies, a vitézség, mégpedig főleg a testi erőn nyugvó.

Más véleményben vagyok Toldi későbbi pályájáról.

A népköltészet, ha semmi korlát közé nincs szorítva, ha szabad szárnyakon röpköd, hőst, kinek vitézségéről mondanak történeteket, nem szereti egy helyhez kötni, s mindig csak *egyénekkel* állítani szembe. Mert az idegen világ és a nagy tömegek elleni harc, az ismeretlen szituációk, a csodálatos viszonyok, az egyénnek a sokadalommal való küzdése annyi ingerrel hat a nép gyermekre fantáziájára, hogy hősmeséibe legkönnyebben ezen elemeket vegyíti. S hogy Toldinál ilyest nem használt, elég jele, miként közvetlen adatok által gátoltaték, melyek a mondák keletkezésekor még frissek s nem a homályos régiségből átszállongók voltak. Különben Toldi, azon idő szerint, melyben költeték, egyedül vert volna szét görög, tatár vagy török csapatokat, s bejárta volna az ellenség földjét, mégpedig *geniális* földtani pontatlansággal, mely *János Vitéz* kalandjait oly népies színezetűvé teszi.

De mellőzve ezeket, kétségtelen, hogy Toldi élményei közül olyakat szemelhetünk ki, melyek népietlenségnek, s oly jellemvonásoknak, melyek tisztán egyediek.

Toldinak nincs hajlama a szerelemre, hozzá egy nő sem vonzódik. Már ennyi is a nép hősmondáiban szokatlan.

Hát még mit véljünk egyetlen *gáláns* kalandjáról, mely a feledéstől megőrizteték?

Idézem Ilosvait szóról szóra. Vitézünk bizonyos fiatal özvegyért gerjedez, de:

Vala okossága az tisztességes asszonynak,
Izenetét elűné Tholdi Miklósnak,
Egy gazdag vacsorát készíté Tholdinak,
Vígán akar véle mulatni - írta annak.

Sőt minden házáit asszony felcifrázá,
Az ablakokat kárpitokkal bévoná,
Az egyik ablakra mely kárpitot vona,
Azon egy orosz lány arannyal írta vala.

Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
Az asszony kénálja hízelkedő szóval,
Tholdi csak ingében vetkezék azonnal,
Kezde ott ugrálni nagy maga-mutatással.

- Gyakorta hallottam - asszony néki monda,
Náladnál ugrásban nincs jobb ez világba;
Az én szerelmemért amaz orosz lányra,
Kérlek, ugordjál fel, az én kívánságomra.

Ottan Tholdi Miklós hátra iramadék,
Az asszony kedvéért egyet-kettőt ugrék,
Fene orosz lányra hamar felugordék,
Buda piacára Tholdi csördülést ugrék.

Csak nyaka nem szegék, igen bosszankodék;
Tholdi egy imegben ott künn pironkodék,
Az egy lakatoshoz bánattal bébotlék,
Az lakatgyártónak ezekről panaszkodék.

A népköltészet a fellengős mellett gyakran eltűri a *komikumot*, de a *groteszket* soha. Hősét néha furcsa helyzetekbe hozza ugyan; azonban belőle bohócot, kit okvetlenül lenevetni és kigúnyolni kelljen, nem csinál.

Ezen monda tehát megtörtént tényen épül.

Az egyéné s nem a költészeté.

Szintén egyéni jellemvonást látok a Duna-szigetén történt párbaj azon részletében is, midőn Toldi a legyőzött, térdén esdeklő cseh vitézt, ki váltságul minden vagyonát neki ígéri, kegyetlenül legyilkolja.

A nép, ha tömeggé alakulva kegyetlen szokott is lenni, egyénekké fölsozoltan, érzéseivel a gyöngé és rimánkodó mellett van, s undorodik attól, ki védelmetlent öl meg.

A népköltészet pedig, ha szabadon mozoghat, hőseit rettenetesnek, de nagylelkűnek is festi.

S általában a költészet akármely körbe emelkedjék föl, vagy akármely térszínre szálljon alá, oly kevésbé istenítheti a nemtelen vitézt, mint az idétlen gyávát, s ha az arabbal meggyilkoltatja a térdén kegyelemért esdőt, az a vérbosszúért van, mely magában is fellengős motívum-má fokoztathatik; *tárgyilagosan* pedig, mint p. o. az arab világnézetbe áthelyezve, erényként is tűnhetik föl.

Két nagy magyar költő írta le a Duna-szigeti párbajt: *Vörösmarty* és *Arany*. De az első a cseh rimánkodását mellőzé; a második művészi tapintattal kötötte azt az előbb megkegyelmezett cseh orgyilkolási kísérletével össze.

Mindenik tudta vagy sejté, hogy amit megváltoztatott, nem költemény, hanem száraz tény volt, oly feldolgozatlan anyag, mely a mondakörbe a sivár valóból tévedt.

Nem fonom tovább okoskodásaimat.

Mert a felhozott lélektani s népköltészeti észrevételekből is, mint hiszem, kiderül, miként *Toldy Ferenc* barátom legalább abban könnyen tévedhetett, hogy Toldi Miklós sohasem élt volna, s hogy a róla keringő mondakör őskori töredéknek volna tekinthető.

Ellenkezőre mutat minden jel.

A költészet oly közvetlenül vette át az életből Toldi tetteit, hogy a friss emlékezés miatt szabadon nem alakíthatott. A képzelődést zsibbasztotta az ismert tények terhe. Később a nép időnként szaporítja a Toldi-mondát a tettek nagyítása vagy új tények által.

Elsőre példa a Duna-szigeti párbajban a csolnak, melyet hősünk, Ilosvai szerint, a *vizen elbocsátott*; míg a szájhagyomány állítása után ítélve, egy lábigrással a szigettől a Duna-partig lökött.

A másikra felhozható, hogy Toldi az üdvözléskor úgy megszorítja versenytársa tenyerét, hogy a vaskesztyű összelapula, s kihasadozott a szerencsétlen cseh embernek minden ujja. Erről Ilosvai mit sem tud.

Végre történészeinknek Toldiróli hallgatását alkalmasint megmagyarázza e vasgyúrónak pusztán csak óriási erejére épült híre, melyet a hagyomány sem hozott kapcsolatba még a legkisebb hadjárattal is.

Mária Teréz uralkodása alatt Macskásy testőrtiszt szintén bámitó erővel bírt. Lovat emelt föl; karjaira, mint az erdélyi néphagyomány beszéli, inggallérul két malomkövet öltött, s mégis historikusaink róla nem emlékeznek. De e hallgatásból én nem merném következtetni, hogy Macskásy szimbolikus egyén volt, s tettei a héraklészi mondakörrel rokon eredetűek.

Ismerem unokáit; azonban ha nem ismerném is, történetíróink némasága miatt még nem mondanám öt hitregei alaknak, kinek soha sem csontja, sem bőre nem volt.

Felszólaltam, mert nem szeretem, ha mélyeszű itészek a jellemzetes és kézzel tapintható monda-alakokat eszményképekké akarják vékonyítani, hogy majd aztán a költők azokból jól markírozott egyének helyett ködben lebegő lényeket teremtsenek.

Istennek hála! Arany *bona fide* hiszi, miként Toldi Miklós nem jellény, sőt azt is, hogy a kemény férfiú Nagy Lajos korában élt, s ezen hitnek sokat köszönhetünk.

2

Arany a Toldi-hagyománynak csak az első részét adja.

Beszélyét azon ponton fejezi be, midőn a Duna-szigetén viadal után hősünket Nagy Lajos maga mellé veszi, mondván:

Királyi fejemhez választalak téged
S mán kezdve tizenkét lóra jár hópénzed.

E kitüntetés után kezdődik Toldinak udvari és lovagi élete. Cifra, aranyos élet, teli dicsőséggel! De hagyjuk azt most. Ne siessünk a harcjátékhoz, hol a barátruhába öltözött Toldi a hetyke olasz bajnokot kopójával a nyeregből „messze földre” veti, s címerét megvédé jó Magyarországnak. Ne nézzük, midőn ő, hol-hol nem, botjával úgy megfenyegeti a Nagy Lajossal ellenes római császárt és a többi tizenegy fejedelmet, hogy mindenik rögtön felpattan

székéről, és fejet hajt a magyar királynak, kinek méltóságát ily erős férfiú óvja.¹⁸ Térjünk a költővel a szerény Nagyfaluba, hol a Toldi-mondakör kezdődik. Nincs miért a poros utcán végigmennünk. Mert

Gyepszálon fejrlik Toldi Lőrinc háza;
Háta megett annak nagy gyümölcskert zöldel
Mely fölérne holmi alföldi erdővel.
Kertre nyílik a ház egyik ajtócskája;
Ott van Toldinének a hálósobája;
Rozmarin bokor van gyászos ablakában.

A rozmarin alkalmasint a hű özvegyiséget jelenti, mely csendes félrevonultságot óhajt, nem keres tarka vigalmakat, s egyszerű élményei közt mindig szívesen várt vendég a visszaemlékezés, ha szintén könnyező szemmel lép is be.

De igen nagy költői szabadságot vettünk magunknak, midőn már a hálószoa ablakán a rozmarin bokrot is megláttuk; holott még csak a falu szélén vagyunk, az udvarháznak átellenében. S minő zaj hat fülünkig? Mily sürgés-forgás az eresz előtt és a tág udvaron!

Tán kigyúlt a ház is, úgy füstöl a kémény,
Nagy kolonc köszönget a kút méla gémén.
A malac-nép sí-rí; borjú, bárány béget;
Aprómarha-nyáj közt van szörnyű ítélet.

.....

Mit jelent e hű-hó gyászos özvegy-házban,
Hol a dínom-dánom régen volt szokásban?
Toldi Lőrincnének most van-é a torja?
Vagy menyegzőjének hozta így a sorja?
Tán megunta gyászos özvegyisége ágyát,
S másnak adta élte fonnyadó virágát?

Nincs halotti tora Toldi Lőrincnének,
Napja sem derült fel új menyegzőjének;
Másért sütnék-főznek, másért lakomáznak:
György van itthon, *első szülötte a háznak.*

Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája,
Kincse volt temérdek, s arra büszke mája,
Sok nemes vitéze, fegyveres szolgája,
Sok nyerítő méné, nagy sereg kutyája.

Látogatni jött most negyvened magával,
Renyhe sáska népnék pusztító fajával,
És a kész haszonnak egy felét fölenni,
Más felét magának tarsolyába tenni.

Már ennyiből is ismerjük az elsőszülöttet, s azt is tudjuk, hogy ma Toldi Lőrincné hazánál idilli csendet hasztalan keresnénk. Ki van sarkából forgatva az egész egyszerű életrend.

A fehérchseléd közt a beteg se lomha:
Holmi kis vásárnál népesebb a konyha.

¹⁸ A császár, kire - a mese szerint - néphősünk jól ráijesztett, alighanem a luxenburgi IV. Károly volt; vagy, mihelyt a nógrádi hagyományok nyomán Toldit Mátyás udvarába vezetjük, akkor bizonyosan III. Friedrich. Az első esetben hihetőleg Brünn, a másodikban Prága a cselekvény helye. (K. Zs.)

De hol van a kisebbik fiú, Miklós? Bencét, a hű szolgát talán látjuk a sokaságban vén csontjaival izegni-mozogni. Most rudas csebet visz egy pozsgás leányzóval; majd a válunál a Bimbó és Lombár helyett idegen szolgák lovait itatja. Ő lehet vagy más is: ki tudná? Hisz a régi magyar házaknál sok öreg cseléd van. És az eresz alól a pítvarba talán özvegy Toldi Lőrincné ment be.

Sovány is, halvány is volt az ábrázatja!

De hol késik Miklós? Miért nincs a családünnepe? Dél van. A mezei munka is pihen. Hol leljük meg őt? Forduljunk a falutól a határra. Hátha a parasztok közt és úri kezekhez nem illő dolog mellett feltaláljuk a második szülöttet. Menjünk.

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta;
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyéryi zöld hely nagy határ mezőben.

Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolga
Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga;
Hej, pedig üresen, vagy félig rakottan,
Nagy szénás szekerek álldogálnak ottan.

Ösztövért kútágas, hórihorgas gémmel
Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel,
Óriás szunyognak képzelné valaki,
Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.

Válunál az ökrök szomjasan delelnek,
Bögölyök hadával háborúra kelnek:
De felült Lackó a béresek nyakára,
Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Egy, csak egy legény van talpon a vidéken,
Meddig a szem ellát, puszta földön, égen...

... Széles országútra messze, messze bámul,
Mintha más mezőkre vágyna e határrul...

Szép öcsém, miért állsz ott a nap tűzében?
Ládd, a többi horkol boglya hűvösében;
Nyelvel a kuvasz is, földre hengeredve,
S a világért sincs most egerészni kedve:

Vagy sohasem láttál olyan forgó szelet,
Mint az, aki mindjárt megbirkózik veled,
És az utat nyalja sebesen haladva,
Mintha füstokádó nagy kémény szaladna?

Nem is, nem is azt a forgószelet nézi,
Mely a hamvas utat véges-végig méri:
Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél,
Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél.

És amint sereg kél szürke por ködéből,
Úgy kel a sohajtás a fiú szivéből;
Aztán csak néz, csak néz előre hajolva,
Mintha szive-lelke a szemében volna.

„Szép magyar leventék, aranyos vitézek,
Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek.
Merre, meddig mentek? Harcra? Háborúba?
Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?
Mentek-é tatárra? mentek-é törökre,
Nekik jóéjszakát mondani örökre?
Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék,
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!”

Ezen vágyó ifjú, ki előre hajoltan és méla bámulattal néz Laczfi vajda kevély dandárára, nem lehet más, mint a Toldi-ház ifjabb sarja, az elhanyagolt Miklós, kinek óriási erejéről a molnár-legények és béresek annyit mesélnek. Most is nehéz szálfá reng araszos vállán:

Pedig még legénytoll sem pehelyzik állán.

A nyalka, deli huszárok közelednek. Elül lovagol a vezér.

Délcegen megüli sárga paripáját,
Sok nehéz aranyhím terheli ruháját.

Már Miklós felé fordul:

„Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?”

Toldinak e szó szívébe nyilallik:

„Hm, paraszt én!” emígy füstölög magában,
„Hát ki volna úr más széles e határban?...”
„Én paraszt? én?” - Amit még e szóhoz gondolt,
Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt.
Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
Mint csekély botocskát, véginél ragadja;
Hosszan, egyenesen tartja félkezével,
Mutatván az utat, hol Budára tér el.

Az egész had meg van lepve Miklós ereje által, s mindenik mond neki valami nyájasat vagy szépet.

Egyik így szól: „Bajtárs! mért nem jössz csatára?
Ily legénynek, mint te, ott van ám nagy ára!”
Másik szánva mondja: „Szép öcsém, be nagy kár,
Hogy apád paraszt volt s te is az maradtál.”

Sajnálom, hogy a szép pusztát hamar el kell hagynunk! Örömmel megnéztem volna én azt, midőn *Lackó* a munkások nyakára nem ül fel, midőn a kaszák messze pengenek, vagy a fürge lányok dalolva aratnak, midőn a nagy rónán a délibáb teríti tündér-képeit szét, vagy a hideg szél süvölt, és a sűrű ködből csak félig merül ki az ügető betyár, háta mögött farkas, feje fölött holló. De félek, hogy többé a nagyfalusi mezőn nem lesz alkalmam megfordulni. Miért vezetne még oda a költő? Hisz Toldi Miklós alig látta a délceg katonákat, már érezte a hivatásvágyat, melynek nem lehet ellenállani, és szégyelli a helyzetet, melyben eddig élt. A kocka már el van vetve. Ő, ha rendkívül erős ragaszkodás nem köti, a legelső alkalomkor szakítani fog viszonyaival, és szerencsés, ha oly véletlen jön közbe, mely minden visszatartóztató okot egyszerre legyőz; mert ő és Nagyfalu többé együvé nem férnek. Amit mondék, tiszta igazság. De kísérjük most Miklóst haza.

Anyja éppen utána akart küldeni, ha a nagyobbik fiú nem ellenzette volna. Így pedig hívatlan toppan be. Szíve égő katlan.

Belsejét még most is fúrja és faragja
Szégyenítő búja, búsító haragja.

Mégis, mindamellett - mily Isten csodája! -
Egy zokszót sem ejt ki Toldi Györgyre szája:
Lelke gyűlölségén erőt vesz valami,
Valami - nem tudom én azt kimondani.

Amint látja Györgyöt hirtelen, váratlan,
Karja ölelésre nyílik akaratlan;
De az eltaszítja testvérét magától,
Göggösen fordul el jó atyafiától.

A szegény anyának könny tolul szemébe,
Köszivü fiának sírva lép elébe,
Reszkető ajakkal, keze fejét gyúrván
Ott reménykedik, de György korholja durván:

„Úgy anyám! kecsegtess ölbeli ebedet,
Ójad fúvó szélből drága gyermekedet;
Mártsad tejbe-vajba, mit se kímélj tőle,
Majd derék fajankó válik úgy belőle.

Most van a dandárja réten a munkának,
De foga nem fűlik ahhoz e gazdának;
Mint kopó, megérzi a zsíros ebédet,
S tövel-heggyel össze hagyja a cselédet.”

.....
„Átok és hazugság minden ige szájban!
Egy betű való sincs, Toldi György, a vádban.
Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette,
Úgy szeressen Isten, ahogy engemet te!

.....
Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek,
Nem bánom én, igen, akár ma elmegyek;
Száz mérföld a világ, erre is, arra is:
Nem bánom én, igen, elmegyek én ma is.

De ami az enyém, azt elviszem innét:
Add ki, bátya, tüstént ami engem illet;
Add ki a jussomat: *pénzt, paripát, fegyvert*;
Azontúl - az Isten áldjon minden embert.”

„Itt a juss, kölk; ne mondd, hogy ki nem adtam!”
György kiált és arcul csapja, szintúgy csattan.

Miklós iszonyú haragra gyullad; de midőn hátráló bátyját éppen megrohanja, az anya közbeveti magát. S bánthatja-e többé hősünk azt, kit a szeretett anya teste fed? Nem. Leereszté bosszuló karját.

S mintha most ocsúdnék forró-hideg lázból,
Tántorogva ment ki az apai házból.

Leült az udvar szélén egy malomköre, fejét a térdin tenyerébe hajtá, és zokogott magában.

Azalatt benn ebédelnek, mégpedig a készülletekből ítélve, hosszasan, s egy-két órának alkalmasint el kellett telnie, midőn György az eresz alatt karszékbe ül, s meglátván öccsét, vitézeinek kiáltja:

„Hé fiúk! amott ül egy tűzok magában,
Orrát szárnya alá dugta nagy buvában;
Gunnyaszt, vagy dög is már? lássuk, fölrepül-e?
Meg kell a palánkot döngetni körül!”

Mint kutyák közé ha nyulfiat lökének,
Kaptak a beszéden a szilaj legények.

És a döngetés elkezdődék a derék bátya teljes meglepődésére.

Túrte Miklós, túrte, ameddig túrhette,
Azzal állta bosszút, hogy csak föl sem vette; ...

De midőn egy dárda válla csontját érte,
Iszonyatosképen megharagutt érte.
S melyen ült, a malomkő-darabot fogta,
Toldi György bosszantó népe közé dobta.

Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?
Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?

Éppen ez a kérdés. S fájdalom: midőn kérdenünk kell, hogy hol állanak meg bösz haragunk következményei, rendszerint bizonyosabban lép elé a szerencsétlenség, mint midőn hideg számítással akarjuk azt fölidézni!

A malomkő egy nemes vitézt zúzott össze. Miklós bolyongásnak indult.

Bujdosik az éren, bujdosik a nádon,
Nincs, hová lehajtsa fejét a világon.
Hasztalan kereste a magánosságot,
Mert beteg lelkének nem lelt orvosságot.

És mint a toportyán, ha juhász kergette,
Magát egy kiszáradt nagy nádasba vette;
Ott is azt susogta a nád minden szála:
Széles e világon nincsen árva nála.

Eddig kísértük őt; most pedig pihenjünk meg, s elmélkedjünk egy keveset azon élményekről, melyeknek tanúi voltunk.

A népmonda Toldija - s említém, mily okból - oly gyilkosság miatt vette nyakába a világot, mely miután motívumait nem ismerjük, a lélektan meghamisíthatlan törvényei szerint ellene fordítja szívünket, s azon hangulatba helyez, hogy bár bámuljuk vitézségét, magát az egyént valóságos költői érdekekkel nem kísérhetjük, s annál kevésbé, mentől makacsabban követi őt a szerencse, dicsőség és kedélycsend, s mentől kevesebb meg hasonlást látunk lelkiismerete s a közbecsültetés közt.

Hasztalan mondjátok: régen történt az egész, s akkor olyan volt a világ. Mert mi most olvassuk, s mostani erkölcsi fogalmainkhoz mérjük.

Általában a művészetnek legritkábban sikerül azt kivívni, hogy az olvasónak *objektív* lelkiismerete legyen. Sőt némely kérdésben ezt tennie nem szabad, és lehetetlen is.

Arany, mint valódi költő, finom erkölcsi érzékkel bír. Az ő Toldija oly körülmények közt s oly módon oltja ki egy nemes vitéz életét, hogy ha e gyilkosság történetes nem volna is, a legnagyobb mértékben menthetőnek látszanék.

A gyűlölet az ingerlőre hárul; részvétünk Miklós mellett marad. Szánjuk őt, mert meg hasonlításba jött, nem kedélyével, a törvényekkel. Szeretnők, hogy jól rejtőzzék, hogy fedje üldözői

elől köd és homály; sőt haragunk az ellen fordulna, ki nyomára vezetné a bosszuló igazságot. Még többet mondok: állítanák Toldit ma nép-zsüri elé, és beszélne el bátyja régibb bánásmódját s a gúnyt és brutalitást, mely a bűntényt eléidézé: a zsüri hihetőleg feloldaná a vád alól. Kivált, ha fényre derülne, amit Miklós az *elsőszülött* általi üldöztetés okának vélt, midőn mondá:

„Forr epéd, hogy más is *márt veled egy tálba*,
Vesztenél, ha tudnál, egy vizes kanálba.”

Mindenesetre kétségen kívüli, miként a büntető törvényeknek csak politikai oldala fordulhatna Miklós ellen, s ha neki a szelídítő körülmények teljes betudása mellett valamennyire lakolni kellene is, az csupán példaadásért történhetnék, hogy ti. mások a menthető gyilkosság fenyítésén tanulják meg: még inkább óvni magokat a nem is menthetőtől.

Miután Arany ennyire kiengesztelte erkölcsi fogalmainkat hőse iránt, kit részvétünkkel kell kísérnünk már, még örömeinkre válik magunkat objektíve is a tényállásba helyezni. Azaz szeretjük, miként Toldi Miklósnak kedves egy tőlünk távol fekvő kor világnézellete, azon koré, melyben az élet olcsóbb volt; s valamint az állam nem lépett a gyilkos ellen föl, ha a halott rokona vagy védura nem emelt vádat; szintúgy a királynak joga vala az *előleges* megkegyelmezésre is, mely jelenleg csak a politikai bűnöknel használtathatik.

A művész kielégíté szívünket, s ezáltal ura képzelődésünknek. Ha ő kevesebb ügyességgel motiválta volna Toldi tettét, akkor fellázadna érzésünk, midőn ez a nádasba rejtőzvé, a magány kiémesztő csendje közt is, a lélekmarkosítás helyett, az elhagyottság fájdalmát érzi. Akkor megrovandó volna e vers:

Ott is azt susogta a nád minden szála:
Széles e világon nincsen *árvább* nála -

mert a nád csak a bűnről és iszonyról susoghatna. Míg ellenben így művészileg szép és mélyen lélektani a szél-nesznek az anyai szem elől eltávozott ifjú kedélyére hatása.

Viszont ha Arany csupán egy hajszálnyival inkább motiválta volna Toldi gyilkosságát, akkor a beszély kifejlődésének árt vala. Mert egészen fölöslegesnek tartanók Lajos király megkegyelmezését, miután a büntulajdonítás árnyéka sem foroghatott volna fenn, s a szigor elengedése a teljes ártatlanságnak jogsérelme.

A gyilkosságróli mondának kezelése még más oldalról is tanúsítja Arany különösen finom tapintatát. Szerinte Toldi nem azért bujdosik el, mintha a büntetés elől futna. Ez hősünk elhárításánál csak mellékszerepet játszik. A fölgerjesztett hírvágy után jött a katasztróf, mely a különben is előbb-utóbb bekövetkezendő távozást új indokok által sietteté.

S mily jellemző indokok!

Ő távozik a családháztól, mert mint mondja:

„Nem remélem, hogy itt maradásom legyen
György miá, kit Isten akárhová tegyen;
Végre még gyilkosa lennék, attól félek...
Nem! az sosem leszek - arról nem beszélek -”

De vannak eszmék, melyekre aki egyszer gondolni talált, ösztönileg iszonyodni fog az alkalmától, midőn újra azokra gondolhatna. Jobb ily esetben kilépni a bűvös körből, hol a bűz ötletek könnyen teremnek, s előbb a képzelődést, utóbb a szívet vadítják el.

A másik ok egy gyermeteg és nemes színezetű bosszúvágy.

„Felmegyek Budára bajnok katonának,
Mutatok valamit ottan a királynak,
Olyat, ami nem lesz bátyám szégyenére,
Sőt irígység miatt megszakad a lépe.”

Így szól Toldi. S mily érzetmélység van azon motívumban, melyet anyjának a következő szavakban izen meg:

„Mondd meg ezt, jó Bence, az édesanyámnak:
Gyászba borult mostan csillaga fiának:
Egykorig nem látja, még nem is hall róla;
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.

De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint midőn az ember elrejtezik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,
Csodálatos dolgot hallani felőle.

Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a csecsszopó is álmélkodik rajta:
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.”

Mielőtt Miklós útra indulna, még éjjel meglátogatja anyját, ki iránti szeretete egyedüli visszatartóztató erő, mely a katasztróf közbejötté nélkül még sokáig ellensúlyozhatta volna a hír- és dicsőségvágy kecsegtetéseit. Ez alkalommal a két megölt farkast, melyeket vállán hozott haza, György nyitva levő hálósobájába vitte, és az ágy szélire helyezé:

Igy beszélve nékik: „tente, tente szépen:
A testvérbátyátok fekszik itten épen.”

A perc, melyben ezen groteszk bosszú eszébe ötlött, démoni természetű volt. Az örök aludtak; György magára vala:

Egy marokszorítás - s ha száz lelke volna,
Mégis elhallgatna, többet nem horkolna.

De minden ily eszme csak gyors fellegárnyként vonulhatott át Toldi kedélyén. Mert a költő művészi érzéke nem hagyott neki időt ott lázas képzelgésekbe merülni, hol György - ki mihelyt Budára ér, ha addig el nem vesztheté, törvény előtt fogná öccsét vádolni - még mindig horkolva alszik, s egy marokszorításra nyöször nélkül halna meg. Toldit a rossz testvér ágya mellől uralkodó érzése, a gyermeki szeretet, rögtön a kesergő anya hálósobájába ragadta. De a búcsú is az özvegy és fia közt hamar félbeszakad a kutyák ugatása által, melyek az udvarba hozott farkast megszaglák, s üvöltéseikkel a cselédeket ébresztgetik. Miklós távozik:

„Áldjon meg! áldjon meg!” - anyja eddig mondta,
Hogy ki áldjon? vagy kit? azt csak úgy gondolta.
Tudta, hogy az, aki a szívet vizsgálja,
Minden kívánságát benne megtalálja.

A VII. énekig terjed Miklósnak Nagyfalun mulatása, mely Arany költői beszélyének expozícióját teszi.

Minden nagyobb lélektani mozzanatot közöltem, hogy láthassák olvasóim, mily korrekt Arany az indokolásban és a mese szövésében. Nála a legkisebb tény is kiszámított, összefüggő, hat a bonyolításra vagy kifejtésre.

Ereje emelkedik a cselekvény haladásával, s valamint munkájában fölösleges, úgy bágyadt és elhanyagolt sincs.

Pedig mennyi akadállyal nem kellett a Toldi-mondakör alakításánál küzdeni! Vessünk erre is egy tekintetet.

3

Ilosvainak Toldi *jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való históriája*, melyet a ponyva-irodalom tartott mindmáig életben, igazán szólva, szellemtelen s hivatás nélkül írt mű. A jó iskolamester vagy mi, a hősről keringő mondákat regesztrálja, de csak töredékesen, s az időrend iránt is, melyet szeme előtt kívánt tartani, igen nagy zavarral. Az ő kezéből minden összefüggés és viszonyos szükségesség nélküli anyagot veszünk át, adomaszerűen elregélve. Egyébiránt, mint fönnebb kimutattam, maga a nép is, életirati adatokat s költeményeket vegyesen szállított Toldi felől ivadékról ivadékra, anélkül, hogy költészete által egy egésszé vagy csak összefüggő részekké is olvasztotta volna azokat. S én csupán Toldy Ferenc barátom kedvéért s mintegy pajtáságból tartottam meg a Toldi-adomákra nézve a *mondakör* címet, mert bennök annyi organikus élet sincs, hogy ily címet érdemelhessenek.

Aranynak ezen vasvillával egybehányt töredékekből, melyek inkább balladákra látszottak alkalmasoknak, kelle költői beszélyt alkotnia. A kútfő, melyből merített, Ilosvai volt, s csak mellékesen a szájhagyomány, mely egyébiránt Nógrád megyében, hol, mint rebesgetik, fészke van, sem lehet fölötte számos.

És költőnk, ki a művészi kompozíció bűbajos titkát bírja, a szétszórt s idom nélküli részeket kerek egésszé tudta átvarázsolni, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelen meg. Beszélyéből a legcsekélyebbnek látszó történetet sem lehet kihagyni anélkül, hogy a mese fejlődésében hézag ne támadjon, és a motívumok szerkezete szét ne bomoljék.

Arany úgynevezett epizódokat nem használ; noha az eposztól kezdve a verses vagy prózai regényig az epizód eléadó költészeteink semmi neméből sincs kitiltva, s néha még a kisebb novellákba is beszövetik.

A tizenkét ének, melyek Toldi első kalandjait festik, s hogy regényes kifejezéssel éljek: hősrünk lovaggá üttetéséig terjed, külön egy-egy bezárt cselekvényt tüntet elénk, de lélektani fonalaikat átviszi a következőbe, annak *többször* fő motívumává válik, vagy legalább lényegesen hat a mese továbbfejlesztésére, s az egész kompozíció összhangzásába felolvad, legkisebb aránytalanságot sem okozva.

Magok a tájképek és természeti jelenetek is, melyeket szerzőnk annyi virtuozitással rajzol, nemcsak azon ígézetért teremtvék, mellyel kedélyünkre és képzelődésünkre hatnak, de közvetlen céljuk is van: mert vagy szükséges rámai a költő alakjainak,¹⁹ vagy a cselekvény kima-radhatlan színhelyei,²⁰ vagy motívumok²¹ bekövetkező tényekre, vagy végre a cselekvénybe olvadnak fel, s cselekvényekké válnak.

¹⁹ Mint a nagyfalui határ, hol míg a nap rekkenőn süt, míg az ökrök a válunál a nagy szárazság miatt szomjaznak, míg a szénásszekerek félig rakottan álldogálnak, s az eltikkadt napszamosok a boglyák alatt hortyognak, Toldi egy óriási szál fát tartva áll a nap tüzeiben egy keresztúton, s a széles láthatárba mélyed. (K. Zs.)

²⁰ Mint viszont a nagyfalui nádas. (K. Zs.)

²¹ Mint a szigeti párbajnál a Duna tükre, mely a cseh megöletését idézi elő s Toldi életét védi. (K. Zs.)

Az utolsóra szép példa a következő: Miklós elbúcsúzván anyjától, egész éjjel vándorol.

És midőn a hajnal a homályt elverte,
Magát egy sivatag pusztaságban lelte,
Ki volt *útitársa* a kietlen pusztán?
A *nap* ment utána a kék égen úszván:
Elérte, elhagyta; otthagya magában,
A barátságtalan nedves éjszakában.

Háromszor hagyá el. Negyedik nap, délben,
Nagy hegyek lebegtek délibáb vizében:
Bámult Miklós, mert ő olyat sosem látott,
A hegyet bámulta, nem a délibábot.

Sietett, sietett, ámbár vala fáradt;
Estenden meglátta a budai várat;
S még nem ment le a nap, midőn odaére
Híres nevezetes Rákos mezejére.

Rákosnak mezője tőszomszédos Pesttel,
Pest alatt ért össze utasunk az *esttel*.
Találkoztak pedig egy temető mellett,
Temetőben új sír dombja sötétellett.

Általában Arany kompozíciója oly számított s mégis mesterkéeltség nélküli, oly népies s mégis művészien tiszta, oly takarékos s mégis teljes, hogy e tekintetben szépirodalmunk semmi terménye azzal a versenyt ki nem állhatja.

S engem itt nemcsak az lep meg, amit ő Ilosvaitól átvéve egy tökélyes egésszé alakított, de az is, amit, bár kész anyagként ajánlkozték, költői beszélyéből egészen kizárt. Mert e kihagyások szintűgy bizonyosságai öntudatos és ítészi felfogásának, szintűgy jelölik a lángésznek a hideg áttekintésseli szövetségét.

Az expozíció hibátlan szervezete önként hozta magával a tökélyes megoldást is. Mert Arany Toldijában csak egy *intrigue* van, s az ilynemű munkáknál természetes, hogy a végkifejlődésnek minden föltételei a cselekvény jól kiszámított *megindításától* függenek.

Csak röviden beszélem el tehát a közbenső tényeket, melyek a mese befejezését előidézték.

Olvasóim közül senki sem kételkedhetett, miként György bátya sietni fog Budára testvére gyilkosságát följelenteni, s miután gyűlölségének fő oka volt, mert „más is márt vele egy tálba”, könnyen sejdíthetők, hogy egyúttal törekvendik az elbujdosott vagyonát is kezére keríteni.

Úgy is történt. A ravasz rókák ügyességével mondá el a királynak Miklós régi betyárságait és újabb bűnét.

De a furfang mentül teljesebb akar lenni, annál könnyebben vétetik az eszes ember által észre. Ezt már sokszor tapasztalhattuk, s most világismeretünket György még egy szép adattal gyarapítja. Ő ti., mert becsültetni vágyott, mint feladó is az érzékenyt játszotta, kinek szívét hasogatja a szomorú történet elbeszélése:

„Jaj! hogy ily panaszra kell nyitnom a számat,
Megölé némelynap szerető szolgámat...”
Monda György és nyögve egy kőszentre borult;
A király ránézett s képe *elkomorult*.

Nagy Lajosnak, mint bölcs uralkodónak, rögtön föl kellett ötleni, hogy miért beszéli hát el éppen neki, ki az ország *legfelsőbb bírója*, a bűnt, ha az azt elkövető testvért csakugyan

sajnálja? Ezen észrevétel nemzé kétségkívül az első gyanút, mely már jellemet nyert akkor, midőn a király arca elborult, látván György vonásain, mozdulatain és modorán elég fájdalmat, mit színleni hamar lehet, de szemeiben nem látván a könnycseppet, mely a keservnek nehezen utánozható jele.

Ily előzmény után képzelhetni, hogy a király György minden tettét rögtön megtudta, mihelyt tőle Miklósról vonatkozólag e szavakat hallá:

„Neki már világ és törvény szerint vége,
Jól tudom, rám nézne földi öröksége:
El is foglalhatnám, elvehetnem joggal,
Hogyha úgy akarnék bánni a dologgal.
De azt mondaná majd egyik avagy másik,
Toldi György az öccse birtokára vágyik.
Lám ni! azt a háztól világra zavarta,
Aztán fogta, minden földét elfoglalta.

Pedig Isten mentsen, hogy így elfoglaljam,
S a világ bosszantó rágalmait halljam!
Aztán meg ki áll jól, hogy reám nem törne,
S elvett birtokáért öcsém meg nem ölne.

Ezt én nem akarom és nem is tanácsos,
Hanem im letésem széked zsámolyához:
Hogy ki legméltóbb rá, felséged tudhatja,
Királyi adomány-képen annak adja.”

Nagy Lajos Corvin Mátyás szarkasztikus nedélyével válaszolá:

„Öcséd örökségét, jól van, elfogadom,
S rá te vagy legméltóbb, tehát néked adom:
Olyan feltétellel adom pedig néked,
Hogyha holnap a cseh bajnokot kivégzed.
Vár fokára tűzöd a levágott fejet:
Úgy nyered királyi függő pecsétemet.”

György a meglepetés miatt hosszasan nem bírt szóhoz jutni, s minthogy ismerte magát és a csehet, szomorúan felelé:

„Mondom: nekem nem kell az öcsém vagyona,
Én lemondtam róla, lelkemet ne nyomja.”

A király kezében maradt tehát a birtok, melynek elnyerhetéseért a nagyobbik testvér annyi éven át üldözte a kisebbiket. Hogy ily kifejlés nagyon afficiálta György barátunkat, természetes.

Míg a várban ez történik, Miklós is közelít Pesthez. Éppen alkonyodni kezdett, midőn a város temetője mellett ballagva, gyászruhába öltözött nőt lát, ki két kőkeresztnél jajgatott, s kinek vonalai az ő anyjáiéhoz hasonlanak. Mi kell több, hogy hősünk rendkívül érdekeltessék a kesergő által? Hozzá megy tehát, tudakolja siralma okát, s értesül, hogy a gyászos özvegy két vitéz gyermekét aznap temette el, s hogy mindkettőt a híres cseh bajvivó ölte meg.

„... ne legyen nekem az Isten Istenem,
Ha bosszút nem állok érettök a csehen!”

mondá ekkor Toldi; hisz

„özvegy édesanyám van nekem is otthon,
Tudom én sajnálni a jó özvegyasszonyt.”

Szép, nemes, gyönyörű indokokon nyugvó ígéret, melyet Toldi tőn, csakhogy kérdés: egészen tőle függ-e teljesíthetése?

Hősünk az életet még nem ismerte, de aznap éjjel már kezdé tanulmányozni. Amint ti. Pestre ért, hirtelen nagy lárma támad. Egy, a vágóhídról szabadult bika fut a keskeny utcán.

Bömböl és sikangat, és a vért szagolja,
Mely füléből ömlik s szügyét végig folyja.

Alig lehet elevenebb, hübb és erős vonásai mellett is *bombaszt* nélkülbb eléadást képzelni, mint e kaland rajza.

Toldi a bikát:

Vágószékre voná két szarvánál fogva,
A mészárosokat előkiáltotta,
Nagy-sokára el is jöttek azok osztán,
Erős köteleket és pányvákat hozván.

Vitézségének eredménye volt, hogy egy darab májat löktek elébe, s nem engedék a vágószínen magát ki is pihenni.

„Ez hát a jutalma száz meg száz életnek,
Hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek -”

gondolá és a májat a földön hagyta, honnan csakhamar egy éhes kutya elcsente.

„Hát nekem ... hol lesz már tűzhelyem?”

ez volt a másik reflexió, melyre a jó Miklóst, miután életét a tömegért kockázá, díjul megtanította a komor való.

A félelem és veszélytől menekült nép becsukta ajtóit, ablakait, s aludni ment. Ő pedig az utcán maradt.

S hányféle dolog nem jutott eszébe! A pesti holdvilágos éj, mely a nagyfalusi búcsú-éjhez hasonlított, csakhogy az később viharossá lőn, míg ez csendes, méla és hideg; az otthon kesergő anya és a temetőben rívó özvegy, ki sötét szemeivel és sovány, sápadt arcával Toldi Lőrinc özvegyének szakasztott képmása; végre még saját elhagyott állapotja, mely most sem üt attól el, midőn beljebb vonult a nádasba, hogy egy keveset pihenessen.

Az elhagyatás érzése utoljára arra figyelmezteté Miklóst, miképp másnap már fogadása szerint párbajt kell vívnia egy fényesen öltözött lovaggal. S ekkor töprenkedni kezdett:

Hol vagyon paizsom, páncélom, fegyverem?
Fog-e a cseh bajnok szembeszállni velem? -
Oh! bizony mit sem hajt a cseh bajnok énrám,
Kinevet, kigúnyol és félvállról néz rám.
Vagy talán hozzá még közel sem bocsátnak,
„Félre innen, rongyos!” mondják, ha meglátnak.

Toldit e gondolat nagyon elbúsítá, de míg sóhajtva tévelygett az utcákon:

Meg-megállt, szemét a föld felé meresztve,
Mintha lába előtt valamit keresne.

Hirtelen eszébe jutott, hogy a gyászruhás nő fiainak bizonyosan volt fegyvere s páncéla, melyet a párbajra tőle elkérhetne. A temetőkertbe siet tehát, hol az özvegyet már nem találta ugyan, azonban nem sok idő múlva az országúton egy lovast látott közelgeni, kiben Bencére, a Toldi-ház hű szolgájára ismert. Minden olvasó, ki Miklós anyját a búcsú-éjen látta, ki áldásából csak egy ígét és későbbi zokogásából csak egy hangot hallott, meg volt győződve, hogy

e jó asszony, mihelyt szerét teheti, a becsületes Bencét tüstént fia után fogja indítani, mégpedig lóháton és pénzzel. Várakozásunk teljesült is, és hősrünk nem lehetett többé akadályozva a cseh *Mikolával*²² akár megbirkózni, akár lándzsát törni, akár pedig karddal vívni.

Említtem már, hogy Arany mily művészileg alakítja át a párbajróli mondát. Tehát egyenesen a befejezéshez térek.

A budai parton Nagy Lajos tiszta kék selyemsátora díszlett.

Egy öreg szék is volt a kellő közepén,
Fényes drágakővel kipitykézve szépen,
Nagy arany körmével a földet karmolta,
Mely bársony pokróccal szinte bé volt vonva.

A király teljes kíséretével s Magyarország fő uraival együtt várta a viadal sorsát, s midőn Margitszigeten a leeresztett arcrostélyú bajnok a csehet térdre ejté, a király bámulva kérdi:

„De ki az a bajnok? nem ösmered, Toldi?
Ki ismeri? Én nem tudom elgondolni;
Nincs egy jóraivaló vitéz országomban,
Akit ne ismerjek s nevét meg ne mondjam:
De ily erőt, mint amely van e vitézben,
Én nem tapasztaltam soha emberkézben;
Félek, nem magyar lesz; pedig nem lenne szép,
Ha más víná ki a magyar becsületét.

Egyébiránt, legyen magyar avvagy német,
Nagy csapástól menti meg a magyar népet;
El is veszi tőlem jutalmát gazdagon,
Toldi gyilkos öccse részét neki adom.”

Toldi György e szóra csak úgy hűle-fűle,
Szétnézett, hallja-e más is ökvíüle?
Összesúgtak-búgtak az úri emberek:
Hogy gyilkos öccse van, annak örültenek.

A cseh fejét ezután csakhamar a vasrostélyos felmutatá; Nagy Lajos pedig tizenkét aranyos vitézt küldött a győző elhozására. S midőn a zászlós sajka visszatére:

A király szólt: „Bajnok! nyisd fel sisakodat,
Mondd neved s mutassad vitézi arcodat.”

Térdre esett most a király lábainál
S így kezdette Miklós: „Oh felséges király!
Nem vagyok én bajnok, csak egy földönfutó,
Hogyan lettem azzá? tudj’ a mindentudó.

Magam sem tudom, hogy’ esém gyilkosságba,
S elzaklatott bátyám a széles világba:
Én meg idejöttem feladni tettemet,
S várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet.”

Ekkor a király, ki kéz alatt Toldi György minden ármányait kinyomoztatta, elbeszéli az országnagyoknak a történeteket, megkegyelmez Miklósnak, s a véráruló bátya birtokát is neki ígéri. De ez az idősb testvér osztályrészét nem fogadja el, sőt így szól:

²² Így hívja csehünket Ilosvai; de Vörösmarty a magyarosan hangzó nevet Jedekké változtatta. Arany meghagyá Mikolát. (K. Zs.)

„A magamé sem kell, legyen tied, bátya,
Teljék vele fösvény szived kívánsága.”

Csak annyit kér a királytól, hogy vegye be seregébe közvitéznek.

Nagy Lajos saját kardját ajándékozta a jó Miklósnak, s őt *királyi fejéhez választá*, tizenkét lóra járó hópénzzel.

Hősünknek a megindulás miatt nem akart nyelvére szó jönni.

És hogy örömében ne maradjon hiány,
Hogy beteljék mindaz, amit szíve kíván,

anyját látja meg az inneplő sokaság közt:

Elfelejtett mindent és futott elébe,
Kímélve szorítá páncélos ölébe.
Nem szólott egyik sem, nem sírt, nem nevetett,
Csak az öreg Bence rítt a hátok megett.

Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott,
Akkor könnyült szívvel Toldiné így szólott:
„Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom,
Csakhogy szép orcádat még egyszer láthatom;
Beh szép vagy! beh nagyon illel leventének!
Isten sem teremtett tégedet egyébnek.”

Miklós pedig monda: „Nem megjövendőltém,
Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem?
De nem köszönöm azt magam erejének:
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.”

Ritka író szorított annyi jellemző vonást ily kevés sorba.

Előbb látjuk a fiúi lángszeretetet, mely mindent feled, és a gyöngédséget, mely e feledés felső fokán is emlékszik, hogy ma inkább *kímélve* kell anyját keblére szorítani, mint máskor szokta.

Nyomban következik az anya és fiú néma és jeltelen örömének nagysága, mely a hátok megett álló szolga hangos zokogása s omló könnyei által emeltetik ki.

Végre a sírás megenyhíti szívöket, s ekkor Toldinéban a nőiség és anyai hiúság a leggyermetegebb s -igézőbb színben tűnik elé, midőn szeme, lelke, fia szépségével betelvén, legelső szavával ennek alakját, arcát dicséri.

Miklós pedig mit tesz? Őszintén kitárja jellemének legmélyebb vonását: az alázatosságot, mely a nyert babért isteni kegyelemnek tekinti.

Ha gascogne-i lovag szólt volna így, nyilatkozatában hunyászkodó dicsekvést lelnénk, mely annál követelőbb, minél többet hárint el magától, de Toldiban, a természet egyszerű gyermekében, ez oly szerénység, mely nem is sejti, hogy az.

Általában Arany az egyénítést nagy tökélyre vitte, s jól hozza fel Erdélyi, hogy: *nála a jellemek nem leíratnak, hanem cselekvésbe téve nyilatkoznak, drámaiabban, mint sok drámaírónál, ki mozdulatlan személyeiről bőven elmondhatja: milyenek, vagy őket bőven beszélteti, mert nem cselekszenek. S ez a drámai módja a jellemzésnek kiünteti e művet legtöbb költői*

beszélyek közt, s kölcsönöz neki oly élénkséget s friss mozgékonytságot, milyen a költemények e nemében ritkán tapasztalható.

Én az egész munkában a jellemrajzra nézve csak két sor ellen tehetek kifogást.

Toldi, midőn a király előtt áll, mint fönnebb láttuk, így szól hozzá:

„Én meg idejöttem *feladni tettemet*,
S várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet.”

Mi tudjuk, hogy Toldi nem ezért indult Nagyfaluból Budára. Az utazás alatt, sőt Pesten sem törte fejét ily szándokon, s egyáltalában nem is tőn a véletlen bűn az ő lelkiismeretére akkora hatást, mely miatt sürgetve ösztönöztetett volna e nemére a lojalitásnak. Következőleg vallo-mása csak az *à propos*-nak ügyes felhasználását tanúsítja. Ildomos fillentés az egész, melyet az ő helyzetében minden elmés lovag csalhatlanul elkövetett volna; de az Arany Toldijának őszinte és ravaszság nélküli jelleme nem hasonlít az *à propos*-kat felhasználni tudó lovagoké-hoz.

Befejezésül ismét idézethez folyamodom, miután annyira kifejezi nézetemet, hogy utolsó betűig aláírhatom.

„Vagy húsz éve - így szólt Erdélyi 1847-ben -, hogy kísérletek tétettek nálunk a népies elemet költészetünkbe fölvenni; s a kísérletek kétképpen hatottak üdvösen költői nyelvünk- és formáinkra s magára költészetünkre is: amennyiben ti. egyfelül a nyelvet eredeti sajátosságához visszavezetni segíté, formáinkat gazdagítá, s a költészetből a klasszikai gondolat-alakokat lassanként kiküszöbölte; másfelül pedig a művek némely új fajával vagy formáival: a népdallal, népregével és népi beszéllyel gazdagította; de túlbecslés nélkül állíthatni, hogy Kisfaludy Károlytól Petőfi Sándorig nem sikerült egy költőnek is a népiest oly tisztán tüntetni elé, mint Aranynak. Toldijában a népies jellem, részben és egészben, híven fenntartatott, s a költő virtuozitása éppen abban tűnik ki, hogy művének szálait a művészet kíváncsai szerint ily tökéletesen szőtte, anélkül, hogy a magasabb műveltségű költőnek s a művésznek kezei érezhető küljeleket hagynának.”

1854

MÉG NÉHÁNY SZÓ A TOLDI-RÓL

Irodalmunkra nézve nem lehetne örvendetesebb, mint azon hír megvalósulása, hogy Arany a Toldi-mondakörnek többi részét is dolgozat alá vette. A *Losonci Phoenix*-ben kiadott mutatvány feljogosít az említett hírt kétségtelen alappal bírónak hinnem.

Nem a lángeszű költő számára, mert ennek semmi szüksége tanácsomra, de egyedül a szépirodalom barátainak s mívelt olvasóközönségünknek figyelmeztetése végett legyen szabad a Toldi-mondakör szóban forgó részéről mint költői beszélyre való anyagról elmondani igénytelen nézeteimet. Hadd láthassák sokan a nehézségeket, melyekkel Arany diadalmasan fog küzdeni.

Toldi a királyi leventék sorába vétetvén, udvari és lovagi életet folytatott. Nagy Lajos fényes lakában volt szállása. A hatalmas Szécsi nádorral, az oligarcha Kont Miklóssal, a büszke Lackfiak- és Drugethekkal lovagolt, társalgott és *szolgált*. Hát még kik nem jártak-keltek a világhírű uralkodó körül! *Kazimir*, lengyel király, *Dusan* István szerviai cár, az osztrák *Albert*, a bajor *Fridrik* s mások. Tehát az európai legfelsőbb körök *élite*-je szüntelen találkozik a *nagyfalusi* erős suhancsal, kit Arany leírhatatlanul kedves öregje, a hű Bence, ezen csábító szavakkal akart otthon tartani:

„Itt hagynád sokféle kedves multságod?
Párjával malomba ki emelne zsákot?
A malomkövet ki öltené karjára
Molnárlegényeknek álmélkodására?”

Ennélfogva a Toldi-éneklő költői beszélynek a hős állása szerint fokenként emelkedettebbé kell válni, anélkül, hogy megszűnnék népies lenni. Továbbá Aranyak Nagy Lajost és egész körözetét, a fejedelmekkel s arisztokratákkal együtt, népies színezetben szükség föltüntetni, s mégis köztök és a folytonosan felküzdő Toldi közt nem enyésztetni el azon távolságot, melyet különböző míveltségök és múltjuk jelelt ki. Szóval: Toldi Miklósnak kell a népies egészben a *specifíce népiesnek* lenni. Nehéz, de rendkívül jutalmazó feladat.

Aztán a Toldi-mondakör második része sokkal csonkább és töredékesebb az elsőnél. Mintha azok, kik csodatetteit a nép közt terjesztették, ritkábban láthatták volna Miklóst a vár dísztermeiben, mint egykor a konyha körül, ritkábban az aranyos köntösű urak mellett, mint régen, midőn két öreg kondérral ment a Dunára vízért, s kipihenésül a közvitézekkel a várudvaron rudakat hányt, vagy pedig Nagyfaluban a jámbor szomszédok s az átutazó nyalka huszárok szemét-száját óriási erejének mivoltával elállította.

E hézagokat a költőnek kell betölteni. S így alkalmá nyílik Toldit nemcsak párviadalokban kiemelni, de vitézsége és kalandjai számára mindazon mezőt feltárni, melyben oly örömmel barangol a nép képzelődése.

Arany Toldija bizonyosan Nagy Lajost külföldre is követni fogja.

Hová? Lengyelországba-e vagy Olaszthonba? Mindkét út nagy csáberővel bír. Határozni nem merek, de azt sejtem, hogy csak az egyikre szánhatja el Toldi magát, ha nem akarja a költő művét, viselt dolgai által, szerfölött bonyolódottá és halmazottá tenni.

Menjünk más kérdésre. Toldi Miklóst a néphagyomány, hihetőleg életirati adatok nyomán, igen késő vénségre juttatá.

Azonban a népnek jobb emlékezőtehetsége volt a mesékre, mint a históriára, jobb az adomákra, mint a kronológiára nézve. Így történt, hogy hőse ugyanazon király uralkodása alatt teszi

erejének első és utolsó próbatétét le. A nép szerint Toldi húszéves korában ment az udvarba. Tegyük föl, miként odaérkezése rögtön a koronázás után történt, s végső megjelenése, midőn fehér szakállát az utcasuhancok gúnyolják, rögtön az illető király halála előtt. S ezen legkedvezőbb kiindulás szerint: mily eredményre jutunk? Arra, hogy Toldi, ha Nagy Lajos király alatt élt, a királynál csak négy évvel lévén idősb, már hatvanéves korában volt vénsége miatt packázások tárgya; ha pedig Mátyás alatt élt, a királynál csupán öt évvel lévén idősb, akkor öt éppen ötvenesztendőskorában érte volna e tragikus sors. Nemde kétségtelen tehát, miként Toldi aggkora az első esetben Zsigmond, a másodikban Ulászló királykodásában folyt le?

A balladairóknak nem volt szükségök e tényre figyelni.

Azonban aki Toldi egész mondakörét alkotja költői beszélyé, nem vénítheti a hőst anélkül, hogy az egész személyzetet s így a királyt is vele együtt ne vigye folytonosan tovább mind az években, mind az arc kinézésében, míg aztán végre Nagy Lajos alakjának rajzolásánál az olvasóközönség általános tudalmát kellene megsértenie.

Új kérdésre megyek át. A Toldi-mondakör, az első és második részt tekintve, szoros értelemben vett egységes feldolgozást kíván-e, vagy talán megelégszik azzal, ha a személy-egység körül úgy tömböztetnek a cselekmények, hogy valamint az első rész bevégzett egészszé kerekített ki, szintúgy a második rész is külön bevégzett egészszé öntessék a múlttali minden szorosabb összefüggés nélkül?

Én úgy vélekedem, hogy sokkal könnyebb és szintoly háládatos feladat a mese készítésében az utóbbik mód szerint járni el; azonban az első mód sem lehetlen, ámbár tömérdek gyakorlati nehézségeket gördít elé, miket azonban Arany csodálatra méltó technikájával legyőzhet.

Most már az egyes mondák meg szemlélésére térek.

Első monda a kacér delnöveli groteszk történet, midőn Toldi a festett oroszánra akarván dicsekvésből ugrani, az ablakon át az utcára bukik, s többé a légyottra bebocsáttatást sem nyer. Ehelyett, ha nem csalatkozom, azon jellemző adoma behozatala volna célszerű, melyet Szigligeti sikerült vígjáték anyagjává tett, s melynek *pointe*-ja, hogy Toldi, mikor választásra kerül a dolog, inkább lemond a szerelemről, mint kedvelt szakálláról.

Második a brünni vagy prágai királygyűlésen történt fenyegetődzés, mely hihetőleg hősünknek az utcán vagy magánkörben mondott káromkodásából puffadt oly óriási ténynyé. Meg kell vallani, hogy az ily amplificatio kedvenc szokása a népköltészetnek, nemcsak nálunk, de egész széles világon. Minden perzsa vagy ind hős bírt akkora tekintéllyel a világnagyok előtt, mint amennyi a brünni kalandban Toldira ruháztatik; sőt ez az erkölcsi színhelyen nem is csodásabb jelenet, mint fizikain az, midőn Toldi a Margitszigetről egy rúgással a pesti partra löki a csolnakot. S mégis van valami különbség a kettő közt, ti. a csolnak történeténél az amplificatióbani megütközés erőműtani és helyszíni ismeretektől függ, mi aránylag a népnél nem soknál zavarhatja meg a költői illúziót; míg ellenben tizenegy fejedelem hatalma most már a tömeg agyában is annyi erőt képvisel, amennyivel képzelődése többé alig tudja egy magánegyén hősiességét párhuzamba tenni. Ezen émedtség dacára is csakugyan idézhetne költői illúziót e kaland, ha a Toldi-mondák általában fantasztikus, tündéries és bámító alakúak volnának; mert ekkor a légkör, melynek bűvös kékjében mozog a cselekvény, előre megkészíti vala a fogékonyságot a mértékentúlira, az ámulatosra is. De éppen az a baj, hogy mint már megmutattam, a Toldi-mondakör egészben véve a néphagyományok szerint is igen józan és kápráztatások nélküli. Tehát János vitéz, ki a griffmadárt is megsarkantyúzta, és a tündérek s óriások közt otthon van, könnyen elkövethette vala a brünni kalandot; de Toldiról alig fognók képzelhetni.

Harmadik a németújvári bajviadal, melyet Vörösmarty két különböző mondából gyönyörűen állított össze. Ezt tennie szabadsága volt; mert neki úgysem kellett gazdáskodni, miután csak

egy ballada általi hatás volt szeme előtt, mit a legnagyobb mértékig el is ért. Arany, más lévén célja, aligha fogja koszorús elődét a fölvegyítésben követni. Egyébiránt a németújvári párbajt idegen szépségek nélkül is rendkívül érdekessé lehet tenni.

A *negyedik* és utolsó monda mindenik közt legjellemzőbb. A már kegyvesztett Toldit Kassáról a király Budára hivatja. Midőn az öreg bajnok a várba léptet föl, meglátják a hetyke ifjak, és gúnyolni kezdik. Egyik kérdi: Lisztes zsákok vertek-e fejedhez? A másik: Halpénz ütött-e álladon ki? A harmadik fehér lúdnak csúfolja. S nevetnek ezüst szakállán, fürtein, mindenekelőtt a szakállon, melyről elindulásakor monda, hogy szálanként kitépi, ha gyaláztatot hoz rá, de gyöngybe és aranyba foglaltatja az ellenkező esetben. S most e megaláztatás! Ki tűrné el a hetykék packázását? Toldi köntösujjával, melyben héttollú buzogánya vala, lesújtja, akit elérhet, s a várterembe lépvén vádat emel, s tanácsolja a királynak, hogy jobb lesz ha:

„Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csufolnák vitéz vén fejemet.”

Úgy hiszem, hogy a Kassára visszavonulás momentumánál lehetne azon időszakot kezdeni, midőn Mária lép trónra, s így a *negyedik monda* új világ, új szokások, új nézetek és új divathősök közé vezetné az elfeledett Toldit. Zsigmond király udvara a Nagy Lajosé után szépen fejezné be az egész képet.

Irodalmunk nemtője buzdítsa legkitűnőbb költőnket tárgya iránti ernyedetlen szeretetre, hogy mielőbb lehessünk szerencsések *Toldi* második kötetét olvashatni.

1854

KHELONISZ

Történeti dráma öt felvonásban. Írta Obernyik Károly

Közljük itt b. Kemény Zsigmond úrnak, mint a drámapíráló választmány tagjának, gróf Festetics Leó úrhoz mint a Nemzeti Színház intendánsához beadott, e darabra vonatkozó nézeteit, melyeket mi is osztunk.

(Divatcsarnok)

E műről sok dicséretet lehet mondani, s ami kedvezőtlen hozathatik föl ellene, annak is nem csekély része körülményeinkre és színházi közönségünkre róható.

A szerző gondolkodó fő, ki lélektani kísérletekkel szeret foglalkozni, s ki drámájában egy nehéz megoldású, de gyönyörű alapeszmével küzdött meg.

Khelonisz Leonidasz spártai királynak leánya és Kleombrot vezérnek neje - egyaránt hű, egyaránt szerető leány s feleség. Imádja atyját, imádja férjét. Szíve ragaszkodással és kötelesség-érzettel teli, s azon szerencsés helyzetben van, hogy azok által, kiket szeret, erénye szerint becsületes. Khelonisz az apának szeme fénye, a férjnek legdrágább kincse. Boldogságot érdemel, s boldogságban részesül. A becsületes apa és a becsületes férj oly gyöngédek iránta, hogy az ember meg sem foghatja: miként válhatik valaha a szende és elégült Kheloniszból tragikai alak, kit féltetni és megkönnyezni lesz kötelességünk.

Azonban csakhamar az apa és férj különböző jelleméből kimerül a kényszerűség, mely nem engedheti többé Kheloniszt a szerencséivel és elégültséggel frigyben élni.

Mert az

Apa, ti. Leonidasz, egy bon-vivant, olyan, minővel teli van és teli volt a világ. Az öregúr szereti a komfortot s gond nélküli életet. Nem torkos, nem iszákos ugyan, de a jó konyha, a finom bor, a szép zene, a tündéri tánc, kellemes benyomást tesznek kedélyére, s minthogy vidor vérmérsékű egyén, ünnepélyes alkalmakkor - vagy a jó kompánia kedvéért - néha egész éjjel is kész mulatni. Szóval: Leonidasz hasonlít az athéni, korinthetai, párizsi vagy pesti becsületes urakhoz, kik, mint illik, kerülnek ugyan minden skandált, de az ártatlan örömeknek tőlök kitelhető élvezetétől éppen nem idegenek; kik hajlott koruk miatt szerelmi kalandokba nem elegendnek, de a balett-táncosnót a lasciv-mozdulatoknál is gyönyörrel nézik, s nem csodálkoznak, ha fiaik tovább is mennek a nézésnél.

Ellenben a

Férj, ti. Kleombrot *spártai*, azaz oly férfi, ki csupán fekete levest, árpakását, sajtot és olajgyümölcsöt szeret enni, s azt is a *phiditiában*, hová a nők meg sem jelenhetnek, s hol a férfiaknak csak a politikáról és rövid, velős mondásokban szabad beszélni. Kleombrot mint telivér spártai gyűlöli a fényűzést s az élvezetet. Undorral fordul el a táncos- és énekesnőktől, Lykurg - divatból kiment - törvényeihez szabja magát, nem érti a tréfát, nem ízli a zamatos bort, apprehendál minden léhaságért, kerüli a meleg fürdöket, csak a vaspénzt akarja elvenni, s világért sem laknék oly házban, melynek elkészítésére fűrészt és gyalut kell használni, s melybe faszegnél egyebet vernek. Kleombrot régi szabású spártai levén, természetesen a *bon-vivant* embert veszélyesebbnek tartja a tolvajnál, s a feslettséget csak halállal tudja büntetni. Ő kétségbe van esve, hogy polgártársai többnyire királyukhoz - Leonidaszhoz - hasonlítanak, s

meg van győződve, miként Spártában, a régi szigorú erkölcsöket visszaállítani szükséges is, könnyű is. Ezt vele elhitette a második király, Agisz.²³

Képzeltetni, hogy Khelonisz, kinek ily különböző természetű férje és apja van, elébb-utóbb sok bajba fog keveredni, kivált miután egyiket *accurate* úgy szereti, mint a másikat.

Már az első felvonásban elkezdődik szerencsétlensége, s a harmadikban egy katasztrófbán csattan el.

Férje ti. az ellenséget megverve a győztes táborral hazajön. Ekkor Leonidasz, az apa, örömeiben azt gondolja: *nunc est bibendum*, s egy nagy lakomát rendez, melyet virágfüzerek, zene és tánc díszítenek.

Kleombrot iszonyúlag megbotráncozik e tényen, s dühbe jön. Haragját tetézi még az is, hogy régi spártai szokás szerint, ő nem akarta megérkezett seregének felét a városba bebocsátani; de mielőtt a parancsot kiadná, már Leonidasz, úgy hívén, hogy a hosszas ideig távol volt katonáknak kellemesebb feleségök és családuk körében tölteni az éjet, mint szabad ég alatt, megengedé az egész tábornak a Spártába jövetelt.

Alig fújta ki Kleombrot mérgét ezen általa nagyon kárhoztatott kedvezés miatt, midőn egy családi botrány is közbejött.

Saját fia ti. egy rabnő ártatlanságát elveszi, s az erőszakvételt az illető felek bepanaszolják.

Nagy lárma támad.

Leonidasz, a nagyapa, pénzzel akarja komplanálni a botrányt; de Kleombrot, az apa, a bűnös fiúnak okvetlenül fejét kívánja levágni.

Heves szóváltás kerekedik, melyben a nagyapa hibás engedékenységgel védi a vádlottat, míg az apa nem szűnik meg annak vérét követelni. Végre az öregúr királyi hatalmát veszi igénybe, s unokájának az örömnapi emlékeül amnesztiát ad.

Az asztaltársak helyeslik tettét, de Kleombrot így kiált föl: „Tudd meg, hogy e perc lerontotta a hála és tisztelet oltárát szívemben. Mi idegenek vagyunk.”

Leonidasz pedig kedélyesen válaszol: „Holnapra magadhoz fogsz térni. Jó éjszakát!...”

Azonban Kleombrot éppen nem tért magához, sőt Agisz segítségével föllázította a népet, s Leonidaszt az országból száműzé. Mire aztán az ephorok, a tanács és a nép szabad akaratából királlyá választaték, s a koronát elfogadá azon erős szándékkal, hogy Lykurg törvényeit s a régi szigorú erkölcsöket helyreállítja.

Khelonisz pedig, az apát és férjt egyaránt szerető Khelonisz, midőn kötelességei meghasonlottak, midőn trónon ült férje, és vándorlásnak indult nemzője, midőn meg kellett válnia vagy az apától, hogy férjével a hatalomban, vagy a férjtől, hogy atyjával az ínségben osztozzék - ily eldöntő percben Khelonisz megszűnt feleség lenni, hogy hű leány lehessen, s elbujdosott kitaszított öreg apjával az idegen népek közé, az idegen világba, hol csak nyomorra, fájdalomra és terhes megpróbáltatásokra számíthatott.

S miért?

Talán szörnyetegnek tartotta férjét? talán bűnösnek a forradalmat, melyet ez vezetett, talán bitorlottnak a koronát, melyet ez nyert? talán szerelme szűnt meg a csalatás által, vagy megszűnni nem akaró szerelmét akarta egy nagy eltökéléssel meggyilkolni, hogy érdemetlenre ne pazéroltassék?

²³ Mert Spártának két királya szokott volt lenni. (K. Zs.)

Nem, Khelonisz szerényebb volt, mintsem a nagy érdekek összeütközése fölött ítélni bátor-kodhatott volna. Ő nem okoskodott, nem vizsgálódék, nem bíralt, nem vádolt, nem ábrándult ki, s nem igyekezék gyűlölni azt, kit szeretett, s büntetni azt, ki vétkezett.

Khelonisz férjét szerető szívvel ment vándorlásra, s egyedül azon okból, mert midőn kötelességei meghasonlottak, inkább akart a szenvedővel, mint a szerencsével élni.

Jellemét ezen párbeszéd-töredék legjobban fejti föl:

Kleombrot. Hogyan, Khelonisz, te elhagyhatnád férjedet? Ez nem az én hitvesem szava volt!

Khelonisz. De a gyermeké. Férjem, a trón fényes lehet s boldogságot adhat; de én most nem látom azt atyám sötét, fájdalmas arca mellett. Én a szenvedő vagyok.

Kleombrot. Minő ábrándos eszme ez! Mennyi nyomorral fogsz küzdeni! A forró nyár heve el fog lankasztani, a hideg megdermeszti gyöngéd tagjaidat, a tövis nem fogja kímélni szép lábaid havát, s a kemény föld tiszta véredet fogja beinni. Vagy talán meghidegült irántam szíved? Igen, te nem szeretsz többé engemet.

Khelonisz. Nem, Kleombrot! Szerelmem irántad most is a régi. Én nem atyámért hagylak el, hanem a szerencsétlenségért, mely vele jár. Neki, szegénynek szüksége van rám. Szeretetem mindkettőtök iránt egyenlő; ámde nálad boldogság van a mérlegben, atyámnál pedig nyomor és szenvedések - s Khelonisz szabadon ez utóbbit választja.

Leonidasz nem messze Korinhtól Apolló temploma körül tengett ínséggel halmozva, de leányának védelme, ápolása alatt.

Eközben Kleombrot tapasztalni kénytelen, hogy a régi intézmények helyreállítása által nem lehet a régi erkölcsöket visszahozni.

A nép Lykurg szigorú törvényeit többé elhordani nem bírja.

Békétlenkedik, engedetlen, s Kleombrotban a haza reformátora helyett már csak kegyetlen zsarnokot lát, ki trónt rabolt és bitorol. Ily hangulat elősegítette a restaurációt, s Leonidasz idegen sereg élén és a tömeg ujjongása közt érkezik Spártába.

Most megfordul a kocka, s Kleombrotnak kell földönfutóvá lenni; mert elfogatva halálra ítéltetik, s csak Khelonisz könnyei menték meg életét a száműzetés árán.

Egy aránylag hosszas és vontatott jelenet után a bukott reformátor útra indul, keserűen sóhajtva föl: Isten veled, Spárta! Egyedül, társ, segéd nélkül fogok távozni.

- Csupán énvelem, hitveseddel - szólt ekkor Khelonisz.

- Leányom, elhagyhatod-e atyádat, hogy szíve utánad megszakadjon? - kiálta az apa.

- S nem hagytam-e el érted férjemet? Ha két szívem volna, egyik melletted maradna; de most egész szeretetem hatalma a szerencsétlené. Khelonisz a balsorsot választja, mert ott szükség van reá.

A függöny még néhány fölsóhajtás és reflexió után legördül.

E vázlatból látható: mily gyönyörű alapeszméje van a bírálatom alatt levő drámának.

A nőkedély legszebb vonását rajzolja le.

A szenvedéssel szimpatizáló nőszív istenítése e mű.

Alfieri, a nagy olasz költő, *Agide* (Agisz) cím alatt szintén drámába foglalá Leonidasz király bukását és visszahelyeztetését. De őt a kérdés politikai oldala annyira igénybe vette, hogy nagy figyelmet nem fordíthatott Leonidasz leányának - ki darabjában *Agiziade* név alatt fordul

elé - jellemzésére. Nála csak expozícióként hozatik elé a száműzetési szcéná. Azonban két sorban egészen adja azon lélekvonást, mi a kezemben levő dráma alapeszméje, midőn a férjjel így kiáltat föl:

Altro non sai, magnanima, che farti
Fida compagna a chi più avverso ha il fatto.²⁴

Nem lehetlen, hogy talán éppen e két sor adott lendületet szerzőnk művére, s őszintén kell megvallanom, miként mélyebb, de nehezebb alapeszméjű mű aligha került bírálatunk alá.

A szerző pontosan átgondolta az egész dráma tervét, ügyelt a finomabb lélektani mozzanatokra is, azonban kérdés: vajon Khelonisz jellemzésében elérte-e azon célt, eszközölhette-e azon hatást, megoldotta-e azon feladatot, melyre törekedett?

Határozottan nem merek vélekedni; de bennem Khelonisz szerepe valami kényelmetlen érzést gerjesztett föl, melytől általában nem bírtam menekülni.

Én benne egy ábrándos, egy kivételes természetet láttam, kinek esze néha félreficamítva van, és szíve sem áll mindig helyén. Kétségtelen, hogy a szerző nem ily hatást akart elérni.

Mi lehet tehát a munkájába csúszott disszonancia oka?

Úgy hiszem:

Először, magának a problémának nehézsége.

Mi, keresztyének, kedélyünkben az erkölcsi kötelességek *skáláját* századok óta úgy rendeztük, hogy több erőt vetünk a nőnek férje, mint apja iránti kötelességeire, s nem szeretjük, ha e két kötelesség, a meg hasonlítás esetében, a nő által egyensúlyúnak tekintetik.

Mi Desdemonával tartunk, ki így szólott:

My noble father,
I do perceive here a divided duty.
To you I am bound for life, and education;
My life and education both do learn me,
How to respect you, You are the lord of duty,
I am hitherto your daughter: but her's my husband;
And so much duty as my mother show'd
To you, preferring you before her father,
So much I challenge that I may profess,
Due to the Moor, my lord.²⁵

Igen, mi a kötelesség-meg hasonlítás esetében a férj iránti kötelességnek több erőt tulajdonító Desdemonával tartunk, nem pedig Khelonisszal, ki a gyermeki és hitvesi kötelességet tökéletesen egyenlőnek képzei, sőt egy helyt így sóhajt föl: *előbb voltam Leonidasz leánya, mint Kleombrot hitvese*, s ezen érv által az apa iránti kötelesség felé billenti a mérleget.

²⁴ Nem vagy egyéb, nagylelkű hölgy, mint hú követője annak, kit a sors inkább üldöz. (K. Zs.)

²⁵ Tisztelt atyám! Én itt megoszlott kötelességet látok. Neked életemért és nevelésemért tartozom. Életem és nevelésem - mindkettő arra tanít engem: miképp tiszteljelek? Te vagy a kötelességek ura. Eddig leányod vagyok; de itt van férjem; és amennyivel több kötelességet mutatott édesanyám irányodban, téged édesatyja elébe téve, annyival inkább hivatkozom reád, hogy kötelességemet a szerecsen irányában teljesíteni akarom. (K. Zs.)

A dráma szerzője rábeszélhetett volna ugyan minket, hogy feledjük erkölcsi nézeteink körül eme fokozást, de ily reábeszélés csak a lángész varázshatalma által történhetik vala. Más úton alig.

Mi Kheloniszt úgy, mint a szerző élőkbe hozza, inkább romantikus, mint kedélyes egyéniségnek tartjuk, s bár elismerjük, hogy az alapeszme, mely tetteinek sarkpontja, a női szív misztériumának legszebbikét hirdeti, mégis nem szűnünk meg hinni, hogy az alkalmazásba tévedés és hamis irány vegyült, mely miatt Khelonisz választásával kiengesztelődni nehezen tudunk, s abban nőiség mellett különködést és valódi érzés mellett affektációt is látunk.

Ezen benyomást növeli:

Másodszor az is, hogy Khelonisz minden választásakor *kettőt* hagy egyszerre oda, ti. midőn az apát követi, akkor a férjet és a *neveletlen gyermekeket*; midőn pedig a férjjel vándorol el, akkor az apát és szintén a *neveletlen gyermekeket*.

Pedig a neveletlen gyermek nem veszi-e éppen azon szánalmat, könyörületet, ápolást igénybe, melyre oly kész Khelonisz szíve? Az anyától elhagyott neveletlen gyermek a női kedély szerint nem okvetlenül szerencsétlen-e? S az anya, ha odahagyja kis magzatát, hogy előbb egy túl szigorú férj, ki saját fiát kivégeztetni akarja, s utóbb egy erőtlén nagypapa - ki unokájának feslettségében semmi elszomorítót nem lát - pótolja a hiányzó anyai ápolást, gyöngédséget és óvatosságot, mondom, az anya, ki így jár el kötelességében, lehet-e egészen méltó képviselője a nőkebel legszentebb és legfinomabb érzéseinek?

Nézetem szerint botlás volt a szerzőtől említeni, hogy Khelonisz száműzetésekor gyermekeit is otthagya. Ezen adatról neki - bárhányszor jegyezte is föl a történelem - meg kellett volna feledkeznie.

Tán igen hosszasan szóltam a főkérdésről, de ez azért történt, mert a szerző drámaíróink nagy részétől éppen a lélektani motívumok ügyes használata által különbözteti meg magát. Rövidebb leendek még hátralevő megjegyzéseimben.

Sajnálom, hogy ezen jó szerkezetű s a legkisebb ízig átgondolt színmű éppen egy dicséretes tulajdona miatt van főkint arra kitéve, miszerint színpadunkon megbukjék, vagy a szerencsésebb esetben, hidegen fogadtassék: *tárgyilagosságot* értem.

Közönségünk nem képes a spártai nézetbe annyira beleélni magát, hogy Leonidasz elűzetését motiválnak találja, s Kleombrotban egy uzurpátornál többet fődözzön fel. Iránta tehát alig lehet drámai érdekl. De másfelől a gyöngé, azonban nem rossz Leonidasz a száműzetés alatt annyi gyarlóságot veszén föl, s úgy süllyed a nyomor terhe közt, hogy már Apolló temploma előtt kezdjük őt unni, s unalmunk a restauráció percében undorra válik, mert az öregúr - mint a gyöngé egyéniségek szoktak - a visszanyert hatalmat a bosszúért kezeli, s a szerencsében a nemeslelkűségnek legkisebb jelét sem tanúsítja. Szóval, Leonidasz eltalált jellem; de visszataszít magától, és drámai érdek gerjesztésére szintén alkalmatlan.

E két tényből következik, hogy a publikum helyeselni fogja Kleombrot elűzetését, és még inkább helyeselni fogná azt, ha a drámai személyzet közül valaki a színpadon megjelenék, és az öreg Leonidaszt is egyszersmind elkergetné.

Szóval: én Kheloniszt, mint műbíró, hibáinak dacára is elfogadom, meg levén győződve, hogy belbecsben sok megtapsolt drámát felülmúl; de nem titkolhatom, miszerint színpadunkon sikert aratni nem fog.

1854

KLASSZICIZMUS ÉS ROMANTICIZMUS

A műveltség kezdő korában majd minden nemesebb érzeményt és ismeretet a költő terjesztett énekével. A vallás, a bölcselem a költészet karjain léptek föl, s azon titkoknak, melyeket az emberi kebel és a menny boltozata takar, s a véges és végtelen egymásközi viszonyának fölleppezését először a költői sugalmazás kísértette meg.

S legalább a görögök igen sokáig csak a homéri mondakörből tanulták szeretni az erényt és félni az isteneket, s a legelső kozmológiai mű, a Hésziodé, a vers által igyekezett közelebb férni a kedélyhez és az értelemhez.

Míg a pap kötelessége csak némely szertartásra és néhány áldozatra volt szorítva, míg a szentelt ligetek és a templom oltára csak menedéket nyújtott az üldözött ártatlannak és bűnösnek, addig a költészet valódi sacerdotiummá vált, s megalkotá a *tragédiát*. A nép cselekvényben látta lefolyni az egyén küzdését a nemezissel, mely szigorúan megtorolja a merényt és bűnt. És e merény és e bűn, melyet a tragédia a közönség elébe vitt, nem a megvetett, a gyűlölt és utált egyének által követteték el; a nemesebb természetűek ejték magukat, az erkölcsi rendből kilépve, a nemezis hatalmába, s a közönség kénytelen volt sajnálni az áldozatot és mégis kiengesztelődni a föláldoztatással. A görög tragédia szerzői, kik nem ismerhették a hegyi prédikáció azon gyönyörű és mélyen megnyugtató sorait, hogy egy verébfiú se hullhat ki fészkeből a mennyei atya akarata nélkül, legalább szemlélhetővé tették a végzetet, melynek ellene még az istenek sem szegülhetnek. S e költők, kik bár a lélek halhatatlanságát homályosan sejdíték, még nem lehetének áthatva ama meggyőződéstől, hogy a jövő életben szolgáltatni ki az erény és a bűn igazságos díja; legerősebb támaszt az erkölcsöknek azáltal adtak, hogy úgy tüntették föl a bűnt, mint amely saját magából teremti a büntetést, a tettől folyvást haladva a katasztrófig.

S vajon csak a hellén költészetnek volt-e ily temérdek befolyása az erkölcsi fogalmakra, a közszellemre és közérzületre? Vajon későbbben csak henye mulatsággá vált-e a verselés, elvesztvén befolyását az események fejlesztésére s azon jelszavak kitűzésére, melyek lelkesedésbe hozzák a tömeget, és az állam és társadalom átalakulására döntőleg hatnak?

A római birodalom, miután hatalmával együtt intézményeit is roppant kiterjedésű földre plántálta át, s miután már csaknem végrehajtá Julius Caesarnak azon óriás eszméjét, hogy a latin és hellén nyelv a föld egész kerekességét a polgárosítás céljából vegye védszárnyai alá, végre megbukott, részint a keresztyén hitesméknek a régi társadalmat feloszlató ereje, részint pedig barbár népek szerencsés hódításai miatt. De az egyház csak az egyetemesség által remélvén hivatását betölthetni, s a római műveltség a római állam sírjába nem temetkezvén be, természetes volt, hogy a hódító és míveletlen népek a latin nyelvet nem fejleszthették, hanem csak elrontották, és saját nyelvök szavaival vegyítették. Az egyház, a szentatyák, a hittudorok, a magisztratúra és az ügyvédi kar tagjai latinul gondolkoztak és írtak; míg a nép Tajo torkolatától kezdve az Ibériai félszigeten, a mostani Franciaországban, Helvécia nagyobb részében és az egész Olaszországban különböző tájszójárások és kiejtések szerint azon kaotikus és majdnem törvény nélküli nyelvet beszéllette, melynek alapja a latin volt, de az idegen népek befolyása által ferdítve vagy alakítva.

Ekkor történt, hogy noha a még létező műveltség azon klasszikai nyelv mellé sorakozék, melyet Savigni szerint a hetedik században csak néhány olasz város beszélt, a *trovérek*, a *trubadurok* és a *romancerók*, szóval azon vándorköltők, kik verseiket maguk tették dalra, és többnyire várról várra bujdostak, a nép nyelvén énekeltek bajnokokról, kiket különben a

krónika elfeledett volna, a szerelemről, mely sohasem fogja elveszteni érdekét, és a zsarnokok tetteiről, melyeknek elbeszélése egyaránt veszélyes akár igazság, akár rágalom legyen.

Így született a romantika, mely szembevetése volt a klasszicizmusnak mindazért, hogy a művelt, de erőtlenné latin nyelv helyett *román* tájnyelveken énekelt, mindazért, mert keveset tudván Olympról és régi isteneiről, a keresztyén eszmekörhöz csatlakozék, mindpedig azért, mert oly versnemeket használt, melyekről Arisztotelész és az ódon műveltség semmit sem tudott.

A trovérek, trubadurok és romancerók műveinek maradványait egész Európában most kevés tudós érti, de befolyásukat a szellemre és az erkölcsökre a történet-nyomozó kiérzi, s jól tudja, hogy ők voltak egyik tényező a polgárisodás főalapítói közt.

A latin anyanyelvnek leánynyelvei nagyrészen általuk emeltettek azon fokra, hogy mint olasz, francia és spanyol nyelv képesek legyenek a tudományok és szépízlés terjesztésére.

Költészetők s a lant, mely azt kíséri, talán nem elégítené ki művészeink és hölgyeink finom ízlését, de alakítólag hatott a maga korában, és legmagasabb tetőzetét egy óriás lángésznek, Danténak *Divina Commediá*-jában érte el, míg Spanyolországban a Cid-mondakört szövő ki, s példája által a román nézletkörön kívül is hatva, a minstrelek és minnesängerek által, Angliában a Merlin csodás meséit, Németországban pedig az újkor legerőteljesebb eposzát, a Nibelungenliedet teremté.

És a társadalomra különösen mivel hatának e kóbor költők?

Midőn az ököljog s a durva erőszak uralkodott, és a megtámadásoktól alig volt más biztos, mint az erős vár és a templom, ők terjeszték azon rajongó és regényes eszmét, hogy az erősnek védeni kell a nőt és a gyengeséget, s a lovagiasság kötelessége keresni ama kalandokat, melyek az üldözöttet az üldöző kezéből kirántják. Ekkor támadtak egyének és a társulatok, melyek életveszéllyel ajánlkoztak azon közbátorlétnek kivívására s azon bűnök megtorlására, melyekre az anarchikus államok kormánya és törvényszéke képtelen volt.

A társadalom kötelességét a lelkesedés vette át, s folytatá művét a határokon túl. Azonban mihelyt a kóbor lovagok szerepe a megszilárdult államhatalom miatt feleslegessé és az ököljog kiirtása után veszélyessé lőn, tüstént fellépett egy lángeszű romantikus, *Don Quijote* halhatatlan írója, és a lovagiasság e nemét a nevetségessé tétellel eltörölte.

Nevezetes volt és mind az államra, mind a társadalomra nézve nagy változásokat idézett elő ama küzdés, mely a romantikai iskolát, a középkori népies költészetet megtámadta, és hosszú harc után hátranyomta a pozícióból, s ha Milton és Shakespeare nem születnek, s ha Spanyolország költői az új behatásoknak hódoltak volna, csaknem egészen kiszorítja vala minden befolyásból.

A 13. században tudniillik néhány költő, élükön Petrarca, és néhány tudós szokatlan szenvedéllyel adta magát az elveszett vagy csak töredékekben ismert latin költők fölfedezésére. Leginkább a kolostorok könyv- és levéltárai lőnek kikutatva. Az eredmény jutalmazó volt, de végzetes. Számos elveszettnek vélt latin mű találtatott meg, és sírjából, hol századokig hevert, kiragadtatok. A példányok összehasonlítottak. A variánsok és az értelmezés fölött élénk viták keletkeztek, s a kommentálás a föld civilizáltabb részein a legkitűnőbb tehetségeket vette igénybe. Íme! Az óvilág szellemei régi jogaikat kezdék visszakövetelni, az ízlés, az erkölcs, az állam, a társadalom, az egész világnézet körében. A forrongás, melyet előidéztek, nagyszerű volt.

Az olasz nemzet minden idegen elemekkel vegyülése dacára a latin remekírókkal együtt most már magáénak tekinté az első Brutust, ki a királyokat elűzte s a másodikat, ki Caesarba döfte törét, és a köztársaságot megalapítá. Saját nemzetéhez számítá a hősokeket, kik a régi Itália apróbb államait rendre meghódíták, azon államférfiakat és néptribunokat, kik a demokráciát túlsúlyra juttaták, s Rómát nemcsak a félsziget fővárosává tévék, de e félsziget számos, addig

önálló municípiumait is a római polgárjogban részesíték, s úgyszólván egyetlen óriás város tagjaivá iktaták. A nagy példányok előtt pirulni kezdett, ha a ragyogó múltat a jelennel összehasonlítja, melyben hazája az idegen uralkodás kardja és a független városok anarchikus szelleme által szétdarabolva volt a patríciusok viszárgásai miatt, s apró polgárháborúkra pazarlva vérét, s hazafisága csak szűk partikularizmusból állott, mely a város falának kőfalain túl már hazát nem ismert.

Ez érzés a latin remekírókban rajzolt nagy emlékek által előidézve az olasz egységre törekvést fejté ki, visszakövetelvén a tiarától a Capitoliumot egy új Caesar vagy Brutus számára.

Így emelkedett csakhamar a nép gyermeke, Rienzi, a nép vállán diktátorrá, hogy leveretve a nép által széttapodtassék, s így lőn ezer viszontagság és megaláztatás közt is az olasz egységre törekvés oly véghagyománnyá, melyet a haldokló patriotizmus az ismét föléledőre ruház át, s mai napig sem szűnt meg sürgetni tollal, karddal, törrel nemzeti politikaként fogadván azon tant, hogy a cél megszentesi az eszközöket.

Még döntőbb hatásúvá lőn a klasszicizmus befolyása a közéletre, kivált midőn Konstantinápoly bevétele után a hellén irodalom szétterjedvén, együtt kezdé vezetni az eszmék és ízlés átalakításának ügyfolyamát.

A költészetben ismét Aphrodité ült a szépség trónjára, Erósz tölte be hév ösztönökkel a szerezők szíveit, a kicserélt érzelmeknek a nimfák, driádok, faunok lettek tanúi, a menny Olymppá változott át, a meghalt árnyéka a Léthé vizéből ivott feledést, s a hátrahagyott özvegy mármost férjének nem koporsójára, hanem hamvvedrére ejté könnyeit, a gondviselés helyett pedig az ádáz végzet ragadta magához a világrend intézését.

Természetes, hogy a politeizmus tana csak játékként üzetett e költészetben, s nem bírt komoly jelentőséggel; de azt mégsem lehet állítani, hogy a fogalmaknak adott nevek és jelvek éppen semmi hatással ne volnának a tartalom szélesbítésére vagy összébbszorítására.

Aztán különösen a hellén remekírók rendkívül finom érzéssel bírtak az eszményítésre; de egészséges realizmusok, minden fantasztikus és féketlen mellőzésével, az összhangzás- és széparányosságban tetőződött, s csak az élet nemesítését tűzte célul. Ők nem tekinték a földet előkészítő helynek a túlvilág számára, nem magasíták életfeladattá a lemondást és a *test megtagadását*. A kielégíthetlen vágyak, a bánatos sóvárgás, a kedély meghasonlása, mely a keresztyén romantika lényegét tevő, a hellén és latin költészetben egészen ismeretlen motívumok voltak.

Lehetetlen volt ugyan, hogy az antik világnézet azon költői iskolát, mely a hellén és a latin mintaképek után alakult, annyira áthathassa, hogy miatta a keresztyén hiterkölcsei nézetek veszélyben foroghattak volna; de mégis a kedélyek kevésbé lőnek arra hangolva, hogy a földet csak a megpróbáltatás helyének tekintsék, és a magasabb kielégítetést magában az életben is ne keressék. Ezen lendület az anyagiasságot mozdítja elő, és az érzékiességet, ha megnyerő formában jelentkezett, befoglalta azon oktatásba, hogy *hódoljatok a gráciáknak*. A bölcselmet, ha nem is a hittannal küzdő, de legalább tőle egészen független szakmának szerette tekinteni, s habár a spiritualizmusnak nem volt ellensége, s ha a panteisztikus nézeteket nem fogadta is el, a racionalizmus és szabad vizsgálat által nyílt kérdéssé törekvők tenni egy részét azon erkölcsi rendnek, mely a középkorban megállapodást nyert, s a test jogát, ha nem is gyakorlatban, legalább elvileg, szűk korlátok közé szorítja.

A *reneszánsz* költészete, melynek néhány jellemvonását említém, amint tovább fejlődött, a képzelem merészségét hajlandó volt féktelenségnek tekinteni; a bizarrt és fantasztikust mint használhatlan elemeket kiküszöbölé, a népies és erőteljes helyébe az általánost és szabályszerűt iktatá, az egyénit és jellemzetest a tipikussal cserélte fel, s nem az embert festé indulataival és szenvedélyeivel, hanem magokat az indulatokat és szenvedélyeket, feloldva az esetlegestől és a közvetítő elemektől, s ezt nevezé idealizálásnak.

S minthogy nem tudott naiv lenni, mint a hellének, a természetességet gyakran hasonlóvá tévé az erkölcstelenséghez, csakhogy illemmel leplezte. S minthogy az összenyomott érzések kitöréseivel az elragadóhoz és nagyszerűhöz könnyen társul valamely groteszk és fékbontó, a forma és tartalom széparányúságát emelte a szépízlés fölvévé, s a bensőség hiányát eleganciával tette észrevehetlenné, az ürességet szónoklattal takarta el, s hideg elmélkedéseit a művészi irány bűbájával balzsamozta be, hogy azt a közönség a költészet fűszeres lehének vélje.

Az új klasszikai irodalom megvetéssel tekintett az általa háttérbe szorított romantika műveire, bár, főleg tragédiái számára, kizsákmányolta, hogy a maga módja szerint kijavítsa, és élvezhetővé tegye. A költészet azon számos középneveit, melyeket oly gazdag bőségben fejtett ki a romantika, ha nem csatolhatá a hellén-latin költészet ismeretes három főneméhez, szigorúan elítélte, oly szabályok szerint bírálván meg, melyek a *reneszánsz* által jöttek inkább divatba, s melyek az írókat, kiket törvényszéke elébe állított, a művek alkotásában nem is vezethették.

Szóval ez a restauráció is, mint a politikaiak szoktak, jogosultságát tagadta az új viszonyok által támadt változásoknak, s anarchiát talált mindenütt, hol a régi rendet mellőzve látta.

A klasszikai iskola nem az olasz irodalmat, melynek már fényes literatúrája volt, nem a spanyolt, mely vallásos hevélyei miatt nehezebben olvasható magába realiztikus és érzékies elemeket, hanem a franciát, mely később fejlődén, még sok betöltetlen térrel bírt, gazdagítá legtöbb magas becsű művekkel.

Különösen a drámai irodalom vált e nemzet állandó dicsőségévé.

És sajátságos tény az, hogy a francia klasszikai dráma, éppen azon tulajdonai által, melyek hibának tekinthetők, szerzte meg európai befolyásának nevezetes részét.

Az arisztotelészi három egység még szorosabbá vont bilincsei közé kényszeríté be a drámát, miáltal számos használható tárgyat kizárt, és amit fölhasznált, az igazi valószínűség helyett csak konvencionálissal léptette a színpadra.

Nagy előszeretettel fordult eszményképeihez, a hellén tragédiaírókhoz, s meséiket átkölcsönzé, hogy másodszor halhatatlanítsa, s nemcsak a rómaiakat, hanem az ókor barbár népeit is színpadra hozta; de nem érzett semmi kedvet nemzete történetéhez fordulni, noha az elég gazdag volt, hogy a lángészt magához igézzé.

Corneille és *Racine*, a klasszikai tragédia aranykorának képviselői, hazájok történelméből egyetlen darabot sem írtak, s *Voltaire*, ki a már hanyatló tragédiának utolsó híressége volt, csak *Guesclín Adelaide*-nek szentelt egy színművet. A francia nemzet életéből egyedül a komikum, csak az, ami *Molière*-nek és a többi jeles vígjátékíróknak nyújtott bő anyagot gunyorra és ostromozásra, nyert jogot a színpadon.

A francia klasszikai iskola harmadik jellemző tulajdona vagy hibája volt, hogy ámbár idegen világból s többnyire a középkort megelőző századokból vette a cselekvényt, személyei, kiket a színpadra állított, a versailles-i udvarból és felső körökből vezettettek oda, vagy legalább egészen franciák voltak erkölcsaiknél és illemeiknél fogva.

E hibák megannyi okok voltak a francia irodalom terjedésére a külföldön.

Az abszolutizmus már többnyire elnyomta az anarchiával együtt a közélet szabad mozgását, s jólesett látnia, hogy a szépirodalom is, Arisztotelész nevében, oly szigorú rendre, fegyelemre és szabályszerűségekre volt utasítva, mint maga az állam.

A külföld, mely a francia fegyverek és hódítási vágy által folyvást vagy lealázva, vagy nyugtalanítva volt, de mívelt osztálya a francia szokások és illem ferulája alatt állott, kellemetlenül lett volna érintve, ha a színpadon is azon történelmi egyéniségekkel találkozunk, kikkel szemben a hadtéren és a diplomácia sikamlós parkettjén blamározva vala. Ellenben jólesett hallani,

hogy a görög, római, parthus, arméniai, mohomedán, sőt szkíta és etiópi hercegúrfiak és lovagok a rangjukhoz méltó vagy néha a homályos viszonyok közt élő delnőkkel kifogás nélküli illemmel és eleganciával társalognak, a szerelem első vallomásától kezdve a szomorú katasztrófig, s azon párizsi növeltség mintaképeiként tündöklének, melyet minden anya fiába és leányába oltani remélt vagy találni óhajtott volna. S másfelől mekkora elégtétel volt az, hogy Molière és a komikusok vígjátékaiban a francia hazugot, képmutatót, nyeglét, faragatlan parasztot, csábítót és kacér nőt látta nevetségessé téve, leálcázva, kigúnyolva és ostorozva, s némi elégtételben részesítették azon befolyás, azon foglalások és azon kijátszatások miatt, melyeket a Palais Royal és Versailles politikája és hadjáratai okoztak.

Így történt aztán, hogy a francia hódítás és klasszikai iskola bilincseit együtt hordozta Európa nevezetes része. Így történt, hogy a francia nyelv, erkölcs és illem politikai és irodalmi behatások által világpolgári jogot nyert, s képessé lön egyik országban a nemzeti irodalom fejlődését gátolni, a másokban az önálló s halhatatlan művekben gazdag irodalmat a politikai változások és a divat ereje által - bár nem hosszas ideig - a francia szépízlés uszályvivőjévé, a klasszikai modor majmává tenni.

Angliában sikerült a protestáns szellemű romantikus Shakespeare és a puritán köztársaság fölként költője, Milton, e két bámulatos lángész után a visszahelyezett Stuartok és az abszolútizmus számára oly költészetet rögtönzeni, mely mind a forma merevségét, mind az eszmék és indulatok kezelését tekintve a klasszikai iskola utánzása volt; csak hogy a szenvedély folyamat sekélyebbé tette, hogy medréből még kevésbé áradhasson ki, az érzelmekbe több frivolitást vegyített, és az ékességet cirádákkal pótolá. S nemcsak a Stuartok udvaroncai, egy *Demham* és *Roscommon*, hanem *Walter*, a Cromwell magasztalója is bókolta az új iránynak. Sőt annyira ment a régi nagy szellemek lenézése, hogy *Dryden*, a kitűnő költő, Shakespeare-nek, kit becsült, nem vélt jobb szolgálatot tehetni, mint ha színműveiből olyat választ, melyet kicsinosítson, és Milont a feledéstől megóvni remélte, az *Elveszett paradicsom*-ot operaszöveggé alakítván.

Azonban ez erős angol irodalom hamar kiépült e beteg hangulatból, s költészete ismét friss elelvenséggel zendült föl, és a második aranykort teremté, mely még máig sem tűnt le.

Ellenben a szétszaggatott és politikai központtal csak névleg bíró német nemzet irodalma a francia klasszicizmus fénykorában fejletlen lévén, sokáig nem részesülhetett azon kevésé irigylendő szerencsében is, hogy idegen minták utánzásával tűnjék ki. Nagyjai francia míveltséggel bírtak, s hideg közönnyel fordíták el szemeiket a hazai nyelvtől és költészettől, mely finnyás ízlésüket ki nem elégíthette.

Még a nagy II. Frigyes is Párizsból hozatott Berlinbe akadémikusokat, s midőn már a francia klasszicizmus a tragédián kívül a többi költészeti nemekben az akkori bölcselettel kézfogva működött a forradalom előkészítésére, a német uralkodók és főurak hadi és polgári fáradaimaik közben ezen forrásból merítették üdülést, csakúgy, mint elődeik, s édelegve sétáltak a füstölgő vulkán torkolata körül.

Midőn azonban Adelung a *felnémet* tájszólás nyelvtanát nagy szótára által megalapítván, írói nyelvvé kente föl, s midőn kortársa, *Lessing* a nemzeti irodalom reformátorává lön, nem vala-e természetes, hogy az új szellem legnagyobb hévvel a francia klasszicizmus ellen fordult? Mert a németeknek nemcsak a színműveket kellett az arisztotelészi forma szigora alól föl-szabadítani, hanem saját magukat is azon nyelv és míveltség béklyóitól megmenteni, mely haladásaikat gátolá, s korlátként állott a nép és a felsőbb osztályok közt. Ellenszenvök nemcsak művészi, de nemzeti is volt. Bíraskodni akartak a tévedő és bosszút állani a zsarnok fölött. Ezért történt, hogy *Lessing* a mozgalom embereinek közvéleményét képviselte, midőn kérlelhetlen kritikáival üldözé a klasszikai iskolát. Eljárásában a művészet iránti szeretet egyesült bizonyos sertoriusi dühvel, mely a megaláztatást és a szolgaságot akarta megtorlani.

A német szellemre vert láncokat nézte, midőn a művészi forma és alkotás függetlenségét követel, s midőn minden hibát éles színben tüntetett föl, a dicséretben oly fősvény volt, mintha a fillér, melyet nyújt, a nemzeti érzület kincséből raboltatnék el.

Lessingnek - mint tudjuk - sikerült a német színpadon a francia klasszikai műformát hitelétől megfosztani; de a francia szellem befolyását a német irodalomra megbuktatni oly nehéz lett volna, mint e politikai központtal nem bíró és világpolgári népnél, mely a tárgyilagossághoz szokott és többnyire filozófiai behatások közt rímelt, nemzeti költészetet teremteni, mely a kívülről nyert lendületeket magába olvasztva, egészen átalakítsa.

Azonban Lessing és iskolája egyfelől, másfelől Schlegel Frigyes, ki a klasszicizmus ellen a középkori romantikát és Calderont vezette harcba, leginkább pedig azon német költők, kik Shakespeare-t fordították és utánozták, s a még számosabb ítések, kik a brit költőkirály műveit boncolták és bámulták, *Staël* asszony által is segítette, ki a német szellemet és irodalmi törekvéseket fölfogta és közvetíté, végtére a francia klasszicizmus elleni visszahatást magába Franciaországba is beszívárogtatták.

A restauráció utolsó éveiben, 1825 körül, alakult egy fiatal irodalmi párt - élén Hugo Viktorral -, s kesztyűt dobott a tekintélyeknek, az akadémiának s főleg a Théâtre Françaisnak. Magát romantikusnak nevezé, mert a forma és a képzelődés szabadságát követelte. Eleinte szeretett középkori anyagokból alakítani. Chateaubriand-t elődének és Shakespeare-t mestérének tekintette. Legitimista rokonszenvek mellé állítá a Napóleon-kultuszt, a társadalmi intézmények iránt idegenséget mutatott, s az erkölcsi rendet néha az élethűség, néha a hit nevében megtámadá, s midőn tragédiái vagy regényei a bűnt diadalra juttaták, hivatkozott a valóságra, mely szintén igazságtalan, és a vallásra, mely az ellentmondások kiegyenlítését a síron túlra veti.

A júliusi forradalom az új romantikát a sajtótörvények által föloldá a nyűg alól, mely mozgását gátolta, s az alkotmány szabadabb szellemével határozottabb törekvésekre csábítá.

A romantikusok nagy része néhány napi mámor után idegenkedni kezdett a polgárkirálytól és a burzsoázia uralkodásától. Ők, minthogy a 89-i forradalom a demokratiai eszmékért küzdött, s a császárság is az általános szavazattal kért jogot a kényuralomra, s minthogy a júliusi szoborra vésett 31 név az ifjúságé és a népé, nem pedig az épiciereké volt, megcsaltak hitték a demokráciát, kijátszva a forradalmat s az ellenzék szélső baloldalán foglalt álláspontot.

Demokratákká és szocialistákká váltak, a viszonyok és az egyéniségek szerint. Az egyik kenetes és prófétai hangon szólt, mintha az új kor Dániele volna, ki a messianizmust jósolja; a másik a legdallamosabb keresztyén lírát pengette, míg politikai rokonszenvei közt nyílt lapot tartott a Bourbonok és a köztársaság számára, s csak a létező ellen volt szigorú.

Egyik az egyénítés roppant tehetségével bírva, mintha semmi destruktív célt nem tűzött volna ki, az élethűség nevében úgy alakítá regényeit, hogy a burzsoázia semmirekellősége kitűnjék, a családi élet mint atyai szeretet groteszkké, mint házasság az illem és unalom vagy a csalatás természetes színpadává válják.

A másik, mert némbor, mert szerencsétlen nő és mert lángész volt, könnyeit és csalatkozását nemének egész történetében visszatükrözve látta, s midőn a társadalommal szakított, magánügyét közügyként védelmezé, s a nőemancipációval akarta felüdíteni a beteg polgárisodást és szétbontani az avult és zsarnok társadalmat.

Voltak, kik a nyomor sötét helyein a költészet lámpájával keresték a nyavalyát és a csenevét, melyet a tartós gyármunka idéz elő. Nyomozták az ínséget, melyet a vagyon egyenetlen felosztása nemz, a bűnöket, melyeket az uzsora tenyész, a prostitúciót, melyet a henye kéjenc áraszt, és a jótékonyság örve alatt nyújtott ápolást és segélyt, mely szerintök a nép közt a

reakcióra toboroz eszközöket, s kenyérrel, ócska ruhával és gyógyszerekkel vásárolja az erkölcstelenséget és a tettét.

Voltak, kik ellenkező úton haladván szintazon célra, a nép hősiességét, családi életét, nagylelkűségét, hazaszeretetét, a szabadság és egyenlőség melletti lelkesülését eszményíték, s a magasabb körűeket oly helyzetbe hozták, melyben, hogy boldogok vagy tiszteltek lehessenek, blouse-t öltöttek, s a népbe vegyültek föl.

Végre pedig, midőn a februári forradalom kiütött, s a műhelyek, melyek Blanc Lajos államtitkársága alatt szocialisztikus elvek szerint akarták a munkát - bár eredmény nélkül - szabályozni, hogy a tőkepénz és a plutokrácia zsarnoksága alól fölmentsék, és a nép a vagyonosok ellenzésétől féltetni kezdte a köztársaságot és a demokrácia vívmányait, féltetni azon törvényhozó gyűléstől, melyben a volt dinasztiaknak elég hívei voltak, de a létező állapotnak kevés pártolói, torlaszok készítésére került a dolog, a júniusi vérengzés következett be, melyben a köztársaság őszinte barátja, Cavaignac tábornok, a legalitás iránti kötelességből leágyúzta és összekartácsolta saját párthíveit, s erkölcsileg azon választásra kényszeríté Franciaországot, hogy Changarnier ótalma alatt vagy a reakció karjaiba dőljön, vagy az egyenlőséget a cezarizmusnak - melyet a szószéknél és a politikai szabadságnál többre becsült - védszárnyai alá helyezze.

Így lőn III. Napóleon elnökké, s később egy államcsinnal uralkodóvá; de általános szavazat utólagos szentesítése mellett.

A romantikusok főnökei, vagy mert a torlaszokon küzdöttek az imperializmus ellen, vagy mert az új rendszer alatt géniuszokat leigázottnak képzeltek, száműzetésbe vonultak, s közülök egyik a népszenvédelyt szélső fokra azáltal törekvék csigázni, hogy irányregényében ragyogó dialektikájával bizonyítgatá, miként Franciaországban a népelem merőben a gallusoktól, míg a vagyonos és előkelő osztály a hódító fajoktól származott, s tehát a vér köteléke egyik felet sem intheti akár szeretetre, akár kíméletre.

Akik a világhírű új iskolából otthon maradtak, vagy elhallgattak, vagy a viszonyok átalakulásához szabván szellemöket, azon költészetet bővíték elméműveikkel, mely forma tekintében hasonlít a romanticizmushoz, de a császári érdekek és eszmék köréből kölcsönöz sugalmat és motívumokat, s mai napig sem bír megszilárdult jellemmel.

Úgy látszik tehát, mintha az a hatalmas kéz, mely a forradalmat leverte, hogy politikája engedelmes eszközévé tegye, a francia romanticizmust is igen szánandó helyzetbe juttatta volna; de tán mégsem kell e harcias költők Nibelungen-Notját elkészíteni, míg örökösüket, kik az üresen hagyott birtokot kézre kerítették, és nevökre átiratták, sehol sem találjuk.

Ejtsünk inkább néhány megjegyzést költői erényeik és bűneik felől.

Ha a francia lantos költészetének legsikerültebb dalait keresi, azokat többnyire Hugo Viktor, Lamartine, Musset Alfred és Béranger műveiben találja föl, kik mind romantikusok voltak. E dalokban nincs annyi bensőség, mint a germán fajok sikerültebbjeiben, de nemegyszer fejezik ki a valódi érzést valódi hangján, s oly korrekt szerkezetűek, hogy nem lelhetni bennök felesleges vagy visszatetsző szót és színezést. Az indulatok pátoszáat a retorikai dagálytól ritkán bírják elkülöníteni; azonban vannak verseik, melyekben a szenvedély erős, mint a héber költészetben, s a nagyszerű visszautasítja magától a piperét és ékesszólást. A ragyogót kedvelik, de van eset, midőn a francia szellemet megtagadva, az egyszerűre bukkannak, s csaknem megközelítik a naivot. Érzékiesek, s bár szerelmi hevélyök, kivételként, az epekedésig is szelídül, de a szentimentálistól tartózkodik. S noha Hugo Viktor kebeléből alagjai hangokat is csalt ki a természet hervadása és a hulló falevelek suhama, a szív veszteségei őt sem igen vonták be azon méla érzéskörbe, mely csalatásait és szenvedéseit panaszolja, de a végzéssel pörbe nem száll; mely mereng a sírkeresztnél és az eltűnt boldogság képein, s élete örömtelenségének költői kifejezést ad a fantázia éles színezései és a kétségbeesés vad hangjai nélkül. Ha

Hugo Viktor kedélye egy kevéssé hajlott az elégia felé, nem a szerelem szenvedéseinek és csalatkozásainak, de apai érzésének köszönheti.

A romantikai iskola a klasszicizmus által mellőzött balladát is kedveli. De e nemből alig írt olyat, mely a cselekvény folytonos és a költői festések, hasonlítások s reflexiók által fel nem tartóztatott haladásában keresse a hatást, s melyek, mint a régi romantika balladái, el-énekeltetésre lennének szánva.

Az új iskola balladái vagy költői beszélyké, olykor szakaszokra osztva, vagy az érzés és helyzetek ellentéteinek rajzai, s a kontrasztot és disszonanciát tüntetik fel, melyet a történet szelleme és a polgári helyzet természete idézett elő. Náluk az is ballada, ha a kalóz elbeszéli, miért szereti a tengert és a zsákmányt; ha a háremhölgy arról ábrándozik, mily örömmel engedné át magát a keleti szép természet behatásainak, csak ne volna fogoly. Az is ballada, ha a vihar, mely a tengeren II. Fülep hajóhadát szétszórja, mint a szellő a kerti tó előtt a királyleány kezéből rózsaleveleket szakít ki. Néha a ballada csak egy parabola, egy élce, egy rajza idegen életmódnak, szokásnak és erkölcsnek, a vérmes vagy mélabús kedély nyilvánulásának.

Az új iskola a francia klasszicizmus ellen küzdve természetesen főcsatátérül a színpadot választotta, diadala tragédiáinak hatásától függött.

Shakespeare-re és a képzelet szabadságára támaszkodva a hely és idő egységét, a konvenció e bilincseit széttörte; de a cselekvény egységéhez több szigorral ragaszkodott, mint a nagy brit költő *Lear király*-ban. A komikum bevegítésével nem tartóztatá föl a tragikai hatás folytonos működését a közönség kedélyére, de a groteszket néha az egyén külalakjában, néha érzelmeiben fölléptetvén, a tragikai benyomást zavarta. Lélekjelenésekkel nem keltett borzadást, mely szintén tragikai elem, de a ferdével és bizarral visszatetszést ébreszte, s a szertelennel az iszonyt, mely ritkán alakulhat esztétikai hatásúvá, hozta a színpadra. A szenvedélyeket egész erejükben tünteté föl, ámbár nemegyszer oly állati indulatok vegyével, melyek a finom műérzékenységet sérték. Az egyéniségre törekedett, noha a *célzatos* által igen korlátolt szabadsággal. Tragédiáiban a cselekvény élénken haladt, a bonyodalmak a figyelmet feszültségben tarták; de az éles ellentétek által a *meglepő* olykor a *meghatót* pótlá, szaggatottság támadt, s a természetes a mesterkéltnek enged helyet. A katasztrófban a művészi elégtételre nagy súly volt fektetve, de az, a romantikának az erkölcsi és társadalmi rend irányában elfoglalt helyzete miatt, néha túl szigorú volt, kevés kivétellel modorossá vált, bizonyos disszonanciát éreztetett, s a benyomást ellensúlyozá.

A romantikusok a tragédiai megoldásnak nem azon nemét kegyelték, melyben a nemesebb természetű egyén, mert az erkölcsi rendből kilépett, megsemmisül, hanem azt, melyben a bűnöst a megtorlás utoléri, midőn az erkölcsi rendbe akar lépni. Színműveikben a kurtizán, ki az érzéki kéj mámorából a tiszta szerelemre ébred föl, az anya, ki erkölcsi romlottsága mellett gyermekét szereti, bűnhődik egyetlen erényéért, s magával sodorja ragaszkodása tárgyait.

Kétségtelen, hogy ily katasztróf is teljes művészi jogosultsággal bír, s kifogás alá csak úgy jöhet, ha a gyakori használat által modorrá vált, és ellenszenvet árul el a másik megoldás iránt, mely egyszerűbb és félre nem érthető.

Mily megrendítőn, mily mély tragikai hatással uralkodik a nemezis azon megoldásban, hogy az apa, kinek egyetlen becsületes érzése a leánya iránti szeretet, midőn ugyanezen érzést másban kigúnyolja és halálosan sérteni ajánlkozik, tüstént az elátkozottak sorába lép, és a sorstól üldözve, leányát, szeretete egyetlen tárgyát semmisíti meg. Azonban a romantikusok ez antik zamatú eszmét úgy modernizálták, hogy a groteszket belevegítették. A darab hősévé I. Ferenc udvari bolondja lőn, kinek fájdalmát környezete neveti; és a sorsot egy brávó képviseli, ki ígéretét, midőn megszegi, egyszersmind betű szerint teljesítette, s a gyilkolási díjért pontosan megszolgált.

A brávó töre csak a bohóc leányának szerelemben és fölládozásban gazdag szívét döfte át, azon egészen női szívet, mely a csábítót az apai bosszúállástól saját életével menti meg, nem pedig a darab hatását tevő semmivé. S e tekintetben nincs is kifogásom ellene. De midőn a csábító I. Ferenc, míg helyette a lány magát meggyilkoltatja, egy kéjhölgnél mulat, s a veszélyt, melytől menekült, nem sejtve, az áldozat hullája előtt megy el, dalolván, hogy a nők gyengék és csapodárok: lehet-e a különben tragikai katasztróffal a közönség érzését összhangzásba hozni? Kibékülhet-e oly nemezissel, mely nemcsak *bosszul*, de *bosszant* is? S vajon az említett kontraszt csak romantikai modor-e itt, vagy pedig irány és alapelv?

Vajon a kedélyre nem úgy hat-e, mintha a társadalom magát az osztó igazságot is megvesztegette volna? S mintha az erkölcsi rendből kilépés csak a szegényeknek lenne veszélyes, s a király *mulat*, de szeszélyeinek játékszerei azon Moloch torkába vettetnek, melyet aki közről nem ismer, gondviselésnek nevez?

A francia új iskola tragédiái a külföld színpadjaira átvitettek, s még a német drámai költészetre is befolyást gyakoroltak; ámbár náluk a klasszicizmus műformái ellen kivívott diadal a bámulásra indokkal nem bírt, miután maguk is Lessing kora óta már kevés oly színművet írtak, melyben a hely és idő egysége megtartatott volna. Sőt voltak meglehetősen számmal romantikus darabjaik is, kivált Goethe Götz von *Berlichingen*-e óta, és Schiller *Rablói*-ban a szörnyet oly szeretettel kezelte, mint a francia újítók. A német tragikusok tőlük csak a cselekvény gyorsabb menetét, a scenírozás ügyességét, a színpadi hatás elérését, az érdekességnek az éles ellentétek általi fokozását, a csattanós meglepetéseket tanulhatták el. Különös volt azonban, hogy míg az idegen színpadok repertóriumában a francia romantikusok híres tragédiái sok helyet foglaltak el, s, míg nagynevű *maestrók* kompozícióik számára belőlük operaszöveget készítettek; Rachel, a Théâtre Français, a tekintélyes ítések egy része és Ponsard a klasszikai szomorújáték mellett buzogtak, s magok a romantikusok is, amint a politikába és a szociális kérdésekbe mélyebben vegyültek, eldobták a magas koturnuszt, tragikai hatás helyett melodramait kerestek, s mindazon középneveit a színpadi költészetnek, melyekre a franciák közt eddig inkább csak középszerű talentumok adták magukat, s melyeket a németek példátlan eklekticizmussal mívelet alá vettek, átkölcsönzék, még új faj-árnyalatokkal toldván meg. Ez természetesen akkor történt, midőn a romantika főleg a politikai és társadalmi eszmékre akart hatni, s az irányregények mellé s részint azokból falkánként színműveket termelt a népies és népszerű érdekek előmozdítása végett. Ezen nem nehéz és jutalmazó vállalkozás sokkal csábítóbb erővel bírt, hogysen minden költői irány meg ne kísértse rajta erejét. Elárasztaték a színpad látványos, couplet-s, vegyes elemű, félvíg, félszorú népszínművekkel, melyek egykor a történetbúvárnak kimeríthetlen anyagtárgyul szolgálhatnak a szokások, erkölcsök, a polgári helyzetek aránylatai, a társadalom ferdeségei, bűnei és bohóságainak tanulmányozására, s az egész francia nép jellemét és életviszonyait oly részletesen meg fogják az utókorral ismertetni, mint az *oeil-de-boeuf*-féle, egykor divatos memoárok az udvar és a magas társaság gyöngeségeit és bűneit. S e részben jelentékenységet kétségbe sem lehet vonni. De mind a tragédia, mind a szorosabb értelemben vett vígjáték iránti fogékonyságot kiirtották a közönség kebléből, a művészet műzsáját a célzatosnak szolgáléányává szegődtették, s bár a poézis varázsát szélesebb körben tevék élvezhetővé, azon sejtelmet ébresztik föl, hogy új, elevenítő erőnek kell a színiköltészetbe vegyülni, mely áthassa és emelje anélkül, hogy széles hatáskörét, mely szintén nyereség, korlátozná.

Nem is kell mondanom, hogy Európa drámai költészete sietett elsajátítani a francia divatot, s a németek, kik színműveikben a középneveket régóta ápolták - de többnyire politikai és társadalmi irány nélkül -, azóta már, ahol lehet, ezen élt is odabiggyesztek.

Íme a nagy költészeti iskolák összefüggése a közélettel, az állam és társadalom törekvéseivel.